

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

ABHIDHAMMA UNIVERSITY OF THAILAND

WAT RAKHANGKHOSITARAM WORAMAHAVIHARA

หลักสูตร

ชั้นอาจารย์อภิธรรมกถิกเอก

สำหรับนักศึกษาและประชาชนทั่วไป

รจนาโดย

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต)

สำนักเรียนวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

หลักสูตรชั้นอาจารย์อภิธรรมกถิกเอก

- **คู่มือการสร้างกุศลบารมี**
- **พระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ**
- **มงคล ๓๘ ประการ**

สำหรับนักศึกษาและประชาชนทั่วไป

รจนาโดย

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต)

สำนักเรียนวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

พิมพ์ครั้งที่ ๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

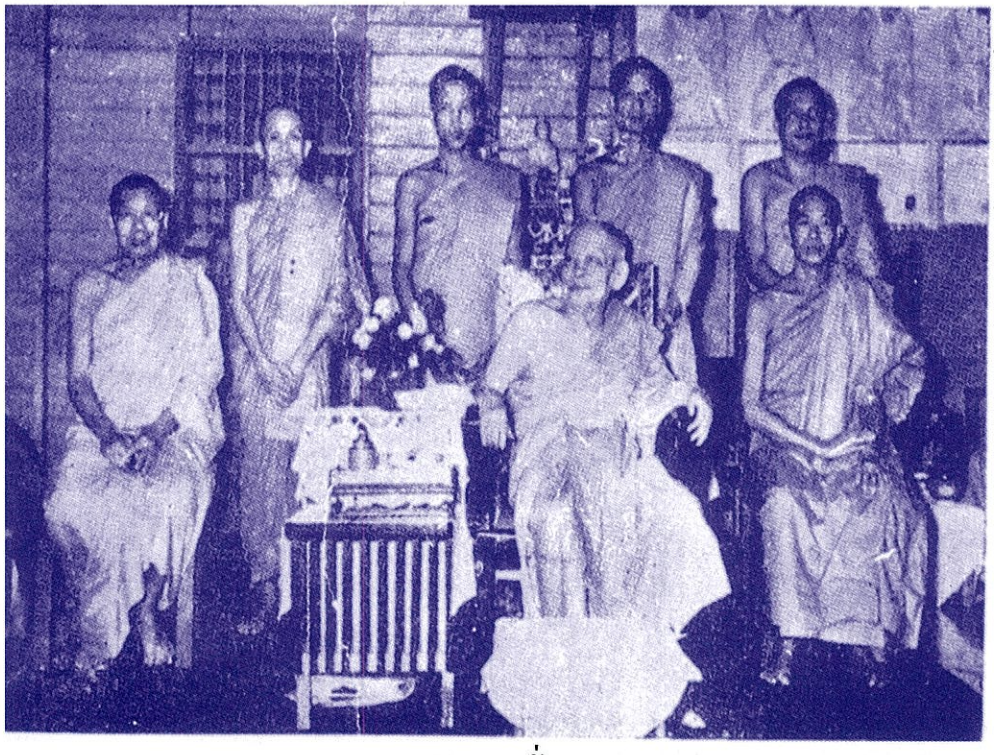
วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๕๓

ราคาเล่มละ ๒๕๐ บาท

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

ผู้ได้รับปริญญาบัตรเป็นอภิธรรมบัณฑิตรุ่นแรก ๔ รูป

ที่ได้ถ่ายรูปร่วมกับพระมหาเถระ ๓ รูป เมื่อ ๑๐ มกราคม ๒๕๐๘

(แถวนั่ง)

๑) พระอุบาลีคุณูปมาจารย์

๒) สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

๓) พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

(แถวยืน)

๑) พระมหาถวัลย์ ญาณจารี ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย รูปที่ ๒ และได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชคณะชั้นสามัญที่ **พระศรีคัมภีรญาณ**

๒) พระอธิการประสาท สุปณฺฑิโต ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอบางปลาม้า จ.สุพรรณบุรี ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ **พระวิมลภาวนานุสิฐ**

๓) พระอาจารย์หวล มงฺคโล

๔) พระครูธรรมบาล อคฺคจิตฺโต

รองสมเด็จพระสังฆราชพม่า เสด็จเยี่ยมอภิธรรมมหาวิทยาลัย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

๓๐ มกราคม ๒๕๐๒

คำปรารภ

ชานิตพุทฺธ ปชานาติ เทสิตพุทฺธ ปี อาสยํ
เทสโก เยน ฌาเณน เทเสตุ ตสฺส เตชสา

สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงพระสัทธรรม ย่อมทรงรู้ทั่วถึงเญยยธรรมอันพระองค์พึงทรงแสดงได้หลายนัย ตลอดทั้งรู้อัธยาศัยของเหล่าเวไนยสัตว์ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณอันใด ขออำนาจทั้ง ๓ ประการแห่งพระสัพพัญญุตญาณอันนั้น จงช่วยบันดาลให้ข้าพระพุทธเจ้าเกิดปัญญาอันลึกซึ้งที่สามารถจะแต่งปกรณ์เล่มนี้ให้สำเร็จลุล่วงไปได้โดยเรียบร้อย

พระสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น มีอำนาจ ๓ อย่าง คือ

๑. **เทเสตพฺพธมฺม** ทรงรู้ธรรมที่ควรแสดงทั่วไป ได้แก่ เญยยธรรมทั้ง ๕ ประการ

๒. **เทเสตพฺพธมฺมปการ** ทรงรู้ในการแสดงธรรมได้หลายนัย คือ ทรงสามารถแสดงได้โดยวิจิตรพิสดาร แม้ในเรื่องเดียวกัน

๓. **เวเนยฺยชฺฌาสย** ทรงรู้อัธยาศัยของเหล่าเวไนยสัตว์ทั่วไปว่า ธรรมอันใดที่จะเหมาะสมและเป็นประโยชน์แก่บุคคลจำพวกใด ก็ทรงยกข้อธรรมเหล่านั้นขึ้นแสดงให้เหมาะสมแก่อัธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ

ด้วยเหตุที่พระสัพพัญญุตญาณมีอำนาจทั้ง ๓ ดังที่ได้กล่าวมานี้ เพราะเหตุนี้แหละเมื่อเวลาที่พระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอยู่นั้น พุทธบริษัททั้งหลายที่กำลังสดับตรับฟังพระสัทธรรมเทศนาของพระองค์อยู่ในขณะนั้น ต่างก็ได้บรรลุถึงซึ่งมรรค ผล นับเป็นจำนวนโกฏิ นับว่าพระสัพพัญญุตญาณนี้มีประโยชน์อย่างยิ่งแก่บรรดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ผู้ที่แต่งปกรณ์ก็ดี ผู้ที่แนะนำสั่งสอนพระปริยัติธรรม คือ พระสูตร พระวินัย พระอภิธรรม และปฏิบัติธรรม คือ สมถะและวิปัสสนาก็ดี ผู้ที่เป็นธรรมกถึกมีหน้าที่แสดงธรรมแก่ประชุมชนทั้งหลาย เพื่อยังศรัทธาให้เกิดและระงับดับนิวรณ์ชั่วขณะก็ดี ล้วนแต่ทำกิจการงานที่เกี่ยวกับการสร้างบารมี ทั้งเป็นกิจสำคัญในการที่จะรักษาพระพุทธศาสนาไว้ให้ดำรงคงอยู่และ

เจริญมั่นคงยิ่งขึ้นทั้งนั้น ฉะนั้น บุคคลทั้ง ๓ จำพวกนี้จำเป็นที่จะต้องมีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจ ๓ ประการของพระสัพพัญญุตญาณตามสมควรที่จะมีได้

บุคคลทั้ง ๓ จำพวกที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ จะมีปัญญาประกอบด้วยอำนาจ ๓ ประการของพระสัพพัญญุตญาณได้นั้น

๑. ผู้นั้นจะต้องได้รับการศึกษาเล่าเรียนจนจบหลักสูตรมาแล้ว จึงจะมีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจพระสัพพัญญุตญาณตามข้อที่หนึ่งได้ตามสมควร

๒. หลักสูตรที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมาจนจบแล้วนั้น จะต้องเป็นการศึกษาเล่าเรียนที่ได้ฟังคำอธิบายเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย และได้ทำการวินิจฉัยข้อความต่างๆ จากอาจารย์ที่มีหลักฐานและทรงคุณความรู้ที่ดี จึงจะมีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจพระสัพพัญญุตญาณตามข้อที่สองได้ตามสมควร

๓. เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนจนจบหลักสูตร พร้อมทั้งได้ฟังคำอธิบายที่ดีมาแล้ว จะต้องเข้าใจถึงการทำการพูดของบุคคลทั้งหลายที่เป็นไปตามสภาวะ เพราะว่า การทำ การพูดที่เกิดจากอกุศลเจตสิกและการทำการพูดที่เกิดจากโสภณเจตสิกนั้น เมื่อว่าโดย**อารมณ์ วิถี ลักขณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน** แล้ว มีความต่างกัน ถึงแม้ว่าจะต่างกันก็จริง แต่ว่าการทำการพูดที่เกิดจากอกุศลเจตสิกที่เป็นอย่างสุขุมนั้นคล้าย ๆ กันกับการทำการพูดที่เกิดจากโสภณเจตสิกที่เป็นฝ่ายดี ฉะนั้น บุคคลทั้ง ๓ จำพวกนี้ จะต้องเข้าใจถึงความต่างกันระหว่างการทำการพูดที่เกิดจากโลภะและการทำการพูดที่เกิดจากศรัทธา สติ อโทสะ มุทิตา ตามความเป็นจริงประการหนึ่ง ระหว่างการทำการพูดที่เกิดจากโทสะและการทำการพูดที่เกิดจากหิริโอตตัปปะ กรุณา ตามความเป็นจริงประการหนึ่ง การทำการพูดที่เกิดจากทิฏฐิ วิจิกิจฉา อิสสา และการทำการพูดที่เกิดจากสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ปัญญา ตามความเป็นจริงประการ หนึ่ง การทำการพูดที่เกิดจากโมหะ มานะ ถีนะ มิทธะ และการทำการพูดที่เกิดจากอโลภะ อโทสะ ตัตตรมัชฌัตตตา กรุณา ปัญญา ตามความเป็นจริงประการหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น จึงจะมีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจแห่งพระสัพพัญญุตญาณตามข้อที่สามได้ตามสมควร ถ้าไม่เป็นไปตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ผู้นั้นก็ไม่มีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจทั้ง ๓

ประการแห่งพระสัพพัญญุตญาณ คงมีแต่ปัญญาที่เป็นธรรมดา ด้วยเหตุนี้ การคิด การแสดง การแต่งปกรณ์ต่าง ๆ ก็จะน้อมไปในทางอัตโนมติ ที่นอกจากพระพุทธภาษิตและพระอรรถกถา ฎีกา เป็นส่วนมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่ได้รับการอบรมหรือผู้ที่ได้อ่านได้ฟังปกรณ์ต่าง ๆ จากท่านเหล่านี้ ถ้าเกิดความเชื่อถือในคำกล่าวนั้น ๆ แล้ว ก็อุปมาเหมือนกับคนไข้ที่รับประทานยาผิดไป เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง เพราะว่าผู้ที่ได้รับการอบรมหรือการได้อ่านได้ฟังจากปกรณ์ต่าง ๆ นี้ มิได้ทราบถึงพุทธภาษิต อรรถกถาโดยถ่องแท้

แต่ถ้าบุคคลทั้ง ๓ จำพวก (**คันถการะ คันถวาจกะ ธรรมกถิกะ**) เหล่านี้ มีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจทั้ง ๓ ประการของพระสัพพัญญุตญาณตามสมควรที่จะมีได้ดังนี้แล้วไซร้ ปกรณ์ที่ผู้นั้นแต่งขึ้นก็ดี ปริยัติธรรมหรือปฏิบัติธรรมที่ผู้นั้นแนะนำสั่งสอนก็ดี ธรรมที่ผู้นั้นแสดงก็ดี ย่อมเป็นประโยชน์แก่บุคคลที่ได้อ่านได้เรียนได้ฟังอย่างแน่นอน อุปมาเหมือนกับคนไข้ที่ได้รับประทานยาที่ถูกกับโรค ฉันนั้น ด้วยอำนาจกุศลจิตที่อาตมภาพได้มาระลึกนึกถึงคุณของพระสัพพัญญุตญาณนี้ ขออำนาจทั้ง ๓ ประการแห่งพระสัพพัญญุตญาณที่มีอยู่แล้วภายในจิตสันดานของอาตมภาพตามสมควรนั้นจงปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่กำลังแต่งปกรณ์อยู่ เพื่อให้ปกรณ์นี้ได้สำเร็จลุล่วงไปได้โดยเรียบร้อย จะได้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ศึกษาเล่าเรียนปกรณ์นี้ต่อไป

อนึ่ง ในปริยัติศาสนานั้นประกอบด้วยปิฎกทั้ง ๓ คือ **พระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก** ในบรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ ถ้าหากว่ามีการแปลบาลีและคำอธิบาย เฉพาะพระสุตตันตปิฎก ๆ เดียวแล้ว ในประเทศนั้นก็จะมีการสอนการเรียนเฉพาะแต่พระสุตตันตปิฎกเท่านั้น การสอนการเรียนในพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกก็มีขึ้นไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะบังเกิดโทษแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย โดยพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นย่อมมีความสนใจแต่ในการทำมาหาเลี้ยงชีพอย่างเดียว ขาดระเบียบวินัยทางกาย วาจา และขาดความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีแต่ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ดูหมิ่นเหยียดหยามพระวินัยปิฎก พระ

อภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นพุทธภาษิตด้วย นี้เป็นโทษที่เกิดจากการที่ไม่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนในพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกนั้นเอง

ถ้าคำแปลและคำอธิบายมีแต่พระสุตตันตปิฎกและพระวินัยปิฎก ๒ อย่างนี้เท่านั้น ไม่มีคำแปลคำอธิบายในพระอภิธรรมปิฎกเลย ประเทศนั้นๆ ก็มีการสอนการศึกษาเล่าเรียนเฉพาะแต่พระสุตตันตปิฎกและพระวินัยปิฎกเท่านั้น การศึกษาเล่าเรียนในพระอภิธรรมปิฎกก็มีขึ้นไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ก็จะบังเกิดโทษแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย โดยพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นย่อมสนใจแต่ในการทำมาหาเลี้ยงชีพและการมีระเบียบวินัยทางกายวาจา เพื่อประดับความสวยงามเฉพาะหน้าอันเป็นภายนอกเท่านั้น แต่สำหรับด้านจิตใจอันเป็นส่วนภายในแล้ว ก็ขาดความเชื่อความเลื่อมใสไม่มั่นคงในศาสนาของตน มีแต่ทิฏฐิ การเห็นผิด มานะ การถือตัว ดูถูกดูหมิ่นในพระอภิธรรมปิฎก นี้ก็เป็นโทษที่เกิดจากการที่ไม่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนในพระอภิธรรมปิฎกนั้นเอง

ฉะนั้น ประเทศใด ถ้ามีคำแปลและคำอธิบายในปิฎกทั้ง ๓ โดยครบถ้วนแล้ว พุทธศาสนิกชนทั้งหลายในประเทศนั้น ก็จะได้รับการศึกษาเล่าเรียนในปิฎกทั้ง ๓ โดยครบถ้วน เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตใจของพุทธศาสนิกชนเหล่านั้น ก็จะประกอบด้วยความเชื่อความเลื่อมใสในศาสนาของตนโดยมั่นคง ไม่มีจิตใจเอนเอียงไปในลัทธิอื่น ๆ ทั้งลัทธินั้น ๆ ก็มิอาจที่จะแทรกซึม หรือทำลายความเชื่อความเลื่อมใสของพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นได้ **นิยตมิจฉาทิฏฐิ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ** ทั้ง ๓ นี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ คงมีแต่ **สักกายทิฏฐิ** อันเป็นทิฏฐิธรรมดา **อยาถาวมานะ** การถือตัวที่เป็นไปโดยไม่สมควร และ **ยาถาวมานะ** การถือตัวที่เป็นไปโดยสมควรที่เป็นอย่างหยาบ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ มีแต่ยาถาวมานะ คือ การถือตัวที่เป็นไปโดยสมควรที่เป็นอย่างสุขุมเท่านั้น ทั้ง**ปุพพเจตนา มุญจนเจตนา อปรเจตนา** ที่เกี่ยวกับการบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ของพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นก็เป็นเจตนาที่ดี ที่บริสุทธิ์ ถูกต้อง ห่างไกลจากอกุศลธรรมที่จะเข้ามาแทรกแซงในเจตนาทั้ง ๓ นั้นได้ตามสมควร นี้เป็นคุณประโยชน์ที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนในพระอภิธรรมปิฎกนั้นเอง

เมื่อสรุปความแล้ว การศึกษาเล่าเรียนในปิฎกทั้ง ๓ นี้ การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎก จัดได้ว่าเป็นการศึกษาที่อำนวยประโยชน์มากกว่าการศึกษาในปิฎกทั้ง ๒ ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่า การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกนั้นย่อมช่วยสนับสนุน ส่งเสริมและขจัดความเข้าใจผิดให้หมดไป พร้อมทั้งให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องว่า ความรู้ที่ตนได้รับมาจากการศึกษาเล่าเรียนพระสุตตันตปิฎกนั้นมิได้ทำให้เกิดประโยชน์เฉพาะแต่ในการตั้งตัวเป็นหลักเป็นฐานในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น หากแต่เป็นการให้เข้าใจในความประพฤติปฏิบัติทั้งที่เป็นฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี เพื่อจะได้ปลีกตัวจากความชั่วแล้วมาดำเนินชีวิตตามแนวทางที่ดี นับตั้งแต่ขั้นต่ำตลอดจนถึงขั้นสูงให้สำเร็จทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ทั้งในภพนี้และภพหน้า อนึ่ง ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาพระวินัยปิฎก ก็มิใช่เป็นแต่เพียงเพื่อให้มีระเบียบวินัยทางกายและวาจาในการสมาคมกันในสังคมที่สำคัญ ๆ เฉพาะหน้าเท่านั้นก็หามิได้ หากแต่มุ่งหมายให้กายและวาจานั้นบริสุทธิ์ เพื่อมิให้ตนเองต้องได้รับความเดือดร้อน หรือผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนโดยอาศัยกาย วาจา ของตน ข้อนี้เมื่อจะยกขึ้นเปรียบเทียบกับต้นไม้แล้ว **พระอภิธรรมปิฎกเหมือนรากแก้ว พระวินัยปิฎกเหมือนลำต้น พระสุตตันตปิฎกเหมือนกิ่งก้านสาขา** หรืออีกนัยหนึ่ง ถ้าจะเปรียบกับร่างกาย **พระอภิธรรมปิฎกเหมือนกับหัวใจ พระวินัยปิฎกเหมือนกับชีวิต พระสุตตันตปิฎกเหมือนกับอวัยวะน้อยใหญ่**

ฉะนั้น อาตมภาพได้เริ่มทำการสอนพระอภิธรรมแก่บรรดานักศึกษาทั้งหลาย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๒ ณ อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี ทุก ๆ วันเป็นต้นมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๙ นี้ อาตมภาพได้ทำการสอนปกรณ์ต่าง ๆ และแต่งปกรณ์ที่เกี่ยวกับอภิธรรมปิฎกพร้อมกันไปด้วย บัดนี้ ปกรณ์ที่เกี่ยวกับอภิธรรมปิฎกที่ได้จัดเรียบเรียงขึ้นสำเร็จเป็นหลักสูตรไปแล้ว และจะสำเร็จเป็นหลักสูตรเร็ว ๆ นี้อีก มีจำนวน ๓๕ ปกรณ์

ตามที่อาตมภาพได้กล่าวมานี้ หาใช่เป็นการกล่าวโอ้อวดอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ อาตมภาพมีความมุ่งหมายเพื่อให้บรรดาพุทธศาสนิกชนทั้งหลายที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ทราบถึงวัตถุประสงค์ของอาตมภาพโดยแท้จริงว่า อาตมภาพ

ได้รับความลำบากทั้งทางกายและทางใจมิใช่น้อย และเมื่อแต่งปกรณ์เสร็จแล้ว การที่จะจัดพิมพ์ให้เป็นเล่มหนังสือขึ้นเพื่อเป็นธรรมเจดีย์ ก็จัดพิมพ์ให้สำเร็จได้ยาก เพราะพุทธศาสนิกชนทั้งหลายยังไม่นิยมศึกษาเล่าเรียนในธรรมชั้นนี้ และบางคนก็เข้าใจผิดไปว่า หนังสือธรรมะนั้นเป็นหนังสือที่มีคนนิยมพิมพ์แจกในงานศพอยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นจะต้องลงทุนสร้างหรือลงทุนซื้อก็ได้ ด้วยเหตุนี้ การที่จะพิมพ์หนังสืออภิธรรมให้สำเร็จบริบูรณ์ตามหลักสูตรนั้นก็เป็นการที่ทำไปได้โดยยาก

อนึ่ง ในการแต่งปกรณ์ต่าง ๆนั้นก็ไม่ใช่สิ่งที่ทำได้โดยง่าย เพราะอาตมภาพไม่ใช่เป็นคนไทย การเขียนภาษาไทยนั้นย่อมกระทำไปโดยลำพังตนเองไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นต้องมีผู้ช่วยเขียน ซึ่งผู้ช่วยเขียนนี้สำคัญมาก และหาได้ยาก เพราะผู้ที่จะช่วยเขียนนั้น มิใช่ว่าจะเขียนไปตามคำบอกของอาตมภาพอย่างเดียวก็หามิได้ ผู้ช่วยเขียนปกรณ์จะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ในพระอภิธรรมดีพออย่างหนึ่ง จะต้องมีศรัทธาและอุตสาหะวิริยะจริง ๆ อย่างหนึ่ง ต้องมีความรู้ด้านภาษาไทยพอสมควรอย่างหนึ่ง ต้องมีโอกาสว่างที่จะทำได้อย่างหนึ่ง ผู้ที่พร้อมด้วยคุณลักษณะดังกล่าวมานี้แล้ว จึงจะเป็นผู้ช่วยเขียนปกรณ์ได้ ถ้ามิเช่นนั้นก็กระทำไปไม่สำเร็จ เรื่องนี้อาตมภาพได้เคยให้ผู้ช่วยเขียนมามากมายหลายท่านแล้ว ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ทั้งบุรุษและสตรี ในตอนแรกนั้นได้ให้บรรพชิตซึ่งเป็นนักศึกษาอภิธรรมช่วยเขียน แต่ผลที่ได้รับนั้นไม่สำเร็จ เนื่องจากบางท่านไม่มีความสามารถพอ บางท่านมีความสามารถพอ แต่ขาดอุตสาหะวิริยะบ้าง มีกิจกังวลต่าง ๆ บ้าง ฉะนั้น งานที่ให้ทำจึงไม่ลุล่วงไปได้ คงช่วยได้แต่เพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น ในขั้นต่อมาได้ใช้นักศึกษาชายให้ช่วยเขียน ผลที่ได้รับสำเร็จเป็นส่วนน้อย ไม่สามารถทำให้กิจการดำเนินก้าวหน้าไปได้เท่าที่ควร ด้วยเหตุนี้ อาตมภาพจึงได้คัดเลือกนักศึกษาฝ่ายสตรีที่มีความรู้ความสามารถที่จะช่วยในกิจการอันนี้ของอาตมภาพได้มาให้ช่วยเขียนหลายท่าน ผลงานที่ปรากฏสำเร็จลงไปได้ด้วยดี จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๕๐๓ นั้น รวมแล้วได้ ๒๕ ปกรณ์ คือ ปกรณ์ที่เกี่ยวกับพระอภิธรรม ๒๐ ปกรณ์ หนังสือที่เกี่ยวกับการแสดงปาฐกถาและธรรมเทศนา ๕ ปกรณ์ เหล่านี้ก็โดยอาศัยนักศึกษา

ฝ่ายสตรีเป็นผู้นำความสำเร็จมาสู่อาตมภาพเป็นส่วนมาก เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ในระหว่างที่อาตมภาพดำเนินงานอยู่นั้นได้รับความลำบากมากทั้งทางกายและทางใจ

แต่อย่างไรก็ตาม อาตมภาพลำบากเพียงผู้เดียว แต่ทำให้ผู้อื่นเป็นจำนวนมากได้รับประโยชน์และความสุขทั้งในชาตินี้และชาติหน้าแล้ว อาตมภาพก็ยินดียอมรับความลำบากนั้น ๆ ทุกประการโดยมิได้นึกเป็นอย่างอื่น นอกจากจะพยายามชักชวนนักศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลายกับท่านที่มีความเชื่อความเลื่อมใสในพระอภิธรรมให้ช่วยกันสร้างปกรณ์ต่าง ๆ ที่ได้เรียบเรียงเสร็จไปแล้วเหล่านี้ ให้เป็นหนังสือหลักธรรมขึ้นไว้ในพระพุทธศาสนา และเป็นประโยชน์แก่บรรดานักศึกษาพระอภิธรรมต่อไปประการหนึ่ง และเพื่อเป็นการสร้างสมบารมีทั้ง ๑๐ ประการตามสมควรที่จะเป็นได้ อีกประการหนึ่ง

ปกรณ์เล่มนี้เป็นหลักสูตรสำหรับนักศึกษาชั้นอาจารย์อภิธรรมกถิกะเอกโดยเฉพาะ ซึ่งประกอบด้วยตำราหลักสูตร ๓ เล่ม คือ คู่มือการสร้างกุศลบารมี พระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มงคล ๓๘ ประการ และการที่ได้จัดตั้งปัญหาขึ้นไว้ในปกรณ์นี้นั้น ก็เพื่อประโยชน์แก่บรรดาครูผู้ที่ทำการสอนและนักศึกษาที่กำลังเล่าเรียน จะได้ศึกษาในปัญหาเหล่านี้พร้อมกันไปด้วย เพราะว่าเมื่อถึงคราวสอบนั้นจะได้จัดการคัดปัญหาที่ได้จัดตั้งไว้แล้วในปกรณ์นี้มาออกเป็นข้อสอบเขียนทั้ง ๑๔ ข้อพร้อมทั้งคำเฉลยบางข้อก็ได้เขียนเอาไว้แล้วโดยชัดเจน ส่วนข้อสัมภาษณ์ ๖ ข้อนั้น จะได้จัดการคัดเอามาจากคำอธิบายต่าง ๆ ที่ได้อธิบายไว้แล้ว ณ เบื้องต้นมาออกเป็นข้อสัมภาษณ์ ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้เป็นประโยชน์แก่บรรดานักศึกษาทั้งหลายนั้นเอง

สำหรับการสอนและการสอบในอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระมังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรีนั้น มีชั้นนักศึกษา ๙ ชั้น ชั้นอาจารย์ ๖ ชั้น

ชั้นนักศึกษามี ๙ ชั้น คือ

๑. จูฬอาภิธัมมิกะตรี กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๑-๒-๖
๒. จูฬอาภิธัมมิกะโท กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๓-๗
๓. จูฬอาภิธัมมิกะเอก กำหนดปกรณ์ คือ ธัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ
๔. มัชฌิมอาภิธัมมิกะตรี กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๔-๕
๕. มัชฌิมอาภิธัมมิกะโท กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๘-๙
๖. มัชฌิมอาภิธัมมิกะเอก กำหนดปกรณ์ คือ ธาตุกถาสรูปัตถนิสสยะ
๗. มหาอาภิธัมมิกะตรี กำหนดปกรณ์ คือ ยมกสรูปัตถนิสสยะ ภาค ๑
๘. มหาอาภิธัมมิกะโท กำหนดปกรณ์ คือ ยมกสรูปัตถนิสสยะ ภาค ๒ - ๓
๙. มหาอาภิธัมมิกะเอก กำหนดปกรณ์ คือ มหาปัฏฐานสรูปัตถนิสสยะ

ชั้นอาจารย์ มี ๖ ชั้น คือ

๑. อภิธัมมกถิกะตรี มี ๓ ปกรณ์ คือ ๑. ปุจฉาวิสัชนาโชติกะ ปริจเฉท ๑-๒-๓
๒. สิ่งที่หาได้ยากในโลก ๔ อย่าง ๓. ประทีปส่องทางของชาวโลก
๒. อภิธัมมกถิกะโท มี ๓ ปกรณ์ คือ ๑. ปกิณณกปัญหา ๒. ธรรมค้ำจุนโลก
๓. ธุดงค์ ๑๓
๓. อภิธัมมกถิกะเอก มี ๓ ปกรณ์ คือ ๑. คู่มือการสร้างกุศลบารมี
๒. โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ๓. มงคล ๓๘ ประการ
๔. อภิธัมมาจริยะตรี มี ๔ ปกรณ์ คือ ๑. ขันธาทิจตุกกะ ๒. ธัมมสังคณีปกรณ์
๓. สีลวิสุทธิ ๔. จิตตวิสุทธิ
๕. อภิธัมมาจริยะโท มี ๕ ปกรณ์ คือ ๑. ทิฏฐิวิสุทธิ ๒. กังขาวิตรณวิสุทธิ
๓. ธาตุกถา ๔. ปุคคลบัญญัติ ๕. กถาวัตถุ
๖. อภิธัมมาจริยะเอก มี ๖ ปกรณ์ คือ ๑. คู่มือเบื้องต้นแห่งธรรมปฏิบัติ

๒. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๓. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
๔. ญาณทัสสนวิสุทธิ ๕. พระยมกปกรณ์ ๖. พระมหาปัฏฐานปกรณ์

การศึกษาพระอภิธรรมนี้ มิใช่มีแต่อภิธัมมัตถสังคหปกรณ์อย่างเดียวเท่านั้น ยังมีปกรณ์อื่น ๆ ที่มีเนื้อความสุขุมลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปอีกตามลำดับ นับตั้งแต่ มีธัมมสังคณีปกรณ์ เป็นต้น จนถึงยมกปกรณ์ และมหาปัฏฐานปกรณ์ สำหรับอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์นั้น เพียงแต่เป็นปกรณ์ที่เป็นพื้นฐานของพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์เท่านั้น ฉะนั้น การศึกษาพระอภิธรรมนี้ ถ้าศึกษาเฉพาะอภิธัมมัตถสังคหะ ๙ ปริจเฉทเท่านั้นแล้ว การรู้เนื้อความของอภิธรรมและการเข้าใจในสภาวธรรมให้กว้างขวางลึกซึ้งนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้ อีกประการหนึ่ง เมื่อกำลังศึกษาอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์อยู่นั้น นักศึกษาควรศึกษาในอรรถกถาและฎีกาพร้อมกับปัญหาเฉลยไปด้วย และถ้านักศึกษามีความเข้าใจในอภิธัมมัตถสังคหะทั้ง ๙ ปริเฉทได้ดีแล้ว ผู้นั้นย่อมสามารถเล่าเรียนในอภิธรรมปกรณ์ชั้นสูง มีธัมมสังคณีมาติกา เป็นต้น จนถึงมหาปัฏฐานปกรณ์ได้โดยสะดวก เมื่อมีความเข้าใจในปกรณ์ชั้นสูงดีแล้ว ย่อมจะได้รู้ถึงอรรถรสและธรรมรสในพระพุทธศาสนาพร้อมทั้งมีอินทรีย์แก่กล้ามั่นคงในพระพุทธศาสนา ไม่หวั่นไหวทั้งในภพนี้และภพหน้า ตลอดจนได้ประสบวิมุตติรส สำเร็จเป็นสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ สาวกโพธิญาณ ตามสมควรแก่ความปรารถนาของตน ๆ

หนังสือหลักสูตรชั้นอาจารย์อภิธัมมกถิกะเอก ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นในครั้งนี้นั้น ก็เพราะได้กำลังทรัพย์จากนักศึกษาทั้งหลาย ทั้งที่เป็นคฤหัสถ์และบรรพชิต ที่ได้ช่วยกันสร้างหนังสือต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ฉะนั้น อาตมภาพขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของนักศึกษาและท่านที่ได้บริจาคทรัพย์สร้างหนังสือขึ้นทุก ๆ ท่าน ขออำนาจกุศลเจตนาของท่านนี้ จงบันดาลให้ท่านทั้งหลายสำเร็จในธรรมอันประเสริฐของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยกันทุกท่านเทอญ.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี
วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๙

ข้อปฏิบัติในการสอนและการศึกษา

ผู้ที่เป็นอาจารย์สอน ต้องปฏิบัติตามหลัก ๑๐ ประการดังต่อไปนี้

๑. จะต้องให้นักศึกษาทั้งหมดทำการอ่านบทเรียนนั้น ๆ ให้จำได้เสียก่อน

๒. บทเรียนใดที่มีบาลีและคำแปล ก็ควรที่จะอธิบายคำแปลนั้น ๆ ว่ามาจากบาลีคำไหน ให้นักศึกษาทราบโดยสังเขป และต้องให้นักศึกษาอ่านบาลีคำแปลนั้น ๆ ให้ถูกต้องให้คล่องปากด้วย

๓. เมื่อนักศึกษาทำการอ่านบทเรียนนั้น ๆ ได้โดยถูกต้องดีแล้ว ก็ควรที่จะอธิบายเนื้อความของบทเรียนนั้น ๆ ให้นักศึกษาทราบ

๔. เมื่อนักศึกษาได้ฟังคำอธิบายแล้ว ก็ควรที่จะให้นักศึกษานั้น ๆ กล่าวตามคำอธิบายที่ได้อธิบายไปแล้วนั้นด้วย

๕. ควรเปิดโอกาสให้นักศึกษา ได้มีโอกาสซักถามข้อความที่ตนเองยังไม่เข้าใจ

๖. ต้องยกอุปมาอุปไมยในข้อความที่นักศึกษาได้ซักถามนั้น ๆ ด้วย

๗. ต่อจากนั้นก็ควรจะตั้งปัญหาถามข้อความที่กำลังสอนอยู่ ณ บัดนั้น เพื่อนักศึกษาทั้งหลายจะได้แก้ปัญหานั้น ๆ ได้ เมื่อนักศึกษายังแก้ปัญหาไม่ถูกต้อง ก็ต้องแนะนำชี้แจงข้อปัญหาให้แก่นักศึกษา

๘. การแนะนำชี้แจง ก็ต้องชี้แจงเฉพาะแต่ในหลักเกณฑ์นั้น ๆ (หลักสูตร) ไม่ควรจะอธิบายจนนอกขอบเขตของหลักสูตรนั้น ๆ ไป

๙. ต้องรักษาระเบียบวินัยในการซักถามข้อความของนักศึกษาด้วย เพื่อป้องกันมิให้นักศึกษาเอาข้อความที่นอกเรื่องนั้น ๆ มาถาม

๑๐. เมื่อสอนครบสัปดาห์หนึ่งแล้ว ก็ควรจะตั้งปัญหาในบทเรียนที่ได้สอนผ่านมาแล้วตลอดสัปดาห์หนึ่งนั้น แก่นักศึกษาทั้งหลายประมาณ ๑๐ ข้อ และในวันที่ตั้งปัญหานี้ ก็ควรหยุดทำการสอนสัก ๑ วัน

ส่วนนักศึกษา ก็ควรปฏิบัติตามหลักเกณฑ์ ๑๐ ประการ ดังต่อไปนี้

๑. นักศึกษาควรท่องจำบาลี คำแปล และข้อธรรมที่สำคัญ ๆ เอาไว้ให้ได้โดยแม่นยำ

๒. บทเรียนทั้งหมด ต้องอ่านให้ถูกต้องจนคล่องปากต่อหน้าอาจารย์

๓. คำอธิบายต่าง ๆ ที่อาจารย์ได้อธิบายให้ฟังแล้วนั้น ควรจำและพูดตามคำอธิบายนั้น ๆ ให้ถูกต้องด้วย

๔. ข้อความใดที่ยังไม่เข้าใจโดยชัดเจน ต้องไต่ถามจนได้รับความเข้าใจในข้อความที่ยังไม่เข้าใจนั้น ๆ

๕. ต้องพยายามบันทึกคำอธิบายที่เป็นหลักสำคัญเอาไว้ เพื่อจะได้นำเอาไปพิจารณาใคร่ครวญในหลักธรรมนั้น ๆ

๖. ไม่ควรนำเอาข้อความที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับบทเรียนที่เรากำลังเล่าเรียนอยู่มาไต่ถาม

๗. นักศึกษาทั้งหลาย อย่าเพียงแต่นั่งฟังกับนั่งจดอย่างเดียว แต่ควรจะใช้ปากพูดในขณะที่กำลังเล่าเรียนอยู่นั้นด้วยตามสมควรแก่สถานการณ์

๘. เมื่อถึงคราวตั้งปัญหาในขณะที่นักศึกษากำลังเล่าเรียนอยู่นั้น นักศึกษาควรพยายามใคร่ครวญให้เข้าใจในปัญหาที่ตั้งขึ้นนั้นเสียก่อน แล้วจึงค่อยตอบ

๙. เมื่อใคร่ครวญจนเข้าใจในปัญหาที่ตั้งขึ้นแล้วนั้น นักศึกษาควรตอบปัญหานั้น ๆ ไม่ว่าจะตอบผิดหรือถูกก็ตาม

๑๐. เมื่อลงมือศึกษาแล้ว ควรศึกษาให้ติดต่อกันไป อย่าได้หยุดชะงัก เพื่ออบรมอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้แก่กล้ายิ่งขึ้นไปโดยลำดับ

ถ้าอาจารย์ผู้สอนและลูกศิษย์ผู้ศึกษาได้ปฏิบัติตามหลักที่กล่าวมาแล้วนี้ ย่อมจะมีความรู้แตกฉานในพระอภิธรรมอย่างแน่นอนโดยไม่ต้องสงสัย ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขออุทิศส่วนกุศลจากการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ให้แก่บูรพาจารย์ และสรรพสัตว์ที่เป็นเพื่อนทุกข์ร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้นใน ๓๑ ภูมิ

ขอให้ได้รับแต่ความสุขอันเป็นโลกียสุขและเป็นปัจจัยนำส่งให้ถึงโลกุตตรสุข โดยทั่วกันเทอญ.

สุดท้ายนี้ ข้าพเจ้าขอนำคาถาที่บัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวไว้มาแสดง ณ ที่นี้ เพื่อเป็นประโยชน์แก่อาจารย์และนักศึกษาจะได้ประพฤติปฏิบัติตามข้อความในคาถาเหล่านี้

วินา หตฺเถน เลขนำ มุเขน ปธนำ วินา
วินา จิตฺเตน ชานนำ น อตฺถำ ฌายเต กทา

เว้นการเขียน เว้นการอ่าน และเว้นความเข้าใจ คือ จำได้ ทั้ง ๓ นี้เสียแล้ว ผู้นั้น จะมีความรู้ถึงเนื้อความได้เมื่อไร ? จะไม่รู้ถึงเนื้อความนั้นแน่นอน

โปตฺถเกสุ จ ยำ สิปฺปำ ปรหตฺเถสุ ยำ ธนำ
ยถา กิจฺเจ สมุปฺปนฺเน น ตำ สิปฺปำ น ตำ ธนำ

วิชาต่าง ๆ ที่อยู่แต่ในคัมภีร์ ทรัพย์ที่อยู่ในกำมือของคนอื่น เมื่อมีกิจจำเป็นเกิดขึ้น วิชานั้น ๆ ก็ไม่ใช่ความรู้ของเรา ทรัพย์นั้น ๆ ก็ไม่ใช่ทรัพย์ของเรา

รูปโยพฺพนสมฺปนฺนา วิสาลกุลสมฺภวา
วิชฺชาหีนา น โสภนฺเต นิคฺคนฺธา อิว กึสุกา

บุคคลใด แม้ว่ารูปร่างผิวพรรณงดงาม และเกิดอยู่ในตระกูลที่มีทรัพย์สมบัติ แต่ขาดวิชาที่ควรรู้เสียแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้ที่ไม่งดงามในหมู่คณะ อุปมาเหมือนดอกทองกวาวที่สวยงาม แต่ไม่มีกลิ่นหอม ฉะนั้น

ปณฺฑิโต สุตสมฺปนฺโน ยตฺถ อตฺถีติ เจ สุโต
มหุสฺสาเหน ตำ ฐานำ คนฺตพฺพำ ว สุเตสินา

ที่ใด มีบัณฑิตผู้บริบูรณ์ด้วยความรู้ในปิฎกทั้ง ๓ ผู้ที่สนใจแสวงหาความรู้นั้น เมื่อได้ยินข่าวแล้ว ควรพยายามอย่างยิ่งที่จะไป ณ สำนักนั้น

คนฺเถ วิสารทำ เฉกำ โสตา เสวิย ทุลฺลภำ
คนฺถวาจกมาเจรำ จกฺเก วฑฺฒิสฺสเต กมำ

นักศึกษาที่มีบุญนั้น ย่อมจะได้อาศัยอาจารย์ที่มีความสามารถเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกที่หาได้โดยยาก แล้วจะเจริญรุ่งเรืองในปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนาโดยลำดับอย่างแน่นอน

นิปุณ สุตเมเสยฺย วิจินิตฺวา สุตตฺถิโก
ภตฺตๆ หุกฺขลิยๆ ปกฺกๆ ภาชเนปิ ตถา ภเว ฯ

ผู้ประสงค์จะให้ตนมีความรู้เป็นบัณฑิต ควรพิจารณาโดยรอบคอบถี่ถ้วน และพึงแสวงหาสั่งสมวิชาความรู้ ในสำนักอาจารย์ที่มีปัญญาหลักแหลมสุขุมรอบคอบ ที่สามารถจะถ่ายทอดวิชาความรู้ให้เป็นอย่างดี มีครูวนาประดุจข้าวที่อยู่ในหม้อสุกดีแล้ว แม้คดใส่จานก็จะเป็นข้าวที่สุกดีแล้วเช่นเดียวกัน (ถ้าอยู่ในหม้อสุกไม่ดี คดใส่จานก็สุกไม่ดี คงเป็นข้าวดิบอยู่นั่นเอง)

โย สิสฺโส สิปฺปโลเภน พหุๆ คณฺหาติ ตๆ สิปฺปๆ
มูโคว สุปินๆ ปสฺสๆ กเถตุมฺปิ น อุสฺสเห

นักศึกษาใดได้ทำการศึกษาวิชาหลายอย่าง เพราะความอยากได้ความรู้มาก นักศึกษานั้นย่อมไม่สามารถจะแสดงวิชาเหล่านั้นได้ (อย่างบริบูรณ์) เหมือนหนึ่งคนใบ้ที่ได้นอนหลับฝัน แต่ไม่สามารถจะเล่าให้ผู้อื่นฟังได้

มาตุขีรๆ สุปายๆ โส ถนมูลๆ น ฉินฺเทยฺย
สตฺถุสิปฺปๆ อุคฺคณฺหนฺโต สตฺถุโทสๆ ติติกฺเขยฺย

ทารกที่กำลังดูดน้ำนมของมารดา ไม่พึงทำลายให้หัวนมขาดลง ฉันใด นักศึกษาที่ได้รับการศึกษาอบรมของครูอาจารย์แล้ว ควรอดทนต่อคำว่ากล่าวของครูอาจารย์นั้น ไม่ควรอาฆาตพยาบาท ฉันนั้น

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร
๒ เมษายน ๒๕๐๙

คำนำ

เนื่องจากหนังสือหลักสูตรชั้นอาจารย์อภิธรรมกถิกะเอก คือ (๑) คู่มือการสร้างกุศลบารมี (๒) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และ (๓) มงคล ๓๘ ประการ ซึ่งรจนาโดยพระเดชพระคุณท่านพระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้เป็นอภิธรรมปาโมกข์แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร (ผู้อำนวยการรูปที่ ๑ ปี ๒๔๙๒-๒๕๐๙) ซึ่งพระเดชพระคุณพระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ฌาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต ผู้อำนวยการรูปที่ ๒ ปี ๒๕๒๒-๒๕๔๖) ได้รวบรวมจัดพิมพ์ไว้นั้นได้หมดไปแล้ว ข้าพเจ้าในฐานะผู้รับผิดชอบดูแลกิจการงานของอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ซึ่งได้รับมอบหมายหน้าที่จากพระเถระผู้ใหญ่ในวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารตั้งแต่ท่านอาจารย์พระครูปลัดองอาจ ปภสฺสโร เลขานุการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ได้มรณภาพไปแล้ว เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๗ แล้วนั้น ข้าพเจ้าได้ตรวจดูหนังสือหลักสูตรแต่ละเล่มแล้ว เห็นว่า การพิมพ์ในครั้งล่าสุดนั้นมีการผิดพลาดตกหล่นไปหลายแห่ง อันเนื่องมาจากขาดผู้ตรวจทานให้ โดยให้โรงพิมพ์นำไปพิมพ์เอง หรือผู้พิมพ์ให้ไม่มีความรู้เรื่องพระอภิธรรมและภาษาบาลี และบางเรื่องบางตอนก็ขาดตกบกพร่องเนื้อหาขาดหายไปเป็นอันมาก ทำให้ไม่สมบูรณ์ นักศึกษาที่จะค้นหาเนื้อหาที่ขาดหายไปก็ทำได้ลำบาก ข้าพเจ้าจึงได้ทำการรวบรวมจากต้นฉบับเดิมที่บูรพาจารย์ได้จัดพิมพ์ไว้แล้วและเลือกเอาเนื้อหาจากหนังสือเล่มอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้อง เช่น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในหนังสือหลักสูตรปริจเฉทที่ ๗ และในมงคลสูตร เป็นต้น มาใส่เพิ่มเติม และได้เพิ่มเติมเนื้อหาที่ท่านพิมพ์ย่อไว้ให้บริบูรณ์ พร้อมทั้งตรวจแก้ไขคำผิดให้ถูกต้อง โดยมีเจตนาที่จะทำให้หนังสือของท่านบูรพาจารย์นั้นมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพื่อจะให้เป็นตำราที่มีมาตรฐาน อันจะเป็นอุปการะแก่นักศึกษาและประชาชนผู้สนใจ เมื่อได้อ่านแล้ว จะได้เกิดความเข้าใจและได้รับอรรถรสของเนื้อหาอย่างบริบูรณ์ต่อไป ทั้งเพื่อเป็นการ

ปลดเปลื้องคำครหานินทาหรือคำติเตียนจากบุคคลที่มีอคติหรือมีจิตเป็นอกุศลต่อเนื้อหาและตำราของบูรพาจารย์ว่า ไม่มีความถูกต้องหรือบกพร่องตกหล่น ขาดมาตรฐานในด้านหลักวิชาการ ดังนี้เป็นต้น ให้เบาบางหรือหมดไปด้วย

ข้าพเจ้ามิได้มีเจตนาจะแก้ไข บิดเบือน หรือลบล้างตำราของบูรพาจารย์แต่ประการใด แต่เพื่อมิให้นักศึกษาหรือผู้อ่านโดยมากที่ยังไม่รอบรู้หรือขาดพื้นฐานความรู้ในปริยัติธรรม เมื่ออ่านแล้วอาจไม่ได้อรรถรส ไม่เข้าใจถึงเนื้อหาที่แท้จริง แล้วอาจเกิดความท้อแท้เบื่อหน่าย หรือเกิดจิตอกุศลตำหนิติเตียนบูรพาจารย์ว่า เขียนหนังสือไม่ได้อรรถรสหรือไม่รอบคอบ และพาลตำหนิมาถึงคณะผู้บริหารของอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยด้วย โดยเฉพาะข้าพเจ้าซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบดูแลกิจการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยด้วยแล้ว ต้องประสบเป็นประจำในหลายรูปแบบ คือ บางคนเมื่ออ่านแล้วไม่ได้อรรถรสก็มาโทษว่า ทำไมไม่ตรวจสอบแก้ไขให้ถูกต้องและสมบูรณ์แบบ พอตรวจสอบแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์แบบแล้ว บางคนก็หาว่า มาลบล้างแก้ไขตำราของบูรพาจารย์ทำให้ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปหรือทำให้ของเดิมเสียไป ดังนี้เป็นต้น ข้าพเจ้าจึงต้องรับคำตำหนิทั้งขึ้นทั้งล่อง แต่ก็คิดว่า “**เอาความถูกต้อง ดีกว่าความถูกใจ**” โดยตั้งใจว่า “จะรักษามรดกของบูรพาจารย์ที่สืบทอดมาให้คงอยู่และให้มีความสมบูรณ์ทั้งอรรถะและพยัญชนะ สามารถใช้เป็นมาตรฐานทางวิชาการแห่งพระพุทธศาสนาได้ เพื่อให้สมกับเป็นสถาบันอันสำคัญของพระพุทธศาสนาแห่งหนึ่งที่บูรพาจารย์ทั้งหลายท่านได้สถาปนาและรักษาสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ก็เพื่อเชิดชูบูชาคุณของบูรพาจารย์ที่ท่านได้ทุ่มเทแรงกายแรงใจรักษาสืบทอดมาจนถึงพวกเรานั้นเอง หาได้มีเจตนาเป็นอย่างอื่นไม่

อนึ่ง เนื่องจากหนังสือที่ใช้เป็นหลักสูตรของชั้นอภิธัมมกถิกะเอกทั้ง ๓ เล่ม คือ (๑) คู่มือการสร้างกุศลบารมี (๒) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และ (๓) มงคล ๓๘ ประการนั้น มีขนาดบางและต้องใช้ทุนทรัพย์ในจัดพิมพ์แต่ละปกรณ์นั้นเป็นจำนวนมาก ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าควรที่จะนำมาพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวกัน เพื่อสะดวกแก่การจัดพิมพ์และประหยัดในเรื่องต้นทุนการพิมพ์ ประหยัดต้นทุนสำหรับผู้ซื้อ

ทั้งสะดวกแก่การจัดเก็บ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้แยกเนื้อหาออกพิมพ์เป็น ๒ เล่ม คือ หนังสือที่ใช้เป็นหลักสูตรเล่มหนึ่ง และหนังสือที่เป็นแนวปัญหาเฉลยอีกเล่มหนึ่ง

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาแล้วนี้ ถ้าหากว่า มีความผิดพลาด ขาดตกบกพร่อง หรือความไม่เหมาะควรที่เกิดจากการจัดพิมพ์หนังสือหลักสูตรชั้นอภิธัมมกถิกะเอกเล่มนี้ ด้วยความพลั้งเผลอก็ดี ด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ก็ดี ข้าพเจ้าก็ขอรับความผิดนั้นแต่เพียงผู้เดียว และกราบขอขมาต่อดวงวิญญาณอันประเสริฐของบูรพาจารย์เจ้าของตำราทุกท่าน และถ้าหากมีความดีที่เป็นบุญกุศลอันเกิดจากการจัดพิมพ์หนังสือชุดนี้ ข้าพเจ้าก็ขอถวายเป็นปัตติทานมัยกุศลอุทิศให้ดวงวิญญาณอันประเสริฐของบูรพาจารย์เจ้าทั้งหลายที่มีส่วนในการสถาปนาอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยขึ้นและรักษาสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน มีพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ผู้ขวนขวายให้มีการสถาปนาอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยขึ้นได้สำเร็จ พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้เป็นอภิธรรมปาโมกข์แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี) ผู้รักษาสืบทอดอภิธรรมต่อมาจนวาระสุดท้ายแห่งชนม์ชีพ และอาจารย์พระครูปลัดองอาจ ปภสฺสโร อดีตเลขานุการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยผู้สืบสานงานต่อมาจนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิตเช่นเดียวกัน ตลอดถึงคณาจารย์ทั้งหลายที่มีส่วนช่วยสนับสนุนส่งเสริมให้อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยดำรงคงอยู่ได้เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันนี้ ขอดวงวิญญาณของท่านทั้งหลายเหล่านั้น จงสถิตสถาพรอยู่ ณ ภพภูมิที่เป็นสุคติ บริบูรณ์ด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ ธรรมสารสมบัติ ได้บรรลุถึงผลอันไพบูลย์ที่ตนปรารถนา อันประกอบด้วยธรรม ด้วยกันทุกท่านเทอญ.

พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร

(ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต พุทธศาสตรมหาบัณฑิต)

ผู้ดูแลจัดการกิจการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

๑ กันยายน ๒๕๕๓

สารบาญ

คู่มือการสร้างกุศลบารมี

คู่มือการสร้างทานกุศล ๑

ความหมายของคำว่า ทาน ๑

ประโยชน์ของการบำเพ็ญทานกุศล ๓

ทานกุศลเป็นอุปการะให้เกิดบารมี ๑๐ ๑๑

ทานกุศลจะสำเร็จลงได้ต้องพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓ ๒๘

ทานกุศลที่จะให้ผลเกิดขึ้นในปัจจุบันภพต้องประกอบด้วยองค์ ๔ ๓๐

การได้รับผลในวัยทั้ง ๓ ด้วยอำนาจของเจตนา ๓ ๓๐

แสดงการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา ที่เป็นทวิเหตุและติเหตุ ๓๒

แสดงประเภทต่าง ๆ ของทาน ๓๗

ทานหมวด ๒ (ทุกทาน) ๓๗

ทานหมวด ๓ (ติกทาน) ๔๔

ทานหมวด ๔ (จตุกกทาน) ๔๗

ทานหมวด ๕ (ปัญจกทาน) ๕๐

ทานหมวด ๖ (ฉักกทาน) ๕๑

ทานหมวด ๗ (สัตตกทาน) ๕๔

ทานหมวด ๘ (อัฏฐกทาน) ๕๕

ทานหมวด ๙ (นวกทาน) ๕๗

ทานหมวด ๑๐ (ทสกทาน) ๕๘

ทานหมวด ๑๔ (จุททสกทาน) ๕๙

คู่มือการสร้างศีลกุศล ๖๒

ความหมายของศีล ๖๒

ความหมายของคำว่า ภิกษุ ๖๔

ประเภทแห่งศีล ๖๔

ความทุศีล ๖๕
ความเป็นอลัชชี ๖๖
การสมาทานศีล ๗๐
การรักษาศีล ๘ ๗๒
ศีลพิเศษของฆราวาส ๗๓
ความต่างกันระหว่างอาชีวัฏฐมกศีลกับปัญจศีล ๗๓
นิจศีลและอนิจศีล ๗๔
วิธีการสมาทานศีล ๗๕
การสมาทานอาชีวัฏฐมกศีล ๗๕
การสมาทานนวังคุโปสถศีล ๗๗
หลักฐานที่คฤหัสถ์สามารถรักษาทสังคศีลได้ ๘๐
ลักขณาทิจตุกกะและปฏิกเขปธัมม เป็นต้น ของศีลกุศล ๘๑
คู่มือการสร้างภาวนากุศล ๘๒
ความหมายของภาวนา ๘๒
ทางที่ให้พ้นทุกข์โดยแน่นอน ๘๓
ความหมายของวิปัสสนา ๘๓
บุพพกิจของการเจริญวิปัสสนา ๘๖
วิธีการเจริญสติปัฏฐานวิปัสสนา ๘๘
อานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๑๐๒
ประโยชน์ของการสอบอารมณ์กัมมัฏฐาน ๑๐๖
การกำหนดให้ทันรูปนามปัจจุบัน ๑๐๗
ความเป็นข้าศึกกันของสติกับโมหะ ๑๐๙
การประหาณอนุสัยของไตรลักษณ์ ๑๑๐
ลักขณาทิจตุกกะและปฏิกเขปธัมม เป็นต้น ของภาวนา ๑๑๑
สรุปเรื่องทาน ศีล ภาวนา ๑๑๒

พระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

ข้อความเบื้องต้น ๑๑๗

สติปัฏฐาน ๔ ๑๒๐

กายานุปัสสนา ๑๒๑

เวทนานุปัสสนา ๑๕๕

จิตตานุปัสสนา ๑๖๑

ธัมมานุปัสสนา ๑๖๒

สัมมัปปธาน ๔ ๒๓๖

อิทธิบาท ๔ ๒๔๖

อินทรีย์ ๕ ๒๔๙

พละ ๕ ๒๕๔

โพชฌงค์ ๗ ๒๕๘

มรรคมีองค์ ๘ ๒๖๐

มงคล ๓๘ ประการ

เหตุเกิดของมงคลสูตร ๒๖๕

มงคลข้อที่ ๑ การไม่คบคนพาล ๒๗๕

มงคลข้อที่ ๒ การคบกับบัณฑิต ๒๗๖

มงคลข้อที่ ๓ การบูชาสิ่งที่ควรบูชา ๒๗๗

มงคลข้อที่ ๔ การอยู่ในประเทศที่สมควร ๒๗๙

มงคลข้อที่ ๕ การได้ทำบุญไว้ในปางก่อน ๒๘๑

มงคลข้อที่ ๖ การตั้งตนไว้ชอบ ๒๘๓

มงคลข้อที่ ๗ การเป็นพหูสูต ๒๘๕

มงคลข้อที่ ๘ การมีศิลปะ ๒๘๗

มงคลข้อที่ ๙ การมีระเบียบวินัย ๒๘๘

มงคลข้อที่ ๑๐ การกล่าววาจาสุภาษิต ๒๙๒
มงคลข้อที่ ๑๑ การบำรุงบิดามารดา ๒๙๓
มงคลข้อที่ ๑๒ การสงเคราะห์บุตรภรรยา ๒๙๖
มงคลข้อที่ ๑๓ การงานที่ไม่อากูล ๒๙๘
มงคลข้อที่ ๑๔ การให้ทาน ๒๙๙
มงคลข้อที่ ๑๕ การประพฤติธรรม ๓๐๒
มงคลข้อที่ ๑๖ การสงเคราะห์ญาติ ๓๐๔
มงคลข้อที่ ๑๗ การงานที่ไม่มีโทษ ๓๐๕
มงคลข้อที่ ๑๘ การงดเว้นจากบาป ๓๐๖
มงคลข้อที่ ๑๙ การไม่ดื่มน้ำเมา ๓๐๗
มงคลข้อที่ ๒๐ ความไม่ประมาทในธรรม ๓๐๙
มงคลข้อที่ ๒๑ การรู้จักเคารพ ๓๑๑
มงคลข้อที่ ๒๒ การรู้จักอ่อนน้อม ๓๑๓
มงคลข้อที่ ๒๓ ความสันโดษ ๓๑๔
มงคลข้อที่ ๒๔ ความกตัญญูกตเวที ๓๑๕
มงคลข้อที่ ๒๕ การฟังธรรมตามกาล ๓๑๖
มงคลข้อที่ ๒๖ ความรู้จักอดทน ๓๑๘
มงคลข้อที่ ๒๗ การเป็นผู้ว่าง่าย ๓๑๙
มงคลข้อที่ ๒๘ การได้พบเห็นสมณะ ๓๒๐
มงคลข้อที่ ๒๙ การสนทนาธรรมตามกาล ๓๒๑
มงคลข้อที่ ๓๐ การเป็นผู้มีตบะ ๓๒๒
มงคลข้อที่ ๓๑ การประพฤติพรหมจรรย์ ๓๒๓
มงคลข้อที่ ๓๒ การได้เห็นแจ้งอริยสัจจ์ ๓๒๔
มงคลข้อที่ ๓๓ การทำให้แจ้งพระนิพพาน ๓๒๕
มงคลข้อที่ ๓๔ จิตที่ถูกต้องโลกธรรมแล้วไม่หวั่นไหว ๓๒๗

มงคลข้อที่ ๓๕ ความไม่เศร้าโศก ๓๒๘
มงคลข้อที่ ๓๖ จิตที่ปราศจากธุลี ๓๓๑
มงคลข้อที่ ๓๗ จิตที่เกษมจากโยคะ ๓๓๓
มงคลข้อที่ ๓๘ การทำมงคลทุกอย่างให้บริบูรณ์ ๓๓๔

คู่มือการสร้างกุศลบารมี

คู่มือการสร้างทานกุศล

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ความหมายของคำว่า ทาน

ในขั้นแรก ผู้สนใจในการสร้างทานกุศล ควรจะเข้าใจถึงคำว่า "**ทาน**" เสียก่อน ว่าหมายความว่ากระไร คำว่า "**ทาน**" นี้มีความหมายได้ ๒ อย่าง คือ

๑. สิ่งของอันบุคคลพึงให้ เรียกว่า **วัตถุทาน** อย่างหนึ่ง

๒. เจตนาที่เป็นเหตุแห่งการให้ทานนั้นสำเร็จลง เรียกว่า **เจตนาทาน** อย่างหนึ่ง

ทานทั้ง ๒ อย่างนี้ มีวิเคราะห์ศัพท์แสดงไว้ว่า

ทาตพฺพนฺติ = ทานำ สิ่งของอันบุคคลพึงให้ ชื่อว่า ทาน (วัตถุทาน) หรือ **ทียติ เอเตนาติ = ทานำ** เจตนาที่เป็นเหตุแห่งการให้นั้นสำเร็จลงชื่อว่า ทาน (เจตนาทาน)

อธิบายว่า สิ่งของอันบุคคลพึงให้ ชื่อว่า ทาน นั้นได้แก่ วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่ผู้ให้กำลังให้ หรือกำลังถวายอยู่ ทานอันนี้ชื่อว่า วัตถุทาน

เจตนาที่เป็นเหตุแห่งการให้นั้นสำเร็จลง ชื่อว่า ทาน ข้อนี้ได้แก่ ตัวเจตนา หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า การตั้งใจ เพราะบุคคลที่จะทำการบริจาคทานต้องมีความตั้งใจ คือ ตัวเจตนาที่จะให้เสียก่อน จึงจะเป็นเหตุให้การบริจาคนั้นสำเร็จลงได้ ถ้าไม่มีเจตนาแล้ว การให้ย่อมไม่สำเร็จแก่ผู้นั้น ดังที่เคยพูดกันในบางครั้งว่า "ฉันไม่อยากจะให้ของนี้แก่คน ๆ นั้นเลย" ดังนี้เป็นต้น เมื่อไม่อยากจะให้แล้ว ก็เป็นอันว่าเราไม่ได้ให้วัตถุสิ่งของแก่ผู้นั้น แสดงให้เห็นว่า คำว่า "**ไม่อยาก**" นั้น ก็คือไม่มีเจตนานั่นเอง และเมื่อไม่มีเจตนาแล้วทานกุศลก็ไม่บังเกิดแก่บุคคลนั้น

อนึ่ง ทาน ๒ อย่างที่กล่าวมาแล้วนี้ วัตถุทานจะสำเร็จลงได้ก็ต้องอาศัยมีเจตนาทานร่วมอยู่ด้วย ดังเช่น ในเวลาที่บุคคลกำลังถวายทานอยู่ หรือกำลังให้วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่ตกไปอยู่ในมือของผู้รับได้นั้น จะต้องประกอบด้วยเจตนาทานคือการตั้งใจให้นั่นเอง จึงเป็นอันว่า การสำเร็จแห่งวัตถุทานนั้น จะปราศจากเสียซึ่งเจตนาทานย่อมมีมิได้เลย

ส่วนเจตนาทานสามารถสำเร็จลงโดยที่ไม่ต้องอาศัยวัตถุทานก็ย่อมมีได้ ดังเช่น บุคคลมีความตั้งใจว่า จะถวายทานหรือจะให้ทานแก่ผู้หนึ่งผู้ใดก็ตาม แต่ว่ายังมิได้ให้ การตั้งใจเพียงว่า จะถวายหรือจะให้นี้ ย่อมสำเร็จเป็นเจตนาแล้วแก่บุคคลนั้น ซึ่งถ้าจะสงเคราะห์เข้าในเจตนา ๓ แล้วก็จัดเป็นปุพพเจตนาที่เป็นกุศล แต่ว่าทานกุศลของผู้นั้นยังไม่สมบูรณ์เต็มที่ คือ ยังขาดวัตถุทานนั่นเอง ถ้าจะกล่าวโดยนัยแห่งอภิธรรมแล้ว เจตนาที่คิดว่า จะถวายทานหรือจะให้ทานของบุคคลนี้ ย่อมจัดเข้าอยู่ในมหากุศลจิตอันประกอบด้วยกุศลเจตนา ที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตนั้น ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า เจตนาทานย่อมสำเร็จแก่บุคคลนั้น แต่ถ้าจะกล่าวโดยนัยแห่งวินัยแล้ว เพียงแต่มีเจตนาว่าจะถวายหรือจะให้นั้น ยังไม่สำเร็จเป็นทานกุศลลงได้ ต้องมีการกล่าววาจาประกอบด้วยว่า วัตถุสิ่งนั้นสิ่งนี้ข้าพเจ้าขอถวายหรือให้แก่ผู้นี้ เมื่อกล่าววาจาอย่างนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า ทานกุศลสำเร็จแล้วแก่ผู้นั้น ถึงแม้ว่าจะยังไม่ได้นำเอาวัตถุที่ตั้งใจจะถวายหรือจะให้มา ณ ที่นั้นก็ตาม ส่วนตามนัยแห่งพระสูตรนั้น ต้องมีทั้งเจตนาที่จะบริจาค มีวัตถุทานที่จะบริจาค และทำการบริบาคไปแล้ว จึงจะสำเร็จเป็นทานกุศลได้

ทานกุศลต่าง ๆ ที่ผู้มีจิตเลื่อมใสศรัทธากระทำอยู่ทุกวันนี้นั้น เป็นทานที่สำเร็จพร้อมไปด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง คือ มีทั้งวัตถุทานและเจตนาทาน ซึ่งนับว่าเป็นทานกุศลที่สำเร็จลงอย่างสมบูรณ์แล้ว

ประโยชน์ของการบำเพ็ญทานกุศล

การบำเพ็ญทานกุศลมีคุณประโยชน์อย่างไร? คุณประโยชน์ของการบำเพ็ญทาน มี ๔ อย่าง คือ

๑. เป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำผู้นั้นไปสู่เทวโลก

๒. เป็นเสบียงที่ติดตัวไปโดยปราศจากอันตรายต่าง ๆ และให้ผลคือความสะดวกสบายแก่ผู้ที่ยังเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏฏ์

๓. เป็นทางสายตรงที่จะไปนำสู่พระนิพพาน

๔. เป็นเหตุอย่างประเสริฐที่จะยังตนให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์ได้

ดังมีสาธกบาลีแสดงไว้ในอังคุตตรอัฏฐกถาว่า

ทานำ สคฺคสฺส โสปาณำ ทานำ ปาเฉยฺยมุตฺตมำ

ทานำ อุชุคตำ มคฺคำ ทานำ โมกฺขปทำ วรำ

แปลความว่า ทานกุศลจัดเป็นบันไดขั้นแรกที่จะขึ้นสู่เทวโลก ทานกุศลจัดว่าเป็นเสบียงอันประเสริฐ ทานกุศลจัดว่าเป็นทางสายตรงไปสู่พระนิพพาน ทานกุศลจัดว่าเป็นเหตุอย่างประเสริฐที่จะทำให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์ได้

อธิบายความว่า

๑. **ทานำ สคฺคสฺส โสปาณำ** ทานกุศลจัดเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำขึ้นสู่เทวโลก ข้อนี้อุปมาเหมือนบุคคลผู้ต้องการขึ้นไปสู่สถานที่สูง จำเป็นที่จะต้องใช้บันไดเป็นเครื่องช่วยเหลือในการขึ้นไปนั้นให้ได้รับความสะดวกสบาย ถ้าไม่มีบันไดเป็นเครื่องช่วยเหลือแล้ว ผู้นั้นก็ไม่สามารถจะขึ้นไปสู่สถานที่นั้น ๆ ได้โดยสะดวก ข้อนี้ฉันใด ทานกุศลก็เช่นเดียวกัน บุคคลใดต้องการที่จะไปสู่เทวโลก บุคคลนั้นต้องสร้างทานกุศลเป็นบาทเบื้องต้นก่อน เพราะทานกุศลนี้ย่อมยังผลคือโภคสมบัติให้เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สร้างนั้น และบุคคลนั้นก็จักไม่มีความขัดข้องอย่างใดในการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ สืบต่อไป เมื่อมีโอกาสได้บำเพ็ญกุศลต่าง ๆ อยู่เนือง ๆ แล้วผู้นั้นก็สามารถที่จะไปสู่เทวโลกได้สมความปรารถนา

ถ้าบุคคลใดขาดทานกุศล หมายถึงว่า ผู้นั้นไม่เคยสร้างทานกุศลไว้ในอดีตชาติ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันชาตินี้จะได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็ตาม ก็ย่อมเกิดมาเป็นคนยากจนอัตคัตขัดสน ไม่สะดวกด้วยประการต่าง ๆ เมื่อเป็นคนยากจนแล้ว โอกาสที่จะได้สร้างกุศล มีทาน ศีล ภาวนา สืบต่อไปนั้นก็ย่อมมีไม่ได้ เมื่อไม่มีโอกาสที่จะสร้างกุศลแล้ว ก็มีแต่จะทำอกุศลฝ่ายเดียว คือ การประพฤติทุจริตทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ ความปรารถนาที่ต้องการจะไปสู่เทวโลกก็เป็นอันว่าไปไม่ได้ ทั้งนี้เพราะขาดทานกุศล ซึ่งเปรียบเสมือนหนึ่งเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำสัตว์ให้ไปสู่เทวโลกนั่นเอง

๒. ทานำ ปาเถยฺยมุตฺตมำ ทานกุศลจัดว่าเป็นเสบียงอันประเสริฐ ข้อนี้อุปมาเหมือนบุคคลที่เดินทางไปสู่สถานที่ต่าง ๆ จำเป็นต้องมีเสบียงอาหารและเงินทองติดตัวไป เพื่อให้ได้รับความสะดวกสบายในการเดินทางนั้น ถ้าหากว่าขาดเสบียงอาหารและเงินทองเสียแล้ว การเดินทางของผู้นั้นย่อมได้รับความลำบากต่าง ๆ ทั้งอาจจะไปไม่ถึงจุดหมายที่ตนปรารถนาไว้ก็ได้ ข้อนี้ฉันใด ทานกุศลนี้เปรียบเหมือนเสบียงอาหาร ที่ผู้เดินทางจำเป็นจะต้องนำติดตัวไป เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการเดินทางนั้น เพราะธรรมดาสัตว์ทั้งหลายในระหว่างที่ยังไม่ได้ถึงพระนิพพานนั้น ย่อมต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร และการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์เหล่านี้ ย่อมเป็นไปในฐานะต่าง ๆ กัน คือ ได้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานบ้าง เป็นมนุษย์บ้าง เป็นเทวดาบ้าง ซึ่งเป็นการไม่แน่นอน เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าผู้ใดขาดทานกุศลเป็นทุน หมายถึงว่า ผู้ที่ไม่เคยสร้างทานกุศลไว้ในอดีตชาติ ผู้นั้นถึงแม้ว่า จะได้เกิดมาเป็นมนุษย์หรือเป็นเทวดาก็ตาม ย่อมมีสภาพที่ยากจนขัดสนด้วยทรัพย์สินเงินทองเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ ซึ่งเปรียบเสมือนหนึ่งขาดเสบียงติดตัว เป็นเหตุให้ผู้นั้นไม่มีโอกาสที่จะสร้างทาน ศีล ภาวนา ต่อไปได้ ถ้าผู้ใดได้เคยสร้างทานกุศลไว้ในอดีตชาติ เมื่อผู้นั้นได้เกิดมาเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็ตาม ย่อมได้รับความสะดวกในเรื่องทรัพย์สินเงินทองที่อยู่ที่อาศัย เครื่องอุปโภคบริโภค ตามกำลังของทานกุศลที่ตนได้เคยสร้างไว้ ผู้

นั้นได้ชื่อว่า มีเสบียงติดตัวอยู่แล้ว ย่อมสะดวกในการที่จะได้บำเพ็ญกุศลอื่น ๆ ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้โดยปราศจากอุปสรรคใด ๆ

อนึ่ง เสบียงภายนอก อันได้แก่ ทรัพย์สินเงินทองเครื่องใช้สอยต่าง ๆ นั้น ย่อมเป็นเครื่องอาศัยเพียงชั่วมีชีวิตอยู่เท่านั้น และในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่นี้ ก็ไม่แน่นอน อาจจะมีอุปสรรคต่าง ๆ เช่น ถูกโจรปล้นบ้าง ถูกไฟไหม้บ้าง เกิดวิบัติล้มละลายบ้าง เหล่านี้เป็นต้น และเมื่อตายไปแล้วก็ไม่สามารถจะนำเอาทรัพย์สินเงินทองต่าง ๆ เหล่านั้นติดตัวไปได้ ซึ่งต่างกันกับเสบียงภายใน อันได้แก่ ทานกุศล เพราะทานกุศลนี้เป็นเสบียงที่ติดตัวบุคคลผู้สร้างไปได้ โดยไม่ว่า บุคคลนั้นจะไปเกิดที่ไหน หรือจะไปเกิดเป็นอะไร และทั้งไม่มีใครจะมาลักขโมยฉกชิงเอาไปได้ เป็นเสบียงอันประเสริฐปราศจากภยันตรายทั้งปวง ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลายจึงเรียกทานกุศลนี้ว่า **"อนุคามิกนิธิ"** แปลว่า ขุมทรัพย์ที่ติดตามตัวไปในภพชาติต่าง ๆ ได้

๓. ทานำ อุชุคตำ มคฺคำ ทานกุศลจัดว่าเป็นทางสายตรงไปสู่พระนิพพาน ข้อนี้อธิบายว่า ทางที่จะไปสู่พระนิพพานนั้นมีอยู่ ๓ ทาง คือ ทางทาน ทางศีล ทางภาวนา ในทางทั้ง ๓ ทางนี้ ภาวนาเป็นทางที่ใกล้ที่สุด ทางที่สองคือศีล ทางที่สามคือทาน ทางภาวนากับทางศีล ถึงแม้ว่า จะเป็นทางที่ใกล้ต่อพระนิพพานมากกว่าทางทานก็จริง แต่ถ้าหากว่า ขาดทานเสียแล้ว ก็ขัดข้องในการเดินทางไปสู่พระนิพพาน เพราะธรรมดาคนทั้งหลาย จะรักษาศีลเจริญภาวนาให้สำเร็จถึงพระนิพพานเพียงครั้งเดียวหรือภพเดียวนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้ จะต้องรักษาศีลเจริญภาวนาอยู่หลายภพหลายชาติ กระทำให้เป็นบารมีที่แก่กล้าเสียก่อนแล้วจึงจะมีโอกาสถึงมรรค ผล นิพพานได้ และในการที่บุคคลจะรักษาศีล เจริญภาวนา เพื่อมุ่งหวังมรรค ผล นิพพานให้เป็นไปโดยสะดวกนั้น บุคคลนั้นจะต้องเป็นผู้ที่สมบูรณ์ไปด้วยทรัพย์สินเงินทอง ไม่ต้องลำบากในเรื่องที่จะต้องขวนขวายทำมาหาเลี้ยงชีพต่าง ๆ อันเป็นเหตุที่จะทำให้การรักษาศีลหรือเจริญภาวนาของบุคคลนั้นขาดตกบกพร่องไป เมื่อผู้ใดมีกำลังทรัพย์สมบูรณ์ดีแล้ว ผู้นั้นย่อมได้โอกาสที่จะบำเพ็ญทานกุศลสืบต่อไปได้โดยสะดวก และการรักษาศีลเจริญภาวนาก็ย่อม

ไม่มีอุปสรรคขัดข้อง เมื่อเป็นเช่นนี้ ทางที่จะไปสู่มรรค ผล นิพพานของบุคคลนั้นก็ใกล้ชิดเข้ามา ทั้งนี้ก็เพราะบุคคลนั้นมีกำลังทรัพย์เป็นเครื่องอุดหนุนส่งเสริมนั่นเอง

กำลังทรัพย์เป็นเครื่องอุดหนุนให้บุคคลได้สำเร็จในสิ่งที่ตนปรารถนานั้นก็เพราะอาศัยทานกุศลเป็นเหตุ ผู้ใดสร้างทาน ผู้นั้นย่อมบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ ดังมีบาลีกล่าวไว้ว่า "**ทานโต โภควา**" แปลว่า "มีโภคทรัพย์ ก็เพราะสร้างทาน"

ผู้ใดไม่เคยสร้างทานกุศล ผู้นั้นย่อมเกิดมาเป็นคนยากจน ไม่สมบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทองที่อยู่อาศัย เมื่อเป็นคนยากจนแล้ว การที่จะสร้างกุศล คือ ทาน ศีล ภาวนา ให้เกิดขึ้นนั้นย่อมขัดข้อง เพราะต้องเสียเวลาในการกระทำกิจขวนขวายในเรื่องการหาเลี้ยงชีพของตนเสียโดยมาก ไม่ค่อยมีโอกาสที่จะบำเพ็ญกุศลชนิดต่าง ๆ ได้ เมื่อไม่มีโอกาสบำเพ็ญกุศลอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว อกุศลต่างๆ ย่อมไหลเข้าสู่จิตใจของผู้นั้น ทำให้ผู้นั้นประพฤติผิดทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ หนทางที่จะไปสู่มรรค ผล นิพพาน ก็ไม่มีแก่บุคคลเช่นนี้ มีแต่หนทางที่จะนำไปสู่ความทุกข์ยากลำบากต่าง ๆ ทั้งในปัจจุบันชาตินี้และชาติต่อ ๆ ไป ซึ่งเป็นทางที่ไม่ตรงต่อทางที่จะไปสู่มรรค ผล นิพพาน

ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ทานกุศลเป็นเครื่องอุดหนุนส่งเสริมให้แก่บุคคลผู้สร้างทานได้เดินทางไปสู่มรรค ผล นิพพานโดยตรง ไม่ต้องแวะเวียนเหมี่ยงเบนออกนอกเส้นทางไป อุปมาเหมือนเรือที่ต้องใช้หางเสือ หางเสือนี้มีหน้าที่ช่วยให้เรือแล่นไปได้ตรงทางที่คนในเรือปรารถนาจะไป ถ้าขาดหางเสือเสียแล้ว เรือนั้นก็แล่นไปให้ตรงทางไม่ได้ ย่อมลดเลี้ยวกไปวนมาตามกำลังของกระแสน้ำ คลื่น และลม ทำให้การเดินทางไปสู่ที่หมายนั้นไม่ได้รับความสะดวก และถ้าคลื่นลมแรง เรือก็อาจล่มลงเสียก็ได้ ข้อนี้ฉันใด หางเสือเรือก็เปรียบได้กับทานกุศล เรือเปรียบเหมือนศีล เครื่องจักรเรือเปรียบเหมือนภาวนา คนในเรือเปรียบเหมือนผู้ที่ต้องการจะไปสู่พระนิพพาน ทานกุศลที่เป็นเครื่องอุดหนุนค้ำจุนให้เกิดความสะดวกต่อการรักษาศีลและเจริญภาวนาให้ดำเนินไปด้วยดีนั้น

เหมือนหนึ่งหางเสือเรือที่ช่วยเหลือให้เรือแล่นไปได้ตรงทาง ศีลที่เปรียบเหมือนเรือ และภาวนาที่เปรียบเหมือนเครื่องจักรเรือ จะปฏิบัติให้ดำเนินไปได้โดยสะดวกเพื่อตัดตรงไปสู่มรรคผลนิพพานนั้น ก็ต้องอาศัยทานกุศลเป็นเครื่องอุดหนุน เช่นเดียวกับเรือที่ต้องอาศัยหางเสือ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ผู้ที่ต้องการไปสู่พระนิพพาน ก็ต้องปฏิบัติตนให้เป็นไปตามลำดับ คือ ต้องมีทานเป็นเบื้องต้นเสียก่อน เพื่อสะดวกต่อการรักษาศีล เมื่อรักษาศีลได้บริสุทธิดีแล้วก็เจริญภาวนาต่อไป จึงจะเป็นทางที่เดินตรงไปสู่มรรค ผล นิพพานได้ เปรียบเหมือนผู้โดยสารเรือที่ต้องการไปให้ถึงสถานที่ ๆ ตนปรารถนา ฉันนั้น ด้วยเหตุผลตามที่ได้อธิบายมาแล้วนี้ จึงเห็นได้ว่า การทำบุญด้วยการบริจาคทานนี้ จัดได้ว่าเป็นทางสายตรงไปสู่พระนิพพาน

๔. **ทานำ โมกฺขปทำ วรำ** ทานกุศลจัดเป็นเหตุอย่างประเสริฐที่จะทำให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์ได้ ข้อนี้อธิบายว่า ผู้ที่มีจิตใจเลื่อมใสยินดีในการบริจาคทานอยู่เสมอ ๆ และในการบริจาคทานนั้นก็มีเจตนาดี หรือที่เรียกว่า มีความตั้งใจอยู่ในกาลทั้ง ๓ คือ **ปุพพเจตนา** ความตั้งใจดีก่อนจะทำ ๑ **มุญจนเจตนา** ความตั้งใจดีในขณะที่กำลังกระทำอยู่ ๑ **อปรเจตนา** ความตั้งใจดีเมื่อกระทำไปแล้ว ๑ รวมเจตนาทั้ง ๓ นี้ ถ้าเป็นไปด้วยดีแล้วก็แสดงว่า ผู้นั้นมีศรัทธาและปัญญามั่นคงเต็มที่อยู่แล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้นั้นย่อมมีความเลื่อมใสและเห็นประโยชน์ในการรักษาศีลและเจริญภาวนายิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วย และเมื่อตายจากภพนี้ไปแล้ว ย่อมได้รับปฏิสนธิจิตเป็นติเหตุกบุคคล คือ เกิดมาเป็นคนที่มีสติปัญญาและจิตใจของผู้นั้นก็มีความเลื่อมใสศรัทธาเห็นประโยชน์ในการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนาอีกต่อไป ทำให้บารมีของผู้นั้นมีกำลังแก่กล้าขึ้นเป็นลำดับ ในขั้นสุดท้ายก็ทำให้ได้รับผลอันสูงสุด คือ พ้นจากสังสารวัฏฏ์ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทานกุศลจัดว่าเป็นเหตุอย่างประเสริฐ คือ สามารถติดเป็นอุปนิสัยปัจจัย ทำให้ผู้นั้นมีความเลื่อมใสศรัทธาในการรักษาศีล เจริญภาวนาสืบต่อไป และทานกุศลอันตนได้เคยทำไว้แล้วในปางก่อน ก็จะเป็นบารมีอุดหนุนให้ผู้นั้นได้สำเร็จซึ่ง

ประโยชน์อันยิ่งใหญ่ กล่าวคือ มรรค ผล นิพพาน อันเป็นเหตุให้พ้นจากสังสารทุกข์ทั้งปวง

การแสดงคุณประโยชน์ของการบำเพ็ญทานกุศล ๔ อย่างตามแนวพระคาถาที่แสดงไว้ มีนัยดังที่ได้อธิบายมาแล้วนี้ อนึ่ง พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อได้รับพุทธพยากรณ์แล้ว ย่อมพิจารณาว่า บารมีอันใดหนอที่จะเป็นเหตุให้สำเร็จพระสัพพัญญุตญาณได้โดยบริบูรณ์ เมื่อพิจารณาแล้วก็จะเห็นว่า การสร้างทานบารมีนี้เป็นสิ่งที่ควรจะสร้างก่อนบารมีอื่น ๆ ดังมีหลักฐานแสดงไว้ในพุทธวังสะพระบาลีว่า

วิจินนฺโต ตทา ทกฺขิ ปธมํ ทานปารมี
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อนุจิณฺณํ มหาปถํ

แปลความว่า พระสุเมธโพธิสัตว์เมื่อได้รับพุทธพยากรณ์ครั้งแรก ก็ได้พิจารณาดูการงานที่จะทำให้สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในขณะนั้น ได้เห็นทานบารมีก่อนบารมีอื่น ๆ เพราะทานบารมีนี้พระโพธิสัตว์ทั้งหลายที่ได้ล่วงลับไปแล้ว ย่อมบำเพ็ญอยู่เสมอ เป็นธรรมที่ประเสริฐ ย่อมอำนวยผลให้ได้รับความสะดวกสบายในระหว่างที่กำลังปฏิบัติอยู่ เพื่อให้สำเร็จเป็นสัมมาสัมพุทธเจ้า

คุณประโยชน์อื่น ๆ ที่ได้รับจากการสร้างทานกุศลนี้ย่อมมีอีกมากมาย จะเห็นได้ว่า เพียงแต่ทำทานกับสุนัขตัวหนึ่ง ก็ยังได้รับอานิสงส์ให้เป็นผู้มีอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ไปถึง ๑๐๐ ภพ บุคคลที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์หรือเป็นเทวดาด้วยอำนาจของกุศลกรรมนั้น คือการบริจาคทาน ย่อมได้รับความสุขสบายมากกว่าบุคคลที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์และเทวดาด้วยอำนาจของกุศลกรรมอื่น ๆ ดังมีนิทานแสดงไว้ในสังยุตตนิกายว่า ในสมัยศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระภิกษุ ๒ รูปเป็นเพื่อนรักใคร่ชอบพอกัน ภิกษุรูปหนึ่ง มีการทำบุญบริจาคทานอยู่เสมอ ส่วนอีกรูปหนึ่งไม่ได้ทำการบริจาคทานเลย เมื่อพระภิกษุทั้ง ๒ รูปนี้มรณภาพลงแล้ว ได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ด้วยกันบ้าง เป็นเทวดาด้วยกันบ้าง ในระหว่างที่ไปบังเกิดเป็นมนุษย์และเทวดาด้วยกันนั้น ภิกษุที่ได้เคยสร้างทาน

กุศลไว้ ก็ได้ไปเกิดในตระกูลที่สูงและสมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติมากกว่าภิกษุที่ไม่เคยสร้างทานกุศลไว้ตลอดมา เมื่อมาถึงสมัยศาสนาของพระโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา ภิกษุ ๒ รูปนี้ได้มาบังเกิดเป็นมนุษย์ด้วยกัน ภิกษุรูปที่ได้เคยสร้างทานกุศลไว้ ได้มาบังเกิดเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศล ส่วนภิกษุรูปที่ไม่เคยสร้างทานกุศลไว้นั้นได้มาบังเกิดเป็นบุตรชายของพระพี่เลี้ยง พระราชโอรสนั้นเมื่อเวลาบรรทมก็บรรทมในพระอู่ทองภายใต้เศวตฉัตร ส่วนบุตรชายของพระพี่เลี้ยงนั้น เมื่อเวลานอนก็นอนในเปลธรรมดาไม่มีเศวตฉัตรกั้น เมื่อกุมารทั้งสองได้เจริญวัยเติบโตขึ้นแล้ว ก็ได้อุปสมบทเป็นภิกษุในศาสนาของพระโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์พร้อมกัน ตัวอย่างเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงอานิสงส์ของการสร้างทานกุศล และไม่ได้สร้างทานกุศลว่ามีผลแตกต่างกันอย่างไร ?

ทานกุศลเป็นกุศลที่ทำให้อยู่ในสังสารวัฏฏ์นานได้หรือไม่

การบำเพ็ญทานกุศลนี้ อาจจะมีบางท่านเข้าใจว่า เป็นกุศลที่ทำให้ติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นาน แต่ความจริงแล้ว การที่บุคคลยังติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์เป็นเวลานานนั้น ไม่ใช่เพราะทานกุศลเป็นเหตุ ข้อนี้พึงรู้ได้จากเรื่องพระภิกษุ ๒ รูปที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า เมื่อท่านทั้งสองได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น ก็ได้สำเร็จพร้อม ๆ กัน ฉะนั้นจึงไม่ควรเข้าใจว่า ทานกุศลนี้เป็นเหตุที่ให้ติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นาน เหตุที่จะให้ติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นานนั้น ก็เป็นเพราะบุคคลเมื่อมีการทำบุญสร้างทานกุศลแล้ว ก็มักมีความพอใจว่า ทานกุศลของเรานี้เป็นเหตุที่ทำให้เราได้รับผลในมนุษย์สมบัติและเทวสมบัติ เมื่อมีความนึกคิดและพอใจเกิดขึ้นในขณะที่กำลังบำเพ็ญทานกุศลเช่นนี้แล้ว ความนึกคิดและความพอใจเช่นนี้แหละ จัดเป็นโลภสมุทยสัจจ์ ซึ่งเป็นเหตุที่ทำให้ติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นาน

อนึ่ง อาจจะมีพุทธศาสนิกชนบางท่านเข้าใจว่า การที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายต้องบำเพ็ญบารมีอยู่ในสังสารวัฏฏ์เป็นเวลายาวนาน อย่างน้อยก็ถึง ๔ อสงไขย แสนมหากัปป์ กว่าจะได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณนั้น ก็เพราะสร้างทานบารมีมาก ถ้ามีความเข้าใจอย่างนี้แล้วก็ควรจะพิจารณาดูบ้างว่า พระ

สัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วจนนับไม่ถ้วน ประดุจดังเมล็ดทรายที่อยู่ในแม่น้ำคงคา แต่เหตุไรเล่าเราทั้งหลายจึงยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์มาจนกระทั่งถึงบัดนี้ ซึ่งเป็นเวลายาวนานมากกว่าเวลาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าบำเพ็ญบารมีเสียอีก เมื่อเป็นเช่นนี้ เราจะกล่าวได้หรือไม่ว่า ทานกุศลที่เราทั้งหลายได้เคยสร้างมาแล้วนั้นมีมากกว่าทานกุศลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ล่วงลับไปแล้วนั้น เราก็คงจะกล่าวไม่ได้ ฉะนั้น เราก็ไม่ควรจะเข้าใจว่าทานกุศลนี้จะเป็นเหตุให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นาน

อีกนัยหนึ่ง เราจะเห็นได้ว่า สุเมธดาบสเมื่อได้รับพุทธพยากรณ์ว่าเป็นพระนิยตโพธิสัตว์แล้วนั้น ครั้งแรกก็ได้เริ่มสร้างทานบารมีก่อนบารมีอื่น ๆ และในการสร้างบารมีครั้งสุดท้าย คือ เมื่อเสวยชาติเป็นพระเวสสันดรนั้น ก็ได้สร้างทานบารมีนี้อีก ต่อมาในภพสุดท้ายก็ได้บังเกิดเป็นพระสิทธัตถราชกุมารและได้บรรลุถึงพระสัพพัญญุตญาณ เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้นในโลก ข้อนี้เราจะเห็นได้ว่า ทานกุศลเป็นบารมีที่สำคัญยิ่งในอันที่จะช่วยส่งเสริมให้การสร้างบารมีอื่น ๆ สำเร็จลุล่วงไปได้ และในการที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าต้องใช้เวลาในการสร้างบารมีอยู่ในสังสารวัฏฏ์เป็นเวลายาวนานนั้น ก็เพื่อต้องการจะอบรมบ่มบารมีให้แก่กล้าสมควรแก่พระสัพพัญญุตญาณนั่นเอง หาใช่ต้องอยู่ในสังสารวัฏฏ์นานเพราะอำนาจของทานกุศลไม่ อุปมาเหมือนต้นไม้ที่เพิ่งงอกขึ้นใหม่ ๆ ถึงแม้ว่าเจ้าของต้นไม้จะพยายามรดน้ำวันหนึ่งสักร้อยครั้งก็ตาม ต้นไม้นั้นก็หาได้ออกดอกออกผลมาให้ทันใจไม่ เพราะลำต้นก็ยังเล็กอยู่ เนื้อไม้ก็ยังอ่อนอยู่ ยังไม่ถึงเวลาที่จะออกดอกออกผลได้ ต่อเมื่อเจ้าของได้พยายามรดน้ำพรวนดินใส่ปุ๋ยอยู่เสมอ ๆ จนกระทั่งต้นไม้นั้นเจริญเติบโตมีเนื้อไม้แก่เต็มที่แล้ว เมื่อถึงกำหนดฤดูกาลก็ออกดอกออกผลปรากฏขึ้นได้ ข้อนี้ฉันใด บุคคลที่ยังมีบารมีธรรมอ่อนอยู่นั้น จะให้สำเร็จเป็นพระอริยะหรือให้สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมเป็นไปไม่ได้ จำต้องอบรมบารมีธรรมให้แก่กล้าเสียก่อนจึงจะ

สำเร็จลุล่วงไปได้ ด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นที่จะต้องอยู่ในสังสารวัฏฏ์พอสมควรแก่ความแก่กล้าของบารมีธรรม ดังที่ได้บรรยายมาแล้วนี้

ทานกุศลเป็นอุปการะให้เกิดบารมี ๑๐

๑. ทานกุศลเป็นเครื่องอุปการะให้เกิดศีลบารมี

บุคคลที่เคยได้สร้างทานกุศลไว้แล้วในชาติก่อน ๆ ด้วยอำนาจแห่งทานกุศลนั้นทำให้บุคคลนั้นได้เกิดมาเป็นคนมั่งมีบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทอง ที่อยู่อาศัย เครื่องอุปโภคบริโภคไม่ขาดตกบกพร่อง เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมทำจิตใจของผู้นั้นให้ปลอดโปร่งผ่องใส ไม่ต้องวิตกกังวลในการที่จะต้องเที่ยวเสาะแสวงหาทรัพย์เพื่อมาเลี้ยงชีพแต่อย่างใด ถ้าหากผู้นั้นมีจิตใจเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว ย่อมได้โอกาสที่จะให้ทานและรักษาศีล อนึ่ง การรักษาศีลนี้ต้องเกี่ยวเนื่องกับการสำรวมระวังกายและวาจามิให้เป็นไปในทางที่ชั่วช้าเลวทราม ต้องรักษาให้อยู่ในทำนองคลองธรรมเสมอไป เช่น เว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม และเว้นจากการกล่าววาจาเท็จ กล่าวคำหยาบช้าต่าง ๆ การพูดยุยงส่อเสียดให้เขาแตกกัน พูดเหลวไหลเลอะเทอะหาสาระมิได้ เหล่านี้เป็นเรื่องของคนที่รักษาศีลจะต้องละเว้นทั้งสิ้น จึงจะได้ชื่อว่า เป็นคนมีศีล ฉะนั้น คนที่จะประพฤติปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็ต้องเป็นคนที่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทองตามสมควร พร้อมทั้งเป็นคนมีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาด้วย ถ้าบุคคลใดเกิดมาเป็นคนยากจน ถึงแม้ว่าจะมีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาก็ตาม โดยมากแล้วจะประพฤติตนให้ตั้งอยู่ในศีลได้ยาก เพราะเหตุที่ขาดทุนทรัพย์นั่นเอง ดังที่เราเคยได้ยินมา บางคนพูดว่า “มัวมานั่งรักษาศีลอยู่ ก็ต้องอดตายเท่านั้นเอง” คำพูดเช่นนี้เขาคงหมายเอาว่า “ถ้าเป็นคนยากจนแล้วจะรักษาศีลได้อย่างไร?” ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า การได้อัตภาพเป็นคนยากจนนั้น ก็เพราะบุคคลนั้นขาดการบริจาคทานนั่นเอง ศีลจึงเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น ศีลบารมีจะสำเร็จบริบูรณ์ได้ ก็ต้องอาศัยทานกุศลเป็นเครื่องอุดหนุน

๒. ทานกุศลเป็นเครื่องอุปการะให้เกิดเนกขัมมบารมี

บุคคลบางคนมีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา อยากจะสละเวลามาถือศีล ฟังธรรม หรืออยากจะศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมให้มีความรู้ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนาบ้าง แต่ก็ติดขัดด้วยไม่มีทุนทรัพย์เพียงพอ ถ้าจะเอาเวลาทำมาหากินมาใฝ่ใจในเรื่องถือศีลฟังธรรมเสียแล้ว ก็จะเกิดความลำบากในภายหลัง การที่สละเวลาหรือสละกิจการงานไม่ได้เช่นนี้ ก็เป็นอันว่า ผู้นั้นไม่สามารถสร้างเนกขัมมบารมีได้สำเร็จ นี้แสดงให้เห็นว่า ความขัดสนในทรัพย์สินเงินทอง ย่อมเป็นเหตุขัดข้องต่อการบำเพ็ญเนกขัมมบารมี ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้บุคคลนั้นไม่ได้รับประโยชน์อันดีงามจากการได้เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนาและได้เลื่อมใสพระพุทธศาสนานี้ ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะผู้นั้นไม่เคยสร้างทานบารมีไว้นั่นเอง ส่วนผู้ที่เคยประกอบกุศลกิจที่เป็นทานบารมีไว้ในอดีตชาติ เมื่อได้มาบังเกิดเป็นมนุษย์ในชาตินี้ ผลทานอันตนเคยสั่งสมไว้นั้น ก็ทำให้ผู้นั้นมีความสุขสบายบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทอง เสวยความสุขต่าง ๆ ไม่เดือดร้อน และถ้าผู้นั้นประกอบด้วยความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว ก็เป็นโอกาสดีที่จะได้ฟังพระสัทธรรม และได้คบหาสมาคมกับสัปบุรุษโดยง่าย เพราะไม่ต้องมีปลิโพธเครื่องกังวลอะไรแล้ว ในกรณีที่ได้มีโอกาสไปฟังพระสัทธรรมและได้คบหาสมาคมกับสัปบุรุษนี่แหละ ก็จะเป็นเหตุให้ผู้นั้นเกิดสติปัญญา และเห็นโทษของการหมกมุ่นอยู่ในกามคุณต่าง ๆ เกิดความเบื่อหน่ายต่อความสนุกสนานเพลิดเพลินที่เป็นไปในทางโลก โดยเห็นว่าไม่มีสาระแก่นสารแต่ประการใด ทำให้เกิดความคิดที่อยากจะสละบ้านเรือนทรัพย์สินเงินทองของนอกกายไปแสวงหาทรัพย์ภายใน คือ การบวชเรียนบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ในพระพุทธศาสนามีปริยัติศาสนาและปฏิบัติศาสนา อันจะเป็นเครื่องนำส่งให้ถึงปฏิเวธศาสนาต่อไป แล้วก็สละบ้านเรือน ทรัพย์สินเงินทอง บุตร ภรรยา สามี มุ่งหน้าเข้าสู่สำนักที่มีการศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติอย่างถูกต้องในพระพุทธศาสนา บุคคลใดประพฤติได้เช่นนี้ นับว่าได้สร้างเนกขัมมบารมีแล้วอย่างสมบูรณ์ ใน

การที่จะเป็นไปได้ดังนี้นั้น ก็ต้องอาศัยมีทานกุศลเป็นเครื่องช่วยสนับสนุน คือ อาศัยทรัพย์สมบัติอันเกิดจากทานกุศลเป็นเหตุ แล้วทำให้สำเร็จเนกขัมมบารมีเป็นผล ดังที่กล่าวมาแล้วนี้

๓. ทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้เกิดปัญญาบารมี

บุคคลใดจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม ถ้าขาดแคลนเงินทอง ที่อยู่อาศัย ไม่เป็นไปโดยเพียงพอแล้ว บุคคลนั้นย่อมขาดการศึกษาเล่าเรียนในวิชาการทางโลกก็ดี วิชาการทางธรรมก็ดี ถึงแม้ว่าจะเรียนได้ก็ไม่เป็นไปโดยสมบูรณ์ เมื่อขาดการศึกษา หรือศึกษาได้ไม่สมบูรณ์แล้ว ผู้นั้นย่อมขาดปัญญา ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า สร้างปัญญาบารมีไม่บริบูรณ์ ทั้งนี้ก็เพราะขาดทานกุศลที่เป็นเครื่องอุปถัมภ์แก่ปัญญาบารมีนั่นเอง ส่วนบุคคลใดจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม เป็นผู้มีฐานะดีแล้ว เมื่อต้องการจะศึกษาวิชาการใด ๆ ที่เกี่ยวกับทางโลกก็ตาม ทางธรรมก็ตาม ย่อมมีโอกาสที่จะศึกษาเล่าเรียนได้จนสำเร็จบริบูรณ์ได้เต็มที่ โดยปราศจากอุปสรรคทั้งหลายมาขัดขวาง ดังที่เราเห็นอยู่โดยทั่วไปว่า ผู้ที่ได้ศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นั้น โดยมากเป็นลูกของคนมีทรัพย์สินเงินทองทั้งสิ้น เพราะถ้าไม่มีทรัพย์สินเงินทองเสียแล้ว การที่จะเรียนได้ถึงขั้นมหาวิทยาลัยนั้นย่อมเป็นไปได้ยาก เมื่อมีโอกาสได้ศึกษาชั้นสูงเช่นนี้แล้ว ผู้นั้นก็จะได้รับความรู้ที่ดี มีปัญญาเกิดขึ้นมาได้

ถ้าจะกล่าวในทางธรรม ผู้ที่มีฐานะดีย่อมจะมีโอกาสได้มาศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมโดยสะดวก และสามารถเรียนรู้คัมภีร์ที่สูง ๆ ขึ้นไปได้ตามลำดับ แม้ผู้ที่เป็นบรรพชิตก็เช่นเดียวกัน คือ ถ้าภิกษุรูปใดบริบูรณ์ด้วยปัจจัย ๔ มีผู้อุปการะช่วยเหลือแล้ว ภิกษุรูปนั้นย่อมมีโอกาสศึกษาเล่าเรียนในพระปริยัติธรรมให้ถึงขั้นสูงได้ดุจกัน ถ้าหากขาดแคลนด้วยปัจจัย ๔ หรือไม่มีผู้อุปถัมภ์ด้วยเงินทองแล้ว การที่จะทำกิจในปริยัติและปฏิบัติก็เป็นไปได้ยาก และไม่ตลอดรอดฝั่ง อนึ่ง การเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยปัจจัย ๔ ก็เป็นเพราะว่าผู้นั้นเคยบำเพ็ญทานกุศลเอาไว้ในอดีตชาติ ด้วยอำนาจของทานกุศลนั้นจึงทำให้ผู้นั้นได้รับผลเป็นผู้มั่งคั่งสมบูรณ์ในชาตินี้ จึงเป็นเหตุให้ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี เมื่อมีการศึกษาดีแล้ว

ถ้าผู้นั้นเป็นผู้มีอุปนิสัยดีงามด้วยแล้ว ย่อมทำให้เป็นผู้มีปัญญาดี มีความรู้กว้างขวาง นับว่า ผู้นั้นได้สร้างปัญญาบารมีเป็นผลสำเร็จด้วย

๔. ทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้เกิดวิริยบารมี

ผู้ที่ได้เคยสร้างทานกุศลไว้ ทานกุศลอันนั้นย่อมส่งผลให้ผู้นั้นได้เกิดมาเป็นคนที่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทอง เมื่อมีทรัพย์สินเงินทองบริบูรณ์อยู่แล้ว ก็ไม่ต้องมีความลำบากกังวลใด ๆ ผู้นั้นย่อมสามารถทำความเพียรพยายามในทางที่ดี กล่าวคือ เพียรในการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนาสืบไป โดยไม่มีอะไรมาทำให้ท้อถอยได้ โดยเฉพาะบุคคลที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีความพยายามในการบำเพ็ญทานกุศล พยายามรักษาศีล พยายามเจริญสมถะและวิปัสสนา ความพยายามที่เป็นไปในทางที่ดีของบุคคลนั้นจะให้สำเร็จลุล่วงไปได้ ก็ต้องอาศัยเหตุที่บุคคลนั้นไม่มีความลำบากในเรื่องเงินทอง ถ้ามีความลำบากในเรื่องเงินทองเกิดขึ้นแล้ว ความพยายามในการงานที่ดีไม่มีโทษนั้นย่อมสำเร็จได้ยาก คือ อาจเกิดความท้อถอยเสียก่อน เมื่อท้อถอยจากการงานที่ดีเสียแล้ว อาจทำให้จิตใจของผู้นั้นเกิดความอยากกระทำในการงานที่ไม่ดีขึ้นมาได้ เช่น มีการพยายามทำทุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจเหล่านี้ ซึ่งเนื่องมาจากความลำบากในเรื่องเงินทองนั่นเอง ฉะนั้น พุทธศาสนิกชนผู้มีจิตเลื่อมใสในการบำเพ็ญกุศลอยู่ไม่ควรจะให้ขาดทานกุศล เพราะถ้าขาดทานกุศลเสียแล้ว จะต้องเกิดมาเป็นคนที่ยากจน เมื่อเป็นคนยากจนแล้ว ความเพียรพยายามที่ดีนั้นย่อมสำเร็จลงได้ยาก มีแต่ความพยายามที่เป็นไปในทางที่ผิดเป็นส่วนมาก เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ในกาลอนาคตของผู้นั้น ย่อมไม่ได้รับความสุข มีแต่ความทุกข์ทรมานทั้งร่างกายและจิตใจอยู่เสมอ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า วิริยบารมีจะสำเร็จได้ก็ต้องอาศัยทานกุศลเป็นเครื่องอุดหนุน

๕. ทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้เกิดขันติบารมี

ผู้บริบูรณ์ด้วยสมบัติอันเป็นผลที่ได้รับมาจากทานกุศลซึ่งตนเคยทำไว้นั้น มักจะเป็นบุคคลที่มีจิตใจผ่องใสชื่นบานโดยมาก เพราะไม่ต้องเดือดร้อนกังวลใน

เรื่องอาชีพแต่อย่างใด และย่อมมีโอกาสศึกษาวิชาการทั้งทางโลกและทางธรรมได้เป็นอย่างดี เมื่อได้รับการศึกษาที่ดีแล้ว ย่อมทำให้จิตใจของผู้นั้นสูงส่ง มีความนึกคิดไปในทางที่ดีโดยมาก ธรรมดาคนที่มีจิตใจสูงอยู่แล้ว ย่อมเป็นคนใจคอหนักแน่น มักไม่ค่อยหวั่นไหวต่ออารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบ ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์ที่ดีหรือไม่ดีก็ตาม เช่น เมื่อได้รับการยกย่องสรรเสริญ ก็ไม่แสดงอาการตื่นเต้นจนเกินไป หรือเมื่อได้กระทบกับการนินทาว่าร้าย ดูหมิ่นดูแคลนต่าง ๆ ถึงแม้ว่าจะมีความไม่พอใจเกิดขึ้นก็ตาม แต่ก็มีสติสัมปชัญญะพอที่จะทำใจให้หนักแน่นอดทนต่อการกล่าวร้าย หรือการดูหมิ่นดูแคลนนั้นได้เป็นอย่างดี ฉะนั้น ผู้นี้ย่อมได้ชื่อว่า เป็นผู้มีขันติธรรม อันเป็นบารมีส่วนหนึ่ง ซึ่งอาศัยทานกุศลเป็นเครื่องอุดหนุน ส่วนบุคคลที่ไม่เคยสร้างทานกุศลไว้ เมื่อเกิดมาในชาตินี้ ย่อมได้ภาวะเป็นคนยากจนอัตคัตขัดสนด้วยประการต่าง ๆ การศึกษาที่ดีในทางธรรมหรือทางโลก ก็ย่อมมีไม่ได้เต็มที่ เมื่อไม่ได้รับการศึกษาหรือการอบรมในทางที่ดีเพียงพอแล้ว จิตใจของบุคคลเหล่านี้ก็ย่อมตกไปในฝ่ายต่ำเป็นธรรมดา ฉะนั้น เมื่อได้กระทบกับอารมณ์ที่ดีหรือไม่ดีแล้ว ก็ไม่สามารถจะบังคับจิตใจของตนให้หนักแน่นอยู่ได้ เช่น ถ้าได้รับการยกย่องในบางสิ่งบางอย่าง ก็มีความตื่นเต้นพอใจแสดงอาการให้ปรากฏอย่างชัดเจน หรือถ้าหากได้กระทบกับคำกล่าวติเตียนว่าร้าย ก็มักแสดงความไม่พอใจหรือกล่าวโต้ตอบไปโดยไร้สติยั้งคิด ไม่มีความอดทนต่ออารมณ์ที่ดีหรือไม่ดีนั้น เมื่อเป็นดังนี้ ก็นับว่าผู้นั้นไม่ได้สร้างขันติบารมีให้เกิดขึ้น เนื่องมาจากเป็นคนยากจน เพราะขาดทานกุศลเป็นเครื่องอุดหนุนนั่นเอง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ขันติบารมีจะเกิดขึ้นและเต็มบริบูรณ์ได้ก็โดยอาศัยทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะอุดหนุน

๖. ทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้เกิดสัจจบารมี

บุคคลใดขาดทรัพย์สมบัติ บุคคลนั้นย่อมรักษาสัจจะได้ยาก เช่น ทีแรกพูดไว้ว่าจะทำบุญสร้างโน่นสร้างนี่ พอถึงเวลาเข้าจริง ๆ ก็ทำไปไม่ได้อย่างที่พูดไว้ ทำให้เสียสัจจะไป หรือในกิจการงานอาชีพใด ๆ ของตนก็ตาม มักจะพูดไม่ค่อยตรงกับความจริง บางคราวก็ต้องใช้คำพูดมุสาวาทกับผู้อื่น เพื่อให้คนอื่น

เชื่อถือไว้วางใจในกิจการงานอาชีพของตน บางทีให้คำมั่นสัญญาในเรื่องเงินทองไว้ แต่พอถึงกำหนดเวลา ก็ไม่สามารถหาเงินทองไปให้เขาได้ จึงเป็นอันว่า ต้องเสียสัจจะไป ดังนี้เป็นต้น เนื่องด้วยเหตุว่า ความไม่สมบูรณ์เพียงพอในทรัพย์สินเงินทองนั่นเอง เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนขาดแคลนเงินทอง ทำให้ตั้งอยู่ในสัจจะไม่ได้ ส่วนบุคคลที่มีทรัพย์สมบัติดีพอ ย่อมสะดวกต่อการบำเพ็ญสัจจบารมี เพราะไม่มีความขัดข้องในเรื่องเงินทองแล้ว ให้คำมั่นว่าจะทำอะไรก็ทำได้ตามคำพูดทุกอย่าง ถึงแม้ว่าจะเกี่ยวกับอาชีพการค้าขาย ก็สามารถพูดบอกราคาสินค้าออกไปตรง ๆ ได้ ไม่ต้องวิตกกังวลเรื่องการขาดทุนหรือได้กำไรน้อยแต่อย่างใด หรือให้คำมั่นสัญญาต่อใคร ๆ ไว้ ก็ย่อมทำไปตามสัญญานั้นได้ไม่ผิดคำพูด ดังนี้เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า การบริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดสัจจบารมีได้โดยสะดวก ทั้งนี้ก็เป็นเพราะผลที่สืบเนื่องมาจากทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะอุดหนุนนั่นเอง

๗. ทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้เกิดอธิฏฐานบารมี

คำว่า **อธิฏฐาน** นี้หมายความว่า การตั้งใจไว้ว่าจะกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใด จะเป็นสิ่งที่ดีก็ตาม ไม่ดีก็ตาม แล้วก็กระทำสิ่งนั้นลงไปให้สำเร็จสมความตั้งใจ ชื่อว่า อธิฏฐาน แต่คำว่า **อธิฏฐานบารมี** นี้ ต้องหมายเอาเฉพาะแต่การตั้งใจที่จะกระทำในสิ่งที่ดีที่เป็นกุศลเท่านั้น ฉะนั้น ผู้จะบำเพ็ญอธิฏฐานบารมีให้สำเร็จได้นั้น ต้องเกี่ยวกับผู้นั้นบริบูรณ์ด้วยทานบารมีมาแล้ว หมายความว่า บุคคลผู้นั้นเคยสร้างทานกุศลเป็นหนทางไว้แล้วในชาติก่อน ๆ ผลของทานกุศลที่ตนได้เคยทำไว้แล้วนั่นเอง ทำให้ผู้นั้นเกิดมามีความสุขสบาย บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทองในชาตินี้ ฉะนั้น ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทองนั้น เมื่อมีความตั้งใจที่จะกระทำกุศลต่อ ๆ ไป ก็ย่อมกระทำไปได้สำเร็จสมความตั้งใจไว้ เช่น ตั้งใจว่าเดือนหน้าจะทำบุญถวายสังฆทาน พอถึงกำหนดเวลาที่ตนตั้งใจไว้ก็ทำไปได้สำเร็จ หรือตั้งใจว่า เข้าพรรษาปีนี้จะงดการประกอบอาชีพต่าง ๆ ไปรักษาศีล ฟังธรรม หรือปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาตลอดไตรมาส ก็ย่อมปฏิบัติตามความตั้งใจ

นั้นได้ หรือตั้งใจว่า จะไปศึกษาให้รู้และเข้าใจอย่างแท้จริงในเรื่องปรมัตถธรรม ก็ย่อมทำไปได้สำเร็จ เหล่านี้เป็นต้น เพราะอาศัยความเป็นผู้มีทุนทรัพย์เพียงพอแก่การที่จะไปปฏิบัติในกุศลกิจต่าง ๆ เหล่านี้ได้โดยไม่ต้องเดือดร้อนนั่นเอง ทำให้ผู้นั้นสามารถสร้างอธิฏฐานบารมีได้สำเร็จสมความปรารถนา อันเนื่องมาจากได้อาศัยทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะนั่นเอง ส่วนบุคคลผู้ขัดสนหรือมีทุนทรัพย์ไม่เพียงพอ ถึงหากว่าจะมีความตั้งใจที่จะกระทำสิ่งต่าง ๆ ที่กล่าวแล้วนั้น ก็มักไม่ค่อยสำเร็จสมความปรารถนา เพราะยังไม่สามารถจะละทิ้งการงานที่เป็นอาชีพไปบำเพ็ญสิ่งที่เป็นกุศลได้เต็มที่นั่นเอง ซึ่งเป็นเรื่องที่ตรงกันข้ามกับผู้ที่มีทุนทรัพย์เพียงพอ ฉะนั้น บุคคลประเภทนี้ย่อมสร้างอธิฏฐานบารมีให้สำเร็จได้ยาก นี่ก็เป็นเพราะการขาดทานกุศลที่เป็นบารมีส่วนหนึ่ง อันจะเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้แก่อธิฏฐานบารมีนั่นเอง

สำหรับอธิฏฐานบารมีนี้ เป็นบารมีที่ต้องเกิดร่วมกับบารมีอื่น ๆ เสมอ เพราะลำพังแต่อธิฏฐานบารมีอย่างเดียวนั้น ย่อมสำเร็จประโยชน์ลงไปไม่ได้ คือเพียงแต่ตั้งใจว่าจะทำเท่านั้นแล้วไม่ได้ทำ อย่างนี้ไม่จัดว่า เป็นอธิฏฐานบารมี ต้องประกอบไปด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง คือ ความตั้งใจด้วย และได้กระทำลงไปด้วยกายก็ดี ด้วยวาจาก็ดี ให้สำเร็จสมความตั้งใจนั้น จึงจะจัดเป็นอธิฏฐานบารมี

๘. ทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้เกิดเมตตาบารมี

บุคคลที่เกิดมาเป็นคนมั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สินศฤงคารบริวารต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลที่ได้รับมาจากการสร้างทานกุศลนั้น ย่อมเป็นผู้ที่ได้รับความเคารพคารวะจากผู้อื่นโดยมาก เหตุนี้จึงไม่เป็นการยากในอันที่จะทำจิตใจของตนให้เกิดความรักใคร่เอ็นดูและสงเคราะห์ช่วยเหลือผู้อื่นได้โดยไม่หวังเครื่องตอบแทน การมีจิตใจรักใคร่เอ็นดูปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับความสุขเช่นเดียวกับตนนี้ นับว่า ผู้นั้นมีเมตตาจิตเกิดขึ้นแล้ว ซึ่งเป็นเมตตาบารมีอันเนื่องมาจากทานกุศลเป็นเหตุ

ตรงกันข้ามกับบุคคลผู้ยากจน เพราะธรรมดาคนยากจนมักไม่ค่อยมีใครกล่าวถึง การที่จะได้รับความเคารพคารวะนั้นก็เป็นไปได้ยาก ฉะนั้น จิตใจของคนเช่นนี้ก็ยากที่จะทำให้เกิดเมตตาจิตขึ้นมาได้ เพราะมักจะคิดไปเสียว่า เราเป็น

คนยากจนไม่มีใครเขาจะมาใยดีรักใคร่เราแล้ว เราจะต้องไปรักใคร่ใยดีกับคนอื่นทำไม เรารักตัวของเราเองดีกว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นอันว่า เมตตาที่เป็นบารมีส่วนหนึ่งเกิดไม่ได้กับคนยากจนโดยมาก

เรื่องเมตตาบารมีนี้ บางท่านอาจจะมีความสงสัยเกิดขึ้นได้ว่า การมีความรักใคร่เอ็นดูต่อบุตรหลาน พี่น้อง สามีภรรยา พ่อแม่ เหล่านี้ จะเรียกได้ว่า บำเพ็ญเมตตาบารมีได้หรือไม่ ? แก้ว่า ไม่เรียกว่าเป็นเมตตาบารมี เพราะธรรมดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ย่อมต้องมีความรักใคร่เอ็นดูต่อบุตรหลาน พ่อแม่ พี่น้อง สามีภรรยาของตนเป็นของแน่นอนอยู่แล้ว อย่าว่าแต่มนุษย์เลย แม้แต่สัตว์ดิรัจฉานก็ย่อมมีความรักลูกของตัวและรักพวกพ้องของตัว ความรักประเภทนี้เรียกได้ว่าเป็นเมตตาอย่างสามัญ และเมตตาชนิดนี้เกิดขึ้นด้วยอาศัยตัณหาเป็นมูล จึงเรียกว่า **ตัณหาเปมะ** แปลว่า ความรักโดยตัณหาเป็นเหตุให้เกิดเมตตาขึ้น ส่วนเมตตาบารมีนั้น เป็นความรักที่เกิดขึ้นโดยมิได้เกี่ยวกับตัณหาเป็นเหตุ เป็นความรักใคร่เอ็นดูต่อเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนกระทั่งสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายที่เกิดร่วมโลกด้วยกัน ไม่มีการจำกัดโดยเฉพาะเจาะจงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แต่มีเจตนาให้เขาทั้งหลายเหล่านั้นได้รับความสุขโดยทั่วหน้ากัน อย่างนี้จึงจะเรียกว่า เป็นเมตตาบารมีโดยสมบูรณ์ *

สำหรับอุเบกขาบารมีนั้น เป็นบารมีที่ไม่เกี่ยวกับทานบารมีเป็นเหตุ เพราะผู้ที่มีจิตใจเป็นอุเบกขานั้น ต้องกระทำตนให้เปรียบประดุจพื้นแผ่นดิน เพราะธรรมดาพื้นแผ่นดินนี้ย่อมรองรับสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะดีหรือไม่ดีไว้ได้ทั้งหมดโดยไม่มีอาการผิดแปลกแต่อย่างใด ผู้มีอุเบกขาบารมีก็เช่นเดียวกัน คือ ไม่มีการยินดียินร้ายต่ออารมณ์ใด ๆ ทั้งสิ้น เช่น ได้รับคำกล่าวยกย่องสรรเสริญ ก็ไม่เกิดความตื่นเต้นยินดี เมื่อได้รับคำนินทาว่าร้าย ก็ไม่เกิดความสะดุ้งสะเทือนอย่างนี้

---

* ข้อความตอนนี้ พิจารณาดูแล้ว เหมือนจะขัดแย้งกับความเป็นจริงในการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ มีพระสุวรรณสามโพธิสัตว์ เป็นต้น ที่สร้างเมตตาบารมีด้วยการอุปัฏฐากเลี้ยงดูพ่อแม่ผู้ตาบอด ฉะนั้น ผู้ศึกษาพึงใช้วิจารณญาณใคร่ครวญดู. (ข้อคิดจากผู้ตรวจชำระจัดพิมพ์ใหม่)

จึงเป็นการยากสำหรับคนที่มั่งมีเงินทองแต่อย่างเดียว จะกระทำตนให้เป็นคนวางเฉยต่ออารมณ์ดีและไม่ดีได้ ผู้ที่จะบำเพ็ญอุเบกขาบารมีได้สำเร็จนั้น ต้องเป็นผู้ที่บำเพ็ญศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี อธิฏฐานบารมี สำเร็จมาก่อนแล้ว จึงจะเกิดอุเบกขาบารมีได้ ฉะนั้น ทานกุศลจึงไม่เป็นเครื่องช่วยอุปการะอุดหนุนให้เกิดอุเบกขาบารมีได้ *

---

* ข้อความในเรื่องอุเบกขาบารมี ที่ว่าไม่ได้อาศัยทานกุศลเป็นปัจจัยนี้ ถ้าพิจารณาในแง่ความเป็นจริงแล้ว ดูเหมือนจะขัดแย้งกัน เพราะบุคคลที่มีทรัพย์สินเงินทองมาก และได้อนุเคราะห์ช่วยเหลือบุคคลทั้งหลายที่ขัดสนยากไร้มาพอสมควรแล้ว ย่อมจะเป็นผู้ที่มีจิตใจหนักแน่นมั่นคง สามารถวางอุเบกขาในบุคคลทั้งหลายได้ดีกว่า ว่าบุคคลไหนควรช่วยเหลือ บุคคลไหนไม่ควรช่วยเหลือ ควรให้สิ่งนี้แก่บุคคลไหนในเวลาใด ไม่ควรให้ในเวลาใด ถ้าหากว่ายังไม่ถึงเวลาหรือไม่สมควรช่วยเหลือ ก็ต้องวางเฉยรอคอยกาลเวลาหรือรอคอยเหตุปัจจัยให้ครบบริบูรณ์เสียก่อนแล้วจึงทำการช่วยเหลือ ดังเช่น พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย และพระราชามหากษัตริย์ไทยหลายพระองค์ที่ผ่านมา และพระองค์ปัจจุบัน หรือเศรษฐีในสมัยพุทธกาล มีท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขามหาอุบาสิกา เป็นต้น ซึ่งท่านเหล่านี้ เวลาจะสงเคราะห์ช่วยเหลือใคร ท่านก็มักพิจารณาดูความเหมาะสมเสียก่อนแล้ว จึงจะทำการสงเคราะห์ช่วยเหลือ ดังนี้เป็นตัวอย่าง ฉะนั้น จึงขอให้ท่านผู้ศึกษาโปรดใช้วิจารณญาณทำการวิจัยใคร่ครวญดูตามความเป็นจริง ส่วนเนื้อหาที่ยกมานี้ว่าตามที่ท่านบูรพาจารย์ได้อธิบายไว้ ตามหลักสูตรในหนังสือคู่มือการสร้างกุศลบารมีเล่มนี้

อนึ่ง การที่บุคคลที่จะมีจิตใจเข้มแข็ง สามารถปฏิบัติในอัปปมัญญาธรรม หรือ พรหมวิหารธรรมในสัตว์และบุคคลทั้งหลาย เริ่มตั้งแต่เมตตา กรุณา และมุทิตา ทั้ง ๓ ประการได้นั้น ก็ต้องอาศัยมีทานบารมี เป็นปัจจัย เพราะบุคคลที่จะสามารถอุปการะเลี้ยงดูบุคคลผู้เป็นที่รักของตนได้ ก็ด้วยการมีทุนทรัพย์ อันเป็นผลจากทานบารมี สามารถจะอนุเคราะห์แก่บุคคลผู้ตกทุกข์ได้ยากได้นั้น ก็เพราะตนเองมีทุนทรัพย์เพียงพอจากการเลี้ยงชีพของตนได้ก่อนแล้ว จึงจะสามารถอนุเคราะห์ผู้อื่นได้ นี้ก็ด้วยผลของทานบารมี และการที่จะมีมุทิตาจิต พลอยยินดีในบุคคลที่ได้ดี มีความสุขได้ โดยมากก็เพราะตนได้เคยประสบกับความสุข หรือ รู้รสชาติของความสุขนั้นมาแล้ว จึงจะสามารถแสดงความยินดี ต่อบุคคลนั้นได้ ความสุขและทรัพย์สมบัติเหล่านี้ ได้มาก็เพราะทานบารมีเป็นปัจจัยนั้นเอง เมื่อบุคคลได้ปฏิบัติกิจผ่านพ้นจากพรหมวิหารธรรม หรืออัปปมัญญาธรรมทั้ง ๓ นี้มาแล้ว ก็สามารถเจริญอุเบกขาอัปปมัญญา หรืออุเบกขาพรหมวิหาร อันเป็น**อุเบกขาบารมี**ได้อย่างมั่นคง โดยไม่หวั่นไหว ฉะนั้น ทานบารมี จึงเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุเบกขาบารมีได้

๕. ทานกุศลเป็นเครื่องช่วยอุปการะให้เกิดทานบารมี

ทานกุศลที่เป็นบารมีอันบุคคลบำเพ็ญไว้แล้วในอดีตชาติย่อมส่งผลให้บุคคลนั้นได้รับความสุขสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ต่าง ๆ ในชาติปัจจุบัน และด้วยเหตุที่จิตใจเคยมีศรัทธาในการสร้างทานกุศลในหนหลังนั้น เป็นอุปนิสัยปัจจัยสืบเนื่องติดมาในสันดานของบุคคลนั้น ฉะนั้น เมื่อบุคคลนั้นได้เกิดมาเป็นมนุษย์ในชาตินี้ จึงมีความศรัทธาเลื่อมใสต่อการสร้างทานกุศลเกิดขึ้นอยู่ในจิตใจเสมอ และยิ่งบุคคลนั้นได้เกิดมาอยู่ในสภาพที่มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยแล้ว การที่จะบำเพ็ญทานกุศลใหม่ก็ไม่มีอุปสรรคขัดข้องแต่อย่างใด ย่อมกระทำไปได้โดยสะดวกสบายสมความตั้งใจทุกประการ หากบุคคลใดไม่เคยบำเพ็ญทานกุศลไว้ในภพก่อน ๆ ผู้นั้นย่อมเกิดมาเป็นคนไม่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทอง ถึงแม้ว่าจิตใจจะเกิดความนึกคิดต้องการจะบำเพ็ญทานขึ้นในชาตินี้ ก็ไม่สามารถจะกระทำไปได้โดยสะดวก เพราะติดขัดในเรื่องทรัพย์สินเงินทองนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็นับว่าผู้นั้นไม่มีโอกาสจะสร้างทานบารมีได้โดยสะดวก นี่เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า ทานบารมีที่บุคคลได้เคยกระทำไว้นั้น ก็เป็นเครื่องอุดหนุนให้เกิดทานบารมีใหม่ขึ้นได้อีก

ความต่างกันในการใช้สอยทรัพย์ของสัปบุรุษและอสัปบุรุษ

บุคคลผู้บริบูรณ์ไปด้วยทรัพย์สมบัติและมีจิตใจเป็นสัปบุรุษพร้อมทั้งมีความฉลาดในการที่จะใช้จ่ายทรัพย์สมบัติของตนนั้นให้เป็นไปในทางที่เหมาะสม และเพื่อความสะดวกแล้ว ควรจะแบ่งทรัพย์สมบัติที่มีอยู่นั้นให้แก่บุตรหลานตามสมควร พร้อมทั้งตัดความกังวลไม่ให้เกิดความห่วงใยต่าง ๆ ให้เรียบร้อย ส่วนที่เหลือนอกนั้นก็เก็บไว้เป็นส่วนสำหรับตนเองเพื่อใช้สอยและบำเพ็ญประโยชน์ในการสร้างทานกุศลต่อไป

เมื่อบุคคลใดมีความเข้าใจในการจัดการเกี่ยวกับทรัพย์สมบัติของตนให้เรียบร้อยเช่นนี้แล้ว ย่อมมีความสะดวกกายสบายใจหายกังวล สามารถที่จะมุ่งหน้าบำเพ็ญกุศลได้โดยสะดวก และการประกอบกุศลนั้น ๆ ย่อมทำให้เกิดปีติ

ปราโมทย์ได้เสมอ เช่นนี้นับว่าเป็นสิริมงคลแก่ตนเอง และเป็นที่นิยมชมชอบของผู้รู้ทั้งหลาย สัปบุรุษทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตตลอดทั้งเทพยาดาอารักษ์ทั้งปวงย่อมชื่นชมยินดีอนุโมทนาในการงานของบุคคลเช่นนี้ ตลอดถึงบุคคลผู้มีทรัพย์สมบัติอื่น ๆ ที่ไม่มีความรู้ความเข้าใจในการจัดการเรื่องทรัพย์สมบัติของตนให้เป็นประโยชน์นั้น เมื่อได้มาพบเห็นหรือรู้เรื่องราวประพฤติเหตุแห่งการกระทำของสัปบุรุษผู้รู้เช่นนี้เข้าแล้ว ก็อาจจะเกิดความเลื่อมใสถือเอาเป็นทิฏฐานุคติปฏิบัติตามด้วยก็ได้

ในโลกนิติปกรณ์ได้แสดงไว้ว่า ธรรมดาทรัพย์สมบัติของสัปบุรุษ แม้จะมีประมาณน้อย ก็ย่อมเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นได้ อุปมาเหมือนน้ำในบ่อ ย่อมเป็นที่อาศัยอาบกินและชำระล้างสิ่งสกปรกต่าง ๆ ของคนทั้งหลายได้ ฉะนั้น ส่วนทรัพย์สมบัติของบุคคลผู้ไม่ใช่สัปบุรุษนั้น ถึงแม้จะมีจำนวนมากก็เป็นที่อาศัยแก่ผู้อื่นไม่ได้ ดุจน้ำที่อยู่ในมหาสมุทร เพราะน้ำในมหาสมุทรนั้นมีรสเค็ม จะใช้อาบกินหรือชำระล้างสิ่งใด ๆ ไม่ได้ทั้งสิ้น สมดังสาธกบาลีแสดงไว้ในโลกนิติปกรณ์ว่า

ธนมปฺปมฺปิ สาธูนำ กูเป วาริ ว นิสฺสโย
พหุ อปิ อสาธูนำ จ วาริ ว อณฺณเว

แปลความว่า ทรัพย์สมบัติของสัปบุรุษถึงแม้จะมีประมาณน้อย ก็ย่อมเป็นที่อาศัยแก่ผู้อื่นได้ ดุจน้ำที่อยู่ในบ่อ ทรัพย์สมบัติของอสัปบุรุษถึงแม้จะมีจำนวนมาก ก็เป็นที่อาศัยแก่ผู้อื่นไม่ได้ ดุจน้ำที่อยู่ในมหาสมุทร ฉะนั้น

อีกประการหนึ่งทรัพย์สมบัติที่เป็นของสัปบุรุษย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก โดยมุ่งหวังผลให้เป็นบุญบารมีแก่ตน ฉะนั้นสัปบุรุษทั้งหลายย่อมใช้ทรัพย์ของตนให้เป็นประโยชน์ในการบริจาคทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ ทรัพย์สมบัติของสัปบุรุษนี้ จึงเปรียบเหมือนกับน้ำในสระโบกขรณี หรือผลไม้ที่อยู่กับต้น สัปบุรุษนั้นเปรียบเหมือนตัวสระโบกขรณีหรือต้นไม้ เพราะธรรมดาสระโบกขรณีไม่ได้ดื่มน้ำที่มีอยู่ด้วย

ตนเอง และต้นไม้ก็ไม่ได้กินผลของตนเอง มีไว้สำหรับเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นทั้งนั้น

อนึ่ง ฝนเมื่อตกลงมา ย่อมตกลงทั่วพื้นแผ่นดินและมหาสมุทร ไม่มีการจำกัดเจาะจงเฉพาะสถานที่ใดที่หนึ่ง ฉันใด สัปบุรุษทั้งหลายก็ใช้ทรัพย์สมบัติของตนให้เป็นสาธารณะประโยชน์ คือ เป็นประโยชน์ในทางโลกียะและทางโลกุตตระ โดยไม่มีการจำกัดว่าจะต้องให้เป็นประโยชน์แก่บุตรหลานและญาติมิตรสหายของตนเท่านั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน สมดังสาธกบาลีที่แสดงไว้ในโลกนิติปกรณ์ว่า

อาปๆ ปิวนฺติ โน นชฺชา รุกฺขา ขาทนฺติ โน ผลๆ
วสฺสนฺติ กฺวจิ โน เมฆา ปรตฺถาย สตๆ ธนๆ

แปลความว่า ธรรมดาแม่น้ำย่อมไม่ดื่มน้ำที่มีอยู่ ต้นไม้ย่อมไม่กินผลที่ออกมาจากตน ธรรมดาฝนตกย่อมไม่จำกัดที่ ฉันใด ทรัพย์ของสัปบุรุษก็มีเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ฉันนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า ทรัพย์สมบัติใด ๆ ถ้าอยู่กับสัปบุรุษแล้วย่อมนำเจ้าของให้ไปสู่สุคติ แต่ถ้าทรัพย์สมบัติใด ๆ ได้อยู่กับบุคคลที่มีปัญญาทรามแล้ว ย่อมนำเจ้าของไปสู่ทุคติ เพราะผู้มีปัญญาทรามย่อมใช้จ่ายทรัพย์ของตนให้เป็นไปในทางสนุกสนานเพลิดเพลินโดยไม่เป็นสาระ และมีการเบียดเบียนผู้อื่นเพื่อต้องการทรัพย์สินเงินทองมาเพิ่มเติมอีก ฉะนั้นทรัพย์สมบัติของผู้มีปัญญาทรามนี้ จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ฆ่าเจ้าของเสียเอง ดังมีสาธกบาลีแสดงไว้ในธัมมปทัฏฐกถาว่า

หนนฺติ โภคา ทุมฺเมธๆ โน จ ปารคเวสิโน
โภคตณฺหาย ทุมฺเมโธ หนฺติ อญฺเญว อตฺตานๆ

แปลความว่า โภคะทั้งหลายย่อมฆ่าคนทรามปัญญา แต่ไม่ฆ่าคนผู้แสวงหาฝั่งโดยปกติ คนทรามปัญญาย่อมฆ่าตนเหมือนฆ่าผู้อื่น เพราะความทะยานอยากในโภคะ

บัณฑิตทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นคุณและโทษในการใช้จ่ายทรัพย์สมบัติดังที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว จึงได้ใช้จ่ายทรัพย์สมบัติของตนให้เป็นไปในทางที่ชอบ เช่น การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา อันเป็นเหตุที่จะนำตนไปสู่สุคติได้

อนึ่ง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรานี้ นับตั้งแต่เสด็จออกไปสู่มหาภิเนษกรม ก็ได้รับความอุปการะช่วยเหลือจากเจ้าของทรัพย์ที่เป็นสัปบุรุษตลอดจนกระทั่งได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ ภายหลังที่ได้ตรัสรู้แล้ว ขณะที่พระองค์ทรงกระทำการประกาศพระศาสนาทั้ง ๓ คือ ปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา ให้ปรากฏขึ้นในโลกอยู่นั้น ก็ได้อาศัยเจ้าของทรัพย์ที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีพระเจ้าพิมพิสารกษัตริย์กรุงราชคฤห์ ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขามหาอุบาสิกา เป็นต้น ช่วยอุปถัมภ์บำรุงอยู่เสมอ และเมื่อพระองค์ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว พระศาสนา คือ ปิฎกทั้งสาม ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม การเจริญภาวนา การบรรพชาอุปสมบท ตลอดจนการสร้างถาวรวัตถุที่เป็นปูชนียสถานต่าง ๆ เพื่อเป็นที่เคารพสักการะบูชา ยังความเลื่อมใสศรัทธาให้บังเกิดขึ้นแก่ประชาชนทั้งหลาย อันปรากฏอยู่ตลอดมาจนถึงทุกวันนี้นั้น ก็เพราะได้อาศัยเจ้าของทรัพย์ที่เป็นสัปบุรุษช่วยกันสละทรัพย์ของตนบำรุงรักษาไว้มิให้เสื่อมสูญไป ถ้าหากว่าไม่มีเจ้าของทรัพย์ที่เป็นสัปบุรุษช่วยกันบำรุงรักษาพระศาสนาไว้แล้ว พระศาสนาก็จะเจริญแพร่หลายมาจนกระทั่งบัดนี้ไม่ได้ และบรรดาบุคคลที่เป็นเจ้าของทรัพย์เหล่านั้น ก็เป็นบุคคลที่ได้เคยสร้างทานกุศลไว้แล้วในชาติปางก่อน เพราะถ้าไม่เคยสร้างทานกุศลไว้แล้ว ก็ไม่สามารถเกิดมาเป็นคนที่สมบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติได้เลย เมื่อขาดบุคคลเช่นนี้เสียแล้ว ก็ไม่มีผู้ที่จะบำรุงพระพุทธศาสนาให้วัฒนาถาวรอยู่ได้ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาอันมีการศึกษาเล่าเรียน การปฏิบัติ และการได้บรรลุฌาน อภิญญา มรรค ผล นิพพาน การบรรพชาอุปสมบท การสร้างถาวรวัตถุ มีวัดวาอารามและพุทธเจดีย์ต่าง ๆ การสร้างตำราที่เป็นวิชาการในพระพุทธศาสนา เป็นต้นเหล่านี้ สามารถดำรงอยู่ได้นับตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็น

ลำดับมาตราบเท่าถึงทุกวันนี้นั้น ก็เพราะได้อาศัยบุคคลที่มีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาต่อการบำเพ็ญทานกุศลนั่นเอง

ถามว่า บุคคลที่ต้องการความสุข ต้องปฏิบัติตนอย่างไร ?

ตอบว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประทานพุทธโอวาทไว้ว่า

มตฺตาสุขปริจฺจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ
จเช มตฺตาสุขํ ธีโร สมฺปสฺสํ วิปุลํ สุขํ

แปลความว่า ถ้าบุคคลพึงเห็นสุขอันไพบูลย์เพราะสละสุขพอประมาณเสีย ผู้มีปัญญาเมื่อเห็นสุขอันไพบูลย์นั้นแล้ว ก็พึงสละสุขพอประมาณนั้นเสีย

ตามพระพุทธโอวาทนี้แสดงให้เห็นว่า ผู้ใดปรารถนาความสุขสบายที่ประเสริฐยิ่งกว่าความสุขที่ตนกำลังได้รับอยู่ในขณะนี้ ผู้นั้นพึงยอมเสียสละความสุขอันเล็กน้อยนั้นเสียบ้าง ข้อนี้อธิบายว่า บุคคลที่ได้รับความสุขในชาตินี้ก็เพราะเหตุว่า บุคคลนั้นเป็นคนสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทอง ฉะนั้น ความเป็นไปในเรื่องการกิน การนอน การเสวยอารมณ์ต่าง ๆ มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เหล่านี้ ย่อมได้รับแต่สิ่งที่ดีเป็นส่วนมาก เหตุนี้จึงทำให้บุคคลบางคนมีความหลงไหลเพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ตนกำลังได้รับอยู่นั้น โดยคิดว่าเรามีความสุขอย่างยิ่งแล้ว การตกอยู่ในความหลงและความประมาทเช่นนี้ ทำให้จิตใจของผู้นั้นหมกมุ่นอยู่แต่ในโลภะฝ่ายเดียว ไม่ได้นึกถึงการที่จะบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ มีทาน ศีล ภาวนาเหล่านี้เลย บุคคลเช่นนี้ได้ชื่อว่า เป็นผู้ตั้งอยู่ในความประมาทมองเห็นความสุขอันเล็กน้อยที่ตนกำลังได้รับอยู่นั้น ว่าเป็นความสุขอันดีเลิศแล้ว ซึ่งความจริงนั้นความสุขที่ดีกว่า ที่ประเสริฐกว่า ก็ยังมีอยู่อีกมากมาย หากแต่ว่าตนไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาให้เห็นได้ จึงหลงยึดถือความสุขอันเล็กน้อยนี้ไว้โดยไม่ยอมสละออกไป

ส่วนบุคคลผู้มีปัญญา ถึงแม้ว่าตนกำลังได้รับความสุขสบายอยู่ก็ตาม ย่อมไม่มีความยึดติดจนเกินไป เพราะพิจารณาเห็นว่า ความสุขต่าง ๆ ที่เรากำลังได้รับอยู่นั้น ก็เพราะเป็นผลที่ได้มาจากการที่เราได้เคยบำเพ็ญกุศล มีทาน ศีล ภาวนา

มาแล้วนั่นเอง ถ้าหากว่าเราไม่เคยได้สร้างกุศลเหล่านั้นไว้ ความสุขต่างๆ เหล่านี้ก็ย่อมไม่มีแก่เราเป็นแน่นอน ฉะนั้น ถ้าหากว่าจะมามัวหลงเพลิดเพลินต่อความสุขอันนี้เสีย โดยไม่สร้างกุศลใหม่ให้เกิดขึ้นอีกแล้ว ก็เท่ากับว่าเราบริโภคของเก่า โดยไม่ได้เพิ่มเติมของใหม่ นับวันก็มีแต่จะหมดไป เมื่อกินของเก่าหมดแล้ว ไม่มีของใหม่มาทดแทน ก็จะได้รับความลำบากในกาลต่อไป และอีกประการหนึ่ง ความสุขที่ดีกว่าประเสริฐกว่าที่เรากำลังได้รับอยู่นี้ ยังมีความสุขอื่นอยู่อีกมากมาย ฉะนั้น ไม่ควรจะหลงยึดถือเอาความสุขอันเล็กน้อยนี้ไว้ ควรจะสละเพื่อหวังความสุขอันประเสริฐกว่าในกาลข้างหน้าต่อไป

ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมมีจิตใจเสียสละไม่ยึดมั่นต่อความสบายต่าง ๆ ที่ตนกำลังได้รับอยู่นั้น และมีความเลื่อมใสต่อการบำเพ็ญกุศล มีทาน ศีล ภาวนาเหล่านี้อยู่เสมอ มิได้ท้อถอยหรือห่วงใยต่อความสุขอันตนกำลังได้รับอยู่ เพราะการบำเพ็ญทานก็ดี รักษาศีลก็ดี หรือเจริญภาวนาก็ดี เหล่านี้ ถ้าจะไม่มีการเสียสละความสุขไปบ้างตามสมควรแล้ว กุศลก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้แก่บุคคลนั้น เช่น ถ้าต้องการให้ศีลกุศลเกิดขึ้น ผู้นั้นต้องยอมสละความสุขส่วนตัว มีความสนุกสนานรื่นเริงต่าง ๆ การเห็นแก่กิน เห็นแก่ความสวยความงามเป็นต้น เหล่านี้เสียบ้าง รวมความว่า ศีลกุศลจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยการสำรวมกายวาจาให้เป็นไปด้วยดีตามที่ตนได้สมาทานไว้ ส่วนภาวนากุศลที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องเสียสละความสุขสบายความเพลิดเพลินสนุกสนานต่าง ๆ ให้ยิ่งขึ้นไปอีก กล่าวคือ จะต้องมีการสำรวมทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจอยู่เสมอ มิให้มีกิเลสต่างๆ เกิดขึ้นได้ ต้องพยายามอบรมจิตใจของตนให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐาน คือ สมถกัมมัฏฐานหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน ไม่ปล่อยจิตให้เป็นไปตามความพอใจที่เคยเป็นอยู่ครั้งก่อน ๆ หมายความว่า ภาวนากุศลนี้ย่อมเกี่ยวกับการรักษาและการบังคับจิตใจโดยตรงนั่นเอง เช่น ทางตาเมื่อเวลาเห็นสิ่งที่สวย ๆ งาม ๆ เข้าแล้ว ถ้าหากไม่มีการสำรวมระวังจิตแล้ว ก็ย่อมจะเกิดความยินดีชอบใจเพลิดเพลินต่ออารมณ์นั้น ทำให้กิเลสคือโลภะเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น ผู้ต้องการให้ภาวนากุศลเกิดขึ้นจึงต้องสละความสุขทางตานั้นเสีย แล้วอบรมสติสัมปชัญญะให้เกิดขึ้น โดย

กำหนดว่า เห็นก็สักแต่ว่าเห็น ดังนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า ผู้นั้นมีการสำรวมจิตที่เกิดขึ้นทางตา อันเป็นเหตุที่ทำให้ภาวนากุศลนั้นเกิดขึ้นได้ ในทางหู จมูก ลิ้น กาย ก็ใช้วิธีสำรวมเช่นเดียวกันนี้ และในการสำรวมทางใจ เช่น เมื่อมีการนึกคิดถึงอารมณ์ที่เกี่ยวกับกามคุณทั้ง ๕ เกิดขึ้น ถ้าผู้นั้นไม่มีสติสัมปชัญญะแล้ว ก็ย่อมจะปล่อยจิตให้เลื่อนลอยไปตามความคิดนึกนั้น ๆ เป็นเหตุให้อุทธัจจะกิเลสเข้าครอบงำประการหนึ่ง และถ้ามีความยินดีเพลิดเพลินในอารมณ์นั้นแล้ว กิเลสคือโลภะ ทิฏฐิ มานะ ก็เกิดตามมา ฉะนั้น เมื่อมีการคิดนึกไปในอารมณ์ต่าง ๆ ที่กล่าวนั้นแล้ว ก็ต้องสำรวมทางใจและอบรมสติสัมปชัญญะให้เกิดขึ้นโดยกำหนดว่า สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงสภาพนามรูปเท่านั้น เมื่อกำหนดรู้เช่นนี้แล้ว ภาวนากุศลก็เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า การบำเพ็ญภาวนากุศลนั้น ต้องเกี่ยวเนื่องด้วยการทรมานจิตใจตนเองโดยตรง

สรุปความว่า ผู้ที่ต้องการความสุขที่ดียิ่งขึ้นไปกว่าที่ตนมีอยู่นั้น ก็ต้องลงทุนด้วยการสละความสุขที่ตนกำลังได้รับอยู่ อุปมาเหมือนพ่อค้าที่ต้องการผลกำไรให้มากขึ้น ก็จำเป็นที่จะต้องเอาเงินที่มีอยู่ไปลงทุนซื้อของมาค้าขาย เมื่อขายได้แล้วก็ปรากฏผลกำไรขึ้น และถ้าลงทุนไปเรื่อย ๆ ผลกำไรก็งอกงามขึ้นเรื่อย ๆ เช่นเดียวกัน อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนชาวนาที่ปลูกข้าว เพราะมีความหวังต้องการจะได้ข้าวให้มากขึ้น ก็จำเป็นที่จะต้องเอาเมล็ดพันธุ์ข้าวที่มีอยู่นั้นไปเป็นทุนหว่านลงในแปลงนาบ้าง และเก็บเอาไว้กินบ้าง เมล็ดข้าวที่ตนหว่านลงไปนั้น เมื่อถึงเวลาแล้วก็จะงอกงามขึ้นแล้วแต่ดินฟ้าอากาศจะอำนวยผลให้ และเมื่อได้เวลาเก็บเกี่ยว ก็เก็บเกี่ยวเอามา ชาวนาผู้นั้นก็จะได้ข้าวมีจำนวนมากกว่าที่ตนได้นำเอาไปหว่านหลายร้อยเท่า ข้อนี้ฉันใด บุคคลที่ยอมเสียสละความสุขเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้นั้น ย่อมจะได้รับผลเป็นความสุขที่ดีกว่า มากกว่าที่ตนได้สละไปแล้วหลายร้อยเท่าเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ผู้ที่สละทรัพย์บำเพ็ญทานกุศลอยู่เสมอ ๆ แล้ว บางทีผลนั้นอาจจะสนองให้ได้ทันตาเห็นในปัจจุบันชาตินี้ก็ได้ คือ ถ้าทำการค้าขาย การค้าขายนั้นก็จะมีความเจริญรุ่งเรืองได้ผลกำไรมาก ผลที่ได้รับนั้น

อาจจะมีมากกว่าที่ตนได้สละบริจาคทรัพย์ไปเสียอีก เมื่อผู้นั้นตายจากชาตินี้ไป เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็ตาม ย่อมได้รับความสุขความสบายทั้งภายในและภายนอก เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยทรัพย์ศฤงคารบริวารสมบัติมากมายยิ่งขึ้นกว่าที่ตนเคยได้รับมาแล้วแต่ชาติก่อน ดังนี้เป็นต้น แม้ในอาชีพอย่างอื่นก็เช่นเดียวกัน ย่อมได้รับผลมากกว่าที่ตนได้สละไปแล้วทั้งสิ้น ส่วนผลที่เกิดในอนาคต คือ เมื่อตายจากภพนี้ไปเกิดเป็นมนุษย์ในชาติต่อไป ผลที่ได้รับก็คือความสุขความสบาย ความสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ถ้าได้ไปเกิดในเทวโลกก็ได้รับความสุขที่ประณีตขึ้นไปอีก

ถ้าเป็นการสละความสุขที่เกี่ยวกับการรักษาศีลแล้ว ผู้นั้นย่อมได้รับผล คือความสุขกายสบายใจ มีอายุยืน มียศ มีอำนาจยิ่งกว่าเก่า ถ้าการสละความสุขที่เป็นไปเกี่ยวกับการเจริญภาวนาด้วยแล้ว ผู้นั้นย่อมได้รับผล คือ จะได้ประสบกับความสุขความสงบ ซึ่งตนยังมิได้เคยประสบมา เช่น ในฌานสุข พรหมสุข ผลสมาบัติสุข นิโรธสมาบัติสุข และสันติสุข เหล่านี้ล้วนแต่เป็นความสุขที่ได้รับตอบแทนจากการเสียสละความสุขที่มีอยู่นั่นเอง และในระหว่างที่ปฏิบัติอยู่นั้น ถ้าหากว่า ยังไม่บรรลุถึงความสำเร็จในสมถะก็ดี หรือวิปัสสนาก็ดี ถ้าตายไปในระหว่างนั้น ก็จะได้รับผลไปบังเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา และย่อมได้เสวยกามสุขที่ดีกว่า ประณีตกว่าเดิมหลายเท่า

ฉะนั้น ผู้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย เมื่อได้พิจารณาเห็นประโยชน์ตามพระพุทธโอวาทที่แสดงมาแล้วนี้ พึงยอมเสียสละความสุขอันมีประมาณน้อยแล้วพยายามสร้างทาน ศีล ภาวนา ที่จะเป็นเหตุให้เกิดความสุขอันไพบูลย์ตามโอวาทของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ทรงประทานให้ไว้นั้นเถิด

อนึ่ง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในธัมมปทัฏฐกถาเป็นบาทคาถาว่า

นเวกทลิยา เทวโลกำ วชฺชนฺติ พาลา หเว นปฺปสำสนฺติ ทานำ
ทานำ ธีโร ว อนุโมทมาโน เตเนว โส โหติ สุขี ปรตฺถ

แปลความว่า พวกคนตระหนี่จะไปสู่เทวโลกไม่ได้เลย ธรรมดาคนพาลนั้นย่อมไม่สรรเสริญการสร้างทาน ส่วนบัณฑิตย่อมมีความยินดีในการสร้างทานอยู่แล้ว และชักชวนผู้อื่นให้สร้างด้วย ฉะนั้นแหละ บัณฑิตนั้นจึงมีความสุขกายใจในโลกหน้า

อธิบายความว่า ในเทวโลกนั้นเป็นสถานที่ของผู้มีบุญทั้งหลาย เพราะสถานที่นี้ล้วนเต็มไปด้วยความสุขสมบูรณ์นานาประการ อารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เหล่านี้ก็ล้วนแต่เป็นอารมณ์ที่ประณีต น่ารัก น่ายินดี ฉะนั้น ผู้ที่มีความตระหนี่เหนียวแน่น ไม่เคยนึกถึงการสร้างทาน จึงไปสู่สถานที่นี้ไม่ได้

อนึ่ง คนที่ไม่มีความรู้และไม่มีศรัทธา และไม่เชื่อในกรรม ในผลของกรรม ไม่เชื่อว่า มีภพนี้ภพหน้า มีจิตใจต่ำอยู่ ย่อมไม่สรรเสริญต่อการสร้างทาน กลับติเตียนดูหมิ่นต่อการทำกุศลนี้เป็นธรรมดา ส่วนบัณฑิตคือผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในธรรม และมีความเลื่อมใสเชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม และภพนี้ภพหน้า ย่อมมีความยินดีสรรเสริญการสร้างทาน และกระทำเองอยู่เสมอ ทั้งในบางคราวก็ชักชวนให้ผู้อื่นกระทำด้วย เพราะเหตุนี้แหละ บุคคลจำพวกนี้ จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้มีบุญ และย่อมได้รับความสุขกายสุขใจทั้งในภพนี้และภพหน้าเป็นธรรมดาเช่นเดียวกัน

ในวิสุทธิมรรคอรรถกถาได้แสดงเรื่องการสร้างทานให้สำเร็จเป็นประโยชน์ ๒ ประการ ดังมีคาถาแสดงไว้ว่า

อทนฺตทมนำ ทานำ ทานำ สพฺพตฺถ สาธกำ
ทาเนน ปิยวาจาย อุนฺนมนฺติ นมนฺติ จ

แปลความว่า การบริจาคทานอย่างเดียวให้สำเร็จประโยชน์ ๒ ประการ และการบริจาคทานพร้อมด้วยการกล่าววาจาเป็นที่รัก ให้สำเร็จประโยชน์ได้อีก ๒ ประการ

การบริจาคทานอย่างเดียวให้สำเร็จประโยชน์ ๒ ประการ คือ

๑. การบริจาคทาน สามารถทำให้บุคคลที่มีใจแข็งกระด้างไม่สุขุม ให้กลับเป็นผู้มีจิตใจอ่อนโยนสุขุมได้

๒. การบริจาคทาน สามารถทำให้การงานของตนสำเร็จลุล่วงไปได้

การบริจาคทานพร้อมด้วยการกล่าววาจาเป็นที่รัก ให้สำเร็จประโยชน์อีก ๒ ประการ คือ

๑. การบริจาคทานพร้อมด้วยการกล่าววาจาเป็นที่น่ารัก (ปิยวาจา) ทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน ทำให้บุคคลที่รักใคร่ชอบพอกันอยู่แล้ว เกิดความรักใคร่ชอบพอกันมากยิ่งขึ้น

๒. สามารถถนอมน้ำใจของบุคคลที่ยังไม่รู้จักกัน หรือบุคคลที่รู้จักกันแล้ว แต่ยังไม่คุ้นเคยกันให้มีความชอบพอรักใคร่คุ้นเคยกัน

เมื่อสรุปความแล้ว ผลลัพธ์ของการสร้างทาน ศีล ภาวนาเหล่านี้ ท่านโบราณาจารย์ได้แสดงไว้ว่า

ทานมโย ฉ กามาวจโร ทานกุศลสามารถให้ไปบังเกิดในเทวภูมิทั้งหกชั้น

สีลมโย อกนิฏฺโฐ ศีลกุศลสามารถให้ไปบังเกิดในชั้นอกนิฏฐาภูมิ

ภาวนามโย อมตปฺผโล ภาวนากุศลสามารถให้ถึงพระนิพพาน

คำเตือน

กินแล้ว ก็กลายเป็นของเสียไป

เก็บเอาไว้ ก็มีประโยชน์เพียงชั่วชีวิตในระหว่างยังไม่ตายเท่านั้น ตายแล้วก็ตกเป็นของคนอื่นไป

บริจาคทานเป็นกุศล ได้รับประโยชน์ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

ทานกุศลจะสำเร็จลงได้ต้องพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓

ในติกนิบาตอังคุตตรพระบาลีได้แสดงไว้ว่า ทานกุศลจะสำเร็จลงได้บริบูรณ์ ต้องพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓ คือ

๑. สทฺธาปสนฺนา ความเชื่อความเลื่อมใสในกรรมและผลของกรรม

๒. เทยฺยธมฺโม วัตถุสิ่งของที่จะถวายมีอยู่พร้อมแล้ว

๓. ทกฺขิเณยฺโย ปฏิคาหกผู้รับก็มาถึงเฉพาะหน้า

ทั้ง ๓ อย่างนี้ ถ้าขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว การทำทานกุศลนั้นก็ไม่สำเร็จลงได้

ทานกุศลที่จะให้ผลเกิดขึ้นในปัจจุบันภพต้องประกอบด้วยองค์ ๔

ในติกนิบาตอังคุตตรพระบาลีได้แสดงไว้ว่า ทานกุศลจะให้ผลในชาตินี้ได้นั้น ต้องพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๔ คือ

๑. ธมฺมิยลทฺธวตฺถุ สิ่งของที่จะถวายนั้นต้องได้มาโดยชอบธรรม

๒. อติปฺปสนฺนา ผู้ถวายต้องเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสอย่างแรงกล้า

๓. ขีณาสโว ผู้รับทานเป็นพระขีณาสพ คือ ผู้ปราศจากกิเลสอาสวะ

๔. คุณาติเรกตา พระขีณาสพนั้นประกอบด้วยคุณวิเศษ คือ เพิ่งออกจากนิโรธสมาบัติมา

เมื่อพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๔ นี้ ผู้บริจาคย่อมได้รับผลอย่างช้าภายใน ๗ วันแน่นอน

การได้รับผลในวัยทั้ง ๓ ด้วยอำนาจของเจตนา ๓

เจตนา ๓ คือ

๑. ปุพฺพเจตนา การตั้งใจไว้ก่อนแต่จะกระทำทาน รักษาศีล หรือเจริญภาวนา

๒. มุญฺจนเจตนา การตั้งใจในขณะที่กำลังกระทำทาน รักษาศีล หรือเจริญภาวนา

๓. อปรเจตนา การตั้งใจในเมื่อเสร็จจากการถวายทาน รักษาศีล หรือเจริญภาวนาแล้ว

อธิบายว่า

บุคคลที่บำเพ็ญกุศล จะเป็นทาน ศีล ภาวนาก็ตาม ถ้าต้องการให้กุศลของตนที่กระทำไปนั้นได้รับผลดีไม่ขาดตกบกพร่องแล้ว จะต้องประกอบด้วยเจตนาที่ดีทั้ง ๓ ประการตามที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ

๑. มีเจตนาดีก่อนแต่จะกระทำ หมายความว่า ก่อนจะลงมือถวายทาน รักษาศีล หรือเจริญภาวนานั้น มีความตั้งใจเป็นอันดี คือ ไม่ประกอบด้วยความโลภ ทิฏฐิ มานะ หรือไม่ประกอบด้วยความไม่พอใจ เสียใจต่าง ๆ เหล่านี้เกี่ยวกับกุศลที่ตนตั้งใจจะกระทำ มีแต่ความยินดีพอใจ ความอิ่มเอิบใจต่อกุศลที่ตนจะกระทำนั้น อย่างนี้จัดว่า ผู้นั้นมีปุพพเจตนาดี ประการหนึ่ง

๒. มีเจตนาดีในขณะที่กำลังกระทำอยู่ หมายความว่า ในขณะที่กำลังให้ทานอยู่ก็ตาม ในขณะที่กำลังรักษาศีลอยู่ก็ตาม หรือในขณะที่กำลังเจริญสมถะวิปัสสนาอยู่ก็ตาม เป็นผู้มีจิตมั่นคงผ่องใสต่อการกระทำของตนในขณะนั้น ไม่มีความหงุดหงิดหรือความไม่พอใจ เป็นต้นเกิดขึ้นเลย อย่างนี้จัดว่า ผู้นั้นมีมุญจนเจตนาดี ประการหนึ่ง

๓. มีเจตนาดีเมื่อได้กระทำเสร็จไปแล้ว หมายความว่า เมื่อการถวายทาน การรักษาศีล การเจริญสมถะและวิปัสสนาได้กระทำสำเร็จเรียบร้อยไปแล้ว ย่อมมีจิตใจผ่องใสปีติยินดีต่อกุศลของตนนั้น ๆ และเมื่อนึกถึงแล้วก็เกิดปีติยินดีอยู่เสมอ ไม่ประกอบด้วยความเสียใจหรือความไม่พอใจแต่อย่างใด อย่างนี้จัดว่า ผู้นั้นมีอปรเจตนาดี ประการหนึ่ง

เมื่อมีเจตนาดีทั้ง ๓ กาลนี้แล้ว ผู้บำเพ็ญกุศลย่อมได้รับผลดีตลอดทั้ง ๓ กาลเช่นเดียวกัน คือ

๑. มีปุพพเจตนาดี ในปฐมวัย คือ ระหว่างอายุ ๒๕ ปีนั้น ย่อมเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติซึ่งเป็นผลของการทำทานกุศล เป็นผู้มีความสุขกายสบายใจมีอายุยืนนานซึ่งเป็นผลของการรักษาศีล และย่อมเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ จิตใจมั่นคง มีปัญญาเฉลียวฉลาดในสภาวธรรม ซึ่งเป็นผลที่ได้รับมาจากการเจริญสมถะหรือวิปัสสนา

๒. มีมุญจนเจตนาดี ในมัชฌิมวัย คือ ในระหว่างอายุ ๒๕ ปีไปจนถึงอายุ ๕๐ ปี ย่อมได้รับความสุขต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วในข้อ ๑ นั้น

๓. มีอปรเจตนาดี ในปัจฉิมวัย คือ ในระหว่างอายุ ๕๐ ปีเป็นต้นไป ย่อมได้รับความสุขต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วเช่นเดียวกัน

ตามที่ได้อธิบายมานี้ เราจะเห็นได้ว่า ชีวิตของคนเรานั้นไม่สม่ำเสมอกัน คือ บางคนเมื่อตอนปฐมวัยได้รับความสุขสมบูรณ์ดี แต่พอเข้าถึงมัชฌิมวัยต้องประสบกับความทุกข์ยากลำบากไปจนกระทั่งวันตายก็มี บางคนเมื่อตอนปฐมวัยมีความลำบาก พอเข้าสู่มัชฌิมวัยก็ได้รับความสุขตลอดไปก็มี บางคนเมื่อปฐมวัยและมัชฌิมวัยลำบาก พอถึงปัจฉิมวัยจึงได้รับความสุขก็มี บางคนปฐมวัยและมัชฌิมวัยมีความสุข พอถึงปัจฉิมวัยลำบากก็มี และบางคนก็มีความสุขสบายตลอดชีวิตก็มี ดังนี้เป็นต้น นี้ก็แสดงให้เห็นว่า เกี่ยวเนื่องกับเจตนาทั้ง ๓ ในเวลากระทำกุศล ทาน ศีล ภาวนา นั่นเอง ฉะนั้น การกระทำกุศลใด ๆ ก็ตาม จึงควรตั้งใจไว้ให้ดีในระยะทั้ง ๓ กาลนั้น จึงจะให้ได้รับผลดีไม่บกพร่องเสียหายไป ดังมีพระบาลีซึ่งเป็นพระพุทธโอวาทแสดงไว้ในฉพังคุตตระพระบาลีว่า

ปุพฺเพว สุมโน ทานา ททำ จิตฺตำ ปสาทเย
ทตฺวา อตฺตมโน โหติ เอสา ปุญฺญสฺส สมฺปทา

แปลความว่า เมื่อก่อนจะให้ทาน ขอจงเป็นผู้มีจิตใจยินดี เมื่อกำลังให้อยู่พึงยังจิตให้เลื่อมใส เมื่อให้แล้วจงเป็นผู้มีใจยินดี นี้เป็นความสำเร็จแห่งบุญ

แสดงการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา ที่เป็นทวิเหตุและติเหตุ

กุศลที่เป็นทวิเหตุ

บุคคลใดไม่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องธรรมปฏิบัติเกี่ยวกับการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ คือ ไม่มีความเข้าใจว่า การทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน กรรมเป็นหัวหน้า เป็นผู้จัดการสัตว์ทั้งหลายให้เป็นไปตามกฎของกรรม ผู้ไม่รู้เช่นนี้ เรียกว่า ผู้นั้นไม่ประกอบด้วย

กัมมัสสกตาญาณ หรือบุคคลใดไม่มีความรู้ความเข้าใจว่า บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตนั้น ไม่มีอะไรที่นอกไปจากรูปและนาม รูปและนามอันได้สมญาว่า คน สัตว์ เป็นต้นนั้น ย่อมมีการเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปอยู่เสมอ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาทั่วกัน หาความเที่ยงแท้แน่นอนตรงไหนไม่ได้เลย ความไม่รู้ไม่เข้าใจอย่างนี้ เรียกว่าผู้นั้นไม่ประกอบด้วย**วิปัสสนาญาณ** ฉะนั้น เมื่อบุคคลเหล่านี้บำเพ็ญกุศลใด ๆ ก็ตาม กุศลอันนั้น เรียกว่า **ทวิเหตุกกุศล** คือ เป็นกุศลที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา เพราะเกิดขึ้นโดยอาศัยอโลภเหตุกับอโทสเหตุเท่านั้นเป็นประธาน

กุศลที่เป็นติเหตุ

บุคคลใดมีปัญญารู้ในเรื่องกรรมและผลของกรรมว่า การทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว และบรรดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้มีกรรมเป็นใหญ่เป็นหัวหน้าจัดแจงอยู่ การรู้เช่นนี้ เรียกว่า ผู้นั้นมีกัมมัสสกตาญาณ หรือถ้าบุคคลใดมีปัญญารู้ว่า บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ทั้งมีชีวิตและไม่มีชีวิตก็ตาม คงมีแต่รูปกับนาม ๒ อย่างเท่านั้น รูปนามนี้เป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอยู่เสมอ สิ้นแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาทั้งสิ้น ฉะนั้น ในการบำเพ็ญทานกุศลเป็นต้นนั้น บุคคลที่เป็นผู้ถวายทานก็มีสภาพไม่เที่ยง วัตถุสิ่งของที่ถวายนั้นก็มีสภาพไม่เที่ยง ปฏิคาหกผู้รับก็มีสภาพไม่เที่ยง และกุศลจิตที่เกิดขึ้นขณะบำเพ็ญกุศลอยู่นั้นก็ไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน แต่ผลของกุศลนั้นไม่เสื่อมสิ้นไป ต้องได้รับในอนาคตแน่นอน การรู้เช่นนี้ เรียกว่า ผู้นั้นมีทั้งกัมมัสสกตาญาณและวิปัสสนาญาณ ด้วยเหตุนี้ เมื่อบุคคลเช่นนี้บำเพ็ญกุศลใด ๆ ก็ตาม กุศลนั้น ๆ ก็ได้ชื่อว่า **เป็นติเหตุกกุศล** คือ เป็นกุศลที่ประกอบด้วยปัญญา ฉะนั้น ติเหตุกกุศลนี้จึงแบ่งได้เป็น ๓ จำพวก คือ

๑. ติเหตุกกุศล ที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาญาณ อย่างหนึ่ง

๒. ติเหตุกกุศล ที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ อย่างหนึ่ง

๓. ติเหตุกกุศล ที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาญาณและวิปัสสนาญาณทั้ง ๒ อย่างหนึ่ง

ในติเหตุกกุศลทั้ง ๓ ประเภทนี้ ติเหตุกกุศลที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาญาณและวิปัสสนาญาณทั้ง ๒ ย่อมประเสริฐกว่าติเหตุกกุศลที่เหลืออีก ๒ นั้น

ถามว่า ทวิเหตุกกุศลและติเหตุกกุศลเกิดขึ้นได้กับบุคคลชนิดไหน ?

ตอบว่า ธรรมดาบุคคลทั้งหลายในโลกนี้ ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ก็ตาม ย่อมมีการทำกุศลด้วยกันแทบทั้งสิ้น ตามสมควรแก่วัย ฐานะ และบุคคล ฉะนั้น กุศลที่เกิดขึ้นกับบุคคลทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมเป็นไปได้ทั้งทวิเหตุกกุศลและติเหตุกกุศล ดังจะแสดงต่อไปนี้

๑. **ทวิเหตุกกุศล** เกิดขึ้นโดยมากกับเด็กและบุคคลนอกศาสนาพุทธ เพราะธรรมดาว่าเด็กยังไม่มีความรู้ในเรื่องบาปบุญคุณโทษดีพอ และบุคคลที่นอกพระพุทธศาสนานั้นย่อมไม่เชื่อผลของบาปและบุญเป็นส่วนมาฯ อนึ่ง พุทธศาสนิกชนบางคนไม่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องของพุทธศาสนา เพียงแต่ได้ชื่อว่าเป็นพุทธศาสนิกชนเท่านั้น บุคคลเหล่านี้ย่อมทำกุศลไปตามประเพณี หาได้ทำด้วยความรู้ความเข้าใจไม่ ฉะนั้น กุศลที่เกิดขึ้นกับบุคคลเหล่านี้ย่อมจัดเป็นทวิเหตุกกุศล พุทธศาสนิกชนบางคนมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องพุทธศาสนา แต่ในขณะกระทำกุศลนั้นไม่ได้ตั้งใจทำโดยแท้จริง เพราะมีวิตกกังวลเรื่องอื่น ๆ มาก ฉะนั้น กุศลที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ย่อมเป็นทวิเหตุกกุศล

๒. **ติเหตุกกุศล** ที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาญาณ เกิดขึ้นได้กับพุทธศาสนิกชนที่มีความรู้ความเข้าใจในกรรมและผลของกรรม แต่ยังไม่เข้าใจถึงรูปนามและความเกิดดับของรูปนาม

๓. **ติเหตุกกุศล** ที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ เกิดขึ้นได้กับพุทธศาสนิกชนที่กำลังเจริญวิปัสสนาอยู่ หรือขณะที่กำลังพิจารณารูปนามโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาอยู่

๔. **ติเหตุกกุศล** ที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาญาณและวิปัสสนาญาณ เกิดขึ้นได้กับพุทธศาสนิกชนขณะที่พิจารณาว่า สัตว์ทั้งหลายในโลกล้วนแต่มีกรรมเป็นผู้ปกครองด้วยกันทั้งสิ้น และบรรดาสัตว์ทั้งหลาย ที่เรียกขานกันว่า

ผู้ชาย ผู้หญิง เป็นต้นนั้น ก็มีแต่รูปกับนาม ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ ผู้ที่กำลังพิจารณาอยู่เช่นนี้ ได้ชื่อว่า เป็นกุศลชนิดติเหตุกกุศลที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาญาณและวิปัสสนาญาณ

จำแนกทวิเหตุกกุศลและติเหตุกกุศลที่เป็นอุกกัฏฐะและโอมกะ

๑. บุคคลใดทำบุญ คือ บริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ในขณะที่กำลังกระทำอยู่นั้น ปุพพเจตนาและอปรเจตนาทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นไปด้วยดี ไม่เจือด้วยอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จะเป็นทวิเหตุกกุศลหรือติเหตุกกุศลก็ตาม การทำบุญของบุคคลนั้นจัดเป็น **อุกกัฏฐกุศล** คือ กุศลชั้นสูง

๒. ในขณะที่กำลังทำบุญอยู่นั้น ถ้าปุพพเจตนาและอปรเจตนาทั้ง ๒ นี้ไม่เป็นไปด้วยดี คือ มีอกุศลเข้าเจือปนอยู่ด้วย กุศลนั้นจะเป็นทวิเหตุกกุศล หรือติเหตุกกุศลก็ตาม จัดเป็น**โอมกกุศล** คือ กุศลชั้นต่ำ

๓. บุคคลใดบำเพ็ญกุศล มีปุพพเจตนาและอปรเจตนาทั้ง ๒ นี้เป็นไปด้วยดีและอปราปรเจตนา คือ เจตนาที่เกิดขึ้นในระยะหลังต่อจากอปรเจตนามาก็ดีอยู่เสมอ หมายความว่า เมื่อบุคคลทำกุศลใด ๆ เสร็จสิ้นไปแล้ว ในระยะต่อมาจะนานสักเท่าไรก็ตาม เมื่อระลึกนึกถึงกุศลที่ตนได้กระทำไปแล้วนั้น ก็เกิดความปีติโสมนัสอยู่เสมอ เช่นนี้แหละเรียกว่า อปราปรเจตนาของผู้นั้นดีพร้อมอยู่เสมอไม่เสื่อมถอย ฉะนั้น กุศลชนิดนี้จะเป็นทวิเหตุกกุศลหรือติเหตุกกุศลก็ตาม ได้ชื่อว่า เป็นกุศลชั้นสูง เรียกว่า **อุกกัฏฐุกกัฏฐกุศล**

๔. ทวิเหตุกกุศลหรือติเหตุกกุศลก็ตาม ที่เกิดกับบุคคลผู้มีปุพพเจตนาและอปรเจตนาดี แต่ต่อจากนั้นมาเมื่อระลึกถึงกุศลของตนที่ได้ทำไปแล้วนั้น ก็เกิดเป็นอกุศลขึ้นมา คือ มีความเสียใจหรือไม่พอใจเกิดขึ้น เช่นนี้เรียกว่า อปราปรเจตนาของผู้นั้นเสียไป ฉะนั้น กุศลชนิดนี้จัดเป็นกุศลชั้นสูงและต่ำปนกัน เรียกว่า **อุกกัฏโฐมกกุศล**

๕. ทวิเหตุกกุศลหรือติเหตุกกุศลก็ตาม ที่เป็นชนิดโอมกกุศล คือ กุศลชั้นต่ำ อันเนื่องมาจากปุพพเจตนาและอปรเจตนาของผู้นั้นเจือปนด้วยอกุศล แต่ในระยะต่อมาเมื่อบุคคลนั้นมาระลึกถึงกุศลของตนแล้วกลับมีจิตใจยินดีเกิดขึ้น

เช่นนี้เรียกว่า อปราปรเจตนาของผู้นั้นเป็นกุศลขึ้นมา กุศลอย่างนี้เป็นกุศลชนิดต้นต่ำปลายสูง เรียกว่า **โอมกุกกัฏฐกุศล**

๖. ทวิเหตุกกุศลหรือติเหตุกกุศลของบุคคลใดก็ตาม ที่เป็นชนิดโอมกกุศลอยู่แล้ว ทั้งในระยะต่อมาเมื่อระลึกนึกถึงกุศลของตนเข้าคราวใดก็บังเกิดความไม่พอใจ กลุ้มใจ เสียใจอยู่อีกเสมอ ทำให้เห็นว่าอปราปรเจตนาของผู้นี้ก็ไม่เป็นไปด้วยดี ฉะนั้น กุศลชนิดนี้เป็นกุศลชนิดต้นร้ายปลายก็ต่ำ เรียกว่า **โอมโกมกกุศล**

กุศลที่จัดเป็นชนิดอุกกัฏฐะและโอมกะ คือ ชั้นสูงและชั้นต่ำทั้ง ๒ นี้จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยปุพพเจตนาและอปรเจตนาทั้ง ๒ ขณะนี้ แต่อปรเจตนาสำคัญมากกว่าปุพพเจตนา เพราะถึงแม้ว่าปุพพเจตนาจะไม่ดี แต่ถ้าอปรเจตนาดี กุศลนั้นก็จัดเป็นอุกกัฏฐะได้ แต่ถ้าปุพพเจตนาดี แต่อปรเจตนาไม่ดี กุศลนั้นก็ตกเป็นโอมกะไป ฉะนั้น จึงแสดงให้เห็นว่า กุศลต่าง ๆ ที่จะเป็นอุกกัฏฐะหรือโอมกะนั้น ก็ต้องแล้วแต่อปรเจตนาของบุคคลผู้กระทำเป็นใหญ่ในการที่จะจัดแจงให้กุศลนั้นเป็นอุกกัฏฐะหรือโอมกะได้

ในบรรดากุศลทั้งหลายมีทาน ศีล ภาวนา ดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ย่อมจำแนกออกได้เป็น ๑๒ ประเภท คือ

๑. ติเหตุกอุกกัฏฐะ	๒. ติเหตุกโอมกะ
๓. ติเหตุกอุกกัฏฐุกกัฏฐะ	๔. ติเหตุกอุกกัฏโฐมกะ
๕. ติเหตุกโอมกุกกัฏฐะ	๖. ติเหตุกโอมโกมกะ
๗. ทวิเหตุกอุกกัฏฐะ	๘. ทวิเหตุกโอมกะ
๙. ทวิเหตุกอุกกัฏฐุกกัฏฐะ	๑๐. ทวิเหตุกอุกกัฏโฐมกะ
๑๑. ทวิเหตุกโอมกุกกัฏฐะ	๑๒. ทวิเหตุกโอมโกมกะ

ตามที่ได้จำแนกกุศลออกเป็นประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วนี้ จึงแสดงให้เห็นว่า กุศลทั้งหลายที่บุคคลกระทำให้เกิดขึ้นนั้นย่อมมีฐานะต่างกัน ซึ่งการมีฐานะต่างกันนี้ก็เป็นไปด้วยอำนาจของเจตนาที่เกิดขึ้นกับบุคคลผู้บำเพ็ญกุศลนั้นเอง คือ

ในการทำกุศลนั้น บางครั้งมีปุพพเจตนาดี อปรเจตนาไม่ดี
บางครั้งมีปุพพเจตนาไม่ดี อปรเจตนาดี
บางครั้งมีปุพพเจตนาดี อปรเจตนาดี อปราปรเจตนาไม่ดี
บางครั้งมีปุพพเจตนาดี อปรเจตนาดี อปราปรเจตนาดี

ฉะนั้น เมื่อการกระทำกุศลมีฐานะแตกต่างกันเช่นนี้ ผลที่ได้รับย่อมมีฐานะต่าง ๆ กัน คือ

ชนิดของกุศล	การให้ผล
๑. ติเหตุกอุกกัฏฐะ ๒. ติเหตุกอุกกัฏฐุกกัฏฐะ ๓. ติเหตุกโอมกุกกัฏฐะ	ให้บังเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาชั้นสูง เรียกว่า **ติเหตุกบุคคล**
๔. ติเหตุกโอมกะ ๕. ติเหตุกอุกกัฏโฐมกะ ๖. ติเหตุกโอมโกมกะ ๗. ทวิเหตุกอุกกัฏฐะ ๘. ทวิเหตุกอุกกัฏฐุกกัฏฐะ ๙. ทวิเหตุกโอมกุกกัฏฐะ	ให้บังเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาชั้นกลาง เรียกว่า **ทวิเหตุกบุคคล**
๑๐. ทวิเหตุกโอมกะ ๑๑. ทวิเหตุกอุกกัฏโฐมกะ ๑๒. ทวิเหตุกโอมโกมกะ	ให้บังเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาชั้นต่ำ เรียกว่า **สุคติอเหตุกบุคคล**

แสดงประเภทต่าง ๆ ของทาน

ทานหมวด ๒ (ทุกทาน)

๑. อามิสทาน การถวายวัตถุปัจจัยสิ่งของต่าง ๆ

๒. ธรรมทาน การให้ธรรมเป็นทาน ได้แก่ การแสดงธรรมเทศนา การสอน และการสร้างหนังสือต่าง ๆ แจกเป็นธรรมทาน

ทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นทานที่ประณีตกว่าอามิสทาน ดังมีพระบาลีแสดงไว้ว่า "**สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ**" แปลว่า ธรรมทานย่อมชนะทานทั้งปวง

อามิสทาน ให้ผล คือ มีทรัพย์สมบัติวัตถุสิ่งของบริบูรณ์

ธรรมทาน ให้ผล คือ เกิดปัญญา

อีกนัยหนึ่ง

๑. สักกัจจทาน การถวายทานโดยเคารพ

๒. อสักกัจจทาน การถวายทานโดยไม่เคารพ

การถวายทานโดยเคารพ คือ ให้โดยนอบน้อมไม่แสดงกิริยาหยาบกระด้าง เช่น การไม่โยนให้ ไม่เสือกให้ ไม่ปัดให้ เป็นต้น หรือไม่กล่าววาจาหยาบกระด้างอันไม่น่าฟังต่าง ๆ การให้โดยไม่เคารพ คือ การแสดงกิริยาวาจาที่ไม่น่าดูไม่น่าฟังต่าง ๆ ที่เป็นไปตรงกันข้ามกับการให้โดยเคารพ สักกัจจทานเป็นทานที่ประณีตกว่าอสักกัจจทาน เมื่อเวลาให้ผลย่อมได้รับความเคารพนบนอบจากผู้อื่น มีบุตร ภรรยา สามี ญาติ มิตร เป็นต้นที่ดี ส่วนอสักกัจจทานนั้นผลที่ได้รับ คือ ไม่ได้รับความเคารพนบนอบจากผู้อื่น หรือบุตร ภรรยา สามี ญาติ มิตร เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง

๑. บูชาทาน การให้วัตถุปัจจัยต่าง ๆ แก่ผู้ที่มีคุณวุฒิ และผู้ที่มีอายุสูงกว่า (วัยวุฒิ) ด้วยการบูชา

๒. อนุคคหทาน การให้วัตถุปัจจัยต่าง ๆ แก่ผู้ที่มีอายุต่ำกว่า หรือสูงกว่าด้วยการอนุเคราะห์

บูชาทาน ย่อมประณีตกว่าอนุคคหทาน ให้ผลคือได้รับความเคารพนับถือบูชาจากผู้อื่น อนุคคหทาน ให้ผลคือมีผู้อุปการะอุดหนุนอยู่เสมอ

อีกนัยหนึ่ง

๑. สาหัตถิกทาน การทำทานด้วยตนเอง

๒. อาณัตติกทาน ใช้ให้ผู้อื่นทำแทน

สาหัตถิกทาน ประณีตกว่าอาณัตติกทาน เมื่อให้ผลย่อมทำให้เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยสมบัติและบริวาร อาณัตติกทาน เมื่อให้ผลถึงแม้ว่าจะเป็นผู้มีทรัพย์ก็ไม่ค่อยมีบริวาร

อีกนัยหนึ่ง

๑. **ถาวรทาน** ได้แก่ การสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ถวายเป็นทาน เช่น การสร้างพุทธเจดีย์ สร้างพระพุทธรูป สร้างวัด สร้างศาลา สร้างบ่อน้ำ สร้างกุฏิ สร้างพระไตรปิฎก สร้างสะพาน หรือการปลูกต้นไม้ไว้ให้เป็นที่ร่มเย็นแก่ผู้ที่มาพักอาศัย

๒. **อถาวรทาน** ได้แก่ การถวายอัฏฐบริขาร และวัตถุปัจจัยสิ่งของต่าง ๆ

ถาวรทานย่อมให้ผลมั่นคงกว่าอถาวรทาน คือ ทำให้มีทรัพย์สมบัติเป็นหลักฐานมั่นคง สิ่งใดเป็นสมบัติของตนแล้ว สิ่งนั้นย่อมอยู่ได้ถาวรไม่สูญหายเปลี่ยนแปลงไป ทั้งพ้นจากอันตรายต่าง ๆ มีไฟ น้ำ โจร เป็นต้น ส่วนอถาวรทานให้ผลไม่มั่นคง คือ ฐานไม่แน่นหนา ทรัพย์สินเงินทองที่ได้มาย่อมไม่อยู่นาน คือได้มาแล้วก็หมดไป เมื่อได้มาอีกก็หมดไปอีกเช่นนี้เสมอ

อีกนัยหนึ่ง

๑. **สปริวารทาน** การถวายทานพร้อมด้วยสิ่งที่เป็นบริวาร เช่น เมื่อเวลาใส่บาตรก็มีพร้อมทั้งข้าว กับข้าวและของหวาน หรือเมื่อเวลาถวายจีวรก็ถวายพร้อมด้วยด้าย เข็ม สียอ้มจีวร หรือเมื่อสร้างกุฏิถวายก็มีเครื่องใช้ต่าง ๆ ด้วย เป็นต้น

๒. **อปริวารทาน** การถวายทานที่ไม่ประกอบพร้อมด้วยบริวาร เช่น ใส่บาตรมีข้าวอย่างเดียว ไม่มีกับข้าวและของหวาน เป็นต้น หรือบางทีถวายจีวร ก็มีบริวารสิ่งของไม่ครบ อย่างนี้เป็นต้น

สปริวารทาน เมื่อให้ผล ย่อมได้รับผลบริบูรณ์กว่าอปริวารทาน เช่น จะได้สิ่งของใด ๆ ก็ตาม ย่อมไม่ขาดตกบกพร่อง มีบริบูรณ์ ส่วนอปริวารทานนั้นเวลาให้ผลย่อมขาดตกบกพร่องไม่เหมือนกับสปริวารทาน

อีกนัยหนึ่ง

๑. นิจจทาน การทำทานเป็นนิตย์ เช่น ใส่บาตรทุกวัน สอนธรรมทุกวัน ให้ทานแก่แม่ชี หรือ คนยากจนทุกวัน เป็นต้น

๒. อนิจจทาน การทำบุญให้ทานเป็นบางครั้งคราว

นิจจทาน เวลาให้ผล บุคคลนั้นย่อมได้ลาภสักการะอยู่เสมอไม่ขาด อนิจจทาน ย่อมให้ผลเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น

ในอังคุตตรอรรถกถาแสดงไว้ว่า

“เตสำ ทิวา จ รตฺโต จ สทา ปุญฺญำ ปวฑฺฒติ”

แปลความว่า บุญย่อมเจริญขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดเวลาแก่บุคคลที่มีถาวรทานและนิจจทาน

อธิบาย

บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งขณะที่เป็นอยู่ในมนุษย์โลก ควรมีถาวรทานและนิจจทานทั้ง ๒ อย่าง หรืออย่างใดอย่างหนึ่งตามสมควร และบุคคลที่มีการทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาถาวรทานและนิจจทาน ๒ อย่างนั้นแล้ว บุคคลนั้นเมื่อเวลาตายไป ย่อมไม่ไปบังเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ แต่ย่อมได้ไปเกิดในสุคติภูมิ คือ มนุษย์ เทวดา คล้ายกับพระโสดาบันบุคคล ฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง

๑. สาสนิกทาน การทำบุญในสมัยที่พระพุทธศาสนายังดำรงอยู่

๒. อสาสนิกทาน การทำบุญในสมัยที่พระพุทธศาสนาเสื่อมไปแล้ว

สาสนิกทาน เมื่อเวลาให้ผลย่อมได้ผลแรงกว่าอสาสนิกทาน

อีกนัยหนึ่ง

๑. อสังขารทาน การทำบุญโดยไม่ต้องมีผู้อื่นชักชวน

๒. สสังขารทาน การทำบุญโดยมีผู้อื่นชักชวน

อสังขารทาน มีอานิสงส์มากกว่าสสังขารทาน ย่อมให้ผลคือกำลังกายและกำลังใจแข็งแรง ทั้งโภคสมบัติต่าง ๆ ก็เจริญรวดเร็ว ส่วนสสังขารทาน ให้ผลคือมีกำลังกายและกำลังใจไม่ค่อยแข็งแรง โภคสมบัติก็เจริญช้า

อีกนัยหนึ่ง

๑. **สัมปชานทาน** การทำบุญที่ประกอบด้วยความรู้ความเข้าใจในผลของการกระทำนั้น

๒. **อสัมปชานทาน** การทำบุญโดยไม่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องกรรมและผลของกรรม

สัมปชานทาน เมื่อเวลาให้ผล ย่อมให้ได้เป็นผู้ที่มีทรัพย์สมบัติพร้อมด้วยปัญญา อสัมปชานทาน เมื่อให้ผล ย่อมเป็นผู้มีทรัพย์ แต่ขาดสติปัญญา

อีกนัยหนึ่ง

๑. **วัฏฏนิสสิตทาน** การทำบุญด้วยการปรารถนาโภคสมบัติ คือ ปรารถนาให้ร่ำรวยเป็นเศรษฐี มหาเศรษฐี และปรารถนาภวสมบัติ คือ ต้องการให้เกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นพรหม เหล่านี้ ซึ่งเป็นทานที่เป็นไปเพื่อการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร

๒. **วิวัฏฏนิสสิตทาน** การทำบุญที่ไม่มีความปรารถนาในโภคสมบัติ และภวสมบัติ แต่ปรารถนาเพื่อสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ อัครสาวกโพธิญาณ มหาสาวกโพธิญาณ และปกติสาวกโพธิญาณ อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ซึ่งเป็นทานที่เป็นไปเพื่อการหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร

ในทาน ๒ อย่างนี้ วัฏฏนิสสิตทาน ไม่เรียกว่า เป็นทานบารมี เป็นแต่เพียงทานกุศลสามัญ และเมื่อเวลาให้ผล ย่อมให้มีความสุขเพียงแค่มนุษย์และเทวดาเท่านั้น ไม่สามารถให้ถึงมรรค ผล นิพพานได้ ส่วนวิวัฏฏนิสสิตทานนั้น เรียกว่าทานบารมี และเมื่อเวลาให้ผล ย่อมได้โอกาสเสวยความสุขในมนุษย์และเทวดาด้วย ทั้งสามารถให้ถึงมรรค ผล นิพพานได้ด้วย

อีกนัยหนึ่ง

๑. ธัมมทาน การทำบุญด้วยการถวายวัตถุปัจจัยที่สมควร เช่น ถวายจีวร อาหารบิณฑบาต เสนาสนะ และยารักษาโรค

๒. อธัมมทาน การทำบุญด้วยการถวายวัตถุปัจจัยที่ไม่สมควร เช่น ถวายสุรา หรือถวายอาวุธ เป็นต้น

ธัมมทานเมื่อเวลาให้ผล ย่อมให้ผลที่ดี คือ ได้มนุษย์สมบัติและเทวสมบัติ

ส่วนอธัมมทานนั้นเป็นอกุศล ฉะนั้น ย่อมไม่ได้รับผลที่ดีเลย

หมายเหตุ... อธัมมทานนี้มี ๕ อย่าง แต่จะแสดงไว้ในทานหมวด ๕

อีกนัยหนึ่ง

๑. ธัมมิกทาน การทำบุญแก่บุคคล คณะสงฆ์ พุทธเจดีย์ พระพุทธรูป ตรงกับความที่ได้ตั้งใจไว้

๒. อธัมมิกทาน การทำบุญแก่บุคคล คณะสงฆ์ พุทธเจดีย์ พระพุทธรูป ซึ่งไม่ตรงกับความตั้งใจไว้

ในทาน ๒ อย่างนี้ ธัมมิกทาน มีอานิสงส์มากกว่าอธัมมิกทาน

หมายเหตุ.. อธัมมิกทาน มี ๙ อย่าง ซึ่งจะแสดงในทานหมวด ๙

อีกนัยหนึ่ง

๑. วัตถุทาน การทำบุญด้วยวัตถุสิ่งของต่าง ๆ

๒. อภัยทาน การทำบุญโดยการช่วยชีวิตของผู้อื่นไว้ให้ปราศจากภัย และการรักษาศีล ๕

ในทาน ๒ อย่างนี้ อภัยทานมีอานิสงส์มากกว่าวัตถุทาน

อีกนัยหนึ่ง

๑. อัชฌัตติกทาน การทำบุญโดยยอมสละอวัยวะน้อยใหญ่และชีวิตของตนให้เป็นทาน

๒. พาหิรทาน การทำบุญด้วยวัตถุปัจจัยภายนอก

ในทาน ๒ อย่างนี้ อัชฌัตติกทานเป็นทานที่ประเสริฐกว่าพาหิรทาน และมีอานิสงส์มากกว่า

อีกนัยหนึ่ง

๑. **สาวัชชทาน** การฆ่าสัตว์ทำบุญ หรือขโมยของเขามาทำบุญ ใช้วาจาล่อลวงมุสาวาทเขาเพื่อให้ได้เงินทองมาทำบุญ ดังนี้เป็นต้น

๒. **อนวัชชทาน** การทำบุญโดยไม่เบียดเบียนสัตว์ หรือไม่เอาวัตถุสิ่งของที่ได้มาโดยทุจริตมาทำบุญ

ในทาน ๒ อย่างนี้ สาวัชชทาน เมื่อเวลาให้ผลย่อมมีศัตรูทั้งภายในและภายนอก ถึงแม้ว่าจะได้ทรัพย์สมบัติมา ก็อาจจะได้รับภัยเพราะสมบัติเป็นเหตุ

ส่วนอนวัชชทาน เมื่อเวลาให้ผลย่อมปราศจากศัตรูภายในและภายนอก ทั้งทรัพย์สมบัติที่ได้มาก็ตั้งมั่นอยู่ได้ถาวร และตัวเองก็ไม่ได้รับภัยอันตรายใด ๆ อันเนื่องมาจากทรัพย์สมบัตินั้นเป็นเหตุ

อีกนัยหนึ่ง

๑. **อัคคทาน** การทำบุญด้วยการให้วัตถุปัจจัยที่ได้มาใหม่ ๆ ตัวเองยังไม่ได้กิน ไม่ได้ใช้ หรือการทำบุญด้วยวัตถุสิ่งของที่ประณีต

๒. **อุจฉิฏฐทาน** การทำบุญด้วยการให้วัตถุปัจจัยที่เหลือกินเหลือใช้แล้ว

ในทาน ๒ อย่างนี้ อัคคทานประเสริฐกว่าอุจฉิฏฐทาน เวลาที่ให้ผลก็ย่อมให้ผลที่ดี คือ จะได้สิ่งหนึ่งสิ่งใดมาก็ตาม ย่อมได้แต่ของที่ใหม่ ๆ เสมอ และได้ของประณีตเสมอ ส่วนอุจฉิฏฐทานนั้นให้ผลคือจะได้อะไร ๆ ก็ตาม ย่อมได้แต่ของเก่า ๆ ที่เหลือเดนจากคนอื่นแล้ว ไม่ค่อยได้รับของดี ๆ ใหม่ ๆ แต่อุจฉิฏฐทานนี้ ถ้าเราให้ของที่ใช้แล้วกับคนที่ต่ำกว่า และในการให้นั้นก็มีเจตนาดี พร้อมทั้งผู้รับก็มีจิตใจยินดีในของที่เราให้นั้นแล้ว ทานอันนี้ก็มีผลได้มากเหมือนกัน

อีกนัยหนึ่ง

๑. **หีนทาน** การทำบุญด้วยวัตถุสิ่งของที่ต่ำที่เลวกว่าของที่ตนกินตนใช้

๒. **ปณีตทาน** การทำบุญด้วยวัตถุสิ่งของที่ประณีตกว่าของที่ตนกินตนใช้

ในทาน ๒ อย่างนี้ ปณีตทานประเสริฐกว่าหีนทาน ผลที่ได้รับนั้นคล้าย ๆ กันอัคคทานและอุจฉิฏฐทาน

ผลที่ได้รับจากการทำทานกุศลต่าง ๆ ที่บรรยายมาแล้วนี้ เมื่อกล่าวโดยหลักธรรมชาติแล้ว ก็มีหลักอยู่ว่า บุคคลใดทำเหตุดี บุคคลนั้นย่อมได้รับผลดี และบุคคลใดทำเหตุไม่ดี บุคคลนั้นก็ย่อมได้รับผลไม่ดีเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ในการบำเพ็ญทานกุศลนี้ก็เช่นเดียวกัน บุคคลใดทำทานด้วยวัตถุสิ่งของที่ดีที่ประณีต หรือในการกระทำนั้นทำด้วยความตั้งใจดี หรือกระทำด้วยความเคารพเหล่านี้ ผลที่ได้รับเป็นเครื่องตอบแทนนั้น ย่อมได้รับผลเสมอเหมือนกับการกระทำของตนทุกประการ หมายความว่า ทำด้วยของดี ก็ย่อมได้รับของดีเป็นสิ่งตอบแทน ทำด้วยของไม่ดี ก็ได้รับของไม่ดีตอบแทน ทำด้วยเคารพ ย่อมได้รับความเคารพตอบแทน ทำด้วยไม่เคารพ ก็ย่อมได้รับความไม่เคารพตอบแทน ดังนี้เป็นต้น สมดังบาลีที่กล่าวไว้ว่า “**สทิสํ ปากํ ชเนติ**” แปลความว่า ธรรมดาการกระทำนี้ย่อมให้ผลที่เสมอกันกับตนเกิดขึ้น หรืออีกนัยหนึ่ง **“ยาทิสํ วปเต พีชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ ”** แปลความว่า เมื่อหว่านพืชชนิดใดไว้ ผลที่เกิดขึ้นก็เป็นชนิดนั้น ฉะนั้น เมื่อบุคคลมีความรู้ความเข้าใจเช่นนี้แล้ว ในการทำทานกุศลคราวใดก็ตาม ควรทำแต่ชนิดที่เป็นส่วนดี เพื่อยังผลให้ปรากฏในสิ่งที่ดีเช่นเดียวกัน

ทานหมวด ๓ (ติกทาน)

๑. หีนทาน คือ การทำบุญชั้นต่ำ ได้แก่ การทำบุญด้วยปรารถนา ลาภ ยศ และการยกย่องสรรเสริญ

๒. มัชฌิมทาน คือ การทำบุญชั้นกลาง ได้แก่ การทำบุญด้วยปรารถนามนุษย์สมบัติ เทวสมบัติ

๓. ปณีตทาน คือ การทำบุญชั้นสูง ได้แก่ การทำบุญที่ดำเนินตามแนวทางของพระอริยเจ้า และพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือ ปรารถนาพระนิพพานนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง

๑. **หีนทาน** ได้แก่ การทำบุญด้วยปรารถนามนุษย์สมบัติ เทวสมบัติ

๒. **มัชฌิมทาน** ได้แก่ การทำบุญด้วยปรารถนาสาวกโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ

๓. **ปณีตทาน** ได้แก่ การทำบุญด้วยปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณ

ในทาน ๓ อย่างนี้ ปณีตทานย่อมประเสริฐกว่าหีนทานและมัชฌิมทาน

อีกนัยหนึ่ง

๑. **ทาสทาน** การทำบุญด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคที่ต่ำกว่าวัตถุปัจจัยที่ตนกำลังกินหรือกำลังใช้อยู่

๒. **สหายทาน** การทำบุญด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคที่เสมอกันกับวัตถุปัจจัยที่ตนกำลังกินหรือกำลังใช้อยู่

๓. **สามีทาน** การทำบุญด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคที่สูงกว่าวัตถุปัจจัยที่ตนกำลังกินหรือกำลังใช้อยู่

ในทาน ๓ อย่างนี้ สามีทานประเสริฐกว่าทาน ๒ อย่างนั้น เมื่อเวลาให้ผลย่อมให้ผลดี คือ ได้เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นสูง เวลาได้ของกินของใช้ ก็ได้แต่ของที่ประณีตเช่นเดียวกัน (**สทิสํ ปากํ ชเนติ**)

อีกนัยหนึ่ง

๑. **วัตถุทาน** การทำบุญด้วยวัตถุสิ่งของต่าง ๆ

๒. **อภัยทาน** การทำบุญด้วยการช่วยชีวิตคนหรือสัตว์ให้พ้นจากอันตราย หรือช่วยป้องกันภัยที่จะทำลายสมบัติของผู้อื่นให้สูญหายไป มิให้เป็นอันตราย

๓. **ธัมมทาน** การทำบุญด้วยการสอนการแสดงธรรมให้คนอื่นเข้าใจถึงบาปบุญ คุณโทษ หรือการสร้างหนังสือธรรมะต่าง ๆ เพื่อเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา

ในทาน ๓ อย่างนี้ วัตถุทานให้ผล คือ ให้บังเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาที่มีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ไม่ขาดตกบกพร่อง หรือแม้จะไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานเพราะอกุศลกรรมบางอย่างก็ตาม ย่อมให้ได้รับความสุขความสบายเป็นพิเศษ

อภัยทานให้ผลคือให้บังเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็ตาม ย่อมไม่มีภัยอันตรายใดๆ มาเบียดเบียน มีอายุยืน พ้นจากอัคคีภัย อุทกภัย โจรภัย ราชภัย อมนุสสภัยต่าง ๆ หรือแม้ไปบังเกิดเป็นดิรัจฉานเพราะอกุศลกรรมบางอย่าง ก็พ้นจากอันตราย มีคนคอยช่วยเหลืออยู่เสมอ ธัมมทานให้ผล คือ ให้บังเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็ตาม ย่อมเป็นคนฉลาดมีปัญญา ได้ฌาน มรรค ผลเร็ว ในที่สุดย่อมได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ พ้นจากสังสารทุกข์ ถึงแม้จะบังเกิดเป็นดิรัจฉานเพราะอกุศลกรรมบางอย่าง ก็เป็นสัตว์ที่มีปัญญา และธรรมสัญญาก็จะปรากฏขึ้นในจิตใจได้ ฉะนั้น ธัมมทานนี้จึงเป็นทานที่ประเสริฐกว่าทาน ๒ อย่างนั้น

อีกนัยหนึ่ง

๑. **โลกาธิปไตยทาน** การบริจาคทานที่ปรารภคนส่วนมากเป็นใหญ่ คือ ตัวเองไม่มีความพอใจจะทำ แต่เกรงว่าคนอื่นจะดูถูกและติเตียนจึงได้ทำไป

๒. **อัตตาธิปไตยทาน** การบริจาคทานที่ปรารภตนเองเป็นใหญ่ คือ คิดว่าเราเป็นผู้มั่งมีเงินทอง ถ้าไม่บริจาคทรัพย์ช่วยเหลือในกิจการนั้น ๆ บ้างแล้ว ก็จะดูน่าเกลียด ไม่สมควร ฉะนี้แล้วจึงทำทาน

๓. **ธัมมาธิปไตยทาน** การบริจาคทานโดยปรารภธรรมเป็นใหญ่ คือ พิจารณาว่า การบริจาคทานนี้ เป็นธรรมที่สัปบุรุษทั้งหลายนิยมกระทำกัน แม้พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อยังบำเพ็ญบารมีอยู่นั้น ก็ได้บำเพ็ญทานบารมีเป็นบาทเบื้องต้นก่อน ตลอดจนกระทั่งพระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายก็นิยมในการสร้างทานนี้เช่นเดียวกัน เมื่อพิจารณาดังนี้แล้วก็กระทำการบริจาคทานไป

ในทาน ๓ อย่างนี้ ธัมมาธิปไตยทาน เป็นทานที่ประเสริฐกว่าทาน ๒ อย่างนั้น

อีกนัยหนึ่ง

๑. **โลภปริวาริตทาน** การทำทานที่มีโลภะเป็นปัจจัยแวดล้อม

๒. **โทสปริวาริตทาน** การทำทานที่มีโทสะเป็นปัจจัยแวดล้อม

๓. โมหปริวาริตทาน การทำทานที่มีโมหะเป็นปัจจัยแวดล้อม

ทานทั้ง ๓ อย่างนี้ จัดว่าเป็นทานชนิดที่มีอกุศลเป็นบริวาร ผลที่ได้รับจากทานเหล่านี้ย่อมไม่บริสุทธิ์ คือ ผู้นั้นถึงแม้ว่าจะได้มาเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็ตาม ย่อมเป็นบุคคลชั้นต่ำ และมีโลภะ โทสะ โมหะ มาก

อีกนัยหนึ่ง

๑. อโลภปริวาริตทาน การทำทานที่ประกอบด้วยอโลภะ

๒. อโทสปริวาริตทาน การทำทานที่ประกอบด้วยความเมตตา

๓. อโมหปริวาริตทาน การทำทานที่ประกอบด้วยปัญญา

ทานทั้ง ๓ อย่างนี้ จัดว่าเป็นทานชนิดที่มีกุศลเป็นบริวาร ผลที่ได้รับก็เป็นผลที่ดี คือ ได้เกิดมาเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นสูง และจิตใจสะอาด ประกอบด้วยความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีจิตใจเมตตากรุณาประจำใจอยู่เสมอ ไม่มีคนเกลียดชัง และเป็นผู้ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดต่อกิจการทั้งปวง ทั้งในทางโลกและทางธรรม นับว่าเป็นกุศลที่สาธุชนทั้งหลายควรปฏิบัติให้เป็นไป

ทานหมวด ๔ (จตุกกทาน)

๑. จีวรทาน การถวายจีวรแก่ภิกษุสามเณร หรือการให้เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มตามสมควรแก่ฐานะของบุคคลนั้น ๆ

๒. ปิณฑปาตทาน การถวายอาหารบิณฑบาต หรือการให้ของกินตามสมควรแก่ฐานะของบุคคลนั้น ๆ

๓. เสนาสนทาน การถวายที่อยู่ที่อาศัย เช่น สร้างกุฏิ สร้างวิหาร สร้างโบสถ์ เป็นต้น หรือการให้ที่พักพิงตามสมควรแก่ฐานะของบุคคลนั้น ๆ

๔. เภสัชชทาน การถวายยารักษาโรค ให้ยาแก่ผู้ที่เจ็บป่วย หรือให้การพยาบาลรักษาอาการป่วยไข้แก่บุคคลหรือสัตว์ทั้งหลายเป็นทาน

ทาน ๔ อย่างนี้ เสนาสนทานจัดเป็นทานที่มีอานิสงส์มากกว่าทานทั้ง ๓ อย่างที่เหลือนั้น เพราะถ้าถวายที่อยู่ เช่น สร้างกุฏิถวายแล้วทานที่เหลืออีก ๓ นั้น

ก็ย่อมสำเร็จตามไปด้วย คือ ผู้ใดสร้างกุฏิถวายแก่พระสงฆ์แล้ว เมื่อพระภิกษุสามเณรรูปใดได้มาพักอยู่ในกุฏิที่ตนสร้างถวายไว้นั้น ผู้สร้างย่อมมีจิตใจห่วงใยต่อพระภิกษุสามเณรรูปนั้น มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่ท่านยังมีไม่บริบูรณ์ เช่น ยังขาดจีวร ขาดอาหารบิณฑบาต หรือยารักษาโรคเหล่านี้ ผู้สร้างกุฏิถวายก็ต้องขวนขวายหามาถวายให้พร้อมบริบูรณ์ ฉะนั้น จึงแสดงให้เห็นว่า เสนาสนทานนี้เป็นทานที่ประเสริฐกว่าทานที่เหลือ ๓ อย่างนั้น อนึ่ง เสนาสนทานนี้จัดเข้าในจำพวกถาวรทาน ฉะนั้น อานิสงส์ที่ได้รับ ก็ต้องเป็นชนิดถาวรมั่นคงเช่นเดียวกัน คือ ให้ได้ทรัพย์สมบัติเป็นหลักฐานมั่นคง และไม่สูญหายไปด้วยอันตรายต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในถาวรทานนั้น มีสาธกพระบาลีที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงไว้ในอังคุตตรนิกายว่า

“ โส จ สพฺพทโท โหติ โย ททาติ อุปสฺสยํ ”

แปลความว่า บุคคลใดสร้างที่อยู่อาศัยถวายแก่พระสงฆ์ บุคคลนั้นชื่อว่าได้ถวายปัจจัย ๔ โดยพร้อมมูล

การสร้างวิหารหรือสร้างกุฏิถวายแก่พระสงฆ์นี้มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑. ปุคคลิกวิหารทาน การสร้างวิหารหรือกุฏิถวายโดยเจาะจงเฉพาะภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง

๒. สังฆิกวิหารทาน การสร้างวิหารหรือกุฏิถวายแก่พระสงฆ์ทั้งหมด โดยไม่เฉพาะเจาะจง

ในการถวายทั้ง ๒ อย่างนี้ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญสังฆิกวิหารทานว่า เป็นทานที่ประเสริฐกว่าปุคคลิกวิหารทาน และถึงแม้ว่าจะถวายสิ่งอื่น ๆ ก็ตาม ถ้าถวายโดยไม่เจาะจงก็ย่อมมีอานิสงส์มากกว่าการถวายโดยเฉพาะเจาะจง ดังมีพระบาลีแสดงไว้ในอังคุตตรนิกายว่า

“ วิหารทานํ สงฺฆสฺส อคฺคํ พุทฺเธน วณฺณิตํ ”

แปลความว่า การถวายสังฆิกวิหารทาน สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่า เป็นทานที่สูงสุด

ในการที่พระพุทธองค์ทรงยกย่องสรรเสริญสังฆิกทานว่า เป็นทานที่ประเสริฐกว่าปุคคลิกทานนั้น ก็เพราะเหตุว่า การทำสังฆิกทานที่แท้จริงนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ด้วยเหตุว่า ธรรมดาจิตใจของคนเรานั้น มักจะมีความลำเอียงอยู่เสมอ คนไหนที่เป็นที่รักที่ชอบใจ หรือเกี่ยวเนื่องโดยความเป็นญาติมิตรแล้วย่อมได้รับการเอาใจใส่เป็นพิเศษ แม้แต่ผู้ที่มีบุตรหลายคน ในจำนวนบุตรเหล่านั้นก็ยังได้รับการเอาใจใส่ไม่เสมอกัน คือ บุตรคนไหนเป็นที่รักถูกอกถูกใจมากกว่า พ่อแม่ก็มักจะมีจิตใจลำเอียงเข้าไปทางบุตรคนนั้นมากกว่าบุตรคนอื่น ๆ มีวัตถุสิ่งของใด ๆ ก็มักจะให้บุตรคนที่รักนั้นมากเป็นพิเศษ ดังนี้เป็นต้น

ในการประกอบกุศลกิจก็เช่นกัน โดยมากมักจะมีการเลือกพระภิกษุสามเณรผู้รับ ภิกษุสามเณรรูปใดเป็นที่คุ้นเคยชอบพอกัน หรือรูปใดเกี่ยวดองเป็นญาติมิตรกันแล้ว ก็มักจะถวายวัตถุปัจจัยสิ่งของต่าง ๆ และมักจะเจาะจงไปถวายรูปนั้น ๆ ตลอดจนกระทั่งเวลาใส่บาตรก็มีจิตใจเอนเอียง อยากใส่แต่พระภิกษุ ไม่อยากใส่สามเณร หรือไม่อยากใส่พระหนุ่ม อยากใส่แต่พระแก่ หรือบางทีเวลาทำบุญด้วยการถวายสลากภัตร รูปใดมียศเป็นท่านเจ้าคุณ หรือท่านพระครู ท่านมหา มาจับถูกสลากของตนเข้าแล้ว ก็รู้สึกว่ามีปีติยินดี ถ้าเป็นพระลูกวัดธรรมดาสามัญมาจับถูกเข้า ก็บังเกิดความไม่พอใจ อย่างนี้เป็นต้น เท่าที่แสดงมานี้ก็จะเห็นได้ว่าการที่จะทำบุญให้เป็นสังฆิกทาน (หรือสังฆทาน) โดยสมบูรณ์นั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก โดยมากมักจะเป็นทานชนิดที่เป็นปุคคลิกทานเสียโดยมาก ฉะนั้นผู้ใดถวายทานจะเป็นที่อยู่อาศัยหรือวัตถุปัจจัยต่าง ๆ ก็ตาม ถ้าทำให้เป็นสังฆิกทานโดยบริบูรณ์ได้แล้ว ย่อมได้รับอานิสงส์มากกว่าทานอื่น ๆ

อนึ่ง สังฆิกทานนี้ยังแยกออกเป็น ๓ ชนิด คือ

๑. **อารามิกสังฆิกทาน** การถวายวัตถุปัจจัยหรือที่อยู่ให้เป็นประโยชน์เฉพาะแก่พระสงฆ์ที่อยู่ในวัดนั้น ๆ

๒. **สัมมุขีภูตสังฆิกทาน** การถวายปัจจัยหรือที่อยู่แก่พระสงฆ์เฉพาะหน้า

๓. จาตุทิสาสังฆิกทาน การถวายปัจจัยหรือที่อยู่ให้เป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์ทั่วไป ไม่เฉพาะเจาะจงแก่ภิกษุที่อยู่ในวัดนั้นแห่งเดียว แต่อุทิศต่อสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ ก็สามารถมาใช้สอยสิ่งนั้น ๆ ให้เป็นประโยชน์ได้

ในบรรดาสังฆิกทานนี้ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยกย่องสรรเสริญจาตุทิสาสังฆิกทานว่า เป็นทานที่ประเสริฐสุด ดังมีพระพุทธโอวาทตรัสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีว่า

“ สงฺเฆ ทินฺนำ มหปฺผลำ สงฺเฆ ตฺวำ โคตมิ เทหิ ”

แปลความว่า ดูก่อนโคตมี การถวายของแก่สงฆ์นั้นมีผลใหญ่ยิ่ง ได้อานิสงส์มาก ฉะนั้น ขอให้ท่านจงถวายแก่สงฆ์เถิด

ทักขิณวิสุทธิทาน ๔ อย่าง

๑. ผู้บริจาค	เป็นผู้มีศีล	ผู้รับ	เป็นผู้ไม่มีศีล
๒. ผู้รับ	เป็นผู้มีศีล	ผู้บริจาค	เป็นผู้ไม่มีศีล
๓. ผู้บริจาค	เป็นผู้ไม่มีศีล	ผู้รับ	ก็เป็นผู้ไม่มีศีล
๔. ผู้บริจาค	เป็นผู้มีศีล	ผู้รับ	ก็เป็นผู้มีศีล

ทาน ๔ อย่างนี้ ทานข้อที่ ๔ เป็นทานที่ประเสริฐสุด ทานข้อ ๓ เป็นทานที่ต่ำสุด ทานข้อ ๑ และข้อ ๒ เป็นทานปานกลาง

ทานหมวด ๕ (ปัญจกทาน)

กาลทาน มี ๕ อย่าง คือ

๑. อาคันตุกทาน การให้ทานแก่บุคคลที่มาจากสถานที่ต่าง ๆ

๒. คมิกทาน การให้ทานแก่บุคคลที่กำลังจะเดินทางไปในที่ต่าง ๆ

๓. คิลานทาน การให้ทานแก่บุคคลที่ป่วยไข้

๔. ทุพภิกขทาน การให้ทานแก่บุคคลที่ประสพภัยอดอาหาร

๕. นวผลทาน การให้ทานผลไม้ต่าง ๆ หรือข้าวที่เก็บมาจากต้นใหม่ ๆ

อธัมมทาน ๕ อย่าง

๑. การให้สุรา เพื่อดื่มกินสนุกสนาน ไม่ใช่เพื่อเป็นยารักษาโรค

๒. การให้มหรสพ เพื่อให้เกิดความสนุกสนานรื่นเริงด้วยอำนาจกิเลส

๓. การให้โคตัวผู้แก่โคตัวเมีย เป็นต้นเพื่อผสมพันธุ์

๔. การให้หญิงแก่บุรุษ เพื่อบำเรอกามคุณ

๕. การให้รูปภาพที่ลามก เพื่อกระตุ้นกามคุณอารมณ์

(มาในอังคุตตรนิกาย)

อนึ่ง การให้อาวุธ มีมีดและปืน เป็นต้น เพื่อประโยชน์ในการทำทุจริต และให้ยาพิษหรือยาเสพติดต่าง ๆ ก็นับว่า เป็นอธัมมทานเช่นเดียวกัน

บรรดาอธัมมทานเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นอกุศล ฉะนั้น ผลที่ได้รับก็ย่อมได้รับแต่สิ่งที่ไม่ดีต่าง ๆ เช่นเดียวกัน

ทานหมวด ๖ (ฉักกทาน)

๑. รูปทาน การให้ทานด้วยวัตถุสิ่งของที่มีรูปร่างสัณฐานสวยงาม

๒. สัทททาน การให้ทานด้วยสิ่งของที่มีเสียง เช่น การถวายระฆัง ฆ้อง นาฬิกาปลุก เครื่องกระจายเสียง วิทยุ เป็นต้น หรือการสวดมนต์ที่เกี่ยวกับการสรรเสริญพระพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ หรือการเล่นประโคมดนตรี เนื่องในงานนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ เพื่อเป็นการบูชา พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์

๓. คันธทาน การให้ทานด้วยของที่มีกลิ่นหอม เช่น ดอกไม้ น้ำหอม สบู่หอม หรือเครื่องกระแจะจันทน์ เป็นต้น

๔. รสทาน การให้ทานด้วยอาหารหรือเครื่องดื่มที่มีรสดี มีประโยชน์ต่อร่างกาย

๕. โผฏฐัพพทาน การให้ทานด้วยผ้าห่ม ที่นอน พรม จีวร หมอน หรือพัดลม เป็นต้น

๖. **ธัมมทาน** การปล่อยนกปล่อยปลาเพื่อให้พ้นภัย การช่วยรักษาโรคต่างๆ แก่ผู้เจ็บไข้ เช่น ให้ยากินหรือฉีดยาให้ การแสดงธรรม การสอนธรรมให้ผู้ฟังเกิดความรู้ความเข้าใจในกุศล อกุศล หรือสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มีประโยชน์ เป็นต้น

ทาน ๖ อย่างนี้กล่าวโดยอภิธัมมนัย ฉะนั้น ผู้ที่ได้บริจาควัตถุสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็เท่ากับว่าได้บริจาคครบทั้ง ๖ อย่างในขณะเดียวกัน เช่น ถวายจีวรผืนหนึ่ง ทานอันนี้ก็เป็นไปครบทั้ง ๖ อย่าง คือ

สีของจีวร	เป็น	รูปทาน
เมื่อเวลาคลี่ออกครอง ย่อมมีเสียงปรากฏขึ้น	เป็น	สัทททาน
เมื่อเวลาดมย่อมได้กลิ่น	เป็น	คันธทาน
เมื่อลิ้มดูย่อมปรากฏรส	เป็น	รสทาน
เมื่อใช้ครองแล้วรู้สึกอ่อนหรือแข็ง	เป็น	โผฏฐัพพทาน

จีวรทานให้ประโยชน์ในการปกปิดร่างกาย เพื่อป้องกันความละอาย และเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ริ้น ไร หรือให้เกิดความรู้สึกที่ดีเป็นกุศลจิตเหล่านี้ เป็นธัมมทาน

ทานทั้ง ๖ อย่างนี้ บางข้อก็ปรากฏชัด บางข้อก็ไม่ปรากฏชัด และเป็นไปโดยทางตรงก็มี ทางอ้อมก็มี เช่น การให้อาหารหรือให้ยา ในการให้อาหารนั้น สัทททานเกิดได้โดยอ้อม ไม่ใช่โดยตรง เช่น เมื่อเวลายังไม่ได้รับอาหารมีความหิวอยู่นั้น เวลาพูดก็ไม่ค่อยจะมีเสียง ต่อเมื่อได้รับอาหารเรียบร้อยแล้ว ก็มีแรงพูดได้อย่างชัดเจน ฉะนั้น อาหารนี้จึงจัดว่าเป็นสัทททานได้ แต่ว่าไม่ใช่โดยตรง ส่วนคนที่เป็นหวัดเสียงแหบแห้ง เวลาพูดไม่มีเสียงดังปรากฏออกมา เมื่อได้รับยาที่ช่วยให้มีเสียง เวลาพูดก็ทำให้เสียงปรากฏได้นั้น ยานี้จัดเป็นสัทททานโดยตรง ในข้ออื่น ๆ ก็เช่นเดียวกันนี้ หมายความว่า ทานบางอย่างปรากฏชัดทั้ง ๖ ข้อ ทานบางอย่างไม่ปรากฏชัดทั้งหมด ปรากฏแต่เพียง ๒ – ๓ – ๔ – ๕ ข้อก็มี ดังนี้

อนึ่ง ในทาน ๖ อย่างนี้

รูปทาน	จะเรียกว่า	รูปารัมมณทาน	ก็ได้
สัทททาน	จะเรียกว่า	สัททารัมมณทาน	ก็ได้
คันธทาน	จะเรียกว่า	คันธารัมมณทาน	ก็ได้
รสทาน	จะเรียกว่า	รสารัมมณทาน	ก็ได้
โผฏฐัพพทาน	จะเรียกว่า	โผฏฐัพพารัมมณทาน	ก็ได้
ธัมมทาน	จะเรียกว่า	ธัมมารัมมณทาน	ก็ได้

ถาวรทาน คือ ทานที่มั่นคง มี ๖ อย่าง

๑. **อาราโม** คือ การทำบุญด้วยอาราม เช่น ให้สวนผลไม้สำหรับเป็นที่พักอาศัยหย่อนใจ และได้บริโภคผลไม้ที่มีอยู่นั้น หรือถวายอาราม (ที่ดินหรือสวน) เพื่อสร้างปูชนียสถานต่าง ๆ

๒. **เสตุ** การสร้างสะพาน หรือสร้างบันได ให้เป็นสาธารณประโยชน์

๓. **วนัปปติ** การปลูกสร้างต้นไม้ใหญ่ ๆ ไว้ เพื่อเป็นที่ร่มเย็นแก่คนและสัตว์ที่เดินทางผ่านไปมาได้พักอาศัย

๔. **ปปา** การตั้งโรงทานให้น้ำดื่ม หรือการตั้งโอ่งน้ำไว้สำหรับให้ผู้ที่เดินทางได้อาศัยดื่มกิน

๕. **อุทปานัง** การสร้างบ่อน้ำหรือถังน้ำไว้ในสถานที่ต่าง ๆ มีวัด โรงเรียน เป็นต้น เพื่อให้คนเดินทางไปมาได้ดื่มกิน

๖. **อุปัสสโย** การสร้างศาลา กุฏิ มณฑป โรงธรรม และสร้างคูหาถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาหรือสังคมส่วนรวม

ผู้ใดได้สร้างถาวรทานอย่างใดอย่างหนึ่งในจำนวนถาวรทาน ๖ อย่างนี้ ย่อมได้รับอานิสงส์ คือ เป็นผู้มีร่างกายสมบูรณ์ มีอายุยืน พ้นจากอันตรายต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตและทรัพย์สมบัติ ชื่อเสียง ดังพุทธภาษิตที่กล่าวไว้ว่า “**สทิสํ ปากํ ชเนติ**” หมายความว่า ตนทำไว้อย่างใดก็ย่อมได้ผลอย่างนั้น ฉะนั้น ผู้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนทั้งหลายจึงควรสร้างถาวรทานอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ให้เป็นประโยชน์ตามกำลังความสามารถของตน ๆ (มาในอังคุตตรนิกายพระบาลี)

ทีฆายุกทาน ทานที่ทำให้มีอายุยืน มี ๖ อย่าง

๑. **ปริสวนทาน** การทำบุญด้วยผ้ากรองน้ำ

๒. **อาวาสทาน** การถวายที่อยู่อาศัย มีกุฏิ บ้านเรือน เป็นต้น

๓. **คิลานวัตถุทาน** การให้เครื่องใช้ต่าง ๆ และยารักษาโรคแก่คนเจ็บไข้

๔. **ชิณณาวาสปฏิสังขรณทาน** การปฏิสังขรณ์อุโบสถ กุฏิ ศาลา โรงเรียน ที่เก่าแก่หรือชำรุดให้มั่นคงดีขึ้น

๕. **ปัญจสีลสมาทานทาน** การช่วยขวนขวายสมาทานศีล ๕ ให้แก่บุคคลที่ไม่สามารถกล่าวคำสมาทานได้

๖. **อุโปสถสมาทานทาน** การช่วยขวนขวายสมาทานอุโบสถศีลให้แก่บุคคลที่ไม่สามารถกล่าวคำสมาทานได้

(ทาน ๖ อย่างนี้มาในปัญจังคุตตรนิกาย พระบาลี)

ทานหมวด ๗ (สัตตกทาน)

สังฆิกทาน มี ๗ อย่าง

๑. **พุทธปมุขภิกขุภิกขุนีสังฆทาน** การทำบุญแก่ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ทั้งหลายที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข

๒. **อุภโตสังฆทาน** การทำบุญแก่ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ทั้งสองฝ่าย (โดยไม่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข)

๓. **ภิกขุสังฆทาน** การทำบุญแก่ภิกษุสงฆ์

๔. **ภิกขุนีสังฆทาน** การทำบุญแก่ภิกษุณีสงฆ์

๕. **อุภโตนิททิฏฐสังฆทาน** การทำบุญแก่พระสงฆ์ที่ภิกษุและภิกษุณีทั้งสองฝ่ายจัดการให้

๖. **ภิกขุนิททิฏฐสังฆทาน** การทำบุญแก่พระสงฆ์ที่ภิกษุสงฆ์จัดการให้

๗. **ภิกขุนีนิททิฏฐสังฆทาน** การทำบุญแก่พระสงฆ์ที่ภิกษุณีสงฆ์จัดการให้

(มาในอุปริปัณณาสพระบาลี)

สังฆิกทาน ๗ อย่างที่กล่าวมาแล้วนี้ สังฆิกทานข้อ ๑ - ๒ - ๔ - ๕ - ๗ รวม ๕ อย่างนี้ ได้สูญสิ้นไปนานแล้ว คงเหลือแต่สังฆิกทานข้อ ๓ กับข้อ ๖ เท่านั้น ที่กระทำกันอยู่ในปัจจุบันนี้ และในสังฆิกทานข้อ ๑ นั้น ที่แสดงว่าการทำบุญแก่ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ทั้งสองฝ่ายที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขนั้น ในปัจจุบันนี้คงกระทำกันอยู่โดยอ้อม คือ **พุทธปมุขภิกขุสังฆทาน** การทำบุญแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข คำว่า มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขนั้น สำหรับในปัจจุบันนี้ ก็ได้แก่ พระพุทธรูปนั่นเอง และถึงแม้จะเป็นไปโดยอ้อมก็ตาม แต่ถ้าผู้ทำนั้นมีความเลื่อมใสในพระพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นอย่างดีแล้ว ก็ย่อมได้อานิสงส์เท่ากับเมื่อเวลาที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่เช่นเดียวกัน

ทานหมวด ๘ (อัฏฐกทาน)

ทานุปปัตติทาน ทานที่มีผลเกิดขึ้นตามความปรารถนา มี ๘ อย่าง

๑. การทำบุญที่ปรารถนามนุษย์สมบัติ เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้มนุษย์สมบัติ

๒. การทำบุญที่ปรารถนาเทวสมบัติชั้นจาตุมหาราชิกา เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้เทวสมบัติชั้นจาตุมหาราชิกา

๓. การทำบุญที่ปรารถนาเทวสมบัติชั้นดาวดึงส์ เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้เทวสมบัติชั้นดาวดึงส์

๔. การทำบุญที่ปรารถนาเทวสมบัติชั้นยามา เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้เทวสมบัติชั้นยามา

๕. การทำบุญที่ปรารถนาเทวสมบัติชั้นดุสิต เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้เทวสมบัติชั้นดุสิต

๖. การทำบุญที่ปรารถนาเทวสมบัติชั้นนิมมานรดี เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้เทวสมบัติชั้นนิมมานรดี

๗. การทำบุญที่ปรารถนาเทวสมบัติชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้เทวสมบัติชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

๘. การทำบุญที่ปรารถนาเทวสมบัติชั้นรูปพรหม อรูปพรหม เมื่อเกิดผลขึ้น ก็ย่อมได้สมบัติชั้นรูปพรหม อรูปพรหม ตามสมควรแก่ฌาน

ในทาน ๘ อย่างนี้ ทานข้อที่ ๑ ถึงข้อที่ ๗ เป็นการทำบุญของปุถุชนและของโสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคลที่ไม่ได้ฌาน

ทานข้อ ๘ เป็นการทำบุญของฌานลาภีบุคคล คือ บุคคลที่ได้ฌานเท่านั้น

ปุถุชนก็ดี โสดาบันบุคคลก็ดี หรือสกทาคามีบุคคลก็ดี ที่ไม่ได้ฌานนั้น ถึงแม้ว่า จะมีความปรารถนาในพรหมสมบัติ ก็ย่อมไม่ได้ตามความปรารถนา เพราะทานกุศลไม่สามารถจะยังผลให้พรหมสมบัติเกิดขึ้นโดยตรงได้ การทำฌานกุศลเท่านั้น ที่จะยังผลให้พรหมสมบัติเกิดขึ้นได้โดยตรง และทานทั้ง ๘ ข้อนี้เรียกว่า เป็นวัฏฏนิสสิตทาน หรือหีนทานก็ได้

สัปปุริสทาน คือ ทานของสัปบุรุษ มี ๘ อย่าง

๑. สุจิง เทติ การทำทานด้วยสิ่งของที่ได้มาโดยชอบธรรม และสิ่งของนั้นก็เป็นสิ่งที่สะอาดบริสุทธิ์หมดจด ไม่สกปรกเปรอะเปื้อน และไม่ชำรุดเสียหาย

๒. ปณีตัง เทติ การทำทานด้วยสิ่งของที่ประณีต

๓. กาเลน เทติ การทำทานด้วยสิ่งของที่ถูกต้องตามกาละเทศะ

๔. กัปปิยัง เทติ การทำทานด้วยสิ่งของอันสมควร

๕. วิเจยย เทติ การทำทานด้วยเลือกสิ่งของและเลือกปฏิคาหกที่ดี

๖. อภิณหัง เทติ การทำทานอย่างเสมอ ๆ

๗. ททัง ปสาทนจิตเตน เทติ ในขณะที่กำลังบำเพ็ญทานอยู่นั้นก็มีจิตเลื่อมใส

๘. ทัตวา อัตตมโน เทติ เมื่อบำเพ็ญทานเสร็จแล้ว ก็มีจิตปีติยินดี

(มาในอัฏฐังคุตตรนิกาย พระบาลี)

ลักษณะของการทำทานกุศล ๘ อย่าง

๑. **ฉันททาน** การทำทานกุศลด้วยความพอใจ

๒. **โทสทาน** การทำทานกุศลด้วยความไม่พอใจ

๓. **โมหทาน** การทำทานกุศลด้วยไม่มีความรู้ว่า สิ่งที่ตนกำลังกระทำอยู่นี้เป็นกุศลและจะได้รับผลแห่งกุศลนั้น

๔. **ภยทาน** การทำทานกุศลด้วยความกลัว

๕. **กุลวังสทาน** การทำทานกุศลตามประเพณีของวงศ์ตระกูล และตามประเพณีแห่งเชื้อชาติของตน

๖. **สัคคทาน** การทำทานกุศลเพื่อต้องการไปบังเกิดในเทวโลก

๗. **โสมนัสสทาน** การทำทานกุศลด้วยความดีใจ

๘. **จิตตลังการทาน** การทำทานกุศลด้วยความเบื่อหน่ายในสังสารวัฏฏ์

(มาในอัฏฐังคุตตรนิกาย พระบาลี)

ทานหมวด ๙ (นวกทาน)

อธัมมิกทาน ๙ อย่าง

๑. การทำบุญแก่บุคคลที่ตนไม่ได้ตั้งใจไว้

๒. การทำบุญแก่พระสงฆ์ที่ตนไม่ได้ตั้งใจไว้

๓. การทำบุญแก่พุทธเจดีย์ที่นอกจากสถานที่ที่ตนได้ตั้งใจไว้ก่อน

๔. การทำบุญแก่บุคคลที่นอกจากพระสงฆ์ที่ตนได้ตั้งใจไว้ก่อน

๕. การทำบุญแก่พระสงฆ์ที่นอกจากสงฆ์ที่ตนได้ตั้งใจไว้ก่อน

๖. การทำบุญแก่พุทธเจดีย์ที่นอกจากสงฆ์ที่ตนได้ตั้งไว้ก่อน

๗. การทำบุญแก่บุคคลที่นอกจากพุทธเจดีย์ที่ตนได้ตั้งใจไว้ก่อน

๘. การทำบุญแก่พระสงฆ์ที่นอกจากพุทธเจดีย์ที่ตนได้ตั้งใจไว้ก่อน

๙. การทำบุญแก่พุทธเจดีย์ที่นอกจากพุทธเจดีย์ที่ตนได้ตั้งใจไว้ก่อน

(มาในอัฏฐังคุตตรนิกาย พระบาลี)

ทานหมวด ๑๐ (ทสกทาน)

วัตถุทาน คือ การให้สิ่งของ ๑๐ อย่าง

๑. **อันนทาน** การทำทานด้วยข้าว

๒. **ปานทาน** การทำทานด้วยเครื่องดื่มต่าง ๆ ที่ไม่เป็นโทษ

๓. **ฆรทาน** การทำทานด้วยการถวายเรือนให้เป็นกุฏิ หรือสร้างกุฏิถวาย

๔. **วัตถทาน** การทำทานด้วยผ้า

๕. **มาลาทาน** การทำทานด้วยระเบียบดอกไม้ พวงมาลัย

๖. **คันธทาน** การทำทานด้วยเครื่องหอมต่าง ๆ

๗. **วิเลปนทาน** การทำทานด้วยเครื่องลูบไล้ต่าง ๆ

๘. **เสยยทาน** การทำทานด้วยเตียง ที่นอน เสื่อสาด ผ้าปูลาด

๙. **อาวสถทาน** การทำทานด้วยศาลาที่พัก

๑๐. **ปทีเปยยทาน** การทำทานด้วยเครื่องประทีป มีไฟฟ้า เทียน ตะเกียง

(มาในอังคุตตรนิกาย พระบาลี)

วัตถุทาน ๑๐ อย่างที่แสดงไว้ในสุปาเถยยะพระบาลี

๑. **อันนทาน** การทำทานด้วยข้าว

๒. **ปานทาน** การทำทานด้วยเครื่องดื่มที่ไม่มีโทษ

๓. **วัตถทาน** การทำทานด้วยผ้า

๔. **ยานทาน** การทำทานด้วยยานพาหนะ

๕. **มาลาทาน** การทำทานด้วยระเบียบดอกไม้ พวงมาลัย

๖. **คันธทาน** การทำทานด้วยเครื่องหอม

๗. **วิเลปนทาน** การทำทานด้วยเครื่องลูบไล้

๘. **เสยยทาน** การทำทานด้วยเตียง ที่นอน เสื่อสาด ผ้าปูลาด

๙. **อาวสถทาน** การทำทานด้วยการสร้างกุฏิ ที่อยู่ ที่พักอาศัยถวาย

๑๐. **ปทีปทาน** การทำทานด้วยแสงสว่างต่าง ๆ

(มาในอังคุตตรนิกาย พระบาลี)

ทานหมวด ๑๔ (จุททสกทาน)

ปุคคลิกทาน มี ๑๔ อย่าง

๑. การให้ทานแก่สัตว์ดิรัจฉาน เช่น ให้อาหารแก่สุนัขแมวและนกเป็นต้น

๒. การให้ทานแก่ผู้ทุศีล เช่น ให้อาหารหรือสิ่งของแก่ผู้ที่ไม่ได้รักษาศีล

๓. การให้ทานแก่ผู้มีศีล ได้แก่ ให้อาหารหรือสิ่งของแก่ผู้ที่รักษาศีล

๔. การให้ทานแก่ดาบสที่ได้ฌานอภิญญาในสมัยที่ว่างจากพุทธศาสนา

๕. การให้ทานแก่ผู้ที่กำลังปฏิบัติอยู่ในแนวทางของพระโสดาบันบุคคล หรือผู้ที่มีศีล มีไตรสรณคมน์ จะเป็นบุคคลที่ได้ฌานหรือไม่ได้ฌานก็ตาม

๖. การให้ทานแก่พระโสดาบันบุคคล

๗. การให้ทานแก่ผู้ที่กำลังปฏิบัติอยู่ในแนวทางของพระสกทาคามีบุคคล

๘. การให้ทานแก่พระสกทาคามีบุคคล

๙. การให้ทานแก่ผู้ที่กำลังปฏิบัติอยู่ในแนวทางของพระอนาคามีบุคคล

๑๐. การให้ทานแก่พระอนาคามีบุคคล

๑๑. การให้ทานแก่ผู้ที่กำลังปฏิบัติอยู่ในแนวทางของพระอรหันตบุคคล

๑๒. การให้ทานแก่พระอรหันตบุคคล

๑๓. การให้ทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า

๑๔. การให้ทานแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ปุคคลิกทาน ๑๔ อย่างนี้ จะเรียกว่า ปฏิคคาหก ๑๔ จำพวกก็ได้

อานิสงส์ของการบำเพ็ญทานแก่ปฏิคคาหก ๑๔ จำพวก

การให้ทานแก่ปฏิคคาหก ๑๔ จำพวก ย่อมมีอานิสงส์แตกต่างกันโดยลำดับดังต่อไปนี้ คือ

๑. ให้ทานแก่สัตว์ดิรัจฉาน ได้อานิสงส์ถึงร้อยชาติ

๒. ให้ทานแก่ผู้ทุศีล ได้อานิสงส์ถึงพันชาติ

๓. ให้ทานแก่ผู้มีศีลในเวลาที่ว่างจากพระพุทธศาสนาได้อานิสงส์ถึงแสนชาติ

๔. ให้ทานแก่ดาบสที่ได้ฌานอภิญญาในเวลาที่ว่างจากพระพุทธศาสนาได้อานิสงส์ถึงแสนโกฏิชาติ

๕. ให้ทานแก่ผู้ที่ดำเนินการปฏิบัติในแนวทางของพระโสดาบัน ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตที่เป็นปุถุชน จะเป็นฌานลาภีบุคคล หรือไม่ใช่ฌานลาภีบุคคลก็ตาม ซึ่งเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยไตรสรณคมน์ ได้อานิสงส์ถึงอสงไขยชาติ หรืออัปปมัยชาติ *

๖. ให้ทานแก่พระโสดาบันบุคคล ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๗. ให้ทานแก่ผู้ที่ดำเนินการปฏิบัติอยู่ในแนวทางของพระสกทาคามีบุคคล ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๘. ให้ทานแก่พระสกทาคามีบุคคล ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๙. ให้ทานแก่ผู้ที่ดำเนินการปฏิบัติอยู่ในแนวทางของพระอนาคามีบุคคล ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๑๐. ให้ทานแก่พระอนาคามีบุคคล ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๑๑. ให้ทานแก่ผู้ที่ดำเนินการปฏิบัติอยู่ในแนวทางของพระอรหันต์ ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๑๒. ให้ทานแก่พระอรหันต์ ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๑๓. ให้ทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

๑๔. ให้ทานแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้นไปอีก

---

* **อัปปมัยชาติ** หมายถึง หลายภพชาติ จนนับไม่ถ้วน

ผู้ที่ปรารถนาจะพ้นจากสังสารวัฏฏ์นั้น ในขณะที่บริจาคทานให้แก่ปฏิคาหกทั้ง ๑๔ จำพวกนี้ ก็สามารถจะให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์โดยเร็วได้ แล้วแต่ความปรารถนาของผู้นั้น

(มาในอุปริปัณณาสพระบาลีและอัฏฐกถา)

จบคู่มือการสร้างทานกุศล

คู่มือการสร้างศีลกุศล

ความหมายของศีล

คำว่า **ศีล** หมายความว่า ธรรมชาติที่กระทำกายกรรมและวจีกรรมให้ตั้งไว้ด้วยดี ดังมีวจนัตถะแสดงว่า "**สีลยติ กายวจีกมฺมานิ สมฺมาหนฺตีติ = สีลํ**" ธรรมชาติใดย่อมกระทำให้กายกรรมและวจีกรรมตั้งอยู่ได้ด้วยดี ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ศีล ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่กระทำให้การเคลื่อนไหวกายและวาจาเป็นไปในทางที่ดี เพื่อไม่ให้อกุศลทั้งปวงเกิดขึ้น

ทานเจตนา คือ เจตนาที่เกี่ยวกับการบริจาคทาน สีลเจตนา คือ เจตนาที่เกี่ยวกับการรักษาศีล เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ก็มี แต่เจตนาเหล่านี้มีอยู่ในมหากิริยาจิตตุปบาททั้งสิ้น สำหรับทานเจตนา สีลเจตนาที่อยู่ในบุญกิริยาวัตถุนั้น มุ่งหมายเอาเฉพาะเจตนาที่อยู่ในมหากุศลจิตตุปบาท

คำว่า ศีล นั้นเป็นตัวเจตนาที่มีความกระตุ้นเตือนชักชวนกายวาจาให้ตั้งอยู่ในกิริยามารยาทที่ดี ทั้งปกปิดช่องไว้ไม่ให้อกุศลธรรมทั้งปวงที่เกี่ยวกับกายทุจริต วจีทุจริตปรากฏขึ้นได้ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ศีลนั้นมีหน้าที่รักษากายและวาจามิให้เป็นไปในทางทุจริต อันเกิดจากอกุศลบาปธรรมต่าง ๆ เท่านั้น ส่วนการรักษาทางใจเพื่อมิให้มโนทุจริตต่าง ๆ เกิดขึ้นนั้น เป็นหน้าที่ของภาวนาโดยเฉพาะที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ศีล หมายความว่า ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งกุศลธรรมมีสมาธิ ปัญญา และวิมุตติ เป็นต้น โดยความรอบคอบ ดังมีวจนัตถะแสดงไว้ว่า **"สีลยติ กุสลธมฺเม อุปธาเรตีติ = สีลํ** ธรรมชาติใดย่อมทรงไว้ซึ่งกุศลธรรมมีสมาธิ ปัญญาและวิมุตติ เป็นต้น โดยความรอบคอบ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ศีล

วจนัตถะข้อนี้อธิบายว่า สีลเจตนา คือ การรักษาสิกขาบทต่าง ๆ มีปาณาติปาตวิรัติ เป็นต้นเหล่านี้ สามารถอุดหนุนให้สมาธิ ปัญญา และมรรค ผลเกิดขึ้นได้ อุปมาเหมือนพื้นแผ่นดินอันเป็นที่อาศัยของสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ถ้าขาดพื้นแผ่นดินอันเป็นที่อาศัยเสียแล้ว สิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นและเจริญขึ้นไม่ได้ ข้ออุปมานี้ฉันใด สมาธิ ปัญญาและมรรค ผล เหล่านี้ก็ย่อมอาศัยศีลกุศลเกิดขึ้น ถ้าเว้นจากศีลกุศลเสียแล้ว สมาธิ ปัญญาและวิมุตติก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้เป็นหนทางนำไปสู่ความหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ที่มีความยุ่งยากทั้งภายในและภายนอก ทั้งในอัตภาพของตนและของผู้อื่น ทั้งในบริขารของตนและของผู้อื่น ทั้งข้างล่างและข้างบน แล้วเข้าสู่พระนิพพาน สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ตรัสเป็นแนวทางไว้ว่า

สีเล ปติฏฺ ฐาย นโร สปญฺ โญ จิตฺตๆ ปญฺ ญญฺ จ ภาวยๆ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมๆ วิชฏเย ชฏๆ ฯ

แปลความว่า

นรชนผู้มีปัญญาที่เกิดจากกรรม (**กัมมชปัญญา**) อันประกอบด้วยไตรเหตุนี้ตั้งมั่นอยู่ในศีลกุศลที่เป็นอุปนิสัย อันเป็นพื้นฐานของภาวนาทั้ง ๒ คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เป็นผู้มีความเพียรสามารถทำโมหะ คือ ความหลง ความโง่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญาของตนให้เหือดแห้งหายไป หรือเป็นผู้มีปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนให้พ้นจากโมหะ คือ ความหลง ความโง่ อันเป็นปฏิปักษ์แก่ตน หรือเป็นผู้มีปัญญานำอารมณ์กัมมัฏฐาน คือ รูปนามขันธ์ ๕ ให้ปรากฏชัดแก่ตนแล้ว สามารถยังภาวนาทั้ง ๒ คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้ตามลำดับ ดังกล่าวแล้วนั้น อาจสะสางเสียได้ซึ่งความยุ่งยาก (ชัฏ) คือ ตัณหาอันเปรียบเหมือนแขนงหนามของต้นไผ่ที่รกรุงรังปกคลุมหุ้มห่อลำต้นไว้เสียได้ ฉะนั้น

ความหมายของคำว่า ภิกษุ

ภิกษุ หมายถึง บุคคลที่เห็นภัยในสังสารวัฏฏ์ และประกอบด้วยคุณสมบัติ ๖ ประการ คือ

๑. ศีล	๒. สมาธิ	๓. ปฏิสนธิปัญญา
๔. วิปัสสนาปัญญา	๕. ปาริหาริกปัญญา	๖. สัมมัปปธาน

ประเภทแห่งศีล

ศีลมี ๔ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. ภิกขุศีล ได้แก่ สิกขาบท ๒๒๗ บท ที่ทรงแสดงไว้ในภิกขุปาฏิโมกข์ ชื่อว่า ภิกขุศีล

๒. ภิกขุนีศีล ได้แก่ สิกขาบท ๓๑๑ บท ที่ทรงแสดงไว้ในภิกขุนีปาฏิโมกข์ ชื่อว่า ภิกขุนีศีล

๓. สามเณรศีล ได้แก่ สิกขาบท ๑๐ มีปาณาติปาตา เวรมณี เป็นต้น จนถึง ชาตรูปรชตปฏิคคหณา เวรมณี เป็นที่สุดก็ดี เสขิยวัตร ๗๕ ข้อก็ดี เหล่านี้ชื่อว่า สามเณรศีล (รวมทั้งสามเณรีด้วย)

๔. คหัฏฐศีล ได้แก่ สิกขาบท ๕ ข้อ คือ ปัญจศีล นี้ชื่อว่า คหัฏฐศีล

ในศีล ๔ อย่างนั้น ภิกขุศีล ภิกขุนีศีลไม่ต้องมีการสมาทานโดยเฉพาะ เมื่อจบการสวดกรรมวาจาถูกต้องตามหลักภายในสถานที่ที่สงฆ์กำหนดเขต ที่เรียกว่า สีมาแล้ว ศีลเหล่านี้ก็สำเร็จไปด้วย สำหรับสามเณรศีลนั้นก็เช่นเดียวกัน ไม่ต้องมีการสมาทานอีกโดยเฉพาะ เมื่อหลังจากรับไตรสรณคมน์และศีล ๑๐ ถูกต้องตามหลักพระบรมพุทธานุญาต ทั้งผู้ให้และผู้รับแล้ว ศีลเหล่านี้ก็สำเร็จไปด้วย (แต่ในประเทศไทยปัจจุบันนี้ มีการสมาทานรับอยู่เสมอ)

คำว่า **คฤหัสถ์** แปลว่า ผู้ครองเรือน ดังวจนัตถะแสดงว่า **"คเห ติฏฺฐตีติ = คหฏฺโฐ"** ผู้ใดอยู่ในเรือน ฉะนั้น ผู้นั้นจึงชื่อว่า คหัฏฐะ สำหรับคหัฏฐศีลนั้นต้อง

มีการสมาทานโดยเฉพาะ เพียงแต่รับไตรสรณคมน์อย่างเดียว ก็ยังไม่เรียกว่า ผู้มีคหัฏฐศีล เรียกได้แต่เพียงว่า เป็นผู้มีไตรสรณคมน์เท่านั้น

ความทุศีล

แสดงความเป็นไปแห่งผู้ทุศีลและอลัชชีดังนี้คือ

ความทุศีล สำหรับภิกษุ ภิกษุณีนั้น คือ ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใด หลังจากได้สวดญัตติจตุตถกรรมวาจาโดยถูกต้องภายในเขตสีมาเรียบร้อยแล้ว ภิกษุหรือภิกษุณีนั้น ก็ได้ชื่อว่า เป็นผู้มีศีลสิกขาบท ๒๒๗ หรือ ๓๑๑ ตามลำดับ ตั้งอยู่บริบูรณ์แล้วโดยมิต้องมีการสมาทานโดยเฉพาะอีก ตลอดเวลาที่ยังไม่ได้กล่าวคำลาสิกขาบท หรือยังไม่เป็นผู้ต้องอาบัติปาราชิก ก็กล่าวได้ว่า ผู้นั้นยังคงตั้งอยู่ในภิกขุศีลหรือภิกขุนีศีล แต่เมื่อได้กล่าวคำลาสิกขาบทต่อบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่สมควรแล้ว หรือต้องอาบัติปาราชิกข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ศีลเหล่านี้ก็เป็นอันสิ้นสุดไปด้วย เพราะฉะนั้น ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้น หากยังไม่ได้เปลี่ยนเพศไปเป็นฆราวาส หรือเป็นสามเณร สามเณรี ยังคงปฏิญญาตนเป็นภิกษุหรือภิกษุณีอยู่ ก็กล่าวได้ว่าผู้นั้นเป็นผู้ทุศีล

อนึ่ง ผู้ชื่อว่า ภิกษุ ภิกษุณี แต่ไม่สำเร็จด้วยอุปสมบทกรรมที่ถูกต้อง เช่น เมื่อขณะที่อยู่ในพิธีอุปสมบทกรรมนั้น เกิดมีวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ ข้อ คือ

๑. **วัตถุวิบัติ** ได้แก่ อุปสัมปทาเปกขะ (ผู้จะบวช) อายุยังไม่ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์

๒. **สีมาวิบัติ** ได้แก่ สีมาคือเขตที่ทำสังฆกรรมนั้นวิบัติ คือ ไม่ได้ทำให้ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ

๓. **ปริสวิบัติ** ได้แก่ พระสงฆ์ผู้เข้าร่วมสังฆกรรมนั้นไม่ครบจำนวนตามวินัยบัญญัติ คือ ในปัจจันตชนบท ๕ รูปเป็นอย่างน้อย ในมัชฌิมประเทศ ๑๐ รูปเป็นอย่างน้อย

๔. **ญัตติวิบัติ** ได้แก่ การสวดญัตติกรรมไม่ถูกต้องตามอักขรวิธีหรือสวดไม่ครบตามอักขระ (สวดข้ามหรือสวดผิด)

๕. กัมมวาจาวิบัติ ได้แก่ การสวดกรรมวาจาผิดพลาดหรือตกหล่น

หากมีการขาดตกบกพร่องหรือวิบัติไปเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๕ ข้อ ดังกล่าวมานี้ ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้น แม้จะบวชมาจนถึงอายุ ๕๐-๖๐ ปีก็ตาม ก็ชื่อว่า เป็นภิกษุหรือภิกษุณีเพียงแต่ชื่อเท่านั้น ยังหาสำเร็จเป็นการอุปสมบทโดยถูกต้องตามพระวินัยไม่

ความเป็นอลัชชี

ความเป็นอลัชชี สำหรับภิกษุ ภิกษุณีนั้น คือ ถ้าภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดได้กระทำการก้าวล่วงสิกขาบทอื่น ๆ ที่นอกจากอาบัติปาราชิกด้วยเจตนา มีสังฆาทิเสส หรือสุทธปาจิตตีย์ เป็นต้น ทั้งยังไม่ได้กระทำคืนอาบัตินั้น ๆ ให้ถูกต้องตามพระวินัย คือ ถ้าเป็นอาบัติสังฆาทิเสสแล้วยังไม่ได้กระทำวุฏฐานคามินีกรรม ได้แก่ การอยู่ปริวาสและมานัตต์ ถ้าเป็นอาบัติอื่น ๆ มีสุทธปาจิตตีย์เป็นต้นแล้ว ยังไม่ได้กระทำเทศนากรรม คือ การแสดงอาบัตินั้นให้ปรากฏแก่เพื่อนสหธัมมิก เช่นนี้แล้ว ก็กล่าวได้ว่า ผู้นั้นเป็นอลัชชี (ผู้ไม่มีละอาย)

ในบุคคลทั้ง ๒ ประเภทนี้ บุคคลผู้ทุศีลมีโทษหนักกว่า ส่วนผู้เป็นอลัชชีนั้นมีโทษเบากว่า

ความเป็นผู้ทุศีลและอลัชชีสำหรับสามเณรนั้น คือ สามเณรนั้น ถ้าผู้ให้ไตรสรณคมน์และผู้รับไตรสรณคมน์ได้กล่าวถูกต้องตามหลักอักขรวิธีด้วยความตั้งใจจริง ครบถ้วน ๓ จบแล้ว แม้จะไม่ได้สมาทานสิกขาบท ๑๐ ประการ มีปาณาติปาตา เวรมณี เป็นต้นโดยเฉพาะอีกก็ตาม ย่อมเป็นอันว่า ผู้รับไตรสรณคมน์นั้นได้สำเร็จเป็นสามเณรแล้ว และมีสามเณรศีลพร้อมบริบูรณ์โดยถูกต้องตั้งแต่นั้นไป ตลอดเวลาที่ยังไม่ได้เปลี่ยนเพศหรือยังไม่ผิดลิงคนาสนะ ๑๐ ข้อตราบใด ก็ยังคงอยู่ในภาวะแห่งความเป็นสามเณรอยู่ตราบนั้น ดังนั้น การแสดงสิกขาบททั้ง ๑๐ ข้อ มีปาณาติปาตา เวรมณี เป็นต้น จนถึงชาตรูปรชตปฏิคคหณา เวรมณี เป็นที่สุด หลังจากรับไตรสรณคมน์ ๓ ครั้งนั้น เพียงเพื่อให้สามเณรได้รู้

ในสิกขาบทที่ตนจะพึงสังวรต่อไปเท่านั้น สมดังที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในวินัยมหาวัคคพระบาลีว่า **"อนุชานามิ ภิกฺขเว สามเณรานำ ทส สิกฺขาปทานิ เตสุ จ สามเณเรหิ สิกฺขิตุ ปาณาติปาตา เวรมณี ฯลฯ ชาตรูปรชตปฏิคฺคหณา เวรมณี"** ดังนี้

ในสิกขาบททั้ง ๑๐ ข้อนั้น สิกขาบทที่สามเณรก้าวล่วงแล้วพึงให้ลิงคนาสนะ (ให้สึกเสีย) นั้น มี ๕ ข้อ คือ ตั้งแต่ปาณาติปาตา เวรมณี เป็นต้น จนถึงสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวรมณี เป็นที่สุด ส่วนที่เหลืออีก ๕ ข้อ คือ ตั้งแต่วิกาลโภชนา เวรมณี เป็นต้น จนถึง ชาตรูปรชตปฏิคคหณา เวรมณี เป็นที่สุดนั้น เพียงแต่ถูกลงโทษด้วยการลงทัณฑกรรมเท่านั้น ดังนั้น สามเณรรูปใดก้าวล่วงสิกขาบทที่เกี่ยวกับลิงคนาสนะก็ต้องสึกจากเพศสามเณรไป หรือไม่ประสงค์จะสึกก็ต้องยอมรับไตรสรณคมน์ใหม่ (เหมือนกับบวชใหม่) ถ้าหากก้าวล่วงสิกขาบทที่เกี่ยวกับทัณฑกรรม ก็ให้ขอรับโทษจากพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์ หรือพระสงฆ์ให้ลงโทษเพื่อความบริสุทธิ์ของตนต่อไป เพราะฉะนั้น สามเณรรูปใด มีความผิดตามสิกขาบทที่เกี่ยวกับลิงคนาสนะ ๑๐ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง แล้วไม่ยอมสึกจากเพศสามเณรไป หรือไม่ยอมรับไตรสรณคมน์ใหม่ ก็กล่าวได้ว่าสามเณรรูปนั้น ชื่อว่า เป็นผู้ทุศีล ถ้าหากสามเณรรูปใดทำผิดสิกขาบทที่เกี่ยวกับทัณฑกรรม ๑๐ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง แต่ไม่ยอมรับโทษจากพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์ หรือพระสงฆ์ เพื่อความบริสุทธิ์ของตน ก็กล่าวได้ว่า สามเณรรูปนั้นเป็นอลัชชี

ลิงคนาสนะ ๑๐ ประการ

๑. ปาณาติปาตี โหติ	สามเณรเป็นผู้ฆ่าสัตว์
๒. อทินนาทายี โหติ	สามเณรเป็นผู้ลักทรัพย์
๓. อพรัหมจารี โหติ	สามเณรเป็นผู้ก้าวล่วงพรหมจรรย์
๔. มุสาวาที โหติ	สามเณรเป็นผู้กล่าวมุสาวาท
๕. สุราเมรยมัชชปายี โหติ	สามเณรเป็นผู้ดื่มสุราเมรัย

๖. พุทธัสสะ อวัณณัง ภาสติ สามเณรเป็นผู้ติเตียนดูหมิ่นพระพุทธเจ้า

๗. ธัมมัสสะ อวัณณัง ภาสติ สามเณรเป็นผู้ติเตียนดูหมิ่นพระธรรม

๘. สังฆัสสะ อวัณณัง ภาสติ สามเณรเป็นผู้ติเตียนดูหมิ่นพระอริยสงฆ์ หรือสมมติสงฆ์

๙. มิจฉาทิฏฐิโก โหติ สามเณรเป็นผู้มีความเห็นผิด เช่น สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ เป็นต้น

๑๐. ภิกขุนีทูสโก โหติ สามเณรเป็นผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี

ถ้าสามเณรรูปใด ก้าวล่วงลิงคนาสนะ ๑๐ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่งนี้แล้ว ย่อมขาดจากการเป็นสามเณร ต้องสึกเสีย ถ้าหากไม่มีความประสงค์จะสึกออกไป สำหรับการก้าวล่วงในลิงคนาสนะ ๙ ข้อ ๆ ใดข้อหนึ่ง (ยกเว้นมิจฉาทิฏฐิ) แล้ว ให้สามเณรรูปนั้นไปสารภาพความผิดของตนที่กระทำ ต่อพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์ หรือคณะสงฆ์ พร้อมกับกล่าวคำปฏิญญาตนเพื่อการระมัดระวังสังวรจะไม่ก้าวล่วงในลิงคนาสนะข้อนั้น ๆ อีกต่อไป เสร็จแล้วขอรับไตรสรณคมน์ใหม่ ดังนี้ก็จะเป็นปกติสามเณร คือ มีศีลแห่งความเป็นสามเณรสมบูรณ์ดังเดิมได้

ส่วนลิงคนาสนะข้อที่ ๙ ได้แก่ มิจฉาทิฏฐินั้น ถ้าสามเณรรูปใดก้าวล่วงแล้วก็ต้องสึกจากสามเณรเช่นเดียวกัน หรือถ้าไม่มีความประสงค์จะสึกออกไปก็ต้องเป็นผู้สละคืนความเห็นผิด มาเป็นผู้มีความเห็นถูกต้องเสียก่อน แล้วไปแสดงความบริสุทธิ์ของตนให้ปรากฏว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้องแล้วต่อพระสงฆ์ทั้งหลาย พร้อมกับกล่าวคำปฏิญญาว่าตนได้มีความเห็นผิดพลาดไป บัดนี้ได้สละคืนความคิดเห็นเช่นนั้นแล้ว และตั้งแต่บัดนี้ไปจะพยายามในความไม่เป็นผู้มีความเห็นผิดเช่นนั้นอีกต่อไป เมื่อพระสงฆ์ทั้งหลายยอมรับและยกโทษให้แล้ว จึงขอรับไตรสรณคมน์ใหม่ ดังนี้แล้ว สามเณรรูปนั้นจึงจะกลับเป็นผู้มีสามเณรศีลสมบูรณ์โดยถูกต้องได้ต่อไป

ทัณฑกรรม ๑๐ ประการ

๑. วิกาลโภชโน โหติ สามเณรเป็นผู้บริโภคอาหารในเวลาวิกาล

๒. นัจจคีตวาทิตวิสูกทัสสโน โหติ สามเณรเป็นผู้ชอบดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และการประโคมดนตรี

๓. มาลาคันธวิเลปนธารณมัณฑนวิภูสโน โหติ สามเณรเป็นผู้ชอบประดับตกแต่งร่างกายด้วยของหอมเครื่องย้อมเครื่องทา

๔. อุจจาสยนมหาสยโน โหติ สามเณรเป็นผู้ชอบนั่งชอบนอนบนที่นอนสูง และที่นอนใหญ่อันวิจิตรด้วยลวดลายต่าง ๆ

๕. ชาตรูปรชตปฏิคคหโน โหติ สามเณรเป็นผู้ยินดีในการรับเงินรับทอง หรือของที่ใช้แทนเงินทอง

๖. ภิกขูนัง อลาภายะ ปริสักกติ สามเณรเป็นผู้ขวนขวายในการให้ภิกษุทั้งหลายเสื่อมลาภ

๗. ภิกขูนัง อวาสายะ ปริสักกติ สามเณรเป็นผู้ขวนขวายให้ภิกษุทั้งหลายไม่มีที่อยู่อาศัย

๘. ภิกขูนัง อนัตถายะ ปริสักกติ สามเณรเป็นผู้ขวนขวายให้ภิกษุทั้งหลายมีความเสียหายเกิดขึ้น

๙. ภิกขู อักโกสติ ปริภาสติ สามเณรเป็นผู้ด่าแช่งและบริภาษภิกษุทั้งหลาย

๑๐. ภิกขู ภิกขูหิ เภเทติ สามเณรเป็นผู้ส่อเสียดยุยงให้ภิกษุทั้งหลายแตกสามัคคีกัน

เมื่อสามเณรก้าวล่วงหรือกระทำผิดตามข้อที่จะต้องได้รับโทษลงทัณฑกรรมจากพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์ หรือพระสงฆ์ ตามทัณฑกรรม ๑๐ ข้อนี้แล้ว ยังมีอย่างอื่น ๆ อีกมากด้วยกัน เช่น เสขิยวัตร ๗๕ และขันธกวัตถุ ๑๔ ข้อ เหล่านี้ก็เช่นกัน ถ้าสามเณรไม่ยอมรับไตรสรณคมน์ หรือไม่ยอมประพฤติปฏิบัติในสิกขาบทและข้อวัตรเหล่านี้ ข้อใดข้อหนึ่งดังกล่าวแล้ว ก็ต้องได้รับโทษลงทัณฑกรรม ถ้าไม่ยอมรับโทษดังกล่าว ก็ได้ชื่อว่า เป็นอลัชชีเช่นเดียวกัน

ความทุศีลและอลัชชีสำหรับคฤหัสถ์นั้น คือ ศีล ๕ ข้อ มีการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ถึงการงดเว้นจากการดื่มสุราเมรัยเป็นที่สุดเหล่านี้ เป็นศีลประจำของคฤหัสถ์ทั่วไป ไม่เลือกชาติชั้นวรรณะและศาสนา ฉะนั้น ถ้าผู้ใดมีการงดเว้นไม่ก้าวล่วง ผู้นั้นก็ได้ชื่อว่า เป็นผู้ตั้งอยู่ในคหัฏฐศีลแล้ว ถ้าผู้ใดไม่มีการงดเว้น ได้ก้าวล่วงในข้อใดข้อหนึ่ง หรือทั้ง ๕ ข้อ ผู้นั้นก็กล่าวได้ว่า เป็นผู้ทุศีล

สำหรับคฤหัสถ์ผู้เป็นอลัชชีนั้น คือ คฤหัสถ์ผู้ชอบยุยงส่อเสียด (ปิสุณวาจา กล่าวคำหยาบ (ผรุสวาจา) กล่าวคำเพ้อเจ้อ (สัมผัปปลาปะ) และชอบคิดโลภเพ่งเล็งอยากได้ของ ๆ ผู้อื่น (อภิชฌา) คิดอาฆาตพยาบาทปองร้ายผู้อื่น (พยาบาท) เหล่านี้ก็ดี และเป็นผู้ไม่ชอบปฏิบัติตามหน้าที่ของตน ตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ได้ทรงแสดงไว้ในสิงคาลสูตรแห่งสุตตันตปาฏิกวัคคพระบาลี คือ ไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ระหว่างบิดามารดากับบุตร สามีกับภรรยา ครูอาจารย์กับศิษย์ นายกับบ่าว มิตรกับมิตร และระหว่างคฤหัสถ์กับบรรพชิต ดังนี้ก็ดี คฤหัสถ์นั้นชื่อว่า **อลัชชีบุคคล** (ผู้ไม่มีความละอาย) ส่วนคฤหัสถ์นั้นไม่จำกัดว่าจะเป็นชายหรือหญิง ชาติใด ภาษาใด ศาสนาใดก็ตาม เมื่อกระทำเช่นนี้แล้ว ก็กล่าวได้ว่า ผู้นั้นเป็นอลัชชี ถ้าคฤหัสถ์ใดไม่ชอบพูดเรื่องปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ ไม่ชอบคิดเรื่องอภิชฌาพยาบาทก็ดี มีความยินดีในการปฏิบัติตามหน้าที่ระหว่างบิดามารดากับบุตร สามีกับภรรยาเป็นต้นก็ดี คฤหัสถ์ผู้นั้น ชื่อว่า เป็นลัชชีบุคคล (บุคคลผู้มีความละอาย)

การสมาทานศีล

อธิบายพิเศษในการสมาทานปัญจศีลดังนี้

การสมาทานศีลมี ๒ ประเภท คือ

๑. การสมาทานสิกขาบทรวมกัน

๒. การสมาทานสิกขาบทโดยเฉพาะ ๆ

การสมาทานสิกขาบท ๕ ข้อรวมกันมีดังนี้คือ กล่าวปฏิญญาว่า **“ปญฺจสิกฺขาปทำ สมาทิยามิ”** หรือ **“ปญฺจสีลำ สมาทิยามิ”** แปลว่า “ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบททั้ง ๕ มีปาณาติปาตา เวรมณี เป็นต้น จนถึง สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวรมณี เป็นที่สุด”

การสมาทานสิกขาบท ๕ ข้อโดยเฉพาะ ๆ นั้นมีกล่าวว่าดังนี้ คือ

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๒. อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๓. กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๔. มุสาวาทา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๕. สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

แม้ในการสมาทานศีล ๘ ก็เช่นเดียวกัน ถ้าสมาทานสิกขาบท ๘ ข้อรวมกัน เรียกว่า สมาทานอุโบสถศีล ก็ให้กล่าวดังนี้ **“อุโปสถสีลำ สมาทิยามิ”** หรือ **“อฏฺฐงฺคสีลำ สมาทิยามิ”** “ข้าพเจ้าขอสมาทานอุโบสถศีลมีองค์ ๘ ประการ”

การสมาทานสิกขาบท ๘ ข้อโดยเฉพาะ ๆ เรียกว่า ศีล ๘ ธรรมดา พึงสมาทานดังนี้ คือ

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๒. อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๓. อพฺรหฺมจริยา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๔. มุสาวาทา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๕. สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๖. วิกาลโภชนา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๗. นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนมาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสนฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๘. อุจฺจาสยนมหาสยนา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

การสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ ทั้งสองประเภทที่กล่าวมานี้ ถ้าผู้ใดสมาทานสิกขาบทรวมกัน หากก้าวล่วงสิกขาบทนั้น ๆ เพียงข้อใดข้อหนึ่งให้ขาดลง ก็

เป็นอันว่า การรักษาศีล ๕ หรือศีล ๘ ของผู้นั้นได้ขาดพร้อมด้วยกันทั้งหมด ต้องสมาทานเสียใหม่ทั้งหมด ส่วนผู้สมาทานสิกขาบทโดยเฉพาะ ๆ นั้น ถ้าล่วงสิกขาบทข้อใด ก็เป็นอันขาดเฉพาะข้อนั้น ๆ ส่วนข้ออื่น ๆ ยังคงอยู่ปกติ เพียงแต่สมาทานใหม่เฉพาะข้อที่ขาดไปเท่านั้น

อนึ่ง การสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ นี้ ผู้สมาทานกำหนดเวลาไว้ในใจแล้วเพียงสมาทานครั้งเดียว การสมาทานนี้ก็ได้ชื่อว่า ตั้งอยู่แล้วตลอดเวลาที่กำหนดไว้ เช่น ผู้สมาทานศีล ๕ หรือศีล ๘ กำหนดเวลาไว้ว่า ๑ ไตรมาส หรือ ๑ เดือน ๑ ปักษ์ ๑ สัปดาห์ก็ดี หรือวันหนึ่งคืนหนึ่งก็ดี แม้ที่สุดเพียงครึ่งวันก็ดี เมื่ออธิษฐานใจดังนี้แล้ว ก็สมาทานศีลนั้น การสมาทานศีลนั้นจะตั้งอยู่ตลอดเวลาที่กำหนดไว้ เมื่อถึงกำหนดแล้ว การสมาทานนั้นก็เป็นอันสิ้นสุดลงเอง

ศีล ๕ เป็นนิจศีลของฆราวาสทั้งหลาย ดังนั้น ผู้สมาทานก็ดี หรือไม่ได้สมาทานก็ดี ก็ต้องรักษาอยู่แล้วเป็นปกติ เพื่อประโยชน์แห่งความเป็นผู้มีศีล ถ้าหากจะมีผู้อ้างว่า ข้าพเจ้าไม่ได้สมาทาน ฉะนั้น เมื่อไม่รักษาก็ไม่มีโทษ คำพูดเช่นนั้น เป็นเพียงแต่แสดงให้ผู้อื่นรู้ว่า ตนเองไม่มีความเข้าใจในเรื่องศีล ๕นี้ว่าเป็นนิจศีลของฆราวาสทั้งหลายเท่านั้น แต่เขาผู้นั้นหาได้พ้นจากความเป็นผู้ทุศีลไม่ สำหรับผู้มีการสมาทานศีล ๕ แล้วก็รักษานั้น ย่อมได้ประโยชน์มากขึ้นไปอีกต่อหนึ่ง กล่าวคือ นอกจากได้ปัญจศีลกุศลแล้ว ยังมีสมาทานกุศลเกิดขึ้นอีก ด้วยเหตุนี้ ผู้เป็นพุทธมามกชนทั้งหลาย จึงนิยมสมาทานศีล ๕ อยู่เสมอ ๆ จนกระทั่งปรากฏอยู่ ณ ปัจจุบันนี้

การรักษาศีล ๘

อธิบายพิเศษในศีล ๘ และผู้รักษาศีล ๘ ดังต่อไปนี้ คือ

ศีล ๘ (แบบธรรมดา) เป็นนิจศีลของอุบาสกอุบาสิกา ปัณฑรังคบรรพชิต (นักบวชผู้นุ่งห่มขาว) ดาบส ดาบสินี (ดาบสชายหญิง) ดังนั้น อุบาสก อุบาสิกา ดาบสเหล่านี้จึงจำเป็นต้องรักษาให้ครบถ้วน และในการสมาทานนั้น สมาทาน

เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ก็ย่อมตั้งอยู่ได้ตลอดไป ชั่วระยะเวลาที่ยังปฏิญญาบวชนุ่งห่มขาวอยู่นั้น ถ้าหากอุบาสก อุบาสิกา ดาบส ผู้ใดไม่รักษาให้ครบ เพียงรักษาศีล ๕ หรือรักษาอาชีวัฏฐมกศีล ก็ไม่สมกับความเป็นอุบาสก อุบาสิกา ดาบสผู้นุ่งห่มขาว ควรจะเปลี่ยนเพศไปเป็นฆราวาสธรรมดาเสียดีกว่า ถ้าไม่เปลี่ยนเพศไปเป็นฆราวาส ก็ชื่อว่า อุบาสก อุบาสิกา ดาบส ผู้นั้นเป็นผู้ทุศีล ศีล ๘ นี้สำหรับฆราวาสนั้นไม่ใช่เป็นนิจศีล (เป็นอนิจศีล) ฉะนั้น ฆราวาสทั้งหลายจะรักษาก็ได้ ไม่รักษาก็ได้ แต่ถ้ารักษาก็ย่อมได้ประโยชน์เป็นพิเศษยิ่งขึ้นไปอีก หรือไม่รักษาก็ไม่มีโทษแต่ประการใด

ศีลพิเศษของฆราวาส

ศีลพิเศษของฆราวาสทั้งหลาย มีดังนี้

การรักษาศีลของฆราวาสนั้น นอกจากศีล ๕ ศีล ๘ และอุโบสถศีลแล้ว ยังมีศีลอื่น ๆ อีกที่จะรักษาได้ เช่น

๑. อาชีวัฏฐมกศีล ได้แก่ การเว้นจากกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ และมิจฉาอาชีวา เวรมณี

๒. นวังคศีล ได้แก่ ศีล ๘ นั่นเอง แต่เพิ่ม **"ยถาพลํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา สพฺพาวนฺตํ โลกํ ผริตฺวา วิหรามิ"** ข้าพเจ้าขอแผ่ด้วยเมตตาจิตให้แก่สรรพสัตว์ทั้งปวงตามกำลัง

๓. ทสังคศีล ได้แก่ สิกขาบท ๑๐ ประการที่เป็นศีลของสามเณรนั่นเอง

ความต่างกันระหว่างอาชีวัฏฐมกศีลกับปัญจศีล

อาชีวัฏฐมกศีลนี้ ในวิสุทธิมรรคอรรถกถา ท่านเรียกว่า **อาทิพรัหมจริยกศีล** คือ ศีลที่เป็นเบื้องต้นของมัคคพรหมจรรย์ หมายความว่า อาชีวัฏฐมกศีลนี้เป็นบาทแห่งการที่จะให้ได้สำเร็จมรรค ผล นิพพาน อนึ่ง ฆราวาสทั้งหลายจะสมาทานปัญจศีลก็ตาม หรือมิได้สมาทานก็ตาม ถ้ามีการก้าวล่วงปัญจศีล ก็ถือว่า

ผิดเฉพาะศีล ๕ ส่วนอาชีวัฏฐมกศีลนั้น ต้องมีการสมาทานประพฤติเป็นพิเศษ เมื่อล่วงละเมิดตามที่ได้สมาทานแล้ว จึงจะชื่อว่า ผิดอาชีวัฏฐมกศีลนั้น

ในศีล ๒ อย่างนั้น ถ้าผู้ใดรักษาปัญจศีลอยู่เป็นนิตย์ ผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าเป็น**สัปบุรุษธรรมดา** ถ้ารักษาอาชีวัฏฐมกศีลอยู่เป็นนิตย์ ผู้นั้นก็ได้ชื่อว่า เป็น**สัปบุรุษพิเศษ**

นิจศีลและอนิจศีล

คำว่า "**นิจศีล**" หมายความว่า ศีลอันใดเมื่อพิธีกรรมนั้นสำเร็จลง ก็ถือว่าถึงพร้อมด้วยศีลนั้นไปด้วย โดยมิต้องมีการสมาทานโดยเฉพาะอีก และผู้นั้นก็ต้องรักษาศีลนั้นเป็นนิตย์ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป ถ้าไม่รักษาย่อมมีโทษ ศีลนั้นชื่อว่า นิจศีล

คำว่า **อนิจศีล** หมายความว่า ศีลอันใดถึงแม้ไม่รักษาก็ไม่มีโทษ ถ้าหากมีความประสงค์จะรักษา ก็ต้องมีการสมาทานศีลนั้นก่อน ศีลนั้นชื่อว่า อนิจศีล

นิจศีล คือ

ภิกขุศีล คือ สิกขาบท ๒๒๗ บทสำหรับพระภิกษุ และ**ภิกขุนีศีล** คือ สิกขาบท ๓๑๑ สำหรับภิกษุณี ที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ในอุภโตวิภังค์นั้น เป็นนิจศีลของภิกษุและภิกษุณี ตามสิกขาบทของตน

ทสังคศีล และเสขิยวัตร ๗๕ นั้น เป็นนิจศีลของสามเณรและสามเณรี

ศีล ๘ เป็นนิจศีลของปัณฑรังคบรรพชิต อุบาสก อุบาสิกา ผู้นุ่งห่มขาว เรียกอีกนัยหนึ่งว่า ชี และดาบสทั้งหลาย

ศีล ๕ เป็นนิจศีลของคฤหัสถ์ทั้งหลาย

อนิจศีล คือ

การประพฤติธุดงค์ ในธุดงควัตร ๑๓ ข้อนี้ เป็นอนิจศีลของภิกษุ ภิกษุณี สามเณร และสามเณรี

การประพฤติธุดงควัตรอย่างใดอย่างหนึ่ง และทสังคศีล เป็นอนิจศีลของปัณฑรังคบรรพชิตผู้นุ่งห่มขาว และดาบสทั้งหลาย

อุโบสถศีล นวังคศีล ทสังคศีล และการประพฤติในเอกาสนิกังคธุดงค์ ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์เหล่านี้ เป็นอนิจศีลของฆราวาสทั้งหลาย

จาริตตศีลและวาริตตศีล

จาริตตศีล หมายถึง ศีลที่เป็นจารีตประเพณีอันดีงาม ถึงแม้ไม่ประพฤติก็ไม่มีโทษ ถ้าประพฤติได้ก็ยิ่งดี มีประโยชน์มาก ได้แก่ **อนิจศีล** ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเอง

วาริตตศีล หมายถึง ศีลที่จะต้องทำการงดเว้น คือ ต้องมีการประพฤติอยู่เป็นประจำ ถ้าไม่ประพฤติย่อมมีโทษ ได้แก่ **นิจศีล** นั่นเอง

วิธีการสมาทานศีล

วิธีการสมาทาน พร้อมทั้งพุทธปณาม ไตรสรณคมน์ และสิกขาบท

วิธีการสมาทานปัญจศีลและศีล ๘ นั้น ย่อมเป็นที่เข้าใจกันดีอยู่ทั่วไปแล้ว ฉะนั้น จะไม่นำมากล่าวซ้ำในที่นี้อีก สำหรับวิธีสมาทานอาชีวัฏฐมกศีล นวังคุโปสถศีล และทสังคศีล มีการแสดงดังนี้

การสมาทานอาชีวัฏฐมกศีล

(ผู้รับว่าฝ่ายเดียว) **มยं ภนฺเต ติสรเณน สห อาชีวฏฺฐมกสีลं ธมฺมं ยาจามิ อนุคฺคหं กตฺวา สีลं เทถ เม ภนฺเต**

ทุติยมฺปิ มยं ภนฺเต ติสรเณน สห อาชีวฏฺฐมกสีลं ธมฺมं ยาจามิ อนุคฺคหं กตฺวา สีลं เทถ เม ภนฺเต

ตติยมฺปิ มยं ภนฺเต ติสรเณน สห อาชีวฏฺฐมกสีลं ธมฺมं ยาจามิ อนุคฺคหं กตฺวา สีลं เทถ เม ภนฺเต

ผู้ให้ว่านำก่อนแล้ว ผู้รับว่าตามไปทีละตอน ๆ ต่อไปดังนี้

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ว่า ๓ จบ)

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ
ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

ผู้ให้สรุปไตรสรณคมน์ว่า **ติสรณคมนํ นิฏฺฐิตํ** ผู้รับ รับว่า **อาม ภนฺเต**

ผู้ให้ ว่านำก่อนแล้ว ผู้รับว่าตามไปทีละตอน ๆ ต่อไปดังนี้

๑. ปาณาติปาตา	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**
๒. อทินฺนาทานา	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**
๓. กาเมสุมิจฺฉาจารา	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**
๔. มุสาวาทา	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**
๕. ปิสุณาย วาจาย	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**
๖. ผรุสาย วาจาย	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**
๗. สมฺผปฺปลาปา	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**
๘. มิจฺฉาอาชีวา	**เวรมณี**	**สิกฺขาปทํ**	**สมาทิยามิ**

ผู้ให้สรุปว่า **อิมํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ อาชีวฏฺฐมกสีลวเสน สาธุกํ กตฺวา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ** (หรือว่า **รกฺขิตพฺพานิ**) ฯ

สีเลน สุคตึ ยนฺติ สีเลน โภคสมฺปทา
สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ ตสฺมา สีลํ วิโสธเย ฯ

การสมาทานนวังคุโปสถศีล

(ผู้รับว่าฝ่ายเดียว) **มยำ ภนฺเต ติสรเณน สห นวงฺคสมนฺนาคตำ อุโปสถสีลำ ธมฺมำ ยาจามิ อนุคฺคหำ กตฺวา สีลำ เทถ เม ภนฺเต**

ทุติยมฺปิ มยำ ภนฺเต ติสรเณน สห นวงฺคสมนฺนาคตำ อุโปสถสีลำ ธมฺมำ ยาจามิ อนุคฺคหำ กตฺวา สีลำ เทถ เม ภนฺเต

ตติยมฺปิ มยำ ภนฺเต ติสรเณน สห นวงฺคสมนฺนาคตำ อุโปสถสีลำ ธมฺมำ ยาจามิ อนุคฺคหำ กตฺวา สีลำ เทถ เม ภนฺเต

ผู้ให้ ว่านำก่อน และผู้รับว่าตามไปทีละตอน ๆ ต่อไปดังนี้

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ว่า ๓ จบ)

พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ
ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ
สงฺฆำ สรณำ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ สงฺฆำ สรณำ คจฺฉามิ
ตติยมฺปิ พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ
ตติยมฺปิ ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ
ตติยมฺปิ สงฺฆำ สรณำ คจฺฉามิ

ผู้ให้สรุปไตรสรณคมน์ว่า **ติสรณคมนำ นิฏฺฐิตำ** ผู้รับ รับว่า **อาม ภนฺเต**

ผู้ให้ ว่านำก่อนแล้ว ผู้รับว่าตามไปทีละตอน ๆ ต่อไปดังนี้

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ
๒. อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ
๓. อพฺรหฺมจริยา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ
๕. สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ
๖. วิกาลโภชนา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๗. นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนมาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสนฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๘. อุจฺจาสยนมหาสยนา เวรมณี สิกฺขาปทำ สมาทิยามิ

๙. ยถาพลำ เมตฺตาสหคเตน เจตสา สพฺพาวนฺตำ โลกำ ผริตฺวา วิหรามิ หรือว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตสา สพฺพปาณภูเตสุ ผริตฺวา วิหรณำ สมาทิยามิ ฯ**

ผู้ให้สรุปว่า "**อิมำ นวงฺคสมนฺนาคตำ อุโปสถสีลวเสน สาธุกำ กตฺวา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ** (หรือว่า **รกฺขิตพฺพานิ**) **ฯ**

สีเลน สุคตึ ยนฺติ	**สีเลน โภคสมฺปทา**
สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ	**ตสฺมา สีลำ วิโสธเย ฯ**

วิธีการสมาทานทสังคศีล

(ผู้รับว่า) **มยำ ภนฺเต ติสรเณน สห ทสคหฏฺฐสีลำ ธมฺมำ ยาจามิ อนุคฺคหำ กตฺวา สีลำ เทถ เม ภนฺเต**

ทุติยมฺปิ มยำ ภนฺเต ติสรเณน สห ทสคหฏฺฐสีลำ ธมฺมำ ยาจามิ อนุคฺคหำ กตฺวา สีลำ เทถ เม ภนฺเต

ตติยมฺปิ มยำ ภนฺเต ติสรเณน สห ทสคหฏฺฐสีลำ ธมฺมำ ยาจามิ อนุคฺคหำ กตฺวา สีลำ เทถ เม ภนฺเต

ผู้ให้ ว่านำก่อน และผู้รับว่าตามไปทีละตอน ๆ ต่อไปดังนี้

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ว่า ๓ จบ)

	พุทฺธำ	**สรณำ**	**คจฺฉามิ**
	ธมฺมำ	**สรณำ**	**คจฺฉามิ**
	สงฺฆำ	**สรณำ**	**คจฺฉามิ**
ทุติยมฺปิ	**พุทฺธำ**	**สรณำ**	**คจฺฉามิ**
ทุติยมฺปิ	**ธมฺมำ**	**สรณำ**	**คจฺฉามิ**
ทุติยมฺปิ	**สงฺฆำ**	**สรณำ**	**คจฺฉามิ**

ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

ผู้ให้สรุปไตรสรณคมน์ว่า **ติสรณคมนํ นิฏฺฐิตํ** ผู้รับ รับว่า **อาม ภนฺเต** ผู้ให้ ว่านำก่อนแล้ว ผู้รับว่าตามไปทีละตอน ๆ ต่อไปดังนี้

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๒. อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๓. อพฺรหฺมจริยา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๕. สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๖. วิกาลโภชนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๗. นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๘. มาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสนฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๙. อุจฺจาสยนมหาสยนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๑๐. ชาตรูปรชตปฏิคฺคหณา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

ผู้ให้สรุปฝ่ายเดียวว่า “**อิมํ ทสคหฏฺฐสีลํ สาธุกํ กตฺวา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ (หรือว่า รกฺขิตพฺพานิ)** ฯ

สีเลน สุคตึ ยนฺติ สีเลน โภคสมฺปทา

สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ ตสฺมา สีลํ วิโสธเย ฯ

หมายเหตุ... ผู้ให้ศีลกล่าวว่า “**ยมหํ วทามิ ตํ วเทหิ** (ถ้าผู้รับหลายคนใช้ **เทถ**)” หลังจากคำอาราธนา ผู้รับ รับพร้อมกันว่า “**อาม ภนฺเต**” และผู้ให้ศีลกล่าวว่า “**ติสรณคมนํ ปริปุณฺณํ**” หลังจากผู้รับไตรสรณคมน์จบแล้ว ผู้รับศีลทั้งหลายรับพร้อมกันว่า “**อาม ภนฺเต**” คำกล่าวเหล่านี้ เป็นคำกล่าวที่โบราณาจารย์ทั้งหลายนิยมใช้กันและสืบเนื่องมาจนบัดนี้ ฉะนั้น จึงไม่ควรจะละทิ้งสิ่งที่ดีงามอันถูกต้องเหล่านี้ให้เสื่อมสูญไป

หลักฐานที่คฤหัสถ์สามารถรักษาทสังคศีลได้

แสดงหลักฐานในการที่คฤหัสถ์ทั้งหลายสามารถรักษาทสังคศีลได้มีดังนี้

(๑) **สีลวเสน ปญฺจสิกฺขาปทานิ สติ วา อุสฺสาเห ทส อุโปสถงฺควเสน อฏฺฐาติ อิทํ คหฏฺฐสีลํ** (วิสุทธิมรรคอรรถกถา)

(๒) **ทสาติ สามเณรหิ รกฺขิตพฺพสีลมาห** ฯ (วิสุทธิมรรคมหาฎีกา)

(๓) **สิกฺขาติ อุปาสกอุปาสิกาหิ สิกฺขิตพฺพสิกฺขา สาปิ ปญฺจสีลทสสีลวเสน วฏฺฏติ** (สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา)

(๔) **สีลวนฺโตติ อุปาสกตฺเต ปติฏฺฐาย ปญฺจหิ ทสหิ สีเลหิ สมนฺนาคโต** ฯ (สคาถาวัคคสังยุตตอรรถกถา)

(๕) **คิหิโนปิ ปญฺจสีลํ ทสสีลํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส** ฯ (สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา)

(๖) **สรณคมเน กิญฺจ นิเวเสติ ตถาคโต กิญฺจ ปญฺจสุ สีเลสุ สีเล ทสวิเธ ปรํ** (พุทธวังสอรรถกถา)

แปลเป็นใจความตามลำดับข้อดังต่อไปนี้

สิกขาบททั้ง ๕ ว่าโดยนิจศีลก็ดี สิกขาบท ๑๐ เมื่อมีความสามารถก็ดี สิกขาบท ๘ เมื่อว่าโดยองค์แห่งอุโบสถศีลก็ดี ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **คหัฏฐศีล**

(๒) ในคำว่า "**ทสศีล**" นั้น กล่าวคือ ศีล ๑๐ ที่สามเณรทั้งหลายได้รักษาอยู่นั่นเอง

(๓) คำว่า "**สิกขา**" คือ การประพฤตินั้น ได้แก่ สิกขาบทที่อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายพึงประพฤตินั่นเอง สิกขาบทที่อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายพึงประพฤตินั้น จะถือศีล ๕ ศีล ๑๐ ก็ไม่ขัดข้อง

(๔) ผู้ที่ตั้งอยู่ในความเป็นอุบาสกอุบาสิกา และสมบูรณ์ด้วยศีล ๕ หรือศีล ๑๐ นี้ จึงได้ชื่อว่า "**สีลวันตะ**" คือ ผู้มีศีล

(๕) คฤหัสถ์ผู้ที่พิจารณาศีล ๕ หรือศีล ๑๐ ที่ตนได้รักษา

(๖) พระตถาคตเจ้าทรงแนะนำและชักชวนทายกทายิกาบางพวกให้ตั้งอยู่ในไตรสรณคมน์ บางพวกก็ให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ บางพวกก็ให้ตั้งอยู่ในศีล ๑๐ ดังนี้

ลักขณาทิจตุกกะและปฏิกเขปธัมม เป็นต้น ของศีลกุศล

ลักษณะ **ปติฏฺฐาปนลกฺขณํ** มีการเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งปวง เป็นลักษณะ

รส **ทุสฺสีลฺยวิทฺธํสนรสํ** มีการทำลายความเป็นผู้ทุศีล เป็นกิจ

ปัจจุปัฏฐาน **โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานํ** มีความบริสุทธิ์แห่งกายและวาจา เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

ปฏิกฺเขปธมฺม ธรรมที่ถูกประหาณโดยศีลกุศล ได้แก่ โทสะที่เกี่ยวด้วยการประทุษร้าย

อนุญฺญาตธมฺม ธรรมที่ได้รับอนุญาตจากศีลกุศลให้เกิดขึ้นนั้น ได้แก่ อโทสะ คือ ความไม่ประทุษร้าย

อุปฺปาเทตพฺพธมฺม ธรรมที่ศีลกุศลให้เกิดขึ้นนั้น ได้แก่ มรรคเบื้องต่ำ ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓ (มุ่งหมายถึงอำนาจของศีลที่เป็นอุปัตถัมภกสัตติ) ดังที่พระมหาพุทธโฆษาจารย์ได้แสดงไว้ในขันธวรรคสังยุตตอรรถกถาว่า

“ทานสีลุปนิสฺสโย ตโย มคฺเค เจว ผลานิ จ ปาเปนฺติ ภาวนุปนิสฺสโย อรหตฺตํ ปาเปติ”

แปลความว่า มหากุศล ที่มีทาน ศีล เป็นอุปนิสสัย ย่อมบันดาลให้ได้มรรคเบื้องต่ำ ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓ มหากุศลที่มีภาวนาเป็นอุปนิสสัย ย่อมบันดาลให้ได้อรหัตตมรรค อรหัตตผล ดังนี้

จบคู่มือการสร้างศีลกุศล

คู่มือการสร้างภาวนากุศล

ความหมายของภาวนา

คำว่า **ภาวนา** หมายความว่า ธรรมชาติที่ทำให้กุศลที่ประเสริฐเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกแล้วทำให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังมีวจนัตถะแสดงว่า "**กุสลธมฺเม อุปฺปาเทติ ภาเวติ วฑฺเฒตีติ = ภาวนา**" ธรรมชาติใดย่อมทำให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก แล้วทำให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ มหากุศลจิตตุปบาทที่เกี่ยวกับการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาในระหว่างที่ยังเป็นบริกรรมภาวนาและอุปจารภาวนาอยู่

อธิบายในวจนัตถะข้อนี้แบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือ

กุสลธมฺเม ภาเวติ อุปฺปาเทติ แปลว่า ย่อมทำให้กุศลธรรมทั้งหลายที่ประเสริฐเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ตอนหนึ่ง

กุสลธมฺเม ภาเวติ วฑฺเฒติ แปลว่า ย่อมทำกุศลธรรมทั้งหลายที่ประเสริฐให้เกิดขึ้นมากทวียิ่ง ๆ ขึ้นไป ตอนหนึ่ง

วจนัตถะทั้ง ๒ ตอนนี้

ตอนที่ ๑ มุ่งหมายถึง มหากุศลจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นครั้งแรก ๆ แห่งการปฏิบัตินั้น

ตอนที่ ๒ มุ่งหมายถึง มหากุศลจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นติดต่อกันไปในครั้งหลัง ๆ แห่งการปฏิบัติที่ยังไม่เข้าถึงอัปปนาชวนะ ๒๖ คือ มหัคคตกุศลชวนะ ๙ มหัคคตกิริยาชวนะ ๙ โลกุตตรชวนะ ๘

อนึ่ง คำว่า "**ภาวนา**" ในบุญกิริยาวัตถุนั้น ท่านมุ่งหมายแสดงถึงมหากุศลเท่านั้น ฉะนั้น องค์ธรรมปรมัตถ์จึงได้แก่ มหากุศลจิตตุปบาทอย่างเดียว ส่วนคำว่า "**ภาวนา**" ในกัมมัฏฐานสังคหะปริจเฉทที่ ๙ นั้น ท่านแสดงถึงเรื่อง

สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ฉะนั้น องค์ธรรมปรมัตถ์ จึงได้แก่ โลกียกุศล โลกียกิริยาและโลกุตตรกุศลทั้งหมดตามสมควร ดังนั้น ท่านฎีกาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า การศึกษา การเล่าเรียนพระไตรปิฎก การสอน การนึกคิดพิจารณาในข้อธรรมต่างๆ ก็ดี การเรียน การสอนวิชาการต่าง ๆ ในทางโลกที่ไม่มีโทษเหล่านี้ก็ดี ล้วนแต่เป็น "**ภาวนา**" ที่เป็นฝ่ายบุญกิริยาวัตถุทั้งสิ้น

ทางที่ให้พ้นทุกข์โดยแน่นอน

การกระทำที่สามารถให้พ้นจากทุกข์ได้โดยแน่นอนนั้น คือ โดยมากพุทธศาสนิกชนทั้งหลายที่พากันบำเพ็ญกุศล มีการให้ทาน รักษาศีล ฟังเทศน์ เป็นต้นนั้น ก็มักจะตั้งความปรารถนาให้พ้นจากทุกข์ต่าง ๆ มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เหล่านี้ และมุ่งหวังเอาพระนิพพานเป็นที่ตั้งแห่งความปรารถนาของตน เพราะพระนิพพานนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า เป็นแดนแห่งสันติสุข ผู้ใดได้ถึงพระนิพพานแล้ว ผู้นั้นย่อมพ้นจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย โดยแน่นอน นอกจากพระนิพพานแล้ว ก็ไม่มีสิ่งใดที่สามารถจะนำให้พ้นจากความทุกข์ที่กล่าวมาแล้วนั้นได้เลย เมื่อทราบโดยแน่ชัดแล้วว่า การที่จะพ้นจากทุกข์ต่าง ๆ ได้ ก็มีแต่พระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น ฉะนั้น ทางที่จะดำเนินให้ไปถึงพระนิพพานนั้นก็ย่อมมีอยู่ การกระทำอย่างใดที่สามารถจะนำผู้นั้นให้เข้าถึงนิพพานได้ การกระทำนั้น ก็คือ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั่นเอง ซึ่งเป็นการกระทำที่ให้เข้าถึงพระนิพพานโดยตรง ส่วนการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ มีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้นนั้น เป็นเพียงกุศลบริวารของวิปัสสนากุศลนั้นให้สำเร็จลุล่วงไปได้โดยสะดวก ปราศจากสิ่งขัดข้องทั้งปวงเท่านั้น

ความหมายของวิปัสสนา

คำว่า **วิปัสสนา** หมายความว่า การรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งรูปนามขันธ์ ๕ ที่มีอยู่ในอัตภาพของแต่ละบุคคลนั้นเอง โดยอาการแห่งความเป็นไตรลักษณ์ คือ **อนิจจัง** ไม่เที่ยงไม่แน่นอน **ทุกขัง** ทนอยู่ไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้ **อนัตตา** บังคับให้

เที่ยงให้แน่นอนให้ตั้งมั่นคงสมใจนึกไม่ได้ จะต้องเป็นอนิจจัง ทุกขังอยู่อย่างนั้นเสมอ และ**อสุภะ** ความไม่สวยไม่งาม ฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาก็หมายถึงการพิจารณารูปนามขันธ์ ๕ ที่มีอยู่ในอัตภาพของเราแต่ละบุคคล เพื่อให้เห็นแจ้งแทงตลอดซึ่งความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอสุภะนั่นเอง ดังมีวจนัตถะแสดงว่า "**รูปาทิอารมฺมเณสุ ปญฺญตฺติยา จ นิจฺจสุขอตฺตสุภสญฺญาย จ วิเสเสน นามรูป อากาเรน วา อนิจฺจาทิอากาเรน วา ปสฺสตีติ = วิปสฺสนา**" ธรรมชาติใดย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณ์ เป็นต้น โดยความเป็นนามรูปพิเศษออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งบัญญัติทั้ง ๒ คือ สัททบัญญัติและอัตถบัญญัติเสียสิ้นแล้วย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณ์ เป็นต้นนั้นโดยอาการเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอสุภะ ที่พิเศษออกไปจากนิจจสัญญาวิปัลลาส สุขสัญญาวิปัลลาส อัตตสัญญาวิปัลลาส สุภสัญญาวิปัลลาสเสียสิ้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงได้ชื่อว่า วิปัสสนา

อีกวจนัตถะหนึ่งแสดงว่า "**ปญฺจกฺขนฺเธสุ วิวิเธน อนิจฺจาทิอากาเรน ปสฺสตีติ =วิปสฺสนา**" ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่า ย่อมเห็นแจ้งในขันธ์ ๕ โดยอาการหลายหลาก มีอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อสุภะ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔

การเห็นแจ้งด้วยวิปัสสนาปัญญา

การเห็นแจ้งเป็นพิเศษซึ่งเป็นตัววิปัสสนาปัญญานี้ มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางทวาร ๖ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนาม ประการหนึ่ง

๒. การเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางทวาร ๖ ดังกล่าวแล้ว โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อสุภะ ประการหนึ่ง

วิธีการเจริญวิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนานั้น แบ่งออกเป็น ๒ นัย คือ

๑. สมถยานิกนัย ๒. วิปัสสนายานิกนัย

อธิบายว่า

๑. สมถยานิกนัย หมายถึง การกำหนดเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน ๔๐ องค์ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ อารุปปะ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งให้ถึงอุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดอยู่ในขณะที่จวนจะได้ฌาน หรือ อัปปนาสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดอยู่ในระหว่างแห่งการได้ฌานแล้ว ต่อไปจึงพิจารณาอัปปนาฌานนั้นให้เห็นโดยความเป็นนามรูป และโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไปจนกระทั่งบรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน

๒. วิปัสสนายานิกนัย หมายถึง การกำหนดเพ่งอารมณ์รูปนามโดยตรงทีเดียว โดยไม่ต้องอาศัยสมถกัมมัฏฐานเป็นที่ตั้ง สมาธิที่เกิดขึ้นในขณะที่กำหนดอารมณ์รูปนามนี้ ชื่อว่า **ขณิกสมาธิ** จนวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นโดยลำดับ และเข้าถึง **อุปจารสมาธิ** จนถึงมรรค ผล เกิดใน**อัปปนาสมาธิ** เป็นที่สุด

ในระหว่างนัยทั้ง ๒ นี้ บุคคลผู้เพ่งพิจารณาโดยสมถยานิกนัยนั้น ย่อมได้ผลช้าและพิจารณายากกว่าวิปัสสนายานิกนัย ส่วนบุคคลที่กำหนดพิจารณาโดยวิปัสสนายานิกนัยนั้นได้ผลเร็วและไม่ยากลำบากนัก

อนึ่ง ผู้ที่มีความต้องการจะปฏิบัติวิปัสสนา จำเป็นที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจถึงรูปและนาม ที่มีอยู่แล้วในตัวของเราให้ดีเสียก่อน เพราะรูปและนามนี้ จะต้องใช้เป็นอารมณ์ของผู้ปฏิบัติเพื่อใช้กำหนดพิจารณา ฉะนั้น ถ้าไม่ศึกษาให้เข้าใจแล้วการปฏิบัติก็จะไม่เกิดผลแก่ผู้นั้น หรือถ้าจะได้ผล ก็ต้องใช้เวลานาน รูปที่ใช้เป็นอารมณ์ในการกำหนดพิจารณาในที่นี้ มุ่งหมายเอาเฉพาะแต่รูปที่เป็นไปภายใน คือ รูปที่เกิดขึ้นในขณะเคลื่อนไหวอิริยาบถใหญ่ ได้แก่ การยืน เดิน นั่ง

นอน และที่เกิดขึ้นในขณะเคลื่อนไหวอิริยาบถย่อย ได้แก่ การคู้ เหยียด ก้ม เงย เหลียวซ้าย แลขวา ก้าวหน้า ถอยหลัง เหล่านี้เป็นต้น เป็นรูปธรรมที่ผู้ปฏิบัติใช้เพ่งกำหนด ส่วนนามธรรมที่ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดนั้น คือ ในขณะเห็น ขณะได้ยิน ขณะได้กลิ่น ขณะรู้รส ขณะถูกต้อง เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง และขณะนึกคิดเรื่องราวต่าง ๆ ขณะที่ต้องการสิ่งต่าง ๆ ขณะที่รู้สึกปวด เมื่อย เจ็บ คัน เหล่านี้เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นข้อสำคัญที่ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจเสียก่อนที่จะลงมือปฏิบัติขั้นต่อไป ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น

บุพพกิจของการเจริญวิปัสสนา

บุพพกิจ คือ กิจเบื้องต้น ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น จะต้องทำดังนี้ คือ เมื่อผู้ต้องการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ศึกษารูปและนามจนเข้าใจดีแล้ว และต้องปฏิบัติตนให้เป็นไปตามระเบียบดังนี้ คือ

๑. มอบกายถวายตัวแด่พระรัตนตรัย และพระอาจารย์ผู้สอนพระกัมมัฏฐาน โดยกล่าวดังต่อไปนี้

อชฺช อาทึ กตฺวา อหำ อตฺตานำ พุทฺธสฺส นิยฺยาเทมิ
อชฺช อาทึ กตฺวา อหำ อตฺตานำ ธมฺมสฺส นิยฺยาเทมิ
อชฺช อาทึ กตฺวา อหำ อตฺตานำ สงฺฆสฺส นิยฺยาเทมิ

แปลความว่า

ข้าพเจ้าขอมอบกายถวายตัวแด่พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ นับตั้งแต่วันที่ข้าพเจ้าได้เข้าปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้เป็นต้นไป

อชฺช อาทึ กตฺวา อหำ อตฺตานำ อาจริยสฺส นิยฺยาเทมิ

ข้าพเจ้าขอมอบกายถวายตัวแด่พระอาจารย์ นับตั้งแต่วันที่ข้าพเจ้าได้เข้าปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้เป็นต้นไป

๒. เมื่อกล่าวคำมอบกายถวายตัวเสร็จแล้ว ก็กล่าวคำขอพระกัมมัฏฐานดังต่อไปนี้

อหำ ภนฺเต วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานำ ยาจามิ เทถ เม ภนฺเต วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานำ อนุกมฺปำ อุปาทาย

ทุติยมฺปิ อหำ ภนฺเต วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานำ ยาจามิ เทถ เม ภนฺเต วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานำ อนุกมฺปำ อุปาทาย

ตติยมฺปิ อหำ ภนฺเต วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานำ ยาจามิ เทถ เม ภนฺเต วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานำ อนุกมฺปำ อุปาทาย

ข้าแต่พระอาจารย์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต่อพระอาจารย์ ขอพระอาจารย์เจ้าโปรดอนุเคราะห์ให้วิปัสสนากัมมัฏฐานแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด

๓. เมื่อกล่าวคำขอพระกัมมัฏฐาน และพระอาจารย์ก็ได้ให้พระกัมมัฏฐาน คือ แนะนำถึงวิธีกำหนดวิปัสสนาว่า กำหนดอย่างไร เมื่อผู้ขอพระกัมมัฏฐานเข้าใจดีแล้ว ต่อไปก็สมาทานและรับศีล ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาควรรักษาศีล ๘

สำหรับภิกษุไม่ต้องรับศีล แต่ต้องแสดงอาบัติ และถ้าต้องอาบัติหนัก คือ อาบัติสังฆาทิเสส ต้องอยู่ปริวาสกรรมเสียก่อน

สำหรับสามเณรต้องขอถึงไตรสรณคมน์ใหม่

๔. เมื่อรับศีลเรียบร้อยแล้ว เริ่มแผ่ เมตตา กรุณา มุทิตา ไปในสรรพสัตว์ทั้งหลาย ในชั้นแรกแผ่ให้แก่เทวดาที่รักษาร่างกายของเราเองก่อน โดยกล่าวว่า **“มม สรีเร อารกฺขเทวตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺฌา โหนฺตุ อนีฆา โหนฺตุ สุขี อตฺตานำ ปริหรนฺตุ สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจนฺตุ ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ”** “ขอเทวดาที่รักษาร่างกายของข้าพเจ้า จงเป็นผู้ที่ไม่มีเวรซึ่งกันและกัน จงเป็นผู้ไม่มีความพยาบาทปองร้ายซึ่งกันและกัน จงเป็นผู้มีแต่ความสุขกายสุขใจ จงทำตนให้มีชีวิตยืนยาวพร้อมด้วยความสุขกายสุขใจ จงพ้นจากความทุกข์กายทุกข์ใจ จงอย่าได้สูญสิ้นจากความสุขต่าง ๆ ของตนที่ได้รับอยู่เถิด” ต่อไปก็แผ่ให้แก่เทวดาที่รักษาสถานที่ ๆ ปฏิบัติวิปัสสนา โดยกล่าวคำในทำนองเดียวกันนี้ เปลี่ยนแต่ชื่อเท่านั้น คือ **“อิมสฺมึ ฐาเน อารกฺขเทวตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺฌา โหนฺตุ อนีฆา โหนฺตุ สุขี อตฺตานำ ปริหรนฺตุ สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจนฺตุ ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ”** “ขอเทวดาทั้งหลายที่รักษาสถานที่ ๆ ปฏิบัติวิปัสสนา ณ ที่นี้ จงเป็นผู้

ไม่มีเวรซึ่งกันและกัน จงเป็นผู้ไม่มีความพยาบาทปองร้ายซึ่งกันและกัน จงอย่าได้มีความทุกข์กายทุกข์ใจเลย จงทำตนให้มีอายุยืนยาวพร้อมด้วยความสุขกายสุขใจ จงพ้นจากความทุกข์กายทุกข์ใจ ขออย่าได้สูญสิ้นจากความสุขต่าง ๆ ที่ตนได้รับอยู่เถิด"

ต่อไปให้แผ่แก่เทวดาที่รักษาพระพุทธศาสนา โดยว่าดังนี้ "**อิมสฺมึ พุทฺธสาสเน อารกฺขเทวตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺฌา โหนฺตุ อนีฆา โหนฺตุ สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจนฺตุ ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ**"

ต่อไปแผ่แก่เทวดาที่รักษาโลก โดยว่าดังนี้ "**อิมสฺมึ โลเก อารกฺขเทวตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺฌา โหนฺตุ อนีฆา โหนฺตุ สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจนฺตุ ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ**

ต่อไปแผ่ให้แก่มิจฉาทิฏฐิเทวดาทั้งหลาย คือ "**สพฺพา มิจฺฉาเทวตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺฌา โหนฺตุ อนีฆา โหนฺตุ สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจนฺตุ ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ**"

การแผ่เมตตา เป็นต้นเหล่านี้ ต้องแผ่ด้วยความตั้งใจจริง ไม่ใช่แผ่แต่ด้วยวาจาเท่านั้น การแผ่จะใช้เวลาอย่างมากที่สุดหนึ่งชั่วโมงก็ได้ เมื่อแผ่เมตตาเป็นต้นเรียบร้อยแล้ว เริ่มลงมือกำหนดพิจารณาในสติปัฏฐานวิปัสสนาต่อไป

วิธีการเจริญสติปัฏฐานวิปัสสนา

เมื่อได้กระทำกิจเบื้องต้น ดังที่ได้กล่าวมาเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เริ่มลงมือกำหนดพิจารณาดังต่อไปนี้ คือ ในชั้นแรกเริ่มต้นด้วยการกำหนดการนั่ง ให้นั่งในสถานที่ ๆ เป็นสัปปายะและนั่งแบบสบาย คือ นั่งแบบขัดสมาธิ ถ้าเป็นหญิงจะนั่งพับเพียบก็ได้ แล้วแต่ความสะดวก มือทั้งสองประสานกันที่หน้าตัก หรือจะวางไว้ที่เข่าทั้งสองข้างก็ได้ ตั้งกายให้ตรง อย่าให้หลังงอ หรือตัวเอียงซ้ายเอียงขวา หลับตากำหนดพิจารณาลมหายใจเข้าออกโดยเอาสติตั้งไว้ที่ท้อง เพราะตามธรรมดาคนเรานั้น เมื่อเวลาหายใจเข้า ท้องจะพองขึ้น และเมื่อเวลาหายใจออก

ท้องจะยุบลง เป็นดังนี้อยู่เรื่อย ๆ ไป ผู้ปฏิบัติต้องเอาสติกำหนดรู้ตามขณะที่ท้องพองขึ้นและยุบลงทุก ๆ ครั้งไป และใช้บริกรรมเบา ๆ ไม่ต้องออกเสียงว่า “พองหนอ ยุบหนอ” หรือเพียงแต่กำหนดอาการพองยุบธรรมดา ตามความรู้สึกของตนก็ได้ ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ต้องมีสติระลึกรู้เท่าทันอาการเป็นไปของอัตภาพร่างกายและจิตของตน ที่เรียกว่า **สติมา** มีความเพียรพยายามในการกำหนดพิจารณาอย่างต่อเนื่องโดยไม่ท้อถอย ที่เรียกว่า **อาตาปี** และมีความรู้ตัวทั่วไปในอาการที่ปรากฏขึ้นของรูปนามขันธ์ ๕ ที่เรียกว่า **สัมปชาโน** สรุปความแล้ว พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต้องประกอบพร้อมด้วยองค์คุณของวิปัสสนา ๓ ประการนี้ ซึ่งจะขาดเสียมิได้ ฉะนั้น ในลำดับแรกพระโยคีบุคคลต้องพยายามให้มีสติจับอยู่กับการพองขึ้นและยุบลงของท้อง คือ ให้ทันจิตใจของเราทุก ๆ ขณะไป อย่าให้นึกไปในเรื่องต่าง ๆ การกำหนดเช่นนี้ เรียกว่า **สติสัมปชัญญะ** ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ทางตา ในขณะเห็น จะเห็นอะไรก็ตาม ให้เอาสติตั้งไว้ที่ตา แล้วกำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ” (หรือกำหนดว่า “เห็น” เฉย ๆ) เมื่อได้กำหนดว่าเห็นแล้วให้เอาสติกลับมาตั้งไว้ที่ท้องกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกตามเดิม

ทางหู ในขณะที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกอยู่นั้น ถ้าหากว่ามีเสียงต่าง ๆ เข้ามาแทรกแซงในระหว่างนั้น และผู้ปฏิบัติได้ยินเสียงนั้น ตอนนี้ให้ผู้ปฏิบัติปล่อยจากการกำหนดลมหายใจเสียก่อน แล้วหันมาสนใจจับอารมณ์ใหม่ คือเสียงนั้นทันที โดยเอาสติมาตั้งไว้ที่หูแล้วกำหนดว่า “ได้ยินหนอ (หรือกำหนดว่า “ได้ยิน” เฉย ๆ) เมื่อเสียงนั้นหายไปแล้ว (หรือยังไม่หายไปก็ตาม แต่ได้กำหนดรู้ชัดแล้ว) ให้เอาสติกลับมาตั้งไว้ที่เดิม คือ กำหนดรู้ท้องพองท้องยุบต่อไปตามเดิม

ทางจมูก ขณะเมื่อมีกลิ่นปรากฏขึ้น ผู้ปฏิบัติต้องรีบเอาสติมาตั้งไว้ที่จมูก กำหนดรู้กลิ่นให้ทันโดยกำหนดว่า “ได้กลิ่นหนอ” (หรือกำหนดว่า “ได้กลิ่น” เฉย ๆ) ถ้ากลิ่นนั้นแรงมาก ผู้ปฏิบัติรู้สึกปรากฏชัดให้กำหนดว่า “เหม็นหนอ” หรือ “หอมหนอ” (หรือ “เหม็น” “หอม” เฉย ๆ) อย่าให้จิตคิดนึกไปในเรื่องต่างๆ

เมื่อกลิ่นนั้นหายไปแล้ว (หรือยังไม่หายไปก็ตาม แต่ได้กำหนดรู้ชัดแล้ว) ให้เอาสติกลับมาตั้งไว้ที่เดิม คือ กำหนดรู้ท้องพองท้องยุบต่อไปตามเดิม

ทางลิ้น ขณะเมื่อมีรสปรากฏขึ้นในขณะรับประทานอาหาร ผู้ปฏิบัติต้องเอาสติมาตั้งไว้ที่ลิ้น กำหนดรู้รสให้ทันกันโดยกำหนดว่า “รู้รสหนอ” (หรือกำหนดว่า “รู้รส” เฉย ๆ) หรือกำหนดว่า เปรี้ยว หวาน มัน เค็ม เผ็ด ขม เป็นต้น ตามสภาพของรสที่ปรากฏในขณะนั้น อย่าให้จิตคิดนึกไปในเรื่องราวต่าง ๆ หรืออย่ามัวเพลิดเพลินในการบริโภคจนกลายเป็นติดในรสของอาหาร การกำหนดเช่นนี้ ชื่อว่า มีสติสัมปชัญญะ

ทางกาย ขณะที่กำหนดนั้น ถ้ารู้สึกเมื่อย หรือเจ็บปวด คัน เป็นต้นเกิดขึ้นในตอนที่รู้สึกแรก ๆ อย่าเพิ่งเปลี่ยนอิริยาบถทันที ให้กำหนดรู้อาการเมื่อย เจ็บ ปวด คัน เป็นต้นนั้นเสียก่อน โดยกำหนดว่า เมื่อยหนอ เจ็บหนอ ปวดหนอ คันหนอ (หรือ “เมื่อย เจ็บ ปวด คัน” เฉย ๆ) อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้กำหนดเช่นนี้เรื่อยไป จนกว่าความรู้สึกเมื่อย เจ็บ ปวด คัน เป็นต้นนั้นจะหายไป ถ้าอาการเมื่อย เจ็บ ปวด คัน เป็นต้นนั้นรู้สึกมากขึ้น ให้ปล่อยสติจากการกำหนดเวทนาเหล่านี้เสียก่อน เอาสติกลับมาตั้งอยู่ที่ท้อง กำหนดลมหายใจเข้าออกตามเดิม การกระทำเช่นนี้ เรียกว่า ปล่อยอารมณ์ เมื่อปล่อยอารมณ์แล้วเช่นนี้ บางทีความรู้สึกในเวทนาต่าง ๆ เหล่านั้นอาจจะหายไปได้ แต่เมื่อปล่อยอารมณ์แล้ว ความรู้สึกในเวทนานั้นก็ยังปรากฏอยู่ หรือปรากฏมากยิ่งขึ้น ในตอนนี้จะเปลี่ยนอิริยาบถก็ได้ ในการที่ห้ามไม่ให้เปลี่ยนอิริยาบถในเมื่อรู้สึกเมื่อย เจ็บ ปวด คัน เป็นต้นในตอนแรก ๆ โดยให้กำหนดรู้เวทนาเหล่านั้นเรื่อยไปเสียก่อนนั้น เพราะเหตุว่า ตามธรรมดา เวทนาต่าง ๆ มีการเมื่อย เจ็บ ปวด เหล่านี้เป็นต้น ย่อมมีในร่างกายของคนและสัตว์ทั้งหลายเสมออยู่แล้ว แม้ในขณะที่อยู่ตามปกติ ไม่ได้เจริญวิปัสสนานั้น เวทนาเหล่านี้ก็คงมีอยู่เหมือนกัน แต่เราไม่ค่อยจะได้กำหนดรู้เท่าไรนัก เพราะจิตใจของเราไม่ได้อยู่กับตัวเอง คิดโน่นคิดนี่ในอารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ ไม่ค่อยมีสติสมาธิ ฉะนั้น จึงไม่ค่อยรู้สึกในอาการของเวทนาเท่าไรนัก แต่เวทนาที่

เกิดขึ้นในขณะที่ไม่ได้กำหนดก็ตาม หรือกำลังกำหนดพิจารณาอยู่ก็ตาม ก็เป็นเวทนาที่มีกำลังเท่าๆ กัน ไม่แตกต่างอะไรกัน แต่ผู้ปฏิบัติที่กำลังใช้สติกำหนดพิจารณารูปนามอยู่นั้น จิตใจย่อมมีสมาธิดีกว่าผู้ที่ไม่ได้ใช้สติกำหนดพิจารณา ฉะนั้น ด้วยอำนาจของสมาธินี้เอง ที่ทำให้ความรู้สึกต่อเวทนาเหล่านั้นปรากฏชัดเจน

ข้ออุปมาเกี่ยวกับเวทนา

ในข้อที่ว่า เวทนาความรู้สึกเมื่อย เจ็บ ปวด เป็นต้น ปรากฏชัดและไม่ชัดนี้ ท่านแสดงข้ออุปมาไว้ว่า เปรียบเหมือนนาฬิกาที่กำลังเดินอยู่ เสียงนาฬิกาที่กำลังเดินอยู่นั้นย่อมมีเป็นประจำทั้งกลางวันและกลางคืน แต่ในตอนกลางวันเราไม่ค่อยได้ยินเสียง ส่วนเวลากลางคืนนั้น ในตอนที่เงียบจากเสียงรบกวนต่าง ๆ เสียงย่อมปรากฏชัด ยิ่งดึกสงัดด้วยแล้ว เสียงนาฬิกาก็ยิ่งปรากฏชัดมากขึ้น ที่เป็นดังนี้ ก็เพราะเหตุว่า ในตอนกลางวันนั้นไม่สงบมีเสียงอื่น ๆ เข้ามากลบเสียงนาฬิกานี้เสียหมด และทั้งจิตใจของคนก็ไม่ได้สนใจกับเสียงนาฬิกานี้ ไปสนใจกับเรื่องราวอื่น ๆ จึงไม่ได้ยินเสียงนาฬิกา ส่วนในตอนกลางคืนดึกสงัดนั้น มีความสงบมากกว่าในตอนกลางวัน และจิตใจของคนเราในตอนกลางคืนนี้ ก็ย่อมสงบมากกว่าในตอนกลางวัน ฉะนั้น ถึงแม้จะมีเสียงอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ปรากฏขึ้น ก็สามารถที่จะได้ยินชัดเจนดีกว่าในตอนกลางวัน ด้วยเหตุนี้แหละ เราจึงได้ยินเสียงนาฬิกาเดินในตอนกลางคืนได้ดีกว่าในตอนกลางวัน แต่เสียงของนาฬิกานั้นไม่ได้มีการผิดแผกแตกต่างกันไปแต่อย่างใด จะเป็นกลางวันก็ตาม กลางคืนก็ตาม เสียงนั้นก็ย่อมมีเท่ากัน หากแต่ว่า มีความแตกต่างกันอยู่ที่ความสงบและจิตใจของคน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเท่านั้น ข้ออุปมาที่กล่าวมาแล้วนี้ ฉันใด เวทนาที่ปรากฏเกิดอยู่ในตัวเรานั้น ก็เช่นเดียวกันฉันนั้น

วิธีกำหนดรู้เวทนา

เมื่อเวทนาต่าง ๆ มีความเมื่อย เจ็บ ปวด เหล่านี้เป็นต้น ปรากฏขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้น มีวิธีกำหนดดังนี้ ถ้าผู้ปฏิบัติตั้งใจกำหนดรู้ในเวทนานั้นให้มั่นคงจริงๆ

แล้วอาจจะทำให้ความรู้สึกที่รู้สึกว่า เมื่อย เจ็บ ปวด หรือร้อน เย็น เป็นต้นเหล่านี้หายไปได้ นี้พูดถึงว่า เป็นเวทนาที่เกิดขึ้นอย่างพอประมาณ แต่ถ้าเป็นเวทนาชนิดที่รุนแรงมาก เช่น ปวดท้องมาก ปวดศีรษะมาก ปวดฟันมาก เป็นต้น ถ้าสติและสมาธิของผู้ปฏิบัติยังอ่อนอยู่ ก็ไม่อาจจะทำให้เวทนาเหล่านี้หายไปได้ด้วยการกำหนด ต่อเมื่อสติและสมาธิของผู้นั้นดีพอแล้ว เมื่อกำหนดเวทนาที่ปรากฏขึ้นนั้น ก็สามารถจะทำให้ความรู้สึกต่อเวทนาเหล่านั้นหายไปได้ ทั้งนี้เพราะด้วยอำนาจของจิตใจที่กำหนดรู้ คือ สติและสมาธินั้นเกิดขึ้นติดต่อกันมากกว่าจิตใจที่มีความรู้สึกต่อเวทนาต่าง ๆ นั่นเอง

อนึ่ง เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังปฏิบัติอยู่ หากเกิดมีอาการต่าง ๆ มีอาการคันเป็นต้นปรากฏขึ้น มีวิธีปฏิบัติดังนี้ คือ เมื่อขณะมีอาการคันปรากฏขึ้น ให้ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อาการคันนั้นก่อน โดยกำหนดว่า “คันหนอ ๆ” (หรือ “คัน ๆ”) ดังนี้เรื่อยไป ถ้าอาการคันนั้นยังไม่หายไป จิตใจที่อยากจะเกานั้นเกิดขึ้น เมื่อความอยากเกาเกิดขึ้นให้กำหนดว่า “อยากเกาหนอ ๆ” (หรือกำหนดว่า “อยากเกา ๆ”)เมื่อขณะยกมือขึ้นจะเกาก็ให้ใช้สติกำหนดตามว่า อยากหนอ ไปหนอ ลงหนอ ถูกหนอ เกาหนอ ดังนี้ และเมื่ออาการคันนั้นหายไปแล้ว ก็ให้เอาสติกลับมากำหนดลมหายใจเข้าออกที่ท้องตามเดิม

ในขณะที่กำลังใช้สติกำหนดพิจารณาอยู่นั้น ถ้ามียุงมากัดให้กำหนดดังนี้ คือ ในชั้นแรกให้กำหนดว่า “เจ็บหนอ ๆ” (หรือเจ็บ ๆ) เสียก่อน ต่อไปเมื่อรู้สึกอยากไล่ยุงนั้นเกิดขึ้นให้กำหนดว่า “อยากไล่หนอ ๆ” (หรืออยากไล่ ๆ) เมื่อยกมือขึ้นเพื่อจะทำการไล่ยุงนั้น ให้กำหนดสติไปตามลำดับ คือ ยกหนอ มาหนอ ไล่หนอ ดังนี้

ในขณะที่นั่งกำหนดอยู่นี้ ถ้าเห็นแสงสว่าง หรือ พระพุทธรูป วิมาน โครงกระดูก เป็นต้นปรากฏขึ้น ให้ผู้ปฏิบัติกำหนดสติว่า “เห็นหนอ ๆ” ไม่ต้องสนใจต่ออารมณ์เหล่านั้น จะเห็นอะไรก็ตามที ให้กำหนดว่า “เห็นหนอ ๆ” (หรือเห็นๆ)

ทุกครั้งไป ภาพต่าง ๆ นั้น ก็จะค่อย ๆ หายไปเอง หรือเมื่อเห็นชัดแจ้งแล้ว ก็ปล่อยจากอารมณ์นั้น แล้วเอาสติมากำหนดที่ท้องเหมือนเดิม

เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติและสมาธิดีขึ้นเป็นลำดับ และได้ทำการกำหนดลมหายใจเข้าออกอยู่เรื่อยไปแล้ว ลมหายใจเข้าออกนั้นก็จะปรากฏชัดขึ้นทุกที คือการรู้ท้องพอง และท้องยุบนั้นชัดเจนขึ้นมาก เมื่อเวลาพองขึ้นก็รู้ชัดทุก ๆ ขณะนับตั้งแต่เริ่มพองขึ้น จนกระทั่งถึงที่สุดของการพองนั้น และเมื่อเวลายุบลงก็รู้ชัดนับตั้งแต่เริ่มยุบลงจนกระทั่งถึงที่สุดของการยุบนั้น เมื่อรู้ชัดดังนี้แล้วให้เติมสติในการกำหนดนั้นให้ถี่เข้าอีก เช่น ในตอนแรกรู้แต่เพียงว่า “พองหนอ ยุบหนอ” เมื่อสติดีขึ้นความรู้ชัดขึ้นดังกล่าวแล้วนั้น ก็กำหนดรู้เพิ่มขึ้นว่า “พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ” เป็น ๓ ระยะดังนี้เรื่อย ๆ ไป และถ้าสติสมาธิดีขึ้นอีก ก็ให้เพิ่มการกำหนดรู้ขึ้นเป็น ๔ ระยะ คือ “พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ” ในการกำหนดรู้ว่า นั่งหนอนั้น หมายความว่า ให้ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ว่า รูปคือร่างกายของเรานั่งอยู่ และกำหนดรู้ว่า ถูกหนอนั้น หมายความว่า ให้กำหนดรู้ตรงส่วนร่างกายที่ถูกกับพื้นนั้นให้ชัด

ในขณะที่กำหนดรู้ว่า “พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ” นั้น ถ้าหากว่าไม่มีความรู้สึกในการพองขึ้นและยุบลงที่ท้อง รู้สึกแต่อาการนั่งกับถูกแล้ว ก็ให้กำหนดแต่นั่งหนอ ถูกหนอได้ หรือการนั่งนั้นก็ไม่รู้สึก รู้แต่ถูกอย่างเดียว ก็ให้กำหนดแต่อย่างเดียว คือ ถูกหนอ ถ้าความรู้สึกในการนั่ง หรือการพองขึ้นยุบลงปรากฏขึ้นอีกเวลาใด ก็ให้กำหนดรู้อย่างเดิมต่อไป หรือถ้าหากว่าทั้ง ๔ อย่างนี้ไม่ปรากฏชัดเลย ผู้ปฏิบัติก็รู้ว่าทั้ง ๔ อย่างนี้ไม่ปรากฏชัด ฉะนั้น ให้กำหนดว่า รู้หนอ ๆ ดังนี้เรื่อยไป และเมื่ออย่างหนึ่งอย่างใดปรากฏชัดขึ้นอีก ก็ให้กำหนดรู้ในสิ่งที่เกิดขึ้นนั้น ข้อสำคัญเมื่อความรู้สึกในสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ปรากฏแล้ว อย่าพยายามกระทำให้ปรากฏ ต้องปล่อยให้เป็นไปตามสภาวะ คือ อนัตตา ถ้าฝืนสภาวะแล้ว ก็จะเป็นอัตตาไป ในอิริยาบถอื่น ๆ ก็ให้ปฏิบัติในทำนองเดียวกันนี้

ส่วนการกำหนดอิริยาบถอื่น ๆ มีอิริยาบถนอน ยืน เดินนั้น มีวิธีการกำหนดดังนี้ คือ การกำหนดในอิริยาบถนอนนั้น ก็ปฏิบัติโดยทำนองเดียวกันกับ

อิริยาบถนั่ง เว้นแต่เมื่อตอนที่กำหนดว่า พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ นั้น ให้เปลี่ยนเป็นพองหนอ ยุบหนอ นอนหนอ ถูกหนอ เท่านั้น

การกำหนดรู้อิริยาบถยืน กำหนดดังนี้ คือ โดยมากอิริยาบถยืนนี้ เป็นอิริยาบถที่ติดต่อกันระหว่างการนั่งกับการเดิน และระหว่างการนอนกับการเดิน คือ ในขณะนั่งอยู่ เมื่อมีความต้องการจะลุกขึ้นเพื่อจะเดินนั้น ก็ต้องผ่านการยืนก่อน ฉะนั้น ให้กำหนดดังนี้ ลุกขึ้นหนอ ยืนหนอ และเมื่อขณะนอนอยู่มีความต้องการจะลุกขึ้นเดิน ก็ต้องผ่านอิริยาบถยืนก่อนเช่นเดียวกัน และการกำหนด ก็กำหนดทำนองเดียวกัน คือ ลุกขึ้นหนอ นั่งหนอ ลุกหนอ ยืนหนอ ดังนี้

การกำหนดรู้ในอิริยาบถเดินมีดังนี้ คือ ในตอนแรก กำหนดระยะเดียว คือ

เมื่อก้าวเท้าขวาออก ให้กำหนดว่า ขวาย่างหนอ

เมื่อก้าวเท้าซ้ายออก ให้กำหนดว่า ซ้ายย่างหนอ

ให้กำหนดอย่างนี้เรื่อย ๆ ไปและพยายามจับให้ได้ปัจจุบันทุกครั้งไป หมายความว่า สติที่ทำหน้าที่กำหนดรู้กับการยกของขานั้น ให้ทำหน้าที่พร้อม ๆ กัน เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติดีขึ้น ให้เพิ่มการกำหนดเป็น ๒ ระยะ คือ กำหนดว่า ยกหนอ เหยียบหนอ หมายความว่า เมื่อยกขาข้างใดข้างหนึ่งขึ้นก็ตาม ขณะยกให้ใช้สติกำหนดว่า ยกหนอ เมื่อขณะย่างลงกับพื้นให้กำหนดว่า เหยียบหนอ ทำดังนี้เรื่อยไป และเมื่อสติดีมากขึ้น ให้เติมการกำหนดเป็น ๓ ระยะ คือ ยกหนอ ย่างหนอ เหยียบหนอ หมายความว่า เมื่อขณะที่ยกขาข้างใดข้างหนึ่งขึ้นให้กำหนดว่า ยกหนอ เมื่อขณะที่กำลังย่างเท้าไปให้กำหนดว่า ย่างหนอ และเมื่อขณะเท้าลงถึงพื้นให้กำหนดว่า เหยียบหนอ กำหนดดังนี้เรื่อยไป เมื่อสติสมาธิดีขึ้นอีก คือ รู้ชัดมากขึ้น ก็ให้เติมการกำหนดเป็น ๔ ระยะ คือ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ เหยียบหนอ การกำหนดในการยก การย่าง และการเหยียบนั้น กำหนดเหมือนกับที่กล่าวแล้ว ส่วนที่กำหนดเติมว่า ลงหนอนั้น คือ เมื่อขณะที่เท้ากำลังลงสู่พื้นนั้น ก็กำหนดว่า ลงหนอ ให้กำหนดเป็น ๔ ระยะ ดังนี้เรื่อยไป เมื่อความรู้ชัดเจนขึ้นอีก ให้เติมการกำหนดเป็น ๕ ระยะ คือ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ เหยียบหนอ กด

หนอ การกำหนดเติมว่า กดหนอนั้น หมายความว่า เมื่อเท้าข้างหนึ่งย่างลงถึงพื้นเรียบร้อยแล้ว และจะยกขาอีกข้างหนึ่งย่างต่อไปนั้น เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องกดน้ำหนักตัวลงเสียก่อน จึงจะเปลี่ยนไปยกเท้าอีกข้างหนึ่งต่อไปได้ ตอนที่กำลังกดตัวลงนี้แหละ ให้กำหนดว่า กดหนอ ให้กำหนดดังนี้เรื่อย ๆ ไป เมื่อความรู้สึกชัดเจนดีขึ้นอีก ให้เติมการกำหนดลงเป็น ๖ ระยะ คือ ยกขึ้นหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ เหยียบหนอ กดหนอ การกำหนดว่า ยกขึ้นหนอนั้น หมายความว่า เมื่อเริ่มยกขาข้างใดข้างหนึ่งขึ้นก็ตาม ทีแรกส้นเท้าจะเผยอขึ้นก่อน ส่วนปลายเท้านั้นยังคงกดอยู่กับพื้น ตอนที่ส้นเท้าเผยอยกขึ้นนี้แหละ ให้กำหนดว่า ยกขึ้นหนอ และเมื่อยกปลายเท้าขึ้นพ้นจากพื้นแล้ว ก็กำหนดซ้ำอีกว่า ยกหนอ ต่อไปก็กำหนดว่า ย่างหนอ ลงหนอ เหยียบหนอ กดหนอ ดังนี้เรื่อยไป พยายามจับให้รู้ชัดทุก ๆ ระยะตามที่กล่าวมาแล้ว การกำหนดอิริยาบถเดินนี้ มีระยะแห่งการกำหนดอย่างมากเพียง ๖ ระยะเท่านั้น ถ้าผู้ปฏิบัติกำหนดได้ถึง ๖ ระยะเช่นนี้แล้ว ก็เป็นที่เข้าใจได้ว่าผู้ปฏิบัตินั้น มีสติ สมาธิ สมบูรณ์ดีแล้ว

อนึ่ง ท่านแสดงการเดินเป็น ๖ ระยะไว้ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา เป็นภาษาบาลีว่า

๑. ยกขึ้น	(หนอ)	อุทฺธรณ
๒. ยก	(หนอ)	อติหรณ
๓. ย่าง	(หนอ)	วีติหรณ
๔. ลง	(หนอ)	โวสฺสชฺชน
๕. เหยียบ	(หนอ)	สนฺนิกฺเขปน
๖. กด	(หนอ)	สนฺนิรุชฺฌน

ในการกำหนดการเดินนั้น ถ้ากำหนดเดินไปจนสุดทางแล้ว ต้องการจะกลับตัวเพื่อตั้งต้นเดินใหม่ ในการกลับตัวนั้นให้กำหนดดังนี้ คือ

ก่อนที่จะกลับตัวต้องหยุดยืนเสียก่อน ให้กำหนดว่า ยืนหนอ ๆ และเมื่อต้องการจะกลับตัวไปทางขวา ให้ค่อย ๆ ขยับเท้าขวาเบนแยกออกจากเท้าซ้าย ขณะที่เบนเท้าขวาออกพร้อมกับการหมุนตัวกลับนั้น ให้กำหนดตามไปพร้อม ๆ

กันว่า กลับหนอ ๆ ขยับเท้าขวาและเท้าซ้ายสลับกันไป พร้อมกับการกำหนดว่า กลับหนอ ๆ ดังนี้ จนกว่าจะกลับตัวได้ตามความต้องการ ถ้าต้องการกลับตัวไปทางซ้าย ให้ขยับเท้าซ้ายเบนออกจากเท้าขวาหมุนตัวไปตาม กำหนดว่า กลับหนอๆ ต่อไปก็ปฏิบัติเช่นเดียวกันกับการกลับตัวไปทางขวา เมื่อกลับตัวได้แล้ว ต้องหยุดยืนอยู่ก่อน และกำหนดว่า ยืนหนอ ๆ เช่นเดียวกับเมื่อก่อนจะกลับตัว แล้วจึงกำหนดการเดินต่อไปในทำนองเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้ว ถ้าในขณะที่ปฏิบัติอยู่นั้นมีสติและสมาธิดีขึ้น ในขณะที่ยืนอยู่ก็กำหนดเพิ่มว่า ถูกหนอ ๆ หมายความว่า ในขณะที่ยืนนั้น มีความรู้สึกว่า เท้าถูกกับพื้น ความรู้สึกที่รู้ว่าถูกนี้แหละให้กำหนดว่า ถูกหนอ ๆ ฉะนั้น ในตอนต่อจากนี้ไป เมื่อขณะยืนต้องกำหนดเป็น ๒ ระยะเรื่อยไป คือ ยืนหนอ ถูกหนอ ในขณะที่กำลังปฏิบัติกำหนดการเดินอยู่นั้น ถ้ามีอารมณ์พิเศษปรากฏขึ้นภายใน เช่น มีนิมิตเป็นภาพต่าง ๆ หรือเป็นแสงสว่างปรากฏขึ้น หรือมีความตกใจ ความกลัว ความดีใจ ขนลุก ขนพอง เป็นต้น เหล่านี้เกิดขึ้น หรือมีอารมณ์ภายนอกมากระทบ เช่น เห็นคน สัตว์ หรือได้ยินเสียงต่าง ๆ ชัดเจน หรือได้กลิ่นแรง ๆ หรือกระทบความเย็น ความร้อน ปรากฏชัดเหล่านี้ ให้ผู้ปฏิบัติหยุดกำหนดการเดินเสียชั่วคราว เอาสติมากำหนดรู้อารมณ์พิเศษที่เกิดขึ้นเหล่านี้เสียก่อน จนกว่าอารมณ์เหล่านี้จะไม่ปรากฏชัด หรือหายไปแล้ว จึงค่อยกลับมากำหนดรู้การเดินต่อไปตามเดิม

วิธีกำหนดรู้ในการกินอาหาร

วิธีการกำหนดรู้ในขณะกินอาหาร มีวิธีกำหนดดังนี้ คือ ในระยะที่ ๑ กำหนดเพียงหยาบ ๆ ก่อน คือ ขณะเห็นอาหาร ให้กำหนดว่า เห็นหนอ เมื่อขณะยกมือไปหยิบอาหาร กำหนดว่า ไปหนอ เมื่อถึงอาหารแล้ว และหยิบอาหารนั้น กำหนดว่า หยิบหนอ เมื่อหยิบเอาอาหารมากำหนดว่า เอามาหนอ เมื่อเอาใส่ปาก กำหนดว่า ใส่หนอ เมื่อเอามือลงจากปาก กำหนดว่า ลงหนอ เมื่อเคี้ยวอาหาร และกลืนกินนั้น ก็กำหนดว่า กินหนอ รวมการกำหนดในระยะที่ ๑ มีดังนี้คือ

เห็นหนอ ไปหนอ หยิบหนอ เอามาหนอ ใส่หนอ ลงหนอ กินหนอ

ระยะที่ ๒ เมื่อปฏิบัติกำหนดสติในระยะที่ ๑ ได้ดีแล้ว คือ การกำหนดนั้นได้ตรงที่ปัจจุบันทุก ๆ ระยะ ทุก ๆ คำข้าวที่กิน และทุก ๆ ครั้งที่กินแล้ว ให้เติมการกำหนดรู้ลงไปอีก คือ เมื่อกำหนดว่า เห็นหนอ แล้วเมื่อยกมือขึ้นให้กำหนดว่ายกหนอ เมื่อยื่นมือออกไป กำหนดว่า ไปหนอ เมื่อลดมือลงกำหนดว่า ลงหนอ เมื่อเอามือหยิบอาหารกำหนดว่า หยิบหนอ เมื่อหยิบเอาอาหารมา กำหนดว่า เอามาหนอ เมื่อเอาใส่ปากกำหนดว่า ใส่หนอ เมื่อเอามือลงจากปากกำหนดว่า ลงหนอ เมื่อเคี้ยวอาหารกำหนดว่า เคี้ยวหนอ เมื่อกลืนอาหารกำหนดว่า กลืนหนอ รวมการกำหนดในระยะที่ ๒ มีดังนี้ คือ

เห็นหนอ ยกหนอ ไปหนอ ลงหนอ หยิบหนอ
เอามาหนอ ใส่หนอ ลงหนอ เคี้ยวหนอ กลืนหนอ

ระยะที่ ๓ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดได้ดีขึ้นอีก ให้เติมการกำหนดรู้ลงไปอีกดังนี้ คือ เห็นหนอ ยกหนอ ไปหนอ ลงหนอ เมื่อมือถึงอาหารรู้สึกกำหนดว่า ถูกหนอ หยิบหนอ เอามาหนอ เมื่อมือที่หยิบอาหารมานั้น กระทบถูกกับริมฝีปากให้กำหนดว่า ถูกหนอ เมื่ออ้าปากขึ้นกำหนดว่า อ้าหนอ เมื่อเอาอาหารใส่ปากกำหนดว่า ใส่หนอ เมื่อเอามือออกจากปากกำหนดว่า เอาออกหนอ เมื่อหุบปากกำหนดว่า หุบหนอ เมื่อเอามือลง กำหนดว่า ลงหนอ เมื่อเอามือวางพักในที่ใดที่หนึ่งก็ตาม มีความรู้สึกในการกระทบของมือนั้นปรากฏขึ้นให้กำหนดว่า ถูกหนอ ต่อไปก็กำหนดว่า เคี้ยวหนอ กลืนหนอ รวมการกำหนดในระยะที่ ๓ มีดังนี้ คือ

เห็นหนอ ยกหนอ ไปหนอ ลงหนอ ถูกหนอ หยิบหนอ
เอามาหนอ ถูกหนอ อ้าหนอ ใส่หนอ เอาออกหนอ หุบหนอ
ลงหนอ ถูกหนอ เคี้ยวหนอ กลืนหนอ

ระยะที่ ๔ ก็กำหนดอย่างเดียวกับระยะที่ ๓ แต่ในขณะที่กำลังเคี้ยวอาหารอยู่นั้น มีความรู้สึกในรสอาหารปรากฏขึ้น เช่น รู้สึกเปรี้ยว เค็ม เผ็ด ขม หวาน เหล่านี้ให้กำหนดว่า เคี้ยวหนอ เปรี้ยวหนอ เคี้ยวหนอ เค็มหนอ เคี้ยวหนอ ขมหนอ เคี้ยวหนอ เผ็ดหนอ เคี้ยวหนอ หวานหนอ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วแต่รสใดปรากฏขึ้น และในขณะที่กำลังกำหนดรู้รสอยู่นี้ ถ้าหากว่า มีความพอใจหรือไม่

พอใจเกิดขึ้น ให้หยุดการกำหนดรู้การเคี้ยวเสียก่อน แล้วเอาสติมากำหนดรู้ความพอใจหรือไม่พอใจที่เกิดขึ้นนั้นทันที ถ้ามีความพอใจ ความชอบใจเกิดขึ้น ก็กำหนดว่า พอใจหนอหรือชอบใจหนอ ถ้าความไม่พอใจหรือไม่ชอบใจเกิดขึ้น ก็กำหนดว่า ไม่พอใจหนอ ไม่ชอบใจหนอ ดังนี้ จนกว่าความพอใจหรือไม่พอใจนั้นจะหายไป จึงค่อยกลับมากำหนดการเคี้ยวและการรับรู้ต่อไป

วิธีกำหนดรู้ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ

วิธีกำหนดรู้ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ มีดังต่อไปนี้ คือ เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สึกปวดอุจจาระหรือปัสสาวะ ก็ให้กำหนดว่า ปวดหนอ ๆ และเมื่อเวลาที่เดินไปนั้นก็ให้กำหนดการเดินอย่างที่แสดงไว้ในอิริยาบถเดิน และถ้าการปวดอุจจาระหรือปัสสาวะนั้นรู้สึกปวดมาก ถ้ากำหนดในการเดินในระยะที่ ๒ ระยะที่ ๓ ระยะที่ ๔ ระยะที่ ๕ นั้นจะไม่ทัน จะกำหนดแต่เพียงในระยะที่ ๑ ก็ได้ และเมื่อกำลังนั่งถ่ายอยู่นั้น ให้กำหนดว่า พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ แต่ถ้าความรู้สึกในการถ่ายนั้นมีมากกว่าที่จะรู้สึกถึงลมหายใจเข้าออกก็ไม่ต้องกำหนดพองหนอ ยุบหนอ ให้กำหนดแต่นั่งหนอ ปวดหนอ เท่านั้น และขณะที่กำลังถ่าย คือ อุจจาระหรือปัสสาวะนั้น กำลังเคลื่อนออกมาให้กำหนดรู้ตามโดยกำหนดว่า รู้หนอ ๆ จนกระทั่งอุจจาระหรือปัสสาวะนั้นเคลื่อนออกมาหมดแล้ว

วิธีกำหนดรู้ในอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถน้อย

แสดงวิธีการกำหนดรู้ในการกระทำสิ่งต่าง ๆ ทั้งในอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถน้อย (อิริยาบถย่อย) ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น มีสิ่งสำคัญที่ผู้ปฏิบัติควรจะกำหนดรู้ด้วยอีกอย่างหนึ่ง คือ ตามธรรมดาคนเราก่อนที่จะกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดลงไปนั้น ต้องมีนามธรรม คือ จิตที่มีความต้องการจะกระทำสิ่งนั้น ๆ เกิดขึ้นมาก่อนเสมอ แล้วจึงกระทำสิ่งนั้น ๆ ลงไป จิตที่มีความต้องการกระทำสิ่งต่าง ๆ นี้ก็คือ จิตเป็นผู้สั่งงานนั่นเอง เมื่อจิตที่เป็นผู้สั่งงานเกิดขึ้นแล้ว ความรู้สึกว่าอยากจะทำอย่างนั้นอย่างนี้ต่อสิ่งต่าง ๆ เช่น

อยากนั่ง อยากนอน อยากลุก อยากเดิน อยากยืน
อยากกิน อยากพูด อยากฟัง อยากนึก อยากคิด

เหล่านี้เป็นต้นย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติเมื่อถึงระยะที่สติและสมาธิอยู่ในขั้นดีแล้ว ต้องเพิ่มเติมการกำหนดรู้การอยากต่อสิ่งต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนั้นลงไปด้วย เช่น ถ้าอยากนั่ง ก็ให้กำหนดว่า อยากนั่งหนอ ต่อไปจึงกำหนดรู้การนั่ง คือ นั่งหนอ หรือในขณะที่กำลังนั่งอยู่มีความอยากลุกขึ้นเกิดขึ้น ก็กำหนดว่า อยากลุกขึ้นหนอ ต่อไปจึงกำหนดการลุกขึ้นว่า ลุกขึ้นหนอ ถ้าความอยากกินอาหารเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดว่า อยากกินหนอ หรือ หิวหนอ ดังนี้เป็นต้น ส่วนการกระทำอื่น ๆ ไม่ว่ากระทำอะไรก็ตาม จะเป็นอิริยาบถใหญ่หรืออิริยาบถย่อยก็ตาม ย่อมมีจิตเป็นตัวสั่งงาน คือ จิตที่ต้องการจะกระทำสิ่งนั้นเกิดขึ้นก่อนเช่นเดียวกัน ฉะนั้น จึงให้กำหนดความต้องการนั้น ๆ ก่อนในทำนองเดียวกับที่ได้แสดงมาแล้วนั้น

เวลาที่ใช้กำหนดในแต่ละระยะ

การกำหนดรู้ในอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อยต่าง ๆ ก็จัดเป็นระยะของการกำหนดนั้น ผู้ปฏิบัติควรใช้เวลากำหนดในระยะหนึ่ง ๆ อย่างน้อยระยะละ ๑ วัน หรือแล้วแต่อาจารย์ผู้แนะนำจะพิจารณาเห็นสมควรว่า จะให้เพิ่มเติมระยะกำหนดนั้นเป็นเวลาเท่าใด ก็ให้ผู้ปฏิบัติประพฤติไปตามคำแนะนำของอาจารย์ผู้สอนทุกประการ

หมายเหตุ... วิธีการกำหนดตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นเพียงวิธีการของอาจารย์ในรุ่นหลัง ๆ ไม่ได้มาในพระไตรปิฎก ผู้ศึกษาอาจใช้วิธีการปฏิบัติอย่างอื่น ที่เห็นว่าถูกต้องตามหลักพระปริยัติและเหมาะกับจริตของตนก็ได้ จุดมุ่งหมายสำคัญ ก็คือ ให้รู้รูปนามตามความเป็นจริง โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง

หน้าที่ของผู้ปฏิบัติ

ผู้ปฏิบัติจำเป็นจะต้องศึกษาให้รู้หน้าที่ของผู้ปฏิบัติที่จะต้องประพฤติในขณะเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานดังต่อไปนี้ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติไม่มีหน้าที่ที่จะทำกิจอย่างอื่นนอกจากการกำหนดรู้อย่างเดียว

๒. ในขณะที่กำหนดรู้ ก็ต้องกระทำไปโดยช้า ๆ คล้ายกับคนเจ็บไข้

๓. ในขณะที่นั่งก็ดี ยืนก็ดี เดินก็ดี ให้พยายามตั้งกายให้มั่นคง หมายความว่า เมื่อนั่งก็อย่าทำตัวโยกไปโยกมา เมื่อยืนก็อย่าทำตัวส่ายไปมา หรือเมื่อเดินก็อย่าเดินทำตัวให้โซเซ

๔. เมื่อพระอาจารย์ผู้แนะนำกัมมัฏฐานมาทำการสอบอารมณ์ ต้องบอกไปตามความจริงที่ตนได้รู้ ได้เห็น อย่าปิดบัง หรือเอาความคิดความเห็นที่ตนเคยได้ยินได้ฟังมาพูดให้อาจารย์ฟัง

๕. เมื่ออาจารย์แนะนำให้ทำอย่างไรต้องปฏิบัติไปตามคำสั่งของอาจารย์ทุกประการ

๖. พยายามเว้นเครื่องบริโภคต่าง ๆ ที่ไม่จำเป็นให้ลดน้อยที่สุด เช่น การกินหมาก สูบบุหรี่ หรือทานอาหารจุกจิกบ่อย ๆ เหล่านี้เป็นต้น

๗. อย่านอนให้มากเกินไป กลางวันไม่ควรนอน สำหรับกลางคืนควรนอนอย่างมากที่สุดเพียง ๕ ชั่วโมง

๘. เมื่อสมาธิดีมากแล้ว ควรลดเวลานอนในเวลากลางคืนให้เหลือน้อยที่สุดจนกระทั่งไม่นอนได้เป็นการดี ถ้าจะต้องมีการพักผ่อนในตอนกลางวันสัก ๒ ชั่วโมง หรือ ๓ ชั่วโมง และสมาธิดีขึ้นอีกเป็นพิเศษ คือ สามารถกำหนดให้ติดต่อกันได้ไม่ขาดสาย แม้ว่าจะไม่ได้ตั้งใจกำหนดก็ตาม ในตอนนี้ไม่ควรมีอิริยาบถนอนโดยเฉพาะ

๙. การกำหนดรู้ในอิริยาบถต่าง ๆ นั้น ควรพยายามกำหนดในอิริยาบถนั่งให้ค่อย ๆ มากขึ้นในเวลาภายหลัง คือ ในเวลาที่มีสมาธิดีแล้ว

๑๐. ในขณะที่ปฏิบัติอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติควรระวังร่างกายให้มีสุขภาพปกติดีอยู่เสมอ เช่น ถ้ารู้สึกท้องผูก ก็ควรแก้ไขในเรื่องนี้ให้หายไป เป็นต้น

๑๑. ในขณะที่อาจารย์กำลังสอบถามผู้ปฏิบัติอื่น ๆ อยู่ ไม่ควรไปสนใจแต่ควรทำกิจของตน คือ การกำหนดรู้อาการของตนแต่ฝ่ายเดียว

อนึ่ง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเมื่อขณะกำลังปฏิบัติอยู่นั้น ไม่ควรจะให้ผู้ที่ไม่เกี่ยวข้อง หมายถึง บุคคลภายนอกที่ไม่ใช่ผู้ปฏิบัติด้วยกัน หรือผู้ที่ไม่มีความเลื่อมใสศรัทธาต่อกุศลกิจอันนี้ เข้ามารู้เห็นการกระทำของผู้ปฏิบัติ เพราะอาจจะทำให้เกิดการดูถูกดูหมิ่นขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตของผู้ที่ดูถูกดูหมิ่นก็จะเกิดเป็นอกุศลจิตขึ้น ซึ่งจัดเป็นโทษอย่างหนึ่งคล้ายกับอริยูปวาทกรรม สามารถให้ได้รับผลที่ไม่ดีทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ส่วนตัวผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเอง เมื่อถูกคนอื่นรับรู้หรือมองเห็นการประพฤติปฏิบัติแล้ว ก็อาจเป็นเหตุให้อารมณ์กัมมัฏฐานหรือสติสมาธิเสื่อมเสียไป ซึ่งจะทำให้จิตใจไม่สบาย ฉะนั้น จึงไม่ควรให้คนอื่นที่ไม่เข้าใจในเรื่องของการปฏิบัตินี้มารู้เห็นดังกล่าวแล้ว

เหตุที่ใช้สติกำหนดลมหายใจที่ท้อง

ในการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกโดยเอาสติตั้งไว้ที่ท้องกำหนดว่า “พองหนอ ยุบหนอ” ตามที่ได้แสดงมาแล้วนั้น บางทีอาจจะทำให้ผู้อ่านเกิดความสงสัยว่า ทำไมจึงไม่เอาสติตั้งไว้ที่ปลายจมูกตามแนวของมหาสติปัฏฐานสูตร ในข้อนี้มีอธิบายว่า ตามแนวของมหาสติปัฏฐานสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกนั้นให้ใช้สติตั้งไว้ที่ปลายจมูกและเมื่อหายใจเข้าก็ให้รู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกก็รู้ว่าหายใจออก เป็นต้นนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยธัมมาธิษฐาน คือ เป็นแนวทางที่ใช้ได้ทั้ง ๒ ทาง ได้แก่ ทางสมถะและทางวิปัสสนา ส่วนจุดประสงค์ของการกำหนดลมหายใจนี้ ก็เพื่อมิให้จิตใจของผู้ปฏิบัตินั้นฟุ้งออกไปที่อื่น ให้มาจับอยู่ที่ลมหายใจเข้าออกอย่างเดียว เพื่อให้เกิดสมาธินั่นเอง แต่สำหรับผู้ปฏิบัติถ้าต้องการให้ฌานเกิดนั้น ก็จำเป็นต้องตั้งสติไว้ที่ปลายจมูก เพราะวิธีกำหนดลมตามแนวทางของสมถะนั้น มีวิธีอยู่หลายอย่างด้วยกัน เช่น กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก สั้น ยาว และกำหนดโดยวิธีให้รู้ต้นลม

กลางลม ปลายลม หรือกำหนดโดยวิธีนับอย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้น การตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกจึงเหมาะสมกว่าการที่จะตั้งไว้ที่ท้อง ส่วนการกำหนดลมหายใจโดยวิธีการของผู้ปฏิบัติวิปัสสนานั้นไม่มีหลากหลายวิธี เพียงแต่ให้กำหนดรู้ว่าลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเท่านั้น ฉะนั้น ถ้าจะใช้สติกำหนดที่ปลายจมูกก็ทำได้ แต่ว่าสู้เอาสติไปกำหนดที่ท้องไม่ได้ เพราะการกำหนดที่ท้องนี้ย่อมปรากฏชัดกว่าที่ปลายจมูก และสามารถจะเห็นรูปนามได้เร็ว เพราะขณิกสมาธิเกิดขึ้นได้เร็ว และการที่ขณิกสมาธิเกิดขึ้นได้เร็วนั้น ก็เนื่องมาจากการกำหนดรู้ท้องพองขึ้นและยุบลง ซึ่งเป็นสิ่งที่ปรากฏได้ง่ายกว่าทางจมูก เพราะว่าลมหายใจที่ปรากฏที่ท้องนั้นหยาบกว่าลมหายใจที่ปรากฏที่ปลายจมูก อีกประการหนึ่ง การพองขึ้นและยุบลงของท้องนั้นก็เกิดจากลมที่ผ่านเข้ามาและผ่านออกไปทางจมูกนั่นเอง และเมื่อมีลมหายใจเข้าออกทางจมูกแล้ว การพองขึ้นและยุบลงของท้องก็ย่อมมีเช่นเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีอะไรผิดแปลกออกไปกว่ากัน ฉะนั้น อาจารย์ผู้สอนวิปัสสนาจึงให้ผู้ปฏิบัติใช้วิธีกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยเอาสติกำหนดที่ท้อง ดังที่อธิบายไว้แล้วข้างต้นนั้น

อานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

อานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น มีดังต่อไปนี้ คือ ในขณะที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่นั้น อกุศลธรรมชนิดอย่างหยาบที่เกี่ยวกับกายทุจริตและวจีทุจริต เช่น การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้นนั้น ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงว่าจะเกิดขึ้นได้ แม้แต่อกุศลธรรมอย่างละเอียดที่เป็นมโนทุจริต เช่น ความพอใจ ความไม่พอใจ ความหลง ความฟุ้งซ่าน ความนึกคิดต่าง ๆ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้นเหล่านี้ก็มีโอกาสเกิดขึ้นได้น้อยที่สุด หรือถ้าหากว่าเกิดขึ้นแล้วก็ไม่อาจจะตั้งอยู่ได้นาน ทั้งนี้เป็นเพราะว่าในขณะที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่นั้น ย่อมมีสติสัมปชัญญะ คือ การกำหนดรู้ตัวอยู่เสมอ ทุกสิ่งทุกอย่างที่ผู้ปฏิบัติกระทำอยู่ในขณะนั้น จะเป็นทางกาย ทางวาจา หรือทางใจก็ตาม ย่อมต้องมีสติ

รู้อยู่ทุกขณะ การมีสติรู้อยู่ทุกขณะนี้แหละ สามารถที่จะกั้นไม่ให้กิเลสต่าง ๆ มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้นนั้นเกิดขึ้นได้โดยง่าย เพราะตามธรรมดาคนเรานั้น กิเลสต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ ในขณะที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้อง และนึกคิด เช่น ขณะเห็น ถ้ามีความพอใจอยากได้เกิดขึ้น อย่างนี้ก็เป็นโลภกิเลส ถ้ามีความไม่พอใจ ความกลัว ความเสียใจ อย่างนี้ก็จัดเป็นโทสกิเลส ถ้ามีความสงสัยหรือมีความฟุ้งซ่านด้วยอำนาจความไม่รู้เกิดขึ้น อย่างนี้ก็จัดเป็นโมหกิเลส ส่วนกิเลสนอกจากนี้ ก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปตามสมควร การที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่าขาดสติสัมปชัญญะนั่นเอง แต่สำหรับผู้ปฏิบัตินั้นมีสติสัมปชัญญะ คือ กำหนดรู้อยู่เสมอในการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ กุศลจิต ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ที่มีสติเป็นหัวหน้าย่อมได้โอกาสเกิดอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ อกุศลจิตคือกิเลสต่าง ๆ จึงไม่มีโอกาสเกิดขึ้น หรือถ้าหากจะมีโอกาสเกิดขึ้นบ้าง ก็ไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้นาน ดังกล่าวมาแล้ว ถ้าผู้ปฏิบัติมีความเพียรพยายามปฏิบัติอยู่ได้เรื่อยไป นามรูปปริจเฉทญาณที่เป็นภาวนามัยย่อมเกิดขึ้น และถ้าเพียรปฏิบัติต่อไปเช่นนี้ ปัจจยปริคคหญาณก็ย่อมเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้ถึงปัจจยปริคคหญาณแล้ว ก็ได้ชื่อว่าเป็น **"จูฬโสดาบัน"** ถ้าเพียรปฏิบัติต่อไปวิปัสสนาญาณก็ย่อมปรากฏเกิดขึ้นตามลำดับ คือ

๑. **สัมมสนญาณ** ปัญญาที่กำหนดรู้รูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒. **อุทยัพพยญาณ** ปัญญาที่กำหนดเห็นความเกิดขึ้นและดับไปปรากฏชัด

๓. **ภังคญาณ** ปัญญาที่กำหนดเห็นรูปนามดับไปฝ่ายเดียว

๔. **ภยญาณ** หรือ **ภยตูปัฏฐานญาณ** ปัญญาที่กำหนดเห็นรูปนามนี้ว่าเป็นภัยที่น่ากลัว

๕. **อาทีนวญาณ** ปัญญาที่กำหนดเห็นรูปนามโดยความเป็นทุกข์โทษ

๖. **นิพพิทาญาณ** ปัญญาที่เห็นรูปนามเป็นของน่าเบื่อหน่าย

๗. **มุญจิตุกัมยตาญาณ** ปัญญาที่กำหนดเห็นรูปนามน่าเบื่อหน่ายแล้วใคร่จะพ้นไปจากรูปนามนั้น

๘. ปฏิสังขาญาณ ปัญญาที่กำหนดหาอุบายเพื่อจะเปลื้องตนให้พ้นไปจากรูปนามนั้น

๙. สังขารุเปกขาญาณ ปัญญาที่กำหนดวางเฉยในสังขารธรรม คือ รูปนามขันธ์ ๕ ไม่ยินดียินร้าย

เมื่อผู้ปฏิบัติได้ญาณทั้ง ๙ นับตั้งแต่สัมมสนญาณ เป็นต้นมาจนกระทั่งถึงสังขารุเปกขาญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๙ นี้ได้ชื่อว่าเป็น **"มัชฌิมโสดาบัน"** ถ้าเพียรพยายามต่อไป ญาณอันอยู่ในมัคควิถี คือ อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ และโสดาปัตติมัคคญาณ โสดาปัตติผลญาณ ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้น ซึ่งนับว่า ผู้ปฏิบัตินั้นได้บรรลุเป็น **"มหาโสดาบัน"** อย่างสมบูรณ์ ได้ชื่อว่า เป็นพระอริยบุคคลเบื้องต้นในพระพุทธศาสนา อันเป็นอานิสงส์ที่ยิ่งใหญ่ซึ่งเกิดจากความเพียรปฏิบัติวิปัสสนา ที่ได้แสดงมาแล้วในเบื้องต้นนั่นเอง

อนึ่ง ผู้ใดได้บำเพ็ญเพียรปฏิบัติในวิปัสสนากัมมัฏฐานจนกระทั่งได้บรรลุถึงขั้นมรรค ผลแล้ว เป็นอันว่า ผู้นั้นย่อมนอนใจได้ว่าจะไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารอีกนานต่อไป และประตูอบายทั้ง ๔ ย่อมปิดสนิทสำหรับพระอริยบุคคลนี้อย่างแน่นอน เมื่อพระอริยบุคคลนี้เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาในภพชาติต่อไป ย่อมไม่เกิดในตระกูลต่ำ ย่อมไม่ไปเกิดในตระกูลที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ ย่อมไม่ไปเกิดในประเทศที่ไม่มีพระพุทธศาสนา ย่อมเป็นผู้ไม่มีอวัยวะขาดตกบกพร่อง ไม่เกิดเป็นคนพาลคนโง่ และการเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาของพระโสดาบันนี้ จะเกิดอย่างมากเพียง ๗ ชาติเท่านั้น นี้คือ อานิสงส์ที่ได้รับจากการเจริญวิปัสสนานั้น

พระโสดาบัน ๓ ประเภท

ถึงแม้ว่า ผู้ปฏิบัติจะปฏิบัติยังไม่ถึงขั้นมหาโสดาบัน เป็นแต่เพียงได้วิปัสสนาญาณที่อยู่ในขั้นมัชฌิมโสดาบัน หรือขั้นจูฬโสดาบันก็ตาม ถ้าหากว่า ผู้นั้นตายลงในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่หรือออกจากการปฏิบัติแล้ว ต่อมาไม่ช้าก็ตาย

แม้เป็นดังนี้ก็รับรองได้ว่า ผู้นั้นจะไม่ไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ และเมื่อไปบังเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ก็จะไม่ไปเกิดในตระกูลต่ำ จะเป็นสัมมาทิฏฐิบุคคล และมีความยินดีเลื่อมใสต่อกุศลธรรม ทั้งจะได้โอกาสพบกับสัปบุรุษที่มีธรรมอันประเสริฐ ซึ่งเป็นอานิสงส์ที่ได้รับคล้าย ๆ กันกับมหาโสดาบัน อันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาเช่นเดียวกัน หรือถ้าหากว่าผู้ปฏิบัติจะปฏิบัติยังไม่ถึงขั้นจูฬโสดาบัน เป็นแต่เพียงว่ากำลังกำหนดรู้รูปนามอยู่ มีสติและสมาธิดีแล้ว ถ้าตายลงในขณะนั้น หรือเลิกจากการเจริญวิปัสสนาใหม่ ๆ แล้วตายลง ก็ไม่ไปสู่อบายทั้ง ๔ เช่นเดียวกัน และเมื่อเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ก็ไม่เป็นบุคคลที่ไร้ปัญญา ย่อมมีอุปนิสัยในพระพุทธศาสนาติดมา และเมื่อได้ยินได้ฟังธรรมที่ดีแล้ว ย่อมเกิดความเลื่อมใสศรัทธา สนใจในธรรมนั้น ซึ่งเป็นอานิสงส์ที่ได้รับคล้าย ๆ กับจูฬโสดาบัน นี่ก็เป็นอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาเช่นเดียวกัน

อนึ่ง ผู้ที่ได้โสดาปัตติมรรคโสดาปัตติผลเป็นโสดาบันบุคคลแล้ว ถ้าปฏิบัติต่อไปอีก มัคคญาณ ผลญาณ ในลำดับต่อไป ย่อมเกิดขึ้นได้อีกตามลำดับ คือ สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตตมรรค อรหัตตผล ผู้ใดเพียรปฏิบัติจนได้ถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผล เป็นพระอรหันตบุคคลแล้ว นับว่าบุคคลนั้นได้บำเพ็ญกิจในพระพุทธศาสนาจบแล้ว กิเลสอาสวะทั้งหลายที่มีอยู่ในจิตสันดานนั้นได้ถูกประหาณหมดแล้วโดยสิ้นเชิง ผู้นั้นย่อมได้ประสบพระนิพพานข้อแรก คือ **สอุปาทิเสสนิพพาน** หมายความว่า กิเลสทั้งหลายดับหมดแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่ และเมื่อผู้นั้นตายลงก็เป็นอันว่าได้ถึงพระนิพพาน ที่เรียกว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** อันเป็นการดับสิ้นซึ่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ดับสิ้นซึ่งภพชาติที่จะเกิดต่อไปอีก นับว่าผู้นั้นได้ถึงแล้วซึ่งสันติสุข คือความสงบอย่างสูงสุด อันปราศจากชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม ที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปรารถนามุ่งหวังยิ่งนัก ที่จะให้สัตว์ทั้งหลายได้ประสบโดยทั่วถึงกัน และความสุขอันยอดเยี่ยมนี้ ก็เป็นอานิสงส์ที่เกิดจากการบำเพ็ญวิปัสสนา ดังที่ได้พรรณนามาด้วยประการฉะนี้

ประโยชน์ของการสอบอารมณ์กัมมัฏฐาน

การสอบอารมณ์กัมมัฏฐานของผู้ปฏิบัติมีประโยชน์ดังนี้ คือ โดยมากผู้ที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น อาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐานต้องมาทำการสอบอารมณ์อยู่เสมอ การสอบอารมณ์นี้มีประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติ คือ การใช้สติกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัตินั้น ถ้าหากว่า ยังไม่ตรงต่อปัจจุบัน อาจารย์ผู้สอบก็จะได้ชี้แจงแนะนำให้กำหนดให้ถูกต้องตรงต่อปัจจุบัน เมื่อผู้ปฏิบัติใช้สติกำหนดรู้ไม่ทัน เนื่องจากเคลื่อนไหวอิริยาบถเร็วเกินไปหรือช้าเกินไป อาจารย์ผู้สอบอารมณ์ก็จะได้ชี้แจงแนะนำแก้ไขให้เคลื่อนไหวอิริยาบถให้ได้พอเหมาะกับสติที่จะกำหนดได้ทัน ถ้าการกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัติยังกระทำไปโดยไม่ถูกต้อง อาจารย์ผู้สอบอารมณ์ก็จะได้ชี้แจงแนะนำให้ทำโดยถูกต้อง เมื่อผู้ปฏิบัติขาดสติโดยพลั้งเผลอไป ไม่ได้กำหนดอารมณ์นั้น ๆ อย่างเท่าทัน อาจารย์ผู้สอบอารมณ์ก็จะแก้ไขให้ผู้ปฏิบัตินั้นมีสติดีขึ้น ถ้าวิริยะกับสมาธิหรือศรัทธากับปัญญาไม่เสมอกัน อาจารย์ผู้สอบอารมณ์ก็จะแก้ไขแนะนำให้ปรับให้เสมอกัน เมื่อกำหนดรู้ในขั้นแรกของการปฏิบัติกำหนดได้ดีแล้ว อาจารย์ผู้สอบอารมณ์ก็จะได้แนะนำเพิ่มเติมให้ดีขึ้นอีก อนึ่ง ในการสอบกัมมัฏฐานนี้ อาจารย์ผู้สอบจะต้องใช้หลักการสังเกตดูผู้ปฏิบัติ คือ

๑. ผู้ปฏิบัตินั้น มีความเพียรพยายามหรือไม่ ?

๒. จับอารมณ์ได้ตรงปัจจุบันหรือไม่ ?

๓. การกำหนดรู้นั้น กำหนดได้ถูกต้องตามวิธีสอนไว้หรือไม่ ?

๔. การกำหนดรู้อารมณ์ต่าง ๆ นั้น ขาดตกบกพร่องหรือไม่ ?

๕. สติและสมาธิของผู้ปฏิบัตินั้นดีขึ้นแค่ไหน ?

๖. วิปัสสนาญาณที่เป็นภาวนามัย เกิดแล้วหรือยัง? ถ้าเกิดแล้วได้ถึงญาณขั้นไหนแล้ว?

๗. คำบอกอารมณ์ของผู้ปฏิบัตินั้น บอกด้วยภาวนามัยหรือไม่ ?

การกำหนดเวลาสอบอารมณ์นั้นไม่แน่นอน ผู้ปฏิบัติบางคนต้องสอบทุกวัน บางคน ๓ วันสอบ ๑ ครั้งก็ได้ บางคน ๕ วันสอบ ๑ ครั้งก็ได้ บางคน ๗ วันสอบ ๑ ครั้งก็ได้ และบางคนไม่ต้องสอบเลยก็ได้ เป็นแต่เพียงคอยเตือนว่า เมื่อมีนิมิตเกิดขึ้นเป็นพิเศษ หรือมีความรู้สึกเกิดขึ้นเป็นพิเศษ และผู้ปฏิบัติเกิดลังเลในนิมิตและความรู้สึกนั้น ๆ ตัดสินใจไม่ได้ จนเป็นเหตุให้เกิดอุปสรรคในการกำหนดแล้ว ก็ต้องรีบไปแจ้งให้อาจารย์ทราบ เพื่อรับคำแนะนำแก้ไขให้เป็นปกติอย่างเดิมทันที เฉพาะบุคคลที่ไม่ต้องทำการสอบนั้น ต้องเป็นบุคคลที่มีความรู้ในปริยัติธรรมและมีความรู้ในวิธีเจริญวิปัสสนาและวิปัสสนาญาณดีพอทั้ง ๒ ฝ่าย สำหรับผู้ปฏิบัติที่ต้องมีการสอบอารมณ์นั้น อาจารย์ผู้สอบต้องอนุญาตเป็นพิเศษว่า ถ้าหากว่ามีอารมณ์เป็นพิเศษอย่างหนึ่งอย่างใดปรากฏขึ้นแล้ว ให้ผู้ปฏิบัติรีบมาหาอาจารย์ได้เป็นพิเศษไม่ว่าเวลาใด

การกำหนดให้ทันรูปนามปัจจุบัน

รูปธรรมนามธรรมที่ปรากฏให้พิสูจน์ ซึ่งเรียกได้หลายนัย ตามวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ ดังที่แสดงมาแล้วนั้น ปรากฏที่ปัจจุบันขณะ เมื่ออายตนะภายใน ๖ กับอายตนะภายนอก ๖ มากระทบกัน ในอดีตกาลที่ล่วงมาแล้ว รูปนามดับไปแล้ว พิสูจน์ไม่ได้ ในอนาคตกาลที่ยังมาไม่ถึง รูปนามยังไม่เกิดขึ้น ก็พิสูจน์ไม่ได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น จะพิสูจน์ได้ก็แต่รูปนามที่กำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันกาล ซึ่งเรียกว่า "**ปัจจุบันธรรม**" เท่านั้น ดังจะได้ยกมาแสดงให้เห็นชัดเจนในทวารทั้ง ๖ ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ปัจจุบันธรรมทางตา เกิดขึ้นขณะที่รูป คือ สีมากระทบกับแก้วตา การเห็นก็ปรากฏขึ้น ในอดีตกาลที่ล่วงไปแล้ว การเห็นดับไปแล้ว รู้ไม่ได้ ส่วนในอนาคตก็ยังไม่เห็น รู้ไม่ได้เช่นเดียวกัน รู้ได้แต่ปัจจุบันของ "**รูปธรรมนามธรรม**" ขณะเห็นเท่านั้น

๒. ปัจจุบันธรรมทางหู เกิดขึ้นขณะที่เสียงมากระทบกับแก้วหู การได้ยินก็ปรากฏขึ้น ในอดีตกาลที่ล่วงไปแล้ว ได้ยินดับไปแล้ว รู้ไม่ได้ ส่วนในอนาคตก็

ยังไม่ได้ยิน รู้ไม่ได้เช่นเดียวกัน รู้ได้แต่ปัจจุบันของ "**รูปธรรม นามธรรม**" ขณะได้ยินเท่านั้น

๓. ปัจจุบันธรรมทางจมูก เกิดขึ้นขณะที่กลิ่นมากระทบประสาทจมูก การรู้กลิ่นก็ปรากฏขึ้น ในอดีตกาลที่ล่วงไปแล้ว รู้กลิ่นดับไปแล้ว รู้ไม่ได้ ส่วนในอนาคตก็ยังไม่ได้รู้กลิ่น รู้ไม่ได้เช่นเดียวกัน รู้ได้แต่ปัจจุบันของ "**รูปธรรม นามธรรม**" ขณะรู้กลิ่นเท่านั้น

๔. ปัจจุบันธรรมทางลิ้น เกิดขึ้นขณะที่รสมากระทบกันประสาทลิ้น การรู้รสก็ปรากฏขึ้น ในอดีตกาลที่ล่วงไปแล้ว รู้รสดับไปแล้ว รู้ไม่ได้ ส่วนในอนาคต ก็ยังไม่ได้รู้รส รู้ไม่ได้เช่นเดียวกัน รู้ได้แต่ปัจจุบันของ "**รูปธรรม นามธรรม**" ขณะรู้รสเท่านั้น

๕. ปัจจุบันธรรมทางกาย เกิดขึ้นขณะที่สภาพกระทบ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มากระทบกับประสาทกาย การรู้สึกสัมผัสก็ปรากฏขึ้น ในอดีตกาลที่ล่วงไปแล้ว รู้สึกทางกายดับไปแล้ว รู้ไม่ได้ ส่วนในอนาคตก็ยังไม่ปรากฏความรู้สึก รู้ไม่ได้เช่นเดียวกัน พิสูจน์ให้รู้ได้ก็แต่ขณะรู้ทางกาย อันเป็นปัจจุบันของ "**รูปธรรม นามธรรม**" ที่กำลังปรากฏอยู่เท่านั้น

๖. ปัจจุบันธรรมทางใจ เกิดขึ้นขณะที่นึกคิด หรือในขณะที่ใจสั่งให้รูปเดิน ยืน นั่ง นอน กิน ดื่ม คู้ เหยียด ก้ม เงย เคลื่อนไหว อดีตกาลที่เคยนึกเคยคิดดับไปแล้ว พิสูจน์ให้รู้ให้เห็นไม่ได้ จะรู้ได้ก็ด้วยสัญญาความจำไว้ที่เกิดขึ้นขณะนึกถึงปัจจัยธรรมเท่านั้น ส่วนในอนาคตก็ยังไม่ได้นึกคิด ก็พิสูจน์ให้รู้ให้เห็นไม่ได้ รู้ได้ก็แต่ในปัจจุบันของ "**รูปธรรม นามธรรม**" ที่ปรากฏอยู่ขณะที่นึกคิด ขณะยืน ขณะก้าว ขณะนั่ง ขณะนอน ขณะพูด ขณะคู้ ขณะเหยียด ขณะเคลื่อนไหวเท่านั้น

เมื่อจะกล่าวโดยสรุปแล้ว ปัจจุบันธรรมย่อมปรากฏให้วิปัสสนาปัญญาเป็นผู้พิสูจน์ ให้วิปัสสนาปัญญารู้เห็นอันเป็นภาวนาญาณโดยเฉพาะ ผู้ปรารถนาจะเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานทั้งหลาย จะทิ้งปัจจุบันธรรมเสียมิได้ อุปมาเหมือน

เรือที่จะนำนายเรือและผู้โดยสารไปสู่เกาะหรือฝั่ง อันเป็นจุดหมายปลายทาง ต้องไปพร้อมกันทั้งคนทั้งเรือ ฉะนั้น

ความเป็นข้าศึกกันของสติกับโมหะ

ปัจจุบันธรรมขณะที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ ที่ได้แสดงมาแล้วนั้น เป็นสมรภูมิสนามรบของ "**สติกับโมหะ**" อุปมาเหมือนการสงครามศัตรูกับข้าศึก ย่อมรบกัน ณ ที่ใด ที่นั้นชื่อว่า สนามรบ ฉะนั้น วิปัสสนาจะเอาสัมมาสติอันเป็นแม่ทัพฝ่ายบุญมารู้ทันปัจจุบันธรรมก่อน มีสัมมาวายามะ คือ วิริยะความเพียรเป็นเครื่องสนับสนุน มีโสภณเจตสิกเหล่าอื่นเป็นเครื่องส่งเสริมให้สติสมบูรณ์สามารถจะเอาชนะโมหะ ต่างก็สู้รบกันที่ปัจจุบันธรรมทางทวาร ๖ ของสัตว์ทั้งหลาย ดังจะแสดงต่อไปนี้

๑. เมื่อขณะเห็น สติระลึกรู้ทัน โมหะตัวเผลอเข้าไปไม่ได้ เมื่อขณะเห็นไม่มีสติรู้ทัน บุญกุศลทั้งหลายก็เกิดขึ้นไม่ได้ มีแต่โมหะ ความเผลอเกิดขึ้น บาปทั้งปวงอันเป็นตัวอกุศลก็เข้ามาแทนที่ได้

๒. เมื่อขณะได้ยิน สติระลึกรู้ทัน โมหะตัวเผลอเข้ามาไม่ได้ เมื่อขณะได้ยิน สติรู้ไม่ทัน บุญกุศลทั้งหลายก็เกิดขึ้นไม่ได้ มีแต่โมหะความเผลอกับบาปอกุศลทั้งปวงเกิดขึ้น

๓. เมื่อขณะรู้กลิ่น สติระลึกรู้ทัน โมหะตัวเผลอเข้ามาไม่ได้ เมื่อขณะรู้กลิ่น สติรู้ไม่ทัน บุญกุศลทั้งปวงก็เกิดขึ้นไม่ได้ มีแต่โมหะความเผลอกับบาปอกุศลทั้งปวงเท่านั้นเกิดขึ้น

๔. เมื่อขณะรู้รส สติระลึกรู้ทัน โมหะตัวเผลอเข้ามาไม่ได้ เมื่อขณะรู้รส สติรู้ไม่ทัน โมหะตัวเผลอก็เกิดมีขึ้น เป็นเหตุให้ใจเศร้าหมอง

๕. เมื่อขณะรู้สึกทางกาย สัมผัสกับเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง สติระลึกรู้ทันจิตสะอาดบริสุทธิ์ โมหะตัวเผลอเข้ามาไม่ได้ ขณะรู้สึกทางกาย สติรู้ไม่ทัน โมหะตัวเผลอก็เข้ามาได้ จิตก็เศร้าหมอง

๖. เมื่อขณะนึกคิด หรือ ยืน เดิน นั่ง นอน คู้ เหยียด เคลื่อนไหว สติระลึกรู้ทัน โมหะความเผลอเข้ามาไม่ได้ ขณะใดรู้ไม่ทัน คือ ไม่ได้ตั้งสติไว้ โมหะตัวเผลอ ก็ได้โอกาสเข้ามา พร้อมด้วยอกุศลทั้งปวง ทำจิตให้เศร้าหมอง

ฉะนั้น นักปฏิบัติผู้เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย พึงประคองสติ บำรุงสติไว้ให้สมบูรณ์ยิ่ง ด้วยการหมั่นเพียรตั้งสติไว้บ่อย ๆ โมหะความเผลอตัว อันเป็นศัตรูตัวสำคัญของสติ ก็จะค่อยลดน้อยลง เบาบางลงตามลำดับ จนกระทั่งดับเชื้อสิ้นยางนั้นแหละ จึงจะได้ชื่อว่า **ขีณาสโว** เป็นผู้มีอาสวะกิเลสสิ้นหมดแล้ว อุปมาเหมือนการปลูกต้นไม้ ต้องหมั่นรดน้ำ พรวนดิน ใส่ปุ๋ยอยู่เสมอ ต้นไม้จึงจะเจริญงอกงาม ผลิดอกออกผลได้ ตรงกันข้าม ถ้าไม่เอาใจใส่รดน้ำ พรวนดิน ใส่ปุ๋ยแล้วนานเข้าต้นไม้นั้นก็จะอับเฉา เจริญเติบโตขึ้นไม่ได้ ผลสุดท้ายก็ตายไปในที่สุด ไม่มีเหลือ ผลและดอกจะผลิออกมาให้เห็นให้บริโภคก็ไม่ได้ ฉันใด สติของเรานี้เมื่อไม่หมั่นบำเพ็ญอยู่เสมอแล้วอาจเสื่อมลงได้ ในที่สุดก็จะมีรูปธรรมนามธรรมที่เศร้าหมองด้วยโมหะและอกุศลธรรมทั้งปวง จนไม่อาจจะพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวงไปได้ ฉะนั้น สำหรับผู้ใดเป็นผู้ไม่ประมาท หมั่นบำเพ็ญสติให้ระลึกรู้ทันปัจจุบันธรรมอยู่เสมอ ผู้นั้นชื่อว่า เป็นผู้เดินทางพร้อมด้วยวาสนาบารมีที่จะถึง **"มหาสันติสุข"** ได้

การประหาณอนุสัยของไตรลักษณ์

ธรรมดาว่า ลายเสือ ย่อมอยู่กับตัวเสือ เห็นเสือก็เห็นลาย ฉันใด แม้ผู้เจริญวิปัสสนา เมื่อรู้ทันปัจจุบันธรรม จนเห็นรูปนามดับได้ชัด เมื่อนั้นก็จะเห็นลักษณะของรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ไตรลักษณ์** คือ

อนิจจัง ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องดับไป
ทุกขัง ทนได้ยาก ทนอยู่ไม่ได้ ต้องดับไป
อนัตตา ไม่ใช่ตน ไม่อยู่ในอำนาจ บังคับบัญชาไม่ได้ ต้องดับไป

ลักษณะ ๓ ประการนี้ เป็นลวดลายของรูปธรรมนามธรรม เป็นเครื่องมืออันสำคัญที่จะขุดจะทำลายอนุสัยซึ่งเป็นตัวกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานออกไป อุปมาเหมือนการทำลายรังหญ้าต้องขุดรากของต้นหญ้าออก เพราะเมื่อทำลายได้สิ้นเชิงแล้ว หญ้าก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้อีกเลย ฉันใด การเจริญวิปัสสนาที่เข้าไปพิสูจน์ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงของรูปนามขันธ์ ๕ แล้ว ก็จะเป็นปัจจัยให้ทำลายต่อกันไปจนกว่าจะสิ้นอนุสัย ฉันนั้นเหมือนกัน

ลักขณาทิจตุกกะและปฏิกเขปธัมม เป็นต้น ของภาวนา

ลักษณะ **กุสลวฑฺฒาปนลกฺขณา** มีการทำให้กุศลเจริญขึ้น เป็นลักษณะ

รส **อกุสลปหานรสา** มีการประหาณอกุศลธรรมทั้งปวง เป็นกิจ

ปัจจุปัฏฐาน **สตาจาโรกฺกมนปจฺจุปฏฺฐานา** มีการเข้าสู่ทางปฏิบัติที่เกี่ยวกับสติของรูปกาย นามกาย เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

ปทัฏฐาน **โยนิโสมนสิการปทฏฺฐานา** มีการตั้งใจอยู่ในอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ถูกที่ควร เป็นเหตุใกล้

ปฏิกฺเขปธมฺม ธรรมที่ถูกประหาณโดยภาวนากุศล ได้แก่ โมหะ คือ ความหลง ความโง่

อนุญฺญาตธมฺม ธรรมที่ได้รับอนุญาตจากภาวนากุศลให้เกิดขึ้น ได้แก่ อโมหะ คือ ปัญญา

อุปฺปาเทตพฺพธมฺม ธรรมที่ภาวนากุศลให้เกิดขึ้นนั้น ได้แก่ อรหัตตมัคคจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑ (ว่าโดยอุกกัฏฐนัย)

จบเรื่องการสร้างภาวนากุศล

สรุปเรื่องทาน ศีล ภาวนา

แสดงอานิสงส์ของทาน ศีล ภาวนา ที่ให้ผลต่างกัน

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในเวลามสูตร สังยุตตนิกายว่า

๑. พราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อเวลามะ อยู่ในชมพูทวีป เวลามะพราหมณ์นี้ เป็นคนมีจิตใจเลื่อมใสต่อการบริจาคทาน ได้จัดการสร้างโรงทานขึ้นที่บ้านของตน แล้วประกาศทั่วไปว่า คนทั้งหลายที่อยู่ในชมพูทวีปนี้ให้มารับทาน คือ อาหารได้ที่โรงทานนี้ตลอด ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน หรือถ้าหากบุคคลใดไม่มีที่พักอาศัย ไม่มีเครื่องนุ่งห่มแล้ว ขอให้มาแจ้งความประสงค์ของตนต่อเวลามะพราหมณ์ ๆ จะจัดการให้ทานแก่บุคคลเหล่านั้นโดยทั่วถึงกัน การทำทานของเวลามะพราหมณ์นี้ได้อานิสงส์ถึงอสงไขยภพ

๒. อานิสงส์ที่เวลามะพราหมณ์ได้รับนี้ก็ยังสู้อานิสงส์ของผู้ที่เลี้ยงอาหารแก่พระโสดาบันบุคคลเพียงท่านเดียวและครั้งเดียวไม่ได้

๓. อานิสงส์ที่ได้รับจากการเลี้ยงอาหารแก่พระโสดาบันบุคคลร้อยท่านและร้อยครั้ง ก็ยังสู้อานิสงส์ของการเลี้ยงอาหารแก่พระสกทาคามีบุคคลเพียงท่านเดียวและครั้งเดียวไม่ได้

๔. อานิสงส์ที่ได้รับจากการเลี้ยงอาหารแก่พระสกทาคามีบุคคลร้อยท่านและร้อยครั้ง ก็ยังสู้อานิสงส์ของการเลี้ยงอาหารแก่พระอนาคามีบุคคลท่านเดียวและครั้งเดียวไม่ได้

๕. อานิสงส์ที่ได้รับจากการเลี้ยงอาหารแก่พระอนาคามีบุคคลร้อยท่านและร้อยครั้ง ก็ยังสู้อานิสงส์ของการเลี้ยงอาหารแก่พระอรหันตบุคคลเพียงองค์เดียวและครั้งเดียวไม่ได้

๖. อานิสงส์ที่ได้รับจากการเลี้ยงอาหารแก่พระอรหันตบุคคลร้อยองค์และร้อยครั้ง ก็ยังสู้อานิสงส์ของการเลี้ยงอาหารแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์เดียวและครั้งเดียวไม่ได้

๗. อานิสงส์ที่ได้รับจากการเลี้ยงอาหารแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าร้อยองค์และร้อยครั้ง ก็ยังสู้อานิสงส์ของการเลี้ยงอาหารแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวและครั้งเดียวไม่ได้

๘. อานิสงส์ที่ได้รับจากการเลี้ยงอาหารแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ก็ยังสู้อานิสงส์ของการเลี้ยงอาหารแก่ภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประมุขไม่ได้

๙. อานิสงส์ที่ได้รับจากการเลี้ยงอาหารแก่พระภิกษุสงฆ์มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประมุขนั้น ก็ยังสู้อานิสงส์ของการสร้างวิหารถวายแก่ภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในทิศทั้ง ๔ (จาตุทิสาสังฆิกวิหารทาน) ไม่ได้

๑๐. อานิสงส์ที่ได้รับจากการสร้างจาตุทิสาสังฆิกวิหารนั้นก็ยังสู้อานิสงส์ของการถึงไตรสรณคมน์ไม่ได้

๑๑. อานิสงส์ที่ได้รับจากการถึงไตรสรณคมน์นั้น ก็ยังสู้อานิสงส์ของการสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ พร้อมด้วยไตรสรณคมน์นั้นไม่ได้

๑๒. อานิสงส์ที่ได้รับจากการสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ พร้อมด้วยไตรสรณคมน์นั้น ก็ยังสู้อานิสงส์ของการแผ่เมตตาให้แก่สัตว์ทั้งหลายมีความสุขเพียงชั่วครู่ไม่ได้

๑๓. อานิสงส์ที่ได้รับจากการแผ่เมตตาให้แก่สัตว์ทั้งหลายมีความสุขเพียงชั่วครู่นั้น ก็ยังสู้อานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาเพียงชั่วครู่ไม่ได้

เท่าที่ได้บรรยายถึงอานิสงส์ของการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา เป็นลำดับมานี้ จะเห็นได้ว่า อานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ที่สูงสุด ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวถึงการเจริญวิปัสสนาเป็นเวลานาน ๆ แม้แต่จะเจริญเพียงหนึ่งวันหรือหนึ่งชั่วโมง ก็ยังนับว่า ได้อานิสงส์มากอยู่แล้ว ถ้าได้เจริญเป็นเวลานาน ๆ ก็ย่อมได้รับอานิสงส์มากขึ้นไปจนหาประมาณมิได้

การแสดงอานิสงส์ต่าง ๆ ที่เป็นไปตามลำดับดังที่ได้บรรยายมานี้ เป็นการแสดงตามมติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เหตุที่ทำให้ทาน ศีล ภาวนา เป็นชนิดหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ มี ๑๒ ประการ ดังในวิสุทธิมรรคอรรถกถาแสดงว่า

๑. หีเนน ฉนฺเทน จิตฺเตน วิริเยน วีมํสาย ปวตฺตํ หีนํ ทาน ศีล ภาวนา ที่เกิดจากฉันทะ จิตตะ วิริยะ และปัญญาที่มีกำลังอ่อน เรียกว่า หีนะ

๒. มชฺฌิเมหิ ฉนฺทาทีหิ ปวตฺตํ มชฺฌิมํ ทาน ศีล ภาวนา ที่เกิดจากฉันทะเป็นต้นที่มีกำลังปานกลาง เรียกว่า มัชฌิมะ

๓. ปณีเตหิ ฉนฺทาทีหิ ปวตฺตํ ปณีตํ ทาน ศีล ภาวนา ที่เกิดจากฉันทะเป็นต้น ที่มีกำลังแรงกล้า เรียกว่า ปณีตะ

หรืออีกนัยหนึ่ง

๑. ยสกามตาย วา สมาทินฺนํ (ทินฺนํ ภาวิตํ) หีนํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ที่มีความปรารถนาจะให้ได้รับการยกย่องสรรเสริญจากผู้อื่น และปรารถนาเป็นผู้มีบริวารมาก เรียกว่า หีนะ

๒. ปุญฺญผลกามตาย มชฺฌิมํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ที่มีความปรารถนาต้องการเสวยความสุขในกามคุณทั้ง ๕ อันเป็นผลของกุศลเหล่านี้ เรียกว่า มัชฌิมะ

๓. กตฺตพฺพเมวิทนฺติ อริยภาวํ นิสฺสาย สมาทินฺนํ ปณีตํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เจริญรอยตามแนวทางแห่งพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วเห็นว่าเป็นสิ่งที่สมควรกระทำเช่นนี้ เรียกว่า ปณีตะ

หรืออีกนัยหนึ่ง

๑. อหมสฺมิ สีลสมฺปนฺโน อิเม ปน ภิกฺขู (ปุคฺคลา) ทสฺสีลา ปาปธมฺมาติ เอวํ อติตุกฺกสนปรวมฺภนาทีหิ อุปกฺกิลิฏฺฐตฺตา หีนํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ที่เป็นไปเพื่อการยกตนข่มผู้อื่น โดยคิดว่า เรานี้เป็นคนไม่ตระหนี่ มีความยินดีในการบริจาคทาน มีศีลสมบูรณ์ มีสติ สมาธิ ปัญญาในการเจริญภาวนา ส่วนคนอื่น

ๆ ที่เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม ล้วนแต่เป็นผู้ที่มีความตระหนี่ มีศีลไม่สมบูรณ์ และขาดสติ สมาธิ ปัญญาในการเจริญภาวนาด้วย การกุศลที่ประกอบด้วยความคิดเช่นนี้เป็นกุศลชั้นต่ำ เรียกว่า หีนะ

๒. อุปกฺกิลิฏฺ‌ฐ์ โลกียสีลํ (ทานํ ภาวนํ) มชฺ‌ฌิมํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ที่ไม่มีการยกตนและข่มผู้อื่น แต่มีความปรารถนาต้องการในโภคสมบัติและภวสมบัติเท่านั้น กุศลเช่นนี้ เรียกว่า มัชฌิมะ

๓. โลกุตฺตรํ ปณีตํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนาที่มีความต้องการมรรค ผล นิพพาน เช่น ปรารถนาเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า อัครสาวก มหาสาวก ปกติสาวก การทำกุศลเช่นนี้ เรียกว่า ปณีตะ

หรืออีกนัยหนึ่ง

๑. ตณฺหาวเสน ภวโภคตฺถาย ปวตฺตํ หีนํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เพื่อต้องการโภคสมบัติและภวสมบัติ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา กุศลชนิดนี้เป็นกุศลชั้นต่ำ เรียกว่า หีนะ

๒. อตฺตโน วิโมกฺขตฺถาย ปวตฺตํ มชฺ‌ฌิมํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เพื่อต้องการให้ตนพ้นจากสังสารวัฏฏ์ (ฝ่ายเดียว) กุศลชนิดนี้เป็นกุศลชั้นกลาง เรียกว่า มัชฌิมะ

๓. สพฺพสตฺตวิโมกฺขตฺถาย ปวตฺตํ ปารมิตสีลํ (ทานํ ภาวนํ) ปณีตํ การบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ที่เป็นบารมีธรรม เพื่อต้องการจะช่วยให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากสังสารวัฏฏ์ กุศลชนิดนี้จัดเป็นกุศลชั้นสูง เรียกว่า ปณีตะ

สรุปความแห่งทานกถานี้ ข้อสำคัญก็คือ ในบรรดากุศลทั้งหลาย มีทาน ศีล ภาวนา เป็นต้นเหล่านี้ ทานเป็นกุศลขั้นแรกที่จะนำเข้าไปสู่กุศลขั้นต่อ ๆ ไปได้โดยสะดวก ทานเป็นกุศลชนิดที่ทำได้ง่าย แต่ให้ผลเกินค่า ทานเป็นกุศลชนิดที่ค้ำจุนอุดหนุนศาสนาไว้ให้ตั้งอยู่และให้เจริญสืบต่อไปได้ ทานเป็นกุศลที่เกื้อกูลสัตว์ทั้งหลายให้ได้รับความสุขความสบายทั้งในโลกนี้และโลกหน้า และทานนี้แหละที่จะพาท่านพุทธศาสนิกชนทั้งหลายให้เข้าถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน

อันเป็นที่ตั้งแห่งสุขอย่างสงบ จะหาความสุขใด ๆ มาเทียมเท่าไม่มี ซึ่งเป็นแดนที่สัปบุรุษทั้งหลายปรารถนายิ่งนัก

ฉะนั้น ขอให้บรรดาท่านทั้งหลายซึ่งมีจิตใจเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จงพากันยินดีในการที่จะบำเพ็ญทานกุศล เพื่อให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยส่งผลให้ท่านทั้งหลายได้เข้าถึงกุศลอันสูงสุด กล่าวคือ โลกุตตรกุศล อันได้แก่ มัคคจิต แล้วก้าวเข้าสู่โลกุตตรวิบาก อันได้แก่ ผลจิต มีปัญญาเห็นแจ้งในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการ ได้ประสบพบพระนิพพานอันเป็นยอดแห่งความสุข สมความปรารถนาทุกประการ เทอญ.

จบคู่มือการสร้างกุศลบารมี

กุลบุตรที่ได้อ่านหนังสือนี้ ขอจง

สุวตฺถิ โหตุ ทีฆายุโก โหตุ

อิทำ เม ปุญฺญำ สพฺพญฺญุตญาณสฺส ปจฺจโย โหตุ

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

พระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ
อภิวาทิย ภาสิสฺสํ โพธิปกฺขิยสงฺคหํ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอนอบน้อมถวายอภิวันทนาการแด่พระพุทธองค์ ผู้ตรัสรู้เญยยธรรมทั้งหลายเอง ไม่มีผู้เปรียบปาน พร้อมด้วยพระสัทธรรม และคณะพระอริยสงฆ์เจ้าทั้งหลายซึ่งเป็นผู้อุดมแล้ว จักรวบรวมพระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการต่อไป

ข้อความเบื้องต้น

บัดนี้จักแสดงคำอธิบายในสติปัฏฐานอุทเทสเป็นอันดับแรกโดยย่อว่า **"เอกายนมคฺโค วุจฺจติ ปุพฺพภาคสติปฏฺฐานมคฺโค"** หนทางสายเดียวของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อนที่พระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนาจะได้บรรลุโลกุตตรมรรคนั้น เรียกว่า **โลกียสติปัฏฐานมรรค**

ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า ผู้ที่มีความปรารถนาจะเจริญปุพพภาคสติปัฏฐานมรรคนั้น ในเบื้องต้นต้องแสวงหาครูอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรเสียก่อน เมื่อได้กัลยาณมิตรแล้วต้องเข้าไปหาและศึกษาจดจำฟัง **"เอกายนมรรค"** คือ หนทางสติปัฏฐานจากท่านให้เข้าใจดีเสียก่อน แล้วจึงรับการอบรมความรู้ในส่วนแห่งพระปริยัติแล้วจึงเจริญภาวนาตามความประสงค์ ดังนี้แล้วย่อมบรรลุถึงโลกุตตรมรรคได้ แต่ว่าสติปัฏฐานมรรคองค์นี้ เมื่อว่าโดยสภาวปรมัตถ์แล้วมีองค์เดียว คือ สติเจตสิก แต่ถ้าว่าโดยปริยายแล้วมี ๒ องค์ คือ ๑. โลกียมรรค ๒.โลกุตตรมรรค

ในที่นี้ คำว่า **ปุพพภาคสติปัฏฐานมรรค** นั้น หมายเอาโลกียมรรคนั่นเอง คำว่า **มรรค** หรือ **หนทาง** ในที่นี้ หาใช่ทางน้ำ ทางบก ดังที่คนหลายคนเข้าใจกันอยู่ทุกวันนี้ไม่ ความจริงแล้วเป็นหนทางที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานโดยตรงนั่นเอง หนทางนี้ ก็คือ สมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ ที่ประกอบด้วยมรรคทั้ง ๘ นั่นเอง จึงเรียกว่า สติปัฏฐานมรรค

ข้อนี้มีคำถามว่า ทำไมสติปัฏฐานมรรค จึงเรียกว่า **โลกียมรรค** ? ตอบว่า เพราะในปฏิสัมภิทามรรคอัฏฐกถาท่านกล่าวว่า "**กายาทิจตุอารมฺมณปฺปวตฺโต หิ ปุพฺพภาคสติปฏฺฐานมคฺโค อิธาธิปฺเปโต น โลกุตฺตรมคฺโค**" ดังนี้ ความจริงในข้อนี้ ท่านอรรถกถาจารย์หมายเอาแต่ปุพพภาคสติปัฏฐานมรรคที่เกิดก่อนโลกุตตรมรรค คือ สติที่เนื่องมาจากอารมณ์ทั้ง ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรมนั่นเอง หาใช่เป็นโลกุตตรมรรคไม่ ฉะนั้น ปุพพภาคสติปัฏฐานมรรค ต้องเรียกว่า **โลกียมรรค** จึงจะถูก เพราะอารมณ์เหล่านี้สภาวะยังเป็นโลกียธรรมอยู่

พุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาทั้งหลาย ที่แสวงหาโลกียสติปัฏฐานมรรคนี้ ย่อมได้รับอานิสงส์ ๗ ประการ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑. ทำให้บริสุทธิ์จากกิเลส ที่มีอยู่ในจิตสันดานของตน
๒. สามารถประหาณโสกะ คือ ความเศร้าโศก
๓. สามารถประหาณปริเทวะ คือ การร้องไห้คร่ำครวญต่าง ๆ
๔. สามารถประหาณทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย
๕. สามารถประหาณโทมนัส คือ ความทุกข์ทางใจ
๖. ให้ได้บรรลุถึงอริยมรรค อริยผล
๗. ให้ได้ตรัสรู้พระนิพพานธาตุ

ที่กล่าวว่า จะได้อานิสงส์ ๗ ประการนั้น หมายความว่า บุคคลนั้นจะต้องบริบูรณ์ด้วยองคสมบัติ ๔ ประการก่อน

องคสมบัติของผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ

๑. **อาตาปะ** ได้แก่ วิริยะ คือ ความเพียรพยายาม หมายความว่า ต้องบริบูรณ์ด้วยความเพียร เพื่อบังคับไม่ให้กิเลสใหม่ ๆ เกิดขึ้นได้ทางทวารทั้ง ๖

๒. **สัมปชัญญะ** ได้แก่ ปัญญา คือ ความรอบรู้ในอารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏทางทวาร ๖ อยู่เสมอ

๓. **สติ** ได้แก่ มีสติระลึกรู้ในอารมณ์ที่เป็นสภาวะของรูปและนามที่ปรากฏทางทวาร ๖

๔. **สมาธิ** ได้แก่ ความสงบอันเป็นส่วนสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนี้ เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสที่เกิดขึ้นในเมื่อทวาร ๖ กระทบกับอารมณ์ ๖ โดยตทังคปหานและวิขัมภนปหานตามสมควรแก่กำลังสมาธินั้น ๆ

ผู้ใดบริบูรณ์ด้วยองคสมบัติ ๔ ประการที่กล่าวมาแล้ว ผู้นั้นย่อมบรรลุถึงโลกุตตรมรรคได้ตามฐานะ ในปฏิสัมภิทามรรคอัฏฐกถานั้น ท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ต้องการอบรมองคสมบัติทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ เบื้องต้นต้องปฏิบัติตามฐานะทั้ง ๖ เสียก่อน จึงจะบริบูรณ์ด้วยธรรมเหล่านี้ได้

ฐานะ ๖

๑. บังคับจิตไม่ให้ติดอยู่ในอารมณ์ของกัมมัฏฐาน มีอานาปานสติ เป็นต้น จนเกินควร คือ อย่าให้ติดอยู่ในอารมณ์นั้นมากเกินไป

๒. ห้ามจิตไม่ให้พรากจากอารมณ์กัมมัฏฐานไปไกลเกินควร

๓. ห้ามวิริยะที่แก่กล้าเกินไป

๔. ห้ามวิริยะที่อ่อนแอเกินไป

๕. ไม่เพ่งอารมณ์ที่ล่วงลับไปแล้ว

๖. ไม่เพ่งอารมณ์ที่ยังไม่ได้เกิดขึ้น

เมื่อปฏิบัติตามฐานะทั้ง ๖ นี้แล้ว ผู้เจริญภาวนาต้องเพ่งแต่เฉพาะอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันเท่านั้น ว่าได้เห็น ได้ยิน ดังนี้เป็นต้นไปตลอด ตามนัยที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรทั้งหลาย ครั้นปฏิบัติตามฐานะทั้ง ๖ และ

ประกอบด้วยองคสมบัติทั้ง ๔ ดังกล่าวมาแล้ว จึงเพ่งภาวนามยญาณไปตั้งแต่ปุพพภาคสติปัฏฐานมรรค ตลอดจนบรรลุถึงพระนิพพานธาตุ

โพธิปักขิยธรรมมีวจนัตถะว่า " **โพธิยา ปกฺเข ภาวาติ = โพธิปกฺขิยา** ด้วยการรวบรวมสภาพธรรมซึ่งเป็นเหตุที่ทำให้เห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ และบรรลุถึงอริยมรรคและอริยผลในที่สุด ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ จึงเรียกว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ

สติปัฏฐาน	๔	สัมมัปปธาน	๔
อิทธิบาท	๔	อินทรีย์	๕
พละ	๕	โพชฌงค์	๗
มรรคมีองค์	๘		

สติปัฏฐาน ๔

๑. กายานุปัสสนา การตามพิจารณากายในกายอยู่เนือง ๆ

๒. เวทนานุปัสสนา การตามพิจารณาเวทนาในเวทนาอยู่เนือง ๆ

๓. จิตตานุปัสสนา การตามพิจารณาจิตในจิตอยู่เนือง ๆ

๔. ธัมมานุปัสสนา การตามพิจารณาธรรมในธรรมอยู่เนือง ๆ

ตามพระบาลีในสติปัฏฐานสูตร อธิบายว่า สติปัฏฐานนั้น มีภาวนา ๒ อย่าง คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เมื่อว่าโดยฐานซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งอารมณ์นั้น มี ๔๔ ฐาน ดังต่อไปนี้ คือ

กายานุปัสสนา	มี	๑๔	ฐาน
เวทนานุปัสสนา	มี	๙	ฐาน
จิตตานุปัสสนา	มี	๑๖	ฐาน
ธัมมานุปัสสนา	มี	๕	ฐาน
รวมเป็น		๔๔	ฐาน

ใน ๔๔ ฐานที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นนัยที่กล่าวโดยพิสดาร แต่ถ้าว่าโดยสังเขป มี ๒๑ ฐาน คือ กาย ๑๔ เวทนา ๑ จิต ๑ ธรรม ๕

บัดนี้ จักอธิบายภาวนา ๒ อย่าง ตามนัยแห่งสติปัฏฐานสูตรพระบาลี คือ นัยแห่งสติปัฏฐาน ๔๔ ฐาน และนัยแห่งกายานุปัสสนาโดยพิสดาร ๑๔ ฐาน เพื่อผู้ปฏิบัติทั้งหลายจะได้เข้าใจในกายานุปัสสนาได้โดยง่าย

กายานุปัสสนา

กายานุปัสสนา มี ๑๔ ปัพพะ คือ อานาปานปัพพะ ๑ อิริยาบถปัพพะ ๑ สัมปชัญญปัพพะ ๑ ปฏิกูลมนสิการปัพพะ ๑ ธาตุมนสิการปัพพะ ๑ สีวถิกา ๙ ปัพพะ รวมเป็น ๑๔ ปัพพะ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

อานาปานปัพพะ

ผู้สนใจเจริญอานาปานกัมมัฏฐาน ควรแสวงหาสถานที่ที่เหมาะสม คือ ๑. ในป่าดง ๒. โคนต้นไม้ ๓. สถานที่เงียบสงัดห่างจากฝูงชนหรือสัตว์ทั้งหลาย แล้วต้องปฏิบัติตามนัยทั้ง ๔ ดังต่อไปนี้ คือ

นัยที่ ๑ ผู้เจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน ต้องไปสู่สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งในจำนวนที่กล่าวมาแล้ว นั่งคู้บัลลังก์บ่ายหน้าไปทางทิศตะวันออก หรือทิศที่เหมาะสม นั่งตัวตรง และให้มีสติตั้งอยู่ที่ปลายจมูกและริมฝีปากด้านบน ซึ่งเป็นที่กระทบของลมหายใจเข้าออก ทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกกระทบที่ปลายจมูก ก็ให้พิจารณาว่า ลมได้กระทบปลายจมูก ทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกกระทบที่ริมฝีปากด้านบน ก็ให้พิจารณาว่า ลมได้กระทบริมฝีปากด้านบน ให้มีสติกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกไปมาเสมอ ๆ โดยพิจารณาว่า กระทบ ๆ ดังนี้ เมื่อความชำนาญของสติตั้งมั่นอยู่ได้อย่างนี้ คือ สติกับลมได้ส่วนรู้ทันกันพอดี หมายความว่า ผู้เจริญอานาปานสติได้สำเร็จผลตามนัยที่ ๑ แล้ว

นัยที่ ๒ ผู้เจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน ให้มีสติปรากฏอยู่ที่ปลายจมูกและริมฝีปาก กำหนดรู้ลมหายใจเข้าและออก ออกและเข้า สั้นและยาว แห่งใด

แห่งหนึ่งตามนัยที่ ๑ แล้วต้องพิจารณารู้อยู่ตามเดิมในการกระทบนั้น ต่อไปเมื่อลมหายใจออกยาวไป ก็ต้องพิจารณารู้ตามว่า ลมออกยาว ลมออกสั้นก็รู้เช่นเดียวกัน เมื่อลมหายใจเข้ายาวไป ก็ต้องพิจารณารู้ตามที่กระทบแล้วรู้ว่า ลมหายใจเข้ายาวไป ลมหายใจเข้าสั้น ก็รู้ได้เช่นเดียวกัน ดังนี้ ลมหายใจเข้าออกยาวก็รู้ สั้นก็รู้ ทุกขณะ คือ ลมกับสติได้ส่วนกันพอดี หมายความว่า ผู้เจริญอานาปานสติ ได้สำเร็จตามนัยที่ ๒ แล้ว

นัยที่ ๓ ก็ต้องกำหนดลมตามแบบนัยที่ ๑ โดยอาศัยความเพียรคอยรู้อยู่ทุกขณะ คือ กำกับสติที่รับอารมณ์ให้ตั้งอยู่ในแห่งใด แห่งหนึ่ง ที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปาก คอยกำหนดรู้ลมเข้าและออก ต้องปฏิบัติด้วยสติและประกอบด้วยปัญญาให้รู้แต่เพียงกระทบ ๆ เท่านั้น ให้จิตปรากฏชัดในอาการทั้ง ๓ ของลม **อาทิ มชฺฌ อวสานำ** รวม ๓ ประการของลมหายใจเข้าออก ดังนี้แหละ ผู้เจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน ต้องกระทำความเพียรโดยมากครั้งเช่นนี้ไปตลอด เมื่อเวลาใด ผู้บำเพ็ญภาวนารู้สึกว่าในอาการ ๓ ประการของลมหายใจเข้าออกปรากฏชัดอยู่เมื่อนั้น ก็ชื่อว่า ได้สำเร็จตามนัยที่ ๓ แล้ว

นัยที่ ๔ เมื่อได้กำหนดตามนัยที่ ๑ รับอารมณ์แห่งใดแห่งหนึ่งที่ปลายจมูกหรือริมฝีปาก ที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าและออกนั้นแล้ว บางทีลมหายใจออกหยาบ คือ ออกแรงไปต้องบังคับให้อ่อนลง เพื่อความสุขุมปราณีตละเอียดอ่อน โดยให้มีความเพียรค่อยเป็นค่อยไปทีละน้อย ๆ ตามลำดับ พิจารณาตามเดิมที่รู้กระทบ ส่วนลมหายใจเข้าก็ต้องทำเช่นเดียวกัน

เมื่อผู้บำเพ็ญภาวนาได้กระทำความเพียรบ่อย ๆ มากครั้งดังนี้ ในจิตใจนั้นย่อมปรากฏชัดในความอ่อนละเอียด ของลมหายใจเข้าออกทั้งสองแล้ว หมายความว่า ได้สำเร็จตามนัยที่ ๔

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงเทศนาว่า อุปมาในการกระทำอานาปานสตินั้นเปรียบเหมือนนายช่างกลึงชักเชือกกลึงยาวหรือสั้นก็ตาม ให้มีสติระมัดระวังอยู่แต่เฉพาะไม้กลึงกับคมปลายสิ่วกระทบกันเท่านั้น ในขณะเดียวกัน

นี้ การชักเชือกยาวหรือสั้นก็รู้ได้ ฉันใด พระโยคาวจรก็ฉันนั้น คือ ให้มีสติที่ปลายจมูกหรือริมฝีปาก แล้วพิจารณารู้ในการกระทบนั้น

แต่ว่าผู้ที่ถือนิมิตในอารมณ์ทั้ง ๓ ประการ คือ ๑. ปลายจมูก ๒. ลมหายใจเข้า ๓. ลมหายใจออก ใน ๓ ประการนั้น ถือว่า นี้ปลายจมูก ลมออกนั้นเกิดมาแต่สะดือ ลมเข้านั้นเกิดมาแต่ปลายจมูก ภาวนาอย่างนี้ พระพุทธองค์ทรงตรัสห้ามไว้ว่า จะไม่ได้อัปปนาสมาธิเลย

ผู้ที่จะให้ถึงสมาธิที่มีกำลังนั้น คือ ให้รวบรวมอารมณ์ทั้ง ๓ คือ อารมณ์ปลายจมูก อารมณ์ลมออก อารมณ์ลมเข้า รวม ๓ ประการนี้ ให้รวมที่จิตอันเดียวกัน พิจารณาว่า กระทบ กระทบ เท่านั้นก็พอแล้ว ส่วนลมที่หายใจเข้าออกนั้น ก็จะรู้ตามไปด้วยเอง

นอกจากนั้นยังมีอุปมาอีกว่า เสมือนหนึ่งกับผู้ไกวเปล คือ ผู้ไกวเปลนั่งอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งแล้ว รู้ว่าเปลโยกไปมาอยู่เสมอ ไม่จำเป็นต้องตามเปลไปมาก็ได้ ฉันใด ผู้เจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน ก็ฉันนั้น คือ ไม่ต้องตามลมหายใจเข้าและออก ให้พิจารณารู้เฉพาะการกระทบของลมที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากเท่านั้น อีกนัยหนึ่ง อุปมาเหมือนนายทวารที่รักษาประตู นั่งอยู่ ณ แห่งใดแห่งหนึ่งของประตูแล้ว ก็รู้ได้ว่า มีคนเข้า คนออก ไม่จำเป็นต้องติดตามไปมากับคนเข้าออกนั้น ฉันใด การเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานก็ฉันนั้น คือ ให้ตั้งสติอยู่ที่จมูกแห่งเดียว แล้วพิจารณารู้ว่า กระทบ กระทบ ดังนี้ ในอุปมาการชักเลื่อยก็เช่นเดียวกัน ตามธรรมดาคนชักเลื่อยย่อมมองอยู่ที่เลื่อยกับไม้เท่านั้น ฉันใด การเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานก็ฉันนั้น คือ ให้มีสติรู้อยู่ที่ปลายจมูกแล้วพิจารณาว่า กระทบ กระทบ ดังเดิม (ไม่จำเป็นต้องตามรู้ลมหายใจเข้าหรือออก) หรือจะให้รู้เพียงว่าลมเข้าลมออกเท่านั้นก็ได้ อารมณ์ปลายจมูก อารมณ์ริมฝีปาก อารมณ์หายใจเข้าออก รวมอารมณ์ทั้ง ๓ เทียบเป็นไม้เสา แล้วให้ผูกมัดด้วยเชือก คือ สตินั่นเอง ท่านอัฏฐกถาจารย์กล่าว **วจฺโฉปมคาถา** ไว้ดังนี้

ยถา ถมฺเภ นิพนฺเธยฺย วจฺฉํ ทมฺมํ นโร อิธ
พนฺเธยฺเยวํ สกํ จิตฺตํ สติยารมฺมเณ ทฬฺหํ

แปลความว่า

วจฺฉ โคน้อยที่ยังไม่เคยฝึกหัด **ทมฺมํ ทมนฺโต** ถ้าต้องการฝึกหัดสอน **นโร** ผู้เลี้ยงโค **ถมฺเภ** ไม้หลักเสาโต ๆ นั้น **นิพนฺเธยฺย** ให้ผูกมัดไว้ด้วยเชือก ฉันใด **เอวํ สกํ จิตตํ** จิตที่โง่เขลาของคนที่มัวเมาอยู่กับกามคุณทั้ง ๕ **ทมฺมํ ทมนฺโต** มีความประสงค์จะบังคับสั่งสอน **นโร** ผู้เป็นโยคาวจรนั้น **อารมฺมเณ** อารมณ์ปลายจมูก อารมณ์ริมฝีปาก อารมณ์ลมหายใจเข้าออก ซึ่งเป็นไม้เสานั้น **สติยา** ด้วยเชือกคือสติ พิจารณาว่า กระทบ กระทบ **ทฬฺหํ** โดยความเพียร **นิพนฺเธยฺย** ต้องผูกมัดไว้เพื่อไม่ให้ไปตามอารมณ์

บัดนี้จักอธิบายโดยสังเขปนัยแห่งวิปัสสนาภาวนาของอานาปานสติกัมมัฏฐาน ตามสติปัฏฐานสูตรพระบาลี พร้อมกับอาคมยุตติของอัฏฐกถาและฎีกาต่อไป

ภิกษุผู้มีสติและได้กระทำความเพียรตามนัยแห่งสมถภาวนาของอานาปานสติกัมมัฏฐานดังที่ได้ชี้แจงอธิบายมาแต่เบื้องต้น คือ อารมณ์กามคุณทั้ง ๕ ที่เคยเป็นอุปนิสัยมาแต่ภพก่อน ๆ นั้น ต้องผูกมัดด้วยสติปัญญาให้มั่นคงในอารมณ์ลมหายใจเข้าออกนี้ เมื่อได้รับสมาธิองค์ใดองค์หนึ่งในบรรดาอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิแล้ว ภิกษุนั้นก็สามารถที่จะประหาณนิวรณ์ได้โดยวิกขัมภนปหาน เมื่อพระโยคาวจรมีความประสงค์จะทำวิปัสสนาเพื่อจะกำหนดรู้รูปและนามนั้น ให้ดำรงจิตตั้งมั่นอยู่ที่ปฏิภาคนิมิตซึ่งเป็นอุปจารสมาธิแล้วควรพิจารณาว่า ลมหายใจเข้าออกทั้ง ๒ นี้ได้แก่ **จิตตชวาโยธาตุ** นั่นเอง ได้เกิดมาจากจิตเป็นกามาวจร ๔๔ ดวง (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวง) ที่อาศัยหทยวัตถุรูปเกิด จิตตชวาโยธาตุนี่แหละ เป็นจิตตชกลาป ๑ มัด คือ ปถวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รสะ โอชา และสัททรูป ๑ รวม ๙ รูปนี้เป็นจิตตชสัททนวกกลาป ๑ มัด รูปที่กล่าวมาแล้วนี้ ทำให้บังเกิดเป็นลมหายใจเข้าออกที่กระทบปลายจมูกอยู่ ดังนี้แล้วกำหนดบำเพ็ญต่อไป เมื่อบำเพ็ญภาวนาพิจารณาอย่างนี้มากเข้า ผู้บำเพ็ญภาวนาจะมีความรู้พิเศษเกิดขึ้นว่า ลมหายใจเข้าออกทั้ง ๒ นี้ เป็น

ธรรมชาติของรูปที่เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เมื่อกระทบแล้วดับสูญหายไป ปุ่มปลายจมูกที่ลมกระทบเป็นกัมมชรูป คือ เกิดมาเพราะกรรม มีจำนวน ๑๐ รูป คือ ปถวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รสะ โอชา ชีวิต กายปสาท รวม ๑๐ รูป กัมมชกลาป ๑ มัดนี้ ก็เป็นธรรมชาติของรูปที่เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง นั่นเอง

จิตเจตสิกบางอย่างที่ทำให้ลมหายใจเข้าออกเกิดขึ้น ก็เป็นธรรมชาติของนามธรรมนั่นเอง และรูปที่เป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิกนั้น เรียกว่า วัตถุทสกกลาป มีกัมมชรูป ๑๐ รูป คือ ปถวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รสะ โอชา ชีวิต หทยะ รวม ๑๐ รูป กัมมชกลาป ๑ มัดนี้ ก็เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เป็นธรรมชาติแตกดับนั่นเอง มีสติพิจารณาอยู่บ่อย ๆ ดังนี้ ย่อมได้รู้เห็นการเกิดดับของลมเข้าและออกทั้งสองโดยแน่นอนทีเดียว

๑. กัมมชกายปสาทรูป ที่ปุ่มปลายจมูก

๒. กัมมชหทยรูป ซึ่งเป็นกรัชกาย*

รูป ๒ อย่างนี้เกิดมาเพราะอวิชชา ตัณหา และกรรม จิตและเจตสิกก็เช่นเดียวกัน เกิดมาแต่หทยรูป เพราะจิตเจตสิก หทยรูปและกายปสาททั้ง ๓ นี้เอง ทำให้รู้ว่าลมหายใจเข้าและออกบังเกิดแล้วก็ดับไป อุปมาเหมือนในเตาหล่อเหล็กแห่งหนึ่ง อาศัยเตา งวงเตา ความเพียรของคน รวม ๓ อย่างนี้บริบูรณ์แล้ว ลมเข้าและออกก็สะดวกขึ้นจึงหล่อเหล็กได้ ใน ๓ ประการนี้ ถ้าขาดอันใดอันหนึ่งแล้ว ลมก็หยุดดับไปทันที อุปมานี้ฉันใด ลมหายใจเข้าออกในกรัชกายก็ฉันนั้น คือ เพราะรวม ๓ อย่างนี้เอง มีกายปสาทที่ปุ่มปลายจมูก และจิตเจตสิก ลมหายใจเข้าและออก จึงบังเกิดการเข้าออกเสมอกันได้ เมื่อขาดไปอันใดอันหนึ่งแล้ว ก็เป็นอันดับไปทันที เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาให้ถี่ถ้วนด้วยรวมทั้งอุปมาและอุปมัยเข้าด้วยกันดังนี้แล้วก็จะได้เห็นความจริงแท้ เมื่อได้เห็นความเกิดดับของจิตเจตสิกและรูป พร้อมกับธรรมที่เป็นเหตุแห่งสภาพของความเกิดและความดับ

---

* คำว่า **กรัชกาย** หมายถึง กายของตนเอง หรือเป็นที่รวมแห่งจิต ซึ่งเป็นสถานที่ให้เกิดความรู้สึกนึกคิดขึ้นมา ได้แก่ วัตถุรูปทั้งหมด มีหทยวัตถุ เป็นแหล่งสำคัญ.

เช่นนี้ ก็จะรู้ได้ว่า มีแต่รูปที่แตกดับและนามที่ไหลไปสู่อารมณ์เท่านั้น ไม่มีบุคคล ไม่มีสัตว์ ไม่มีเรา ไม่มีเขาเลย นี่แหละเป็นการแสดงให้รู้ได้ว่า บุคคลนั้นได้ถึงนามรูปปริจเฉทญาณแห่งทิฏฐิวิสุทธิแล้ว

เมื่อได้กระทำความเพียรมากครั้งเช่นนี้มาตลอดแล้ว ก็จะพิจารณารู้ต่อไปอีกว่า อันรูปและนามทั้งสองอย่างที่เป็นไปอยู่ในลมหายใจเข้าออกนี้ ได้มาเกิดดับกันอยู่ในภพนี้ ก็เพราะตัณหาเก่าที่เป็นสมุทยสัจจ์ในภพก่อน ๆ นั่นเอง จึงมาเป็นทุกขสัจจ์ในภพนี้ เมื่อในภพนี้ปล่อยให้สมุทยสัจจ์ คือ ตัณหาใหม่ ๆ เกิดขึ้นอีกแล้ว ทุกขสัจจ์ คือ ผลแห่งธรรมก็จะบังเกิดขึ้นในอนาคตอีก เมื่อได้เห็นทุกข์และสมุทัยในปัจจุบันชาตินี้แล้ว ทุกข์และสมุทัยของอนาคตก็คงจะได้รู้เห็นอีกเช่นเดียวกัน ดังนี้แหละได้ชื่อว่า ถึงปัจจยปริคคหญาณแห่งกังขาวิตรณวิสุทธิแล้ว ภิกษุนั้นมีความสามารถที่จะถึงอรหัตตมรรคได้ แต่นั้นมา สติที่พิจารณาบ่อย ๆ ว่า กระทบ กระทบ ซึ่งเนื่องมาจากจิตที่รักษาปลายจมูกนั้นเป็นทุกขสัจจ์ ตัณหาเก่าในภพก่อน ๆ ที่ทำอุปนิสสัยให้เกิดทุกขสัจจ์ ซึ่งเป็นปุพพภาคสติปัฏฐานมรรคที่พิจารณากระทบ กระทบ นั้นเป็นสมุทยสัจจ์ เมื่อตัณหาที่ติดมาแต่ภพก่อนดับสูญหายไปแล้วในภพนี้ ทุกขสัจจ์ คือ ปุพพภาคสติปัฏฐานก็ต้องดับสูญไปด้วย ดังนี้แหละ ก็จะรู้เห็นสมุทยสัจจ์ว่าเป็นเหตุของสติที่พิจารณา กระทบ กระทบ ได้

ความจำของสติได้บังเกิดในปัจจุบันว่า อัตภาพหรือขันธ์ในภพนี้ก็ได้บังเกิดมา เพราะตัณหาแต่ภพก่อน ตัณหาแต่ภพก่อนนี้เป็นสมุทยสัจจ์ วิปัสสนาญาณของผู้เพ่งภาวนาทำให้เห็นทุกข์และสมุทัยอยู่ทุกขณะเช่นนี้ จึงไม่มีโอกาสที่ตัณหาใหม่จะบังเกิดต่อไปได้แล้ว ฉะนั้น ผลในอนาคตซึ่งเป็นทุกขสัจจ์ใหม่ก็ย่อมไม่บังเกิดขึ้น ดังนี้แหละวิปัสสนาญาณนี้ ย่อมถึงอรหัตตมรรคได้

ในขณะที่ได้เห็นทุกขสัจจ์ซึ่งเป็นความดับของจิตเจตสิกแห่งวิปัสสนาในขณะเดียวกัน วาระสุดท้ายของจิตที่เห็นความดับนั้น เป็นมัคคกิจประการที่หนึ่ง คือ ที่ได้เห็นทุกขสัจจ์ การประหาณตัณหา คือ ไม่มีโอกาสที่ตัณหาใหม่ ๆ จะ

บังเกิดขึ้นในอนาคตนั้นเป็นมัคคกิจประการที่สอง ไม่ได้มีผลในอนาคตบังเกิดต่อไป คือ ได้เห็นนิโรธสัจจ์นั้น เป็นมัคคกิจประการที่สาม การบำเพ็ญอริยมรรคทั้ง ๘ นั้นเป็นมัคคกิจประการที่สี่ รวมเป็นกิจที่เกิดขึ้นจากการเจริญมรรคทั้ง ๔ เมื่อมรรคได้ทำกิจทั้ง ๔ ประการดังนี้แล้ว พระอริยบุคคลที่ถึงอรหัตตผล ย่อมมีความสามารถที่จะเห็นมัคคกิจทั้ง ๔ ประการในเวลาขณะจิตเดียวนี้เอง

ในขณะที่บำเพ็ญวิปัสสนาได้เห็นการดับของสังขารทั้งปวง ได้เห็นโทษ คือ การเกิดเป็นผลแห่งทุกข์ในภพนี้ เพราะตัณหาเก่าในอดีตกาลทำให้เกิดในภพนี้ ถ้าปล่อยให้สมุทัย คือ ตัณหาใหม่เกิดขึ้นอีก ในอนาคตนั้นผลคือทุกข์ก็คงเกิดอีกแน่นอน นี้เป็นโลกียมรรคอันเป็นเหตุให้ดำเนินไปสู่โลกุตตรมรรคได้

อิริยาปถปัพพะ

ตามพระบาลีและอัฏฐกถาพร้อมด้วยฎีกาต่าง ๆ จักอธิบายอิริยาปถกัมมัฏฐานโดยย่อดังต่อไปนี้

อิริยาบถมี ๔ ประการ คือ ๑. การเดิน ๒. การยืน ๓. การนั่ง ๔. การนอน

ตามสติปัฏฐานสูตรพระบาลีว่า เมื่อเวลาไป ต้องรู้ด้วยสติว่าไป เวลายืนก็ต้องรู้ด้วยสติว่ายืน เวลานั่งก็ต้องรู้ด้วยสติว่านั่ง เวลานอนก็ต้องรู้ด้วยสติว่านอน การที่จิตได้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของการเดิน ยืน นั่ง นอน เป็นสมถอารมณ์ คือ สมาธิภาวนา การที่ได้พิจารณาเห็นความดับด้วยจิต เจตสิกที่กำหนดรู้ว่า ไป เป็นต้นนั่นแหละเป็นตัววิปัสสนาภาวนา

ในที่นี้ **ถามว่า** ใครเป็นผู้เดิน ?

ตอบว่า ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดเป็นผู้เดิน และไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล เป็นผู้เดิน

ถามว่า การเดินไปมา เป็นของใคร ?

ตอบว่า ไม่ใช่การไปมาของบุคคลหรือสัตว์ หรือผู้หนึ่งผู้ใดเป็นผู้ไปมา

ถามว่า ไปมาเพราะอะไร ?

ตอบว่า เพราะจิตตชวาโยธาตุ คือ จิตที่อยากไปมานั่นเองเป็นมูลให้วาโยธาตุแล่นไปทั่วร่างกายแล้วจึงไปมาได้ เพราะฉะนั้น ผู้ที่บำเพ็ญเพียรตามอิริยา

ปถปัพพะของสภาพรูปและนามทั้งสอง ซึ่งเป็นสังขตปรมัตถธรรมทั้งหลายที่เกิดดับอยู่ไม่ขาดสายด้วยขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทะ ฐีติ ภังคะนั้น จะรู้ด้วยสติปัญญาเท่านั้น ไม่เหมือนกับความรู้ของสัตว์เดรัจฉานเลย ความจริงแล้ว เพราะจิตที่อยากไปอยากมานั้นแหละทำให้วาโยธาตุมีกำลังมากขึ้น และรูปกลาปทั้งหลายแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้ว กำลังเดินก้าวไปมานั้น เรียกว่า ได้ไปหรือได้มา ในที่นี้จิตที่อยากเดินนั้นเป็นนาม เพราะมีอาการที่ไหลไปสู่การเดินซึ่งเป็นรูปจิตตชกลาปที่เต็มไปด้วยวาโยธาตุ อันมีการเคลื่อนไหวทั่วร่างกายนั้นเป็นรูป จิตที่อยากไปหรือมานั้นเป็นเหตุ จิตตชวาโยอธิกรูป* ที่เดินนั้นเป็นผล

เมื่อจิตอยากไปหรืออยากมานั้น ต้องมีสติปัญญากำหนดรู้ว่า อยากไปหรืออยากมา อาการเคลื่อนไหวของจิตตชวาโยธาตุได้บังเกิดนั้น ต้องมีสติรู้ว่าไปหรือมา เมื่อเวลาจะยืน เพราะจิตที่อยากยืนนั่นเอง ทำให้วาโยธาตุมากขึ้น และรูปกลาปทั้งหลายแล่นไปทั่วสรรพางค์กาย ตั้งแต่พื้นเท้าถึงเบื้องบนนั้น เรียกว่า ยืน จิตที่อยากยืนนั้นเป็นนาม เพราะมีอาการที่ไหลไปสู่การยืนซึ่งเป็นรูป อาการเคลื่อนไหวของร่างกายนั้นเป็นรูป จิตที่อยากยืนนั้นเป็นเหตุ จิตตชวาโยอธิกรูปที่ยืนนั้นเป็นผล เมื่อจิตอยากยืนนั้นต้องมีสติปัญญารู้ว่า อยากยืน อาการเคลื่อนไหวของจิตตชวาโยธาตุได้บังเกิดนั้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่าได้ยืนแล้ว เมื่อเวลาจะนั่ง เพราะจิตใจที่อยากนั่งนั่นเอง ทำให้วาโยธาตุมากขึ้น และรูปกลาปทั้งหลายแล่นไปทั่วสรรพางค์กาย ทำให้ร่างกายตอนล่างอ่อนลง ส่วนเบื้องบนตั้งขึ้นนั้น เรียกว่า ได้นั่ง จิตที่อยากนั่งเป็นนาม เพราะมีอาการที่ไหลไปสู่การนั่งซึ่งเป็นรูป อาการเคลื่อนไหวของร่างกายนั้นเป็นรูป จิตที่อยากนั่งนั้นเป็นเหตุ จิตตชวาโยอธิกรูปที่นั่งนั้นเป็นผล เมื่อจิตอยากนั่งเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า อยากนั่ง อาการเคลื่อนไหวของจิตตชวาโยธาตุบังเกิดขึ้นต้องมีสติปัญญารู้ว่าได้นั่งแล้ว

---

* **จิตตชวาโยอธิกรูป** หมายถึง วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้น เป็นรูปที่มีกำลังมาก เนื่องจากได้รับอุปการะจากเหตุผลต่าง ๆ มีจิต เป็นต้น ทำให้การเคลื่อนไหวอิริยาบถนั้นเป็นไปโดยสะดวกคล่องแคล่วว่องไวและเข้มแข็งมั่นคง.

เมื่อเวลาจะนอน เพราะจิตที่อยากนอนนั่นเองทำให้วาโยธาตุมากขึ้นและรูปกลาปทั้งหลายแล่นไปทั่วสรรพางค์กาย ทำให้ร่างกายล้มลงแล้วเหยียดออกนั้น เรียกว่า นอน จิตที่อยากนอนนั้นเป็นนาม เพราะมีอาการที่ไหลไปสู่การนอนซึ่งเป็นรูป อาการเคลื่อนไหวของร่างกายนั้นเป็นรูป จิตที่อยากนอนนั้นเป็นเหตุ จิตตชวาโยอธิกรูปที่นอนเป็นผล เมื่อจิตอยากนอนเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า อยากนอน เมื่ออาการเคลื่อนไหวของจิตตชวาโยธาตุ บังเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่าได้นอนแล้ว อุปมาเหมือนทางโลกของเรานี้โวหารว่า รถวิ่ง รถหยุด ดังนี้ ถึงแม้ว่า ไม่มีรถที่วิ่ง รถที่หยุดก็จริง เมื่อนายสารถีผู้ชำนาญได้เทียบม้า ๔ ตัวเข้าแล้วขับไปขับมาได้ คนทั้งหลายมักพูดกันว่า รถได้เดิน รถได้หยุด อุปมานี้ฉันใด ในข้อนี้ก็ฉันนั้น คือ ร่างกายของคนเรานี้ เปรียบเหมือนรถ รูปกลาปที่เกิดในอิริยาบถทั้ง ๔ เพราะจิตตชวาโยธาตุนั้นเปรียบเหมือนม้า ๔ ตัว นายสารถีเปรียบเหมือนจิตที่อยากเดิน อยากยืน อยากนั่ง และอยากนอน ซึ่งเป็นอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า จะไป จะยืน จะนั่ง หรือจะนอนก็ตาม รูปกลาปที่วาโยธาตุควบคุมนั้นย่อมทำให้วิญญัติเกิดขึ้น โดยอาการที่ให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ของตนแล้ว วาโยอธิกจิตตชรูปกลาปก็แล่นไปทั่วสรรพางค์กายและให้บังเกิดการเดิน เป็นต้นนั้น โวหารว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน เราเดิน เรายืนก็เกิดขึ้น จิตใจที่อยากเดินกับรูปนามที่เดินก็ดี สติที่รู้ว่าเดิน กับนามรูปที่เดินก็ดี ในพระพุทธศาสนา เรียกว่า ทุกขสัจจ์ ตัณหาเก่าในภพก่อนที่ทำให้สติเกิดขึ้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์ การดับของทุกขสัจจ์ซึ่งเป็นผลและสมุทยสัจจ์ซึ่งเป็นเหตุนั้น เรียกว่า นิโรธสัจจ์ อริยมรรคทั้ง ๘ ที่ทำให้เห็นนิโรธสัจจ์คือความดับนั้น เรียกว่า มัคคสัจจ์ เพราะไม่มีโอกาสให้บังเกิดทุกขสัจจ์ซึ่งเป็นผล และสมุทยสัจจ์ซึ่งเป็นเหตุในอนาคตต่อไปอีกแล้ว

สัมปชัญญปัพพะ

ตามพระบาลีและอรรถกถาพร้อมด้วยฎีกาต่าง ๆ จักแสดงสัมปชัญญกัมมัฏฐานดังต่อไปนี้

ในสัมปชัญญกัมมัฏฐานนี้ มีพระบาลี ๗ ประโยค (หมวด) อาการที่ประกอบ ๒๒ บท รวมทั้ง ๒๒ บทนี้ พระพุทธองค์ทรงเทศนาด้วยพระพุทธวจนะว่า **สมฺปชานการี โหติ** ดังนี้ทั้งสิ้น

แสดงประโยคที่ ๑ บทที่ ๑ – ๒

๑. เมื่อจิตที่คิดว่าจะไปข้างหน้าเกิดขึ้น ต้องมีสติรู้ว่า จะไปข้างหน้าความจริงแล้ว กองกระดูกที่เรียกว่ากายนั่นเอง เต็มไปด้วยวาโยอธิกรูปกลาปแล้ว การเดินก้าวไปข้างหน้า ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปได้เดินไปข้างหน้า

๒. เมื่อจิตคิดว่า จะกลับถอยหลังเกิดขึ้น ต้องมีสติรู้ว่า จะกลับถอยหลังความจริงแล้ว กองกระดูกที่เรียกว่ากายนั่นเอง เต็มไปด้วยวาโยอธิกรูปกลาปแล้ว ได้กลับถอยหลัง ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปได้กลับถอยหลังแล้ว เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ** ดังนี้

แสดงประโยคที่ ๒ บทที่ ๓ - ๔

๓. เมื่อจิตที่คิดว่า จะมองดูข้างหน้าเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า จะมองดูข้างหน้า ความจริงแล้ว จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั่นเอง ทำให้หนังตาเบื้องล่างหย่อนลงและหนังตาเบื้องบนเปิดขึ้น ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปทำให้เรามองดูข้างหน้าได้

๔. เมื่อจิตที่คิดว่า จะดูข้าง ๆ เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ต้องมีสติปัญญารู้ว่า จะดูข้าง ๆ ความจริงแล้ว ก้อนเนื้อที่เรียกว่า ลูกตา ซึ่งเต็มไปด้วยจิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั่นเองได้ดูข้าง ๆ ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปทำให้ดูข้าง ๆ ได้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า **อาโลกิเต วิโลกิเต สมฺปชานการี โหติ** ดังนี้

แสดงประโยคที่ ๓ บทที่ ๕ – ๖

๕. เมื่อจิตที่คิดว่า จะขดและงอเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า จะขด งอ ความจริงแล้ว กองกระดูกที่เรียกว่า มือและเท้า ที่เต็มไปด้วยจิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั้นได้ขด งอ ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปทำให้ขดงอได้

๖. เมื่อจิตที่คิดว่า จะเหยียดเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า จะเหยียด ความจริงแล้ว กองกระดูกที่เรียกว่า มือและเท้า ที่เต็มไปด้วยจิตตชวาโยอธิกรูปกลาปได้เหยียดออก ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปได้เหยียดแล้ว เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า **สมฺมิญฺชิเต ปสาริเต สมฺปชานการี โหติ** ดังนี้

แสดงประโยคที่ ๔ บทที่ ๗ - ๘ - ๙

๗. เมื่อจิตที่คิดว่า จะใคร่ครองห่มผ้า สังฆาฏิ (สำหรับภิกษุ) หรือจะใคร่นุ่งห่มผ้า (ฆราวาส) เกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า ใคร่จะครอง นุ่งห่มผ้า ความจริงแล้ว กองกระดูกที่เรียกว่า อวัยวะของร่างกายหรือเหล่าโกฏฐาส ๓๒ นั่นเอง ที่เต็มไปด้วยจิตตชวาโยอธิกรูปกลาปได้ครองนุ่งห่มผ้า ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั้นได้ครองนุ่งห่มผ้าแล้ว

๘. - ๙. เมื่อจิตที่คิดใคร่จะจับบาตร ถ้วย ไห เป็นต้น เกิดขึ้นต้องมีสติปัญญารู้ว่า ใคร่จะจับบาตร ถ้วย ไห ความจริงแล้ว กองกระดูกที่เรียกว่า มือนั่นเอง ที่เต็มไปด้วยจิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั้นได้จับบาตร ถ้วย ไห เป็นต้น ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั้นได้จับบาตร ถ้วย ไห แล้ว เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า **สงฺฆาฏิ ปตฺต จีวร ธารเณ สมฺปชาน การี โหติ** ดังนี้

แสดงประโยคที่ ๕ บทที่ ๑๐ – ๑๑ – ๑๒ – ๑๓

เมื่อบริโภคอาหารต่าง ๆ นั้นผู้บำเพ็ญภาวนาสัมปชัญญกัมมัฏฐานต้องพิจารณาด้วยวิธีแห่งนัย ๑๐ ประการ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

แสดงนัย ๑๐ ประการ

๑. ขณะเมื่อจิตอยากอาหารเกิดขึ้น

๒. ขณะรับประทานอาหาร

๓. ขณะที่หย่อนมือลงหยิบอาหารในภาชนะ

๔. ขณะรวมตะล่อมอาหาร มีข้าว เป็นต้น

๕. ขณะยกมือขึ้น

๖. ขณะอ้าปาก

๗. ขณะใส่ข้าวเข้าปาก

๘. ขณะเคี้ยวอาหาร

๙. ขณะกวาดด้วยลิ้น

๑๐. ขณะกลืนอาหาร

รวม ๑๐ นัยนี้ ข้อ ๑๐. ๑๑. ๑๒. ๑๓. เมื่อจิตที่คิดตามวิธีรับประทานอาหารตามนัย ๑๐ ประการดังที่กล่าวข้างต้นนั้นเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่าได้รับอาหารต่าง ๆ ตามนัย ๑๐ ประการนั้น แต่ความจริงแล้ว กองกระดูกที่เรียกว่า มือ ปาก ลิ้น เป็นต้นนั่นเอง ที่เต็มไปด้วยจิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั้นได้รับอาหารต่าง ๆ ตามนัย ๑๐ ประการที่กล่าวมาแล้ว

ในที่นี้มีธาตุสำคัญปกครองรูปและนามอยู่อีก ธาตุเหล่านั้น คือ

๑. ปถวีธาตุ คือ ธาตุดินที่มีกิจตั้งมั่น

๒. อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำที่มีกิจเปียกชุ่ม

๓. เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟที่มีกิจกระทำให้สุกย่อย

๔. วาโยธาตุ คือ ธาตุลมที่มีกิจนำอาหารลงไป

๕. อากาสธาตุ คือ ธาตุอากาศที่มีกิจนำไปตามช่องทาง

๖.วิญญาณธาตุ คือ ธาตุวิญญาณที่พิจารณาและรู้ในการเพ่งทุกอย่าง

ดังนี้แหละ การเกิดดับของรูปและนามในการรับประทานอาหารต่าง ๆ ต้องประกอบด้วยธาตุ ๖ เสมอไป เพราฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า **อสิเต ปีเต ขายิเต สายิเต สมฺปชานการี โหติ** ดังนี้

แสดงประโยคที่ ๖ บทที่ ๑๔ – ๑๕

๑๔. – ๑๕. เมื่อจิตที่คิดว่า ใคร่จะถ่ายอุจจาระปัสสาวะเกิดขึ้นต้องมีสติปัญญารู้ว่า ใคร่จะถ่ายอุจจาระปัสสาวะ แต่ความจริงแล้ว จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั้นแหละ แล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้วได้ปล่อยอุจจาระปัสสาวะออกไป ต้องพร้อมสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั้นทำให้อุจจาระปัสสาวะออกไปแล้ว เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า **อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม สมฺปชานการี โหติ** ดังนี้

แสดงประโยคที่ ๗ บทที่ ๑๖, ๑๗, ๑๘, ๑๙, ๒๐, ๒๑, ๒๒

๑๖. เมื่อจิตที่คิดว่า ใคร่จะเดินจงกรมเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า ใคร่จะเดินจงกรม แต่ความจริงแล้วจิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั่นเองแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้วได้เดินจงกรม ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปได้เดินจงกรมแล้ว

๑๗. เมื่อจิตที่คิดว่า ใคร่จะย่างเท้าด้านขวาหรือด้านซ้ายก็ตามเกิดขึ้น ต้องมีสติปัญญารู้ว่า ใคร่จะย่างเท้าด้านขวาหรือด้านซ้าย แต่ความจริงแล้ว จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั่นเองแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้วได้ย่างเท้าด้านขวาหรือด้านซ้าย ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปได้ย่างเท้าด้านขวาหรือด้านซ้ายแล้ว

๑๘. เมื่อมีสติปัญญารู้อย่างนี้บ่อย ๆ มากครั้งแล้ว ผู้บำเพ็ญภาวนาย่อมมีความรู้ว่า อิริยาบถทั้ง ๔ มีแต่รูปกับนามเท่านั้น คือ จิตใจที่ใคร่จะย่างเท้าขวานั้นเป็นนามธรรม สติเจตสิกที่ได้ระลึกรู้ว่าใคร่จะย่างนั้นเป็นวิปัสสนาญาณ การเคลื่อนไหวของเท้าขวานั้นเป็นจิตตชวาโยธาตุ ในการที่จิตมีสติกำหนดรู้อารมณ์ของการย่างเท้าขวานั้น เรียกว่า สมถภาวนา ส่วนวิปัสสนานั้น คือ การรู้ความจริงที่พร้อมด้วยเหตุปัจจัยคือรูปกลาปและสติเจตสิกที่เนื่องมาจากการย่างเท้าขวา

๑๙-๒๐-๒๑. เมื่อจิตที่คิดว่า ใคร่จะยืนเกิดขึ้น ต้องมีสติรู้ว่า ใคร่ยืน การยืนนั้นได้แก่จิตตชวาโยธาตุนั่นเอง ส่วนการนั่ง การนอน ก็เช่นเดียวกัน ต้องมีสติประกอบว่าได้นั่ง ได้นอน แต่ความจริงแล้ว จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั่นเอง แล่น

ไปทั่วสรรพางค์กายแล้วจึงได้ยืน ได้นั่ง ได้นอน ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาป ได้ยืน ได้นั่ง ได้นอนแล้ว

๒๒. เมื่อได้อยู่นิ่ง ๆ ตื่นนอน พูดจาก็เช่นเดียวกัน จิตตชวาโยอธิกรูปกลาปนั่นเองแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้ว จึงได้อยู่นิ่ง ๆ ได้ตื่นนอน และได้พูดจา ต้องพร้อมด้วยสติปัญญารู้ว่า จิตตชวาโยอธิกรูปกลาป ได้อยู่นิ่ง ๆ ได้ตื่นนอน ได้พูดจา เป็นต้นแล้ว เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า **คนฺต ฐิเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตุณฺหีภาเว สมฺปชานการี โหติ** ดังนี้

พระบาลีทั้ง ๗ ประโยค อาการที่วาโยธาตุครอบงำ ๒๒ บท รวมทั้ง ๒๒ บทนี้ พระพุทธองค์ทรงเทศนาประกอบด้วย **สมฺปชานการี โหติ** ทั้งสิ้น

คำว่า "**สมฺปชานการี**" แปลว่า ทำการสิ่งใด ๆ ก็ดี ย่อมทำด้วยสัมปชัญญะทั้ง ๔ หมายความว่า ผู้บำเพ็ญภาวนา เมื่อเดินไปข้างหน้าหรือถอยหลังก็ตาม ต้องมีสติและสัมปชัญญะเสมอไปตลอดถึงวาระที่สุดอริยมรรคและอริยผลเกิดขึ้น

สัมปชัญญะ ๔

๑. สาตถกสัมปชัญญะ **๒. สัปปายสัมปชัญญะ**

๓. โคจรสัมปชัญญะ **๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ**

ในที่นี้ **สาตถกสัมปชัญญะ** แปลว่า การพิจารณาว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นประโยชน์ หรือการกระทำนั้นมีประโยชน์ หมายความว่า ไม่ได้อนุโลมตามจิตใจ เมื่อรู้แน่นอนแล้วว่ามีประโยชน์ ย่อมทำแต่สิ่งที่มีประโยชน์

สัปปายสัมปชัญญะ แปลว่า การพิจารณาว่า การที่จะต้องทำนั้นควรหรือไม่ หมายความว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดี เมื่อพิจารณาเห็นสมควรแล้วจึงทำ

โคจรสัมปชัญญะ แปลว่า เมื่อได้ไปสู่โคจรคามโดยอาศัยกัมมัฏฐานองค์ใดองค์หนึ่งในจำนวนกัมมัฏฐาน ๓๘ (เว้นกสิณ ๒ องค์ คือ อากาสและอาโลก) หมายความว่า ภิกษุผู้ที่บริบูรณ์ด้วยสัมปชัญญะทั้ง ๒ ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ได้ไปบิณฑบาตที่บ้านโคจรคามโดยอาศัยกัมมัฏฐานองค์ใดองค์หนึ่งในจำนวน ๓๘ องค์ (เว้นอากาสกสิณและอาโลกกสิณ)

อสัมโมหสัมปชัญญะ แปลว่า ความรู้รูปและนามของอาการ ๒๒ในพระบาลี ๗ ประโยค ตามที่กล่าวมาแล้วโดยปราศจากโมหะ

บัดนี้จักแสดงอาการ ๒๒ นัยแห่งพระบาลี ๗ ประโยค ประกอบด้วยสัมปชัญญะทั้ง ๔ ต่อไปนี้

พระบาลีประโยคที่ ๑ ว่า **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ** นั้นมีบทอาการ ๒ บท คือ (๑) เดินไปข้างหน้า (๒) ถอยหลังกลับ ในพระศาสนานี้ภิกษุผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสาร ในอาการทั้ง ๒ นั้น คือ เดินไปข้างหน้า หรือถอยหลังกลับก็ตาม ย่อมไม่มีโมหะ คือ ความหลงรูปและนามเหมือนคนโง่ทั้งหลายที่ถือกันทุกวันนี้ว่า ตัวเรานี้ได้เดินไปข้างหน้า ตัวเรานี้ได้ถอยหลังกลับ ความจริงหาเป็นเช่นนี้ไม่ แท้จริงแล้ว จิตตชวาโยธาตุที่ทำให้วิญญัติรูปเกิดขึ้นแล้วแล่นไปทั่วสรรพางค์กาย และกองกระดูกที่เรียกว่า เท้าขวาหรือเท้าซ้ายนั่นเองก้าวไปข้างหน้าและถอยหลังกลับ ในขณะที่ยกเท้าขึ้นข้างหนึ่ง เท้าข้างที่ยกนั้น ก็ได้แก่กำลังของปถวีธาตุและอาโปธาตุทั้ง ๒ หย่อนลง ส่วนเตโชธาตุและวาโยธาตุทั้ง ๒ นั้นมีกำลังทวีมากขึ้น ในการที่ยกเท้าขึ้นและวางเท้าลงก็เช่นเดียวกัน ในขณะที่ปล่อยเท้าลงพื้นนั้นตรงกันข้ามกับการยก คือ กำลังของเตโชและวาโยหย่อนลงปถวีกับอาโปธาตุทั้ง ๒ มีกำลังมากขึ้น การที่เท้าลงถึงพื้นและการกดก็เช่นเดียวกัน ในขณะที่กำลังยกเท้าขึ้นนั้น เป็นรูปที่กำลังจะยก จิตที่ทำให้ยกเท้านั้นเป็นนาม รูปและนามทั้ง ๒ อย่างนี้ดับเสียก่อนที่จะยกเท้าขึ้น ในการที่ปล่อยเท้าหรือวางเท้าลงพื้น ก็ทำนองเดียวกันกับวิธียกเท้า คือ การที่วางเท้าลงพื้นนั้นเป็นรูป จิตที่ใคร่จะวางลงนั้นเป็นนาม รูปนามทั้ง ๒ อย่างนี้ได้ดับเสียก่อนที่เท้าจะถึงพื้น หมายความว่า รูปและนาม ๒ อย่างนี้แตกดับตาม ๆ กันไปทุก ๆ ขณะเหมือนเอางาใส่ในหม้อกระทะที่กำลังร้อนจัด ย่อมแตกดับไปอย่างรวดเร็ว ฉันนั้น ในที่นี้ใครเลยจะสมมุติได้ว่า ผู้เดินไปข้างหน้า และผู้ถอยหลังกลับเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม หรือ สัตว์ เพราะความจริง การไป การยืน การนั่ง การนอน เหล่านี้

เป็นอาการของอิริยาบถทั้ง ๔ ซึ่งเป็นรูปและนามนั่นเอง และจิตที่กระทำให้การเดินไปข้างหน้าดับลง พร้อมกันนั้นรูปนามที่เดินก็เกิดแล้วดับหายไป ดังที่อธิบายมาแล้วนี้ รูปและนามทั้ง ๒ สภาพนี้ มีการเกิดดับอยู่เสมอโดยไม่ขาดสาย ดุจดังกระแสน้ำในแม่น้ำกำลังไหลไปสู่มหาสมุทรตลอดกาล หามีเวลาหยุดได้ไม่ ดังนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ ความรู้ทั้งรูปและนาม ๒ อย่าง ที่กระทำให้การไปข้างหน้าและการถอยกลับข้างหลังนั้นปราศจากโมหะแล้ว ความรู้นั้น เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

พระบาลีประโยคที่ ๒ ว่า **อาโลกิเต วิโลกิเต สมฺปชานการี โหติ** นั้นมีอาการ ๒ บท เหมือนกัน คือ (๑) **อาโลกิต** ดูข้างหน้าตรง (๒) **วิโลกิต** ดูข้าง ๆ แต่ว่าการดูนั้น มี ๔ ประการ คือ

๑. อาโลกิต ดูข้างหน้าตรงกัน

๒. วิโลกิต ดูข้าง ๆ

๓. โอโลกิต ดูข้างล่าง หรือการดูเบื้องต่ำ

๔. อุลฺโลกิต ดูข้างบน หรือการดูเบื้องบน

ในที่นี้จักแสดงแต่ข้อ ๑ และข้อ ๒ เท่านั้น ส่วนข้อ ๓ และข้อ ๔ นั้นไม่เหมาะสมแก่กัมมัฏฐาน ฉะนั้น จะเว้นไว้เสีย ๒ ข้อนี้ด้วย

พระโยคาวจรบุคคล จะดูข้อ ๑ หรือข้อ ๒ ก็ตาม ไม่ให้อนุโลมตามจิต แต่ต้องแสวงหาทางที่มีประโยชน์แล้ว จึงดูข้างหน้าหรือข้าง ๆ ได้ การดูอย่างนี้เรียกว่า **สาตถกสัมปชัญญะ** ดังมีพระนันทเถระเป็นตัวอย่างในข้อนี้ คือ สมัยหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นนันทะว่า เมื่อนันทะจะใคร่ดูทิศตะวันออกนั้น มีการพิจารณาเสียก่อนด้วยว่า ขออย่าให้เราประสบกับอกุศลธรรม คือ อภิชฌา ความยินดีในอิฏฐารมณ์ และโทมนัส ความเกลียดชังในอนิฏฐารมณ์ทั้วปวงในการเห็นนั้นเลย อย่างนี้แหละ นันทะพิจารณาถี่ถ้วนแล้ว ดูข้างหน้าต่อไป ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อนันทะจะใคร่ดูทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่างก็ตาม ก็ได้มีการพิจารณาทำนองเดียวกันนี้ คือ

ประกอบด้วยสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๒ แล้วแลดูทุก ๆ ทิศต่อไป วิธีแลดูของนันทะนี้ เป็นการดูที่แสวงหาประโยชน์ เรียกว่า **สาตถกสัมปชัญญะ**

ถ้าว่า กัมมัฏฐานองค์ใดองค์หนึ่งในบรรดาปรมัตถธรรม คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อันมีประจำอยู่กับตัวเรานั้น เราต้องเจริญกัมมัฏฐานเหล่านี้ เมื่อจะดูทิศต่าง ๆ ควรประกอบด้วยความพิจารณาเป็นประธาน หรือถ้าว่าตัวกัมมัฏฐานนั้น เป็นฝ่ายสมถะต้องพิจารณาอารมณ์มีปถวีกสิณ เป็นต้น การดูแบบนี้ เรียกว่า **โคจรสัมปชัญญะ**

ในโวหารที่สมมุติว่า **อัตตะ** ในจำนวนขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งถือกันว่า กายนั้น ถ้าว่าจะมองข้างหน้าตรง ๆ และจะดูข้าง ๆ พร้อมกันไปไม่ได้เลย เมื่อจิตเกิดขึ้นว่าเราจะดูข้างหน้าตรง ทันใดนั้น จิตตสมุฏฐานวาโยธาตุก็ทำให้วิญญัติรูปบังเกิดขึ้นทันที และหนังตาล่างก็ตกเบื้องล่างหนังตาบนก็ขึ้นเบื้องบนพร้อมกัน โดยอาศัยวาโยธาตุแล่นไปทั่วตานั่นแหละ ในการเช่นนี้ก็เป็นไปด้วยจิตตชวาโยธาตุนั่นเอง หามีผู้ใดผู้หนึ่งมาเปิดตาด้วยเครื่องจักรเครื่องยนต์ไม่ ความจริงแล้วธรรมชาติของจักขุวิญญาณธาตุนั้นเอง ย่อมสำเร็จกิจของตนคือกิจที่ได้เห็นสภาพของรูปเท่านั้น ความรู้ที่ได้รู้เห็นรูปและนามทั้ง ๒ นั้น เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

ต่อไปจักอธิบายสัมปชัญญะเหล่านี้โดยวิธีแห่งปรมัตถ์ คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ รวมปรมัตถ์ทั้ง ๓ จำพวกนี้พร้อมกับปัจจัยประกอบด้วยดังนี้

ว่าด้วยขันธ์ ๕ ของจักขุทวาร ในจักขุทวารนั้นมีขันธ์ครบทั้ง ๕ คือ

๑. รูปขันธ์ ได้แก่ จักขุปสาทรูป

๒. เวทนาขันธ์ ได้แก่ การเสวยอารมณ์พร้อมกับจักขุวิญญาณ

๓. สัญญาขันธ์ ได้แก่ ความจำรูปารมณ์พร้อมกับจักขุวิญญาณ

๔. สังขารขันธ์ ได้แก่ ผัสสะ เจตนา เป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ

๕. วิญญาณขันธ์ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ

เพราะรูปนามขันธ์ ๕ เหล่านี้แหละประชุมกันเข้าแล้ว การดูข้างหน้าตรงและการดูข้าง ๆ ก็ปรากฏขึ้น แต่หาเป็นบุคคลหรือสัตว์ไม่ ผู้ที่ได้รู้เห็นรูปและนามด้วยวิธีนี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ** โดยนัยที่ ๑ แห่งปรมัตถธรรม

ว่าด้วยอายตนะของจักขุทวาร ในจักขุทวารวิถีนั้น มีอายตนะ ๔ คือ

๑. จักขายตนะ ได้แก่ จักขุปสาทรูป

๒. รูปายตนะ ได้แก่ รูปที่ต้องเห็น

๓. มนายตนะ ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต คือ การเห็น

๔. ธัมมายตนะ ได้แก่ ผัสสะ เวทนา เจตนา เป็นต้น

รวมอายตนะเป็น ๔ เพราะรูปอายตนะและนามอายตนะเหล่านี้ได้ประชุมกันเกิดขึ้นแล้ว การดูข้างหน้าตรงและการดูข้าง ๆ ก็ปรากฏขึ้น แต่หาใช่บุคคลหรือสัตว์ไม่ ผู้ที่ได้รู้เห็นรูปและนามด้วยอายตนะเหล่านี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ** ตามนัยที่ ๒ แห่งปรมัตถธรรม

ว่าด้วยธาตุของจักขุทวาร ในจักขุทวารมีธาตุ ๔ คือ

๑. จักขุธาตุ ได้แก่ จักขุปสาทรูป

๒. รูปธาตุ ได้แก่ รูปารมณ์

๓. จักขุวิญญาณธาตุ ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต คือ การเห็น

๔. ธัมมธาตุ ได้แก่ ผัสสะ เวทนา เจตนา เป็นต้น

รวมธาตุเป็น ๔ เพราะรูปธาตุและนามธาตุเหล่านี้ประชุมกันเข้าแล้ว การดูข้างหน้าและการดูข้าง ๆ ก็ปรากฏขึ้น แต่หาเป็นบุคคลหรือสัตว์ไม่ ผู้ที่ได้รู้เห็นรูปและนามด้วยธาตุเหล่านี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ** ตามนัยที่ ๓ แห่งประมัตถธรรม

ปรมัตถธรรมเหล่านี้ว่าด้วยปัจจัยที่ประกอบแล้วมี ๗ ปัจจัย คือ

๑. นิสสยปัจจัย คือ จักขุปสาทรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณ

๒. อารัมมณปัจจัย คือ รูปารมณ์ที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ

๓. อนันตรปัจจัย }

๔. สมนันตรปัจจัย รวม ๓ ปัจจัยนี้ คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต เป็นจิต

๕. วิคตปัจจัย ที่เกิดต่างขณะกันกับจักขุวิญญาณ

๖. อุปนิสสยปัจจัย คือ แสงสว่าง

๗. สหชาตปัจจัย คือ เจตสิก มีผัสสะ เวทนา เจตนา เป็นต้น

เพราะรูปและนามปัจจัยเหล่านี้ได้ประชุมกันเข้าแล้ว การดูข้างหน้า และการดูข้าง ๆ ก็ปรากฏขึ้น แต่หาเป็นบุคคลหรือสัตว์ไม่ ผู้ที่ได้รู้เห็นรูปและนามด้วยปัจจัยเหล่านี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ** ตามนัยแห่งปัจจัย เพราะฉะนั้น ตามพระบาลีประโยคที่ ๒ ว่า **อาโลกิเต วิโลกิเต** หมายความว่า รูปและนามเหล่านี้เองทำให้บังเกิดการดูโดยขันธ์ต่อขันธ์ อายตนะต่ออายตนะ ธาตุต่อธาตุ และปัจจัยต่อปัจจัย หาเป็นหญิงต่อหญิง หรือชายต่อชายไม่ การรู้แบบนี้เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ** ส่วนโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ ทวารนั้น ก็เป็นไปเช่นเดียวกันกับจักขุทวารนั่นเอง

พระบาลีประโยคที่ ๓ ว่า **สมฺมิญฺชิเต ปสาริเต สมฺปชานการี โหติ** นั้นมีอาการ ๒ บทเหมือนกัน คือ (๑) **สมฺมิญฺชิเต** การขดงอของมือและเท้า **(๒) ปสาริเต** การเหยียดของมือและเท้า มี ๒ อย่างดังนี้

ในการขดงอมือและเท้าหรือการเหยียดของมือและเท้านั้น ก็ตามพิจารณาแต่ที่มีประโยชน์เท่านั้น เรียกว่า **สาตถกสัมปชัญญะ** ในที่นี้ ผู้ที่ได้กระทำการขดงอนานจนเกินควร โรคที่เจ็บปวดบังเกิดขึ้นทันทีทันใดนั้น ย่อมไม่ได้สมาธิเลย เมื่อปราศจากสมาธิแล้ว ผู้บำเพ็ญภาวนาย่อมไม่เห็นรูปนามและไตรลักษณ์ตลอดถึงวิปัสสนาญาณและอริยมรรค อริยผลได้เลย เพราะฉะนั้น การงอมือ งอเท้า เละเหยียดมือเหยียดเท้าเหล่านี้ ผู้เจริญภาวนาต้องเจริญมากครั้ง คือ ต้องทำบ่อย ๆ ให้ถือว่า เพราะการกระทำเช่นนี้โรคเจ็บปวดก็จักไม่บังเกิดขึ้นและเป็นสภาพที่เป็นสัปปายะแก่ร่างกาย ทั้งจะได้สมาธิโดยง่าย เมื่อถึงสมาธิแล้ว ผู้บำเพ็ญภาวนาได้เห็นรูปและนามตลอดทั้งไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นส่วนของวิปัสสนาภาวนา แล้วบรรลุโลกุตตรญาณได้ เพราะฉะนั้น ความรู้ที่มีประโยชน์และพิจารณาความสมควรเช่นนี้ เรียกว่า **สัปปายสัมปชัญญะ**

ในที่นี้ จักกล่าวสาธกต่อไปเพื่อเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ คือ ครั้งหนึ่งคณะภิกษุหนุ่มคณะหนึ่ง กำลังท่องจำพระไตรปิฎกอยู่ ณ พระเจดีย์ที่ลังกาทวีป ในขณะนั้น มีภิกษุณีหลายรูปกำลังฟังธรรมอยู่ด้านหลังภิกษุเหล่านี้ ในเวลานั้น พระภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งได้เหยียดแขนออกไปข้างหลัง แล้วไปถูกหน้าอกของนางภิกษุณีน้อย และรู้สึกกายสังสัคคะ หมายความว่า เกิดความกำหนัดขึ้นทันทีทันใดนั้น ภิกษุหนุ่มก็ได้ลาสิกขาจากพระพุทธศาสนาไปพร้อมกับนางภิกษุณีรูปที่ได้ถูกหน้าอกนั้นด้วย ในขณะนั้น พระภิกษุหนุ่มอีกรูปหนึ่ง ได้เหยียดเท้าออก เท้าไปถูกกองไฟที่มีอยู่ข้าง ๆ และถูกไฟไหม้เข้าถึงกระดูก พระภิกษุหนุ่มอีกรูปหนึ่งได้เหยียดเท้าออกไปที่จอมปลวกแห่งหนึ่งก็ได้ถูกงูเห่ากัดเอา พระภิกษุหนุ่มอีกรูปหนึ่ง ได้เหยียดแขนออกไปที่สายระเดียงที่ตากผ้าจีวรก็ได้ถูกงูเขียวกัดเอา ฉะนั้น ในการที่ไม่ได้พิจารณาเสียก่อนแล้วเหยียดแขน ขา เท้าออกไปอย่างนี้ ย่อมมีโทษร้ายแรงดังกล่าวนี้ ในสัปปายสัมปชัญญะนั้นหาเป็นเช่นนี้ไม่ คือ ต้องพิจารณาเสียก่อนแล้วจึงกระทำเช่นนี้ได้

ตัวอย่างในโคจรสัมปชัญญะมีดังนี้ พระมหาเถระรูปหนึ่งในลังกาทวีปกำลังสนทนากันอยู่กับศิษย์ทั้งหลายในวัดนั้น ขณะนั้น ภิกษุทั้งหลายเห็นท่านพระมหาเถระเหยียดแขนออกโดยเร็วพลัน แล้วกลับเข้าไว้ตามเดิม ทันใดนั้นลูกศิษย์ทั้งหลายพากันถามว่า เหตุใดท่านพระมหาเถระผู้เฒ่าจึงเหยียดแขนออกโดยเร็วแล้วเก็บเข้าไว้ตามเดิมเช่นนี้ ท่านพระมหาเถระตอบว่า อาวุโสทั้งหลาย ตั้งแต่เราได้เจริญกัมมัฏฐานซึ่งประกอบด้วยสติ (หมายถึงสติปัฏฐาน) มาและได้พยายามตลอดมาถึงบัดนี้ เราไม่เคยเหยียดแขนหรือเท้าโดยปราศจากสติเลย แม้แต่ครั้งเดียว เดี๋ยวนี้เนื่องจากเราได้เจรจากับท่านทั้งหลาย จึงได้ปล่อยสติและได้เหยียดแขนของเราออก เพราะเหตุนี้ เราจึงกลับงอแขนเข้าไว้ตามเดิม ดังนี้ เมื่อได้ฟังเรื่องราวของท่านพระมหาเถระดังนี้แล้ว พระภิกษุทั้งหลายพากันชมเชยสาธุการว่า สาธุ สาธุ ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า อันธรรมดาพระภิกษุในพระพุทธศาสนาควรเป็นอย่างนี้ ดังนี้แหละ ในการที่เหยียดหรืองอก็ตามประกอบด้วยความเพียร

และสติอย่างนี้ เรียกว่า **โคจรสัมปชัญญะ** ในโวหารที่สมมุติว่า **อตฺต** ในจำนวนขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งถือกันว่ากายนั้น หามีผู้ใดผู้หนึ่งที่เหยียดหรืองอเข้าไม่ ความจริงแล้วจิตตชวาโยธาตุที่ได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้นนั่นเองทำให้เหยียดงอและกระทบกระเทือนได้ ประหนึ่งว่า รูปหุ่นไม้ซึ่งดึงชักด้วยเชือกแล้วได้เหยียดได้งอไปได้ เพราะมีจิตจึงทำให้รูปมีสภาพได้เหยียดหรือได้งอไป ความรู้ชนิดนี้เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

พระบาลีประโยคที่ ๔ ว่า **สงฺฆาฏิ ปตฺต จีวร ธารเณ สมฺปชานการี โหติ** นั้น มีบทอาการ ๓ บทด้วยกัน คือ (๑) **สงฺฆาฏิธารเณ** การนุ่งห่มผ้าสังฆาฏิ (๒) **ปตฺตธารเณ** การถือบาตร (๓) **จีวรธารเณ** การนุ่งห่มผ้าจีวร รวม ๓ บทด้วยกัน ในที่นี้ พระภิกษุที่ทรงผ้าจีวรและสังฆาฏิแล้วเที่ยวบิณฑบาตนั้น ต้องมีการพิจารณาว่า การที่เราได้ทรงผ้าจีวรสังฆาฏินั้น เพื่อป้องกันความร้อนและความหนาวเป็นต้นเท่านั้น หาเพื่อประโยชน์อย่างอื่นไม่ ดังนี้แหละ การพิจารณาสิ่งที่มีประโยชน์นั้นเรียกว่า **สาตถกสัมปชัญญะ** ถึงแม้เราได้กล่าวว่า การพิจารณาถึงประโยชน์ในการครองผ้าจีวรเพื่อกันความร้อนและความหนาวเป็นต้นก็จริง แต่พระภิกษุที่ถูกกระทบด้วยความร้อนจัดนั้น สมควรที่จะนุ่งผ้าเหลืองชั้นเดียวที่บาง ๆ และพระภิกษุที่ถูกกระทบด้วยความหนาวจัดก็สมควรที่จะนุ่งผ้าเหลือง ๒ ชั้นได้ แต่ผ้าที่มีปลิโพธมาก คือ ผ้าเก่าที่ผุพังขาดนั้นหาเป็นของสมควรไม่ เพราะมันเป็นการต้องกังวลเย็บและปะเสมอ และผ้าที่มีราคาสูง ได้แก่ ผ้าที่ทอในประเทศปัฏฏณณะ คือ ประเทศอาหรับเดี๋ยวนี้ ก็หาเป็นของสมควรไม่ เพราะผ้าอย่างนี้พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายในประเทศอินเดียทรงใช้นุ่งในการมงคล เพราะฉะนั้นผ้าอย่างนี้เป็นอันตรายอันเกิดจากโจรผู้ร้ายเสมอ อนึ่ง พระภิกษุที่อาศัยอยู่ป่ารูปเดียว ใช้ผ้าที่มีราคาสูงอย่างนี้ย่อมเป็นอันตรายต่อกัมมัฏฐานได้ เนื่องจากการยินดีในการที่ได้ครองผ้าอย่างนี้ และบางทีอาจเป็นอันตรายต่อชีวิตด้วย อนึ่ง ภิกษุที่ได้ผ้ามาโดยผิดพระวินัยคือมิจฉาอาชีพ ก็หาเป็นของสมควรไม่ เพราะผ้าอย่างนี้ทำให้อกุศลธรรมทั้งหลายทวีมากยิ่งขึ้น ส่วนกุศลธรรมก็มีแต่เสื่อมลงไปทุกที เพราะฉะนั้น ภิกษุควรครองผ้าที่ตรงกันข้าม คือ ที่ชอบด้วยพระวินัยเท่านั้น

อย่างนี้เรียกว่า **สัปปายสัมปชัญญะ** ในการที่นุ่งห่มครองผ้าสังฆาฏิ ผ้าจีวร โดยมีสติเสมอ ๆ นั้น เรียกว่า **โคจรสัมปชัญญะ** นอกจากขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งเราสมมุติว่า **อตฺต** หรือกายนี้แล้ว หามีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้นุ่งห่มหรือครองไม่ ความจริงแล้วจิตตชวาโยธาตุนั่นเอง แล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้ว การนุ่งการห่มผ้าก็ได้ปรากฏขึ้น ผ้าเหลืองนั้นไม่มีจิตใจและไม่มีความรู้ด้วยว่า มันได้นุ่งห่มให้ร่างกาย และร่างกายก็เช่นเดียวกันไม่ได้รู้ว่าผ้าเหลืองได้นุ่งห่มให้มัน แท้จริงแล้วธาตุทั้งหลาย คือ ปถวี อาโป เป็นต้นนั่นแหละได้นุ่งห่มปกปิดกันไปตลอด ดุจดังเอาผ้าห่มปกปิดให้ตุ๊กตา ฉันนั้น โดยเหตุที่ได้กล่าวมานี้ พระภิกษุที่ได้รับผ้าสวย ๆ งาม ๆ นั้น ไม่ควรยินดีต่อผ้าที่ตนได้เลย ต้องถือโดยทำนองว่า มนุษย์บางจำพวกที่ไปบูชาพญานาคที่จอมปลวก หรือต้นไม้ที่มีผีและเทวดานั้น บ้างก็ไหว้และบูชา บ้างก็ทำลายต่าง ๆ กันไป แต่คนเหล่านี้ไม่มีความยินดีหรือพยาบาทต่อจอมปลวกหรือต้นไม้อย่างใดอย่างหนึ่งเลย ดังนี้เป็นอุทาหรณ์ ฉะนั้น พระภิกษุที่ได้รับผ้านุ่งห่มก็เช่นเดียวกัน คือ ต้องไม่ยินดีหรือยินร้ายต่อผ้าจีวร แต่ว่าต้องมีสติสัมปชัญญะประกอบด้วยว่า การครองผ้านั้นเป็นเพียงแต่ว่า ธาตุทั้ง ๔ เท่านั้น ดังนี้แหละ ความรู้รูปและนามทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

ในการที่ถือบาตรนั้น เมื่อเราจะไปเที่ยวบิณฑบาตไม่ควรที่จะหยิบบาตรโดยเร็วพลัน ต้องหยิบเอาช้า ๆ และควรพิจารณาว่า การที่ถือบาตรไปนั้นเราก็ได้รับประโยชน์ในการบิณฑบาต การพิจารณาอย่างนี้เรียกว่า **สาตถกสัมปชัญญะ** พระภิกษุที่มีร่างกายผอมนั้นไม่ควรถือบาตรที่มีน้ำหนักมาก และบาตรที่ขรุขระก็เช่นเดียวกัน เพราะบาตรอย่างนี้มีปลิโพธมาก คือ เป็นการยากที่จะล้างให้สะอาดได้ ตามพระวินัยว่า บาตรที่ล้างไม่สะอาดนั้นไม่ควรใช้ เป็นอาบัติ และบาตรที่มีสีแดงคือสีแก้วแดง ๆ ก็หาสมควรไม่ เพราะบาตรอย่างนี้เป็นสิ่งที่เป็นอารมณ์ครอบงำด้วยโลภะ ดังที่ได้อธิบายมาในการนุ่งห่มผ้าจีวรแล้วนั้น ภิกษุที่ได้บาตรมาด้วยมิจฉาชีพ คือ ไม่ชอบด้วยพระวินัย ก็หาเป็นการสมควรไม่ เพราะทำให้อกุศลธรรมทั้งหลายทวีมากยิ่งขึ้น ส่วนกุศลธรรมก็เสื่อมลงไปเพราะบาตรอย่างนี้

บาตรที่ตรงกันข้าม คือ บาตรที่ชอบด้วยพระวินัย การใช้บาตรประกอบด้วยสติสัมปชัญญะนั้น เรียกว่า **สัปปายสัมปชัญญะ** ในการที่ใช้บาตรด้วยกัมมัฏฐานคือสตินั้น เรียกว่า **โคจรสัมปชัญญะ** นอกจากขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งเราสมมุติว่า **อตฺต** หรือกายนี้ หามีผู้ใดผู้หนึ่งถือบาตรไม่ ความจริงแล้วจิตตชวาโยธาตุนั่นเองแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้วการถือบาตรก็ปรากฏขึ้น แต่บาตรไม่มีจิตใจและความรู้ด้วยว่า ใครเป็นผู้ถือมัน และมือทั้ง ๒ ก็เช่นเดียวกันไม่รู้ว่าได้ถือบาตร แท้จริงแล้วธาตุทั้ง ๔ นั่นเองได้ถือบาตร ดุจดังคีมที่จับถ่านไฟแดงในเตา ฉันนั้น ภิกษุที่ถือบาตรตามแบบที่อธิบายมาแล้วนี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ** มีอุปมาอย่างหนึ่งที่กล่าวว่า มีคนป่วยที่ได้พักอาศัยอยู่ในศาลาแห่งหนึ่ง เป็นคนป่วยที่มือเท้าขาดและบาดแผลเลือดหนองไหลออกจากแผลและเต็มไปด้วยแมลงวันตอมอยู่ทุกขณะทุกเวลา หามีที่พึ่งไม่ เป็นคนอนาถาอยู่เช่นนี้ มีชาวบ้านหลายคนที่มีความกรุณาได้พบเห็นเขาเข้าแล้ว ก็พากันบริจาคผ้าพันแผลสำลีและยาใส่แผลหลายอย่างหลายชนิด ผ้าเหล่านี้บ้างก็หยาบ บ้างก็อ่อนนุ่ม และบ้างก็สวย บ้างก็ไม่สวย ดังนี้เป็นต้น ผู้ป่วยเหล่านี้ไม่ได้มีความยินดีหรือยินร้ายต่อผ้าพันแผลที่อ่อนหรือหยาบ และจะสวยหรือไม่สวยก็ตาม ความจริงแล้ว ผ้าพันแผลเหล่านี้เพียงแต่อาศัยใช้พันแผลเท่านั้น และยาเหล่านี้ก็อาศัยใส่แผลเท่านั้น อุปมานี้ฉันใด ภิกษุที่นุ่งห่มจีวรและถือบาตร ก็ฉันนั้น คือ ผ้าจีวรเปรียบได้กับผ้าพันแผล บาตรเปรียบได้กับถ้วยยาใส่แผล อาหารที่มีอยู่ในบาตรเปรียบได้กับยาที่ใส่แผล การพิจารณาตามแบบนี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

พระบาลีประโยคที่ ๕ ว่า **อสิเต ปีเต ขายิเต สายิเต สมฺปชานการี โหติ** นั้น มีอาการ ๔ บท คือ **(๑) อสิเต** การกิน **(๒) ปีเต** การดื่ม **(๓) ขายิเต** การเคี้ยว **(๔) สายิเต** การเลีย

ในการรับประทานอาหาร ข้าวต้ม ข้าว นม น้ำตาล น้ำผึ้ง เป็นต้นนั้น มีการพิจารณาดังนี้ การที่เราได้รับประทานอาหารดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ไม่ใช่เพื่อความร่าเริงต่อกามคุณทั้ง ๕ เลย ดังนี้แล้วบริโภคอาหารเหล่านั้นต่อไป นี้เรียกว่า **สาตถกสัมปชัญญะ** แต่ว่าอาหารชนิดใด ๆ ที่ไม่เป็นสัปปายะ คือ อาหารที่ไม่เต็ม

ใจและอาหารที่ไม่สมกับธาตุของตนนั้นให้เว้นเสีย และอาหารเหล่าใดที่ได้มาโดยผิดพระวินัย คือ ได้มาด้วยกุลทูสกะ[๑] อเนสนา[๒] เวชกัมม์[๓] เหล่านี้เป็นต้น ก็ไม่ควรที่จะรับประทาน เพราะอาหารเหล่านี้เป็นบ่อเกิดแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย ส่วนกุศลธรรมทั้งหลายนั้นย่อมเสื่อมลงไปได้ อาหารที่ตรงกันข้าม คือ ได้มาโดยชอบด้วยพระวินัยนั้นสมควรแก่พระภิกษุ การรับอาหารที่มีประโยชน์ดังนี้เรียกว่า **สัปปายสัมปชัญญะ** การที่มีสติในกัมมัฏฐานทุก ๆ ขณะที่บริโภคนั้นเรียกว่า **โคจรสัมปชัญญะ** นอกจากขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งเราสมมุติว่า **อตฺต** หรือกายนี้แล้ว หามีผู้หนึ่งผู้ใดที่รับประทานอาหารไม่ ความจริงแล้วการรับประทานอาหารนั้น เพราะจิตตชวาโยธาตุนั่นเองแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้ว การถือบาตร การวางมือลงในบาตร การตะล่อมคำข้าว การหยิบคำข้าว การเปิดปาก เหล่านี้ก็บังเกิดขึ้น หามีผู้ใดผู้หนึ่งที่มาทำให้อ้าปากด้วยเครื่องยนต์ไม่ แท้ที่จริงแล้วจิตตชวาโยธาตุนั่นเองแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้วทำการหยิบคำข้าวใส่ปาก ฟันเบื้องบนก็มีกิจที่เป็นดังสาก และฟันเบื้องล่างก็มีกิจเป็นดังครก และลิ้นก็ทำกิจที่เป็นดังมือ ทำให้สำเร็จการกินอาหารไปได้ ในการที่รับประทานอาหารนี้มีน้ำลายของปลายลิ้นและโคนลิ้นพร้อมกับเสมหะได้ระคนกันไป ส่วนอาหารนั้นใส่ในครกคือฟันเบื้องล่างโดยคลุกผสมด้วยมือ คือ ลิ้น รดน้ำด้วยน้ำลายแล้วบดด้วยลูก

---

[๑] **กุลทูสกะ** แปลว่า การประทุษร้ายตระกูล หมายถึง การสมคบกับคฤหัสถ์ด้วยวิธีการอันไม่สมควร ทำให้เขาหลงผิดไปจากหนทางของพระพุทธศาสนา เช่น ให้เขาศรัทธาในเรื่องเวทมนต์คาถา การสะเดาะเคราะห์ต่อชะตา เป็นต้น ไม่ให้เลื่อมใสในคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ หรือเชื่อกรรมและผลของกรรม เป็นต้นอย่างถูกต้อง เป็นการทำให้คฤหัสถ์ทั้งหลายเหล่านั้นเสื่อมเสียจากบุญกุศลที่จะพึงได้จากพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง.

[๒] **อเนสนา** แปลว่า การแสวงอันไม่สมควร หมายถึง การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพอันไม่ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย ผิดจากหลักทำนองคลองธรรมที่ดี หรือไม่ถูกต้องตามหลักวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของสังคม เช่น การรับสะเดาะเคราะห์ต่อชะตา เป็นหมอดู เป็นต้น

[๓] **เวชชกัมม์** แปลว่า อาชีพหมอ หมายถึง การรับจ้างเป็นหมอรักษาคนไข้ เพื่อหวังปัจจัยมาเลี้ยง จัดเป็นอเนสนากรรมอย่างหนึ่ง สำหรับนักบวช

ครก คือ ฟันเบื้องบน จนแหลกละเอียดแล้วเข้าไปข้างใน หามีผู้ใดผู้หนึ่งมาใส่ด้วยช้อนหรือกระจ่า*ไม่ หามีผู้ใดผู้หนึ่งที่คอยรับอาหารที่เข้าไป และลงไปภายในร่างกายทุกครั้งไม่ หามีผู้ใดผู้หนึ่งที่จะมาตั้งเตาติดไฟหุงต้มอาหารไม่ และไม่ได้มีผู้หนึ่งผู้ใดที่ทำให้อาหารเหล่านี้ออกจากร่างกาย ความจริงแล้วอำนาจแห่งวาโยธาตุนั่นเอง ที่ทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไป

ดังนี้แหละ **วาโยธาตุ** มีความสามารถที่จะนำอาหารเข้าไปภายในและนำออกมาภายนอกมีสภาพที่ค้ำจุนเคลื่อนไหวและทำให้ย่อยแหลกสลายได้ **ปถวีธาตุ** มีความสามารถที่จะนำทางให้ตั้งอยู่ทำให้แข็งและทำให้เป็นผงได้ **อาโปธาตุ** มีความสามารถที่ทำให้เป็นยาง เป็นน้ำเปียกชุ่ม รักษาไว้ได้ **เตโชธาตุ** มีความสามารถที่จะทำให้อาหารสุกได้ **อากาศธาตุ** มีหน้าที่โดยตรงที่สามารถแบ่งแยกธาตุอื่น ๆ ได้ ดุจดังถนนหนทางที่แบ่งเป็นสาย ๆ **วิญญาณธาตุ** มีความสามารถที่จะพิจารณารับอาหารต่าง ๆ ประกอบด้วยความเพียรได้ ความรู้ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

พระบาลีประโยคที่ ๖ ว่า **อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม สมฺปชานการี โหติ** นั้นมีบทอาการ ๒ บท คือ (๑) **อุจฺจารกมฺเม** การปล่อยอุจจาระ (๒) **ปสฺสาวกมฺเม** การปล่อยปัสสาวะ ในที่นี้ ผู้ที่ถึงเวลาแล้วไม่ได้ปล่อยอุจจาระหรือปัสสาวะก็ตาม ย่อมทำให้เหงื่อไหลออกจากร่างกาย หน้ามืดตามัว ตั้งสติไม่ได้ และทำให้โรคต่าง ๆ เกิดขึ้นทันทีได้ ผู้ที่ได้ปล่อยตามเวลาธรรมดานั้นก็เป็นไปตรงกันข้าม ดังนี้แหละความรู้ประโยชน์ของการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะนั้น เรียกว่า **สาตถกสัมปชัญญะ** พระภิกษุที่ปล่อยอุจจาระและปัสสาวะที่ไม่สมควรและไม่ชอบด้วยพระวินัยนั้นย่อมเป็นอาบัติ และเป็นการเสียชื่อเสียง กับทั้งทำให้เป็นอันตรายต่อชีวิตด้วย ส่วนพระภิกษุที่รู้จักปล่อยที่สมควรและชอบด้วยพระวินัยนั้น ก็เป็นไปตรงกันข้าม ดังนี้แหละ ความรู้ที่สมควรของการปล่อยอุจจาระและปัสสาวะนั้นเรียกว่า **สัปปายสัมปชัญญะ** ในการปล่อยอุจจาระและปัสสาวะที่มีสติประกอบ

---

* **กระจ่า** เป็นภาชนะใส่อาหารชนิดหนึ่ง ลักษณะคล้ายชามข้าว.

ด้วยนั้น เรียกว่า **โคจรสัมปชัญญะ** นอกจากขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งเราสมมุติว่า **อตฺต** (ตัวเรา) คือ กายนี้แล้ว หามีผู้ใดผู้หนึ่งที่จะปล่อยอุจจาระและปัสสาวะไม่ ความจริงแล้ว กำลังของจิตตชวาโยธาตุนั่นเองแล่นไปทั่วสรรพางค์กายแล้วปล่อยอุจจาระและปัสสาวะออกมาได้

มีอุปมาว่า ฝีที่เต็มไปด้วยหนองและเลือด เมื่อผ่าฝีนั้นแล้ว หนองซึ่งอยู่ภายในย่อมไหลออกมาโดยไม่จำเป็นต้องผ่าหนอง อีกอย่างหนึ่ง *ในหม้อน้ำที่เต็มไปด้วยน้ำมัน จำต้องบรรจงเทน้ำออกโดยไม่ให้น้ำมันไหลออกมาด้วย*[๑] อุปมา ๒ อย่างนี้ฉันใด บุคคลที่ปล่อยอุจจาระและปัสสาวะก็ฉันนั้น ถึงแม้ว่า ไม่อยากปล่อยก็ดี ก็จำเป็นที่จะต้องปล่อยโดยอำนาจแห่งวาโยธาตุ แต่อุจจาระปัสสาวะเหล่านี้หาเป็นบุคคลหรือสัตว์ และหาเป็นของผู้ใดผู้หนึ่งไม่ ความจริงแล้ว เป็นธรรมชาติที่โสโครกของกรัชกายนั่นเอง อุปมาอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ เมื่อเราเทน้ำเก่าออกจากขวดนั้น น้ำเก่าที่ได้เทออกไปนั้นหาเป็นของผู้ใดผู้หนึ่งไม่ ความจริงแล้ว เราเทเพื่อต้องการทำให้ขวดสะอาดเท่านั้นเอง ในการปล่อยอุจจาระปัสสาวะก็เช่นเดียวกัน คือ จิตตชวาโยธาตุทำให้ปล่อยอุจจาระปัสสาวะ เพื่อให้ร่างกายสะอาด ความรู้ที่ถูกต้องในการปล่อยอุจจาระปัสสาวะ ตามแบบที่กล่าวมาแล้วนี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

พระบาลีประโยคที่ ๗ ว่า **คเต ฐิเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตุณฺหีภาเว สมฺปชานการี โหติ** นั้น มีบทอาการ ๗ บทคือ **(๑) คเต** การไป **(๒) ฐิเต** การยืน **(๓) นิสินฺเน** การนั่ง **(๔) สุตฺเต** การหลับ **(๕) ชาคริเต** การตื่นนอน **(๖) ภาสิเต** การพูดจา **(๗) ตุณฺหีภาเว** การอยู่เงียบ การพิจารณาบทอาการเหล่านี้ ก็เป็นไปใน

---

[๑] ประโยคนี้ หมายความว่า น้ำกับน้ำมันนั้นเข้าเจือปนเป็นอันเดียวกันไม่ได้ น้ำมันจะลอยอยู่ข้างบน น้ำจะอยู่ข้างล่าง เมื่อบุคคลต้องการจะเทน้ำออก ก็ต้องค่อย ๆ จับหม้อให้เอียงไปข้างหนึ่ง เพื่อให้น้ำไหลออกจากอีกข้างหนึ่งได้ โดยที่น้ำมันไม่ไหลออกไปด้วย.

ทำนองเดียวกันกับพระบาลีประโยคที่ ๑ คือ **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ** ดังกล่าวแล้วทุกประการ

แต่ยังมีอีกนัยหนึ่ง สำหรับบทเหล่านี้ คือ สมมุติว่า มีพระภิกษุ ๒ รูป รูปหนึ่งเป็นพระที่มีวิตกมากเสมอ ในการเดิน การยืน การนั่ง และการนอน หมายความว่า ไม่มีสติในการเจริญกัมมัฏฐานในอิริยาบถทั้ง ๔ อีกรูปหนึ่งทำการสิ่งใด ๆ ก็ดี ในการยืน การเดิน การนั่ง และการนอน มีสติในกัมมัฏฐานอยู่ไม่ขาดในอิริยาบถทั้ง ๔ นั้น พระภิกษุ ๒ รูปนี้ ถ้าไปสู่ที่จงกรมพร้อมกันแล้ว เราย่อมรู้ได้ทันทีว่า รูปใดมีสติในกัมมัฏฐานเสมอ แม้ในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน และรูปใดไม่มีสติในกัมมัฏฐานเลย

เพราะฉะนั้น ต่อไปนี้ จักแสดงวิธีพิจารณาในการเดิน การยืน การนั่ง และการนอน ดังนี้ เมื่อพระภิกษุผู้เป็นโยคาวจรได้ไปสู่ที่จงกรมแล้ว ครั้งแรกต้องมีการพิจารณาต่อบทกัมมัฏฐานเสียก่อน ในการเดิน การยืน การนั่ง และการนอน และต้องพิจารณาต่อไปอีกว่า รูปนามของเราที่จะเดินจากสุดทางจงกรมด้านนี้นั้น คงจะดับเสียก่อนที่จะถึงสุดทางจงกรมด้านโน้นโดยแน่นอน และรูปนามที่เกิด ณ สุดทางจงกรมด้านโน้นก็คงจะดับเสียก่อนที่จะถึงสุดทางจงกรมด้านนี้ รูปนามที่เกิดในระหว่างทางจงกรมก็เช่นเดียวกัน คงจะดับเสียก่อนที่จะถึงปลายทางทั้ง ๒ ทิศ เป็นแน่แท้ รูปนามที่เกิดในระหว่างเดินนั้นก็คงจะดับเสียก่อนที่จะเกิดรูปนามใหม่ในการยืน รูปนามที่เกิดในการยืนก็คงจะดับเสียก่อนที่จะเกิดรูปนามใหม่ในการนั่ง รูปนามที่เกิดในการนั่งก็คงจะดับเสียก่อนที่จะเกิดรูปนามใหม่ในการนอน ดังนี้เป็นต้นแล้ว พระภิกษุผู้โยคาวจรนั้นจึงนอนได้

เมื่อตื่นนอนก็ให้มีสติติดต่อกันในกัมมัฏฐานตลอดไปตามเดิม การพิจารณาของพระภิกษุเช่นนี้ นับว่าเป็นผู้ที่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ แม้พระภิกษุรูปนี้จะไม่สามารถมีสติได้ในระหว่างนอนหลับก็จริง แต่ต้องมีสติเมื่อเวลาตื่นนอน ในการเดิน การยืน การนั่งและขณะนอนทุกขณะ ให้ติดต่อกันโดยไม่ขาดสายว่า เมื่อเราจะลงนอน ต้องพิจารณาว่าร่างกายของเรานี้ไม่มีจิตใจ เตียงนอนก็เช่นเดียวกันหามีจิตไม่ ร่างกายไม่รู้ว่าได้นอน และเตียงนอนก็ไม่รู้ว่า ร่างกายมา

นอนบนตนเอง ความจริงแล้วร่างกายที่ปราศจากเจตนาต่างหากมานอนบนเตียงนอนที่ไม่มีจิต ดังนี้แหละ ควรพิจารณาให้ถี่ถ้วนก่อนแล้วจึงนอนได้ ในที่นี้ การหลับนั้นให้พิจารณาดังนี้ คราวใดไม่รู้แจ้งอารมณ์ทั้ง ๖ ที่ปรากฏนั้น เรียกว่านอนหลับไป โดยจิตเป็นภวังค์ เมื่อขณะที่นอนหลับนั้น จิตที่เป็นภวังค์ก็เกิดดับติดต่อกันไปอย่างไม่ขาดสาย และเมื่อตื่นนอน จิตที่เป็นชวนะก็ปรากฏขึ้นอีก นี่แหละเป็นวิธีแห่งการพิจารณาในการที่เรียกว่า นอนหลับ อีกนัยหนึ่ง คืนหนึ่งกับวันหนึ่งต้องแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน แล้วควรพิจารณาด้วยสติสัมปชัญญะใน ๕ ส่วนของส่วนทั้ง ๖ เรียกว่า **การพิจารณาโดยสติสัมปชัญญะ**

เมื่อพระโยคาวจรนั้นได้อยู่เงียบสงัด ก็ให้มีสติรู้อาการเงียบสงัดดังนี้ ถ้าปราศจากเสียง คือ “สัททายตนะ” และเวลามีเสียง พร้อมกับมีเสียงสัททายตนะก็ปรากฏมาทันที ขณะที่มีเสียง “สัททายตนะ” เรียกว่า มีเสียง ขณะที่ไม่มีเสียงจากบางสิ่งบางอย่าง เรียกว่า อยู่เงียบ และรูปที่เป็นสัททายตนะ ก็ดับสูญหายไป เมื่อมีเสียง สัททายตนะก็ปรากฏอีก นี่แหละเรียกว่า **การพิจารณาโดยสติสัมปชัญญะ** ในการที่พระโยคาวจรอยู่เงียบนั้นควรรับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งของกัมมัฏฐาน ๓๘ องค์ (เว้นอากาสกสิณและอาโลกกสิณ) หรืออยู่ในการพิจารณาทุติยฌาน เป็นต้นก็ได้ พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติอยู่ใน ๒ อย่างนี้ เรียกว่า **ผู้อยู่เงียบ**

ในคำอธิบายพระบาลีประโยคที่ ๑ คือ **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต** กับพระบาลีประโยคที่ ๗ ว่า **คเต ฐิเต นิสินฺเน** นั้นต่างกันดังนี้ คือ **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต** นั้นหมายความว่า เดินทางไกล และ **คเต ฐิเต นิสินฺเน** นั้น หมายความว่า การเดินไปมาในบริเวณ เพื่ออาศัยอิริยาบถทั้ง ๔ ให้สม่ำเสมอกันเท่านั้น ดังนี้แหละ ตามที่ได้อธิบายมาแล้วโดยตลอด ในการพิจารณาอิริยาบถทั้ง ๔ คือ การเดินข้างหน้ากลับถอยหลัง เป็นต้นนั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่า ๆ ในชาติก่อน ๆ **ที่**ทำให้รูปและนามบังเกิดขึ้นในการเดินไปข้างหน้าและถอยหลังนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของสัจจะทั้ง ๒ คือ ทุกข์และสมุทัย ซึ่งเป็นธรรมอันเป็นเหตุและผลโดยไม่มีโอกาสที่จะได้เกิดต่อไปภายหน้าอีกนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘

ที่แสดงข้อปฏิบัติเพื่อประหาณทุกข์ละสมุทัย และได้บรรลุถึงนิโรธนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์**

คำเตือนสติในสัมปชัญญปัพพะ

เท่าที่ได้อธิบายมาแล้วตลอดในสัมปชัญญปัพพะนี้ ความยังไม่บริบูรณ์เพียงพอสำหรับการกระทำความเพียรภาวนา ฉะนั้น ผู้ใดมีความประสงค์จะทำความเพียรโดยถูกต้องนั้น ขอให้จับเอาแต่อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันของอิริยาบถทั้ง ๔ เพื่อจะได้สามารถทำสติและสัมปชัญญะให้ติดต่อกันไปตลอด จนกว่าจะบรรลุถึงวาระสุดท้ายได้

ปฏิกูลปัพพะ

ในปฏิกูลปัพพะนี้ ไม่จำเป็นต้องอธิบายโดยพิสดาร ฉะนั้น จักอธิบายแต่ใจความย่อ ๆ ตามพระบาลีเท่านั้น การพิจารณาปฏิกูลกัมมัฏฐานในปัพพะนี้ คือ พระโยคาวจรต้องพิจารณาร่างกายนี้ว่าตั้งแต่พื้นเท้าจนถึงปลายผม ไม่เห็นมีสิ่งสวยงามอย่างใดอย่างหนึ่งเลย ความจริงที่ได้เห็นมีแต่ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย ไส้ทบ อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสมหะ น้ำเหลือง โลหิต เหงื่อ มันข้น น้ำตา น้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ และน้ำมูตร รวม ๓๒ ประการ ต้องพิจารณาสิ่งเหล่านี้ว่าเป็นของปฏิกูล คือ เป็นสิ่งที่น่าเกลียด อุปมาเหมือนกับบุรุษที่ได้ตรวจเห็นไถ้ (ถุงกระสอบที่ทำด้วยปอ) ซึ่งมีปาก ๒ ข้าง และเต็มด้วยพันธุ์ข้าวเปลือกและพันธุ์ถั่วต่าง ๆ และงานั้น แล้วพิจารณาว่า นี้เป็นข้าวสาลี นี้เป็นข้าวเปลือก นี้เป็นถั่วเขียว นี้เป็นถั่วราชมาศ นี้เป็นงา นี้เป็นข้าวสาร ฉันใด การพิจารณาปฏิกูลกัมมัฏฐานในร่างกายก็ฉันนั้น คือ ตั้งแต่ปลายเท้าจนถึงปลายผมว่า สิ่งนี้เป็นผม สิ่งนี้เป็นขน สิ่งนี้เป็นเล็บ สิ่งนี้เป็นฟัน สิ่งนี้เป็นหนัง สิ่งนี้เป็นเนื้อ สิ่งนี้เป็นเอ็น สิ่งนี้เป็นกระดูก สิ่งนี้เป็นเยื่อในกระดูก สิ่งนี้เป็นม้าม สิ่งนี้เป็นหัวใจ สิ่งนี้เป็นตับ สิ่งนี้เป็นพังผืด สิ่งนี้เป็นไต สิ่งนี้เป็นปอด สิ่งนี้เป็นไส้ใหญ่ สิ่งนี้เป็นไส้น้อย สิ่งนี้เป็นไส้ทบ สิ่งนี้เป็นอาหารใหม่ สิ่งนี้เป็นอาหารเก่า สิ่งนี้เป็นดี สิ่งนี้เป็นเสมหะ สิ่งนี้

เป็นน้ำเหลือง สิ่งนี้เป็นโลหิต สิ่งนี้เป็นเหงื่อ สิ่งนี้เป็นน้ำมันข้น สิ่งนี้เป็นน้ำตา สิ่งนี้เป็นน้ำมันเหลว สิ่งนี้เป็นน้ำลาย สิ่งนี้เป็นน้ำมูก สิ่งนี้เป็นไขข้อ สิ่งนี้เป็นน้ำมูตร รวม ๓๒ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่เต็มไปด้วยของน่าเกลียดทั้งนั้น

ในที่นี้ สติเจตสิกที่ทำการพิจารณาอาการ ๓๒ โดยปฏิกูลนั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** โลภเจตสิกที่บังเกิดมาแต่ภพก่อน ๆ ซึ่งเป็นเหตุของทุกข์นั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** พระนิพพานธาตุที่ดับทุกข์และสมุทัยนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** มรรคทั้ง ๘ ที่เป็นปฏิปทาอันยอดยิ่งซึ่งให้ถึงนิโรธสัจจ์นั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** เท่าที่อธิบายย่อ ๆ มาแล้วนี้ เป็นไปตามพระบาลีเท่านั้น ถ้าต้องการความพิสดารขอให้ดูในวิภังคอัฏฐกถาและวิสุทธิมรรคอัฏฐกถาเถิด

ธาตุมนสิการปัพพะ

บัดนี้จักแสดงธาตุมนสิการกัมมัฏฐานต่อไปโดยย่อ ธาตุมนสิการกัมมัฏฐาน มี ๒ นัย คือ ๑. สุตตันตนัย ๒. อภิธัมมนัย ในที่นี้จักแสดงเฉพาะแต่สุตตันตนัย เท่านั้น

พระโยคาวจรที่มีความประสงค์จะเจริญธาตุกัมมัฏฐานนั้น ลำดับแรกต้องพิจารณาในธาตุอัชฌัตตสันดาน ธาตุอันใดอันหนึ่งของอิริยาบถทั้ง ๔ ที่ปรากฏอยู่ตามสภาพ หรือธาตุในพหิทธสันดานของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ธาตุอันใดอันหนึ่งของอิริยาบถทั้ง ๔ ที่ปรากฏอยู่ตามสภาพก็ดี ต้องพิจารณาว่า ธาตุเหล่านี้แตกต่างกันตามลักษณะของสภาพ ดุจดังคนฆ่าโคและลูกมือของคนฆ่าโค ผู้ฉลาดก็ดี เมื่อฆ่าโคแล้วเอากระดูกและเนื้อหนังเหล่านี้มาวางไว้ที่ถนน ๔ แพร่งเพื่อจะขาย ในที่นี้ถามว่า ควรพิจารณาอย่างไรบ้าง ? แก้ว่า ควรพิจารณาดังนี้ คือ คำว่า ธาตุ นั้นมี ๒ อย่างคือ ๑. ธาตุที่มีในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เรียกว่า **อัชฌัตติกธาตุ** ๒. ธาตุที่มีภายนอกสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เรียกว่า **พหิทธธาตุ**

ถามว่า ธาตุปถวีที่เกิดในสันดานของสัตว์ทั้งหลายนั้นคืออะไรบ้าง ?

ตอบว่า ธาตุที่เป็นปถวี มี ๒๐ประการ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย ไส้ทบ อาหารใหม่ อาหารเก่า และมันสมอง ธาตุ ๒๐ ประการเหล่านี้เป็นธาตุที่มีสภาพแข็งกระด้างและอ่อนนุ่มอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เพราะอวิชชาทำให้เห็นผิด โดยเห็นธาตุปถวี ๒๐ ประการเหล่านี้เป็นสัตว์ บุคคล ชาย หญิง สักกายทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นว่า ตัวเรา ของเรา ดังนี้ และยินดีด้วยตัณหานั้นต่อไป ความจริงแล้ว ธาตุเกสา คือ ผมนั้นมีแต่สภาพแข็งและอ่อน หามีผมไม่ ธาตุโลมา คือ ขนนั้นก็เช่นเดียวกันมีแต่สภาพแข็งและอ่อน หามีขนไม่ ดังนี้เป็นต้น พระโยคาวจรต้องพิจารณาประกอบด้วยสติ จนหมดปถวีธาตุทั้ง ๒๐ ประการแล้ว ก็จะพบว่า มีแต่สภาพแข็งและอ่อนทั้งสิ้น หาพบสัตว์ บุคคล ชาย หญิงไม่ ผู้พิจารณาธาตุ ๒๐ ประการตามแนวนี้แล้ว ย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุถึงอุทยัพพยญาณ และตลอดไปถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

ธาตุปถวีเหล่านี้มิใช่มีเฉพาะในสันดานของสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น ยังมีนอกสันดานของสัตว์ทั้งหลายอีก หมายความว่า ปถวีธาตุภายนอก คือ เหล็ก ทองแดง ทองเหลือง ตะกั่วขาว ตะกั่วดำ เงินบริสุทธิ์ ไข่มุก พลอยต่าง ๆ เพชรตาแมว สังข์ ศิลาเหลือง ปวาฬแดง ปวาฬดำ เงินแดง ทองคำ ทับทิม แก้วเวฬุริยะชนิดแก้วมหาสารคาม หญ้าธรรมดา หญ้าที่มีโพลงข้างใน ตาล มะพร้าว ลาน ใบไม้ ใบอ้อ เป็นต้น ชนิดไม้ต่าง ๆ ที่มีกระพี้นอกและแก่นข้างใน ก้อนหินขนาดตั้งแต่ถั่วเขียวจนถึงขนาดเท่ากำมือ ดินก้อนใหญ่ตั้งแต่ขนาดกำมือถึงขนาดเท่าหัวช้าง ภูเขา หิน ทราย เหล่านี้เป็นปถวีธาตุภายนอกทั้งสิ้น ในที่นี้ เหล็กมีแต่สภาพแข็งหามีเหล็กไม่ ทองแดง ทองเหลืองก็เช่นเดียวกัน มีแต่สภาพเข็งเท่านั้น หามีทองแดงทองเหลืองไม่ ทองคำ เงิน เป็นต้น ธาตุเหล่านี้ก็ทำนองเดียวกัน ธาตุปถวีเหล่านี้เทียบกับธาตุปถวีภายใน คือ เกสา โลมา เป็นต้น ต้องพิจารณาจนเห็นเป็นสภาพอันเดียวกัน และให้เห็นแน่ชัดว่าธาตุภายนอกและภายในเป็นสภาพอันเดียวกัน หมายความว่า มีแต่สภาพแข็งอย่างเดียวเท่านั้น แต่เพราะอวิชชาทำให้เห็นผิดโดยเห็นธาตุปถวีภายนอกเหล่านี้เป็นเหล็ก ทองแดง ทองเหลือง เป็นต้น

สักกายทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นว่า ตัวเรา ของเรา ดังนี้ และยินดีด้วยตัณหานั้นต่อไป เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาตามแนวนี้อย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว ย่อมเห็นความจริงว่า หาพบเหล็ก ทองแดง ทองเหลือง เงิน ทอง และผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เหล่านี้ไม่ พบแต่สภาพแข็งและอ่อนเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านก็มีความสามารถที่จะบรรลุถึงอุทยัพพยญาณ และตลอดไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

อาโปธาตุ ก็มี ๒ อย่างคือ อาโปภายใน และภายนอก ธาตุอาโปภายในนั้น คือ ดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ น้ำมันข้น น้ำตา น้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร รวม ๑๒ ประการ ธาตุอาโปเหล่านี้ มีสภาพที่เกาะกุมเหนียวและติดผูกพันกันอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เพราะอวิชชาทำให้เห็นผิด โดยเห็นธาตุอาโปภายในเหล่านี้ว่า เป็นสัตว์ บุคคล ชาย หญิง สักกายทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นว่า ตัวเรา ของเรา และยินดีด้วยตัณหานั้นต่อไป ในที่นี้ ดีมีแต่สภาพเกาะกุมเหนียวติด หามีดีไม่ เสมหะก็เช่นเดียวกันมีแต่สภาพเหนียวและติดพันกันเท่านั้น หามีเสมหะไม่ ดังนี้เป็นต้น เมื่อพิจารณาประกอบด้วยสติจนหมดอาโปธาตุ ๑๒ ประการแล้ว หาพบสัตว์ บุคคล ชาย หญิงไม่ ความจริงแล้วพบแต่สภาพเกาะกุมเหนียวและติดเท่านั้น พระโยคาวจรพิจารณาตามแนวนี้แล้วก็มีความสามารถที่จะบรรลุอุทยัพพยญาณ และตลอดไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

อาโปธาตุมิใช่มีเพียงจำนวน ๑๒ ประการ ภายในสันดานของสัตว์เท่านั้น ยังมีอาโปภายนอกอีก คือ น้ำราก น้ำต้น น้ำเปลือก น้ำใบ น้ำดอก น้ำผล น้ำนม นมเปรี้ยว น้ำมันเนย เนยอ่อน น้ำมันทุกชนิด น้ำผึ้ง น้ำตาลก้อน น้ำตาลเหลว น้ำทะเล น้ำในแม่น้ำ น้ำลำธาร น้ำฝน เป็นต้น เป็นอาโปธาตุภายนอกทั้งสิ้น เพราะอวิชชาทำให้เห็นผิด โดยเห็นอาโปธาตุภายนอกเหล่านี้ว่า เป็นน้ำมันเนย น้ำมันงา น้ำผึ้ง น้ำตาล เป็นต้น สักกายทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นว่า ตัวเรา ของเรา แล้วยินดีด้วยตัณหานั้นต่อไป ในที่นี้คำว่า น้ำมันเนย ก็มีแต่สภาพที่เกาะกุม หามีน้ำมันเนยจริงๆ ไม่ น้ำผึ้ง น้ำตาล ก็เช่นเดียวกัน มีแต่สภาพเกาะกุมเท่านั้น หามีน้ำผึ้งน้ำตาลไม่ อาโปธาตุภายนอกเหล่านี้พึงพิจารณาเทียบกับอาโปภายใน จนเห็น

เป็นสภาพอันหนึ่งอันเดียวกัน จนเห็นชัดเจนว่า มีแต่สภาพเกาะกุมอันเดียวเท่านั้น เมื่อพิจารณามากครั้งดังนี้แล้ว หาได้พบน้ำมันเนย น้ำตาล น้ำมันงา น้ำผึ้ง และ ดี เสมหะ เหล่านี้ไม่ ความจริงแล้วย่อมพบแต่สภาพเกาะกุมเท่านั้น และท่านโยคาวจรย่อมมีความสามารถที่จะได้บรรลุอุทยัพพยญาณ ตลอดไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

ธาตุเตโช มี ๒ อย่าง คือ เตโชภายในและเตโชภายนอก เตโชภายในนั้นมี ๔ ประการ คือ ๑. **สันตาปนเตโช** เตโชที่ทำให้ร้อนจนถึงเป็นไข้ต่างๆ **๒. ชิรณเตโช** เตโชที่ทำให้ผมหงอก ฟันหัก หนังย่น ตาฟาง และหูตึงได้ ๓. **ฑหนเตโช** เตโชที่ทำให้ร้อน ๆ หนาว ๆจนเกิด **โรคโลหิต** (สำหรับผู้หญิง) **ทูล** ทำให้ธาตุพิการ (สำหรับผู้ชาย) ซึ่งเป็นโรคที่ควรรักษาทาด้วยน้ำมันที่เคี่ยวสุก ๑๐๐ ครั้ง และรดด้วยน้ำจันทน์แดงโคสิต ๑,๐๐๐ ครั้ง และให้พัดอยู่เสมอ ๔. **ปาจกเตโช** เตโชที่ทำให้อาหารต่าง ๆ สุกย่อย นอกจากเตโชทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังมีเตโชธรรมดาอีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า **อุสมาเตโช** เตโชที่ทำให้ร่างกายอบอุ่นเท่านั้น อุสมาเตโชก็นับเข้าในธาตุเตโชภายในด้วย เพราะอวิชชาทำให้เห็นผิด โดยเห็นเตโชภายในเหล่านี้เป็นสัตว์ บุคคล ชาย หญิง สักกายทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นว่า ตัวเรา ของเรา ดังนี้แล้วก็มีความยินดีชอบใจเป็นโสมนัส หรือเสียใจเป็นโทมนัสต่อไป

ในที่นี้ คำว่า ป่วยไข้ นั้น มีแต่สภาพความร้อนและความเย็นหามีคนไข้ไม่ ผมหงอก ฟันหัก หนังย่น ตาฟาง หูตึงเหล่านี้ก็เป็นเช่นเดียวกัน มีแต่สภาพชราเท่านั้น **โรคโลหิต** คือ โรคธาตุพิการสำหรับสตรี และ**ทูล**สำหรับชายก็ทำนองเดียวกัน มีแต่สภาพร้อนและหนาว การย่อยอาหารต่าง ๆ ก็มีแต่สภาพเตโชอุ่น ๆ หามีผู้กระทำให้อาหารย่อยไม่ ดังนี้เป็นต้น พระโยคาวจรต้องกำหนดเอาแต่เตโชธาตุที่ปรากฏในปัจจุบันเท่านั้น เมื่อพิจารณาด้วยสติเจตสิกมากครั้งแล้ว หาพบสัตว์ บุคคล ชาย หญิงไม่ ความจริงแล้วพบแต่เตโชธาตุเท่านั้น พระโยคาวจรผู้ทำความเพียรตามแนวนี้แล้ว ย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุอุทยัพพยญาณ และตลอดไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

ธาตุเตโชมิใช่มีเฉพาะแต่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น ยังมีธาตุภายนอกอีก คือ ไฟหญ้า ไฟฟาง ไฟแกลบ ไฟฟืน ไฟขี้โคแห้ง ไฟมูลฝอย ไฟอสนีบาต (ฟ้าผ่า) ความร้อนของไฟ ความร้อนของแดด ความร้อนที่เกิดในกองฟืน ความร้อนที่เกิดในกองหญ้า ความร้อนที่เกิดในกองข้าวเปลือก ความร้อนที่เกิดจากทองคำ เงิน ผ้า และสิ่งของต่าง ๆ เป็นต้น เหล่านี้เป็นเตโชภายนอกทั้งสิ้น เพราะอวิชชา ทำให้เห็นผิดโดยเห็นธาตุเตโชภายนอกเหล่านี้ว่า เป็นไฟหญ้า ไฟฟาง ไฟแกลบ ดังนี้เป็นต้น แล้วสักกายทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นว่า ตัวเรา ของเรา แล้วก็ยินดีด้วยตัณหา หรือเสียใจด้วยโทมนัสต่อไป

ในที่นี้คำว่า ไฟหญ้า ไฟฟาง เป็นต้นนั้นมีแต่สภาพเตโชธาตุ คือ ความร้อนเท่านั้น หามีไฟหญ้า ไฟฟาง เป็นต้นไม่ ดังนี้แหละ ผู้บำเพ็ญภาวนาที่พิจารณาเตโชภายนอกเทียบกับเตโชภายใน จนเห็นเป็นสภาพอันเดียวกัน และให้เห็นชัดเจนว่า มีแต่เตโชธาตุอันเดียวเท่านั้น แล้วท่านก็มีความสามารถที่จะบรรลุถึงอุทยัพพยญาณและตลอดไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

ธาตุวาโยก็มี ๒ อย่าง คือ ๑. วาโยธาตุภายใน ๒. วาโยธาตุภายนอก ในที่นี้ วาโยธาตุภายใน ตามพระบาลีมี ๖ ประการคือ **๑. อุทธังคมวาโย** ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน **๒. อโธคมวาโย** ลมที่พัดลงเบื้องล่าง **๓. กุจฉิฏฐวาโย** ลมที่อยู่ในท้อง **๔.โกฏฐาสยวาโย** ลมที่อยู่ในลำไส้ต่าง ๆ **๕. อังคมังคานุสารีวาโย** ลมที่พัดไปตามเส้นเลือดแล้วแล่นไปทั่วส่วนน้อยส่วนใหญ่ของร่างกาย **๖. อัสสาสปัสสาสวาโย** ลมหายใจเข้าออก

ตามนัยอัฏฐกถาว่า นอกจากลม ๖ ประการที่กล่าวมาแล้ว ยังมีลม **สัตถกวาโย** ลมที่ตัดเส้นเลือดเหมือนกรรไกรตัด และ**ขุรกวาโย** ลมที่สามารถผ่าเนื้อหัวใจให้ฉีกขาดได้เหมือนมีดโกน เหล่านี้ก็เป็นวาโยธาตุภายในทั้งสิ้น รวมทั้งลมที่ทำให้ก้าวหน้าถอยหลัง เป็นต้นด้วย วาโยธาตุเหล่านี้มิใช่มีเฉพาะแต่ในสันดานของสัตวทั้งหลายเท่านั้น ยังมีวาโยธาตุภายนอกอีก คือ ลมทิศตะวันออก ลมทิศตะวันตก ลมทิศเหนือ ลมทิศใต้ ลมที่ปนอยู่ด้วยธุลีผงละออง ลมที่ปราศจากผง

ละออง ลมร้อน ลมเย็น ลมอ่อน ลมพายุ ลมอากาศที่มีเสียงดัง ลมอากาศที่เงียบ ลมที่มีกำลังแรงกล้าถึงกับทำให้พระอาทิตย์ พระจันทร์ นักขัตตดาราหมุนเวียนไปได้ และลมที่เกิดจากปีกนก ลมที่เกิดจากพญานาค พญาครุฑ ลมที่เกิดจากพัดใบตาล ลมที่เกิดจากพัดขนห่าน ขนนกยูง เป็นต้นเหล่านี้ นับเข้าในจำนวนวาโยธาตุภายนอกทั้งสิ้น

เพราะอวิชชาทำให้เห็นผิดโดยเห็นวาโยธาตุภายนอกเหล่านี้ว่า เป็นลมทิศตะวันออก ลมทิศตะวันตก เป็นต้น สักกายทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นว่า ตัวเรา ของเรา แล้วก็ยินดีด้วยตัณหานั้นต่อไป ในที่นี้คำว่า ลมทิศตะวันออกและลมทิศตะวันตก เป็นต้นนั้น มีแต่สภาพเคลื่อนไหวและค้ำจุนเท่านั้น หามีลมทิศตะวันออกและลมทิศตะวันตกไม่ ดังนี้แหละ พระโยคาวจรพึงพิจารณาวาโยธาตุภายนอกเหล่านี้เทียบกับวาโยธาตุภายในจนเห็นลมทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นสภาพอันเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาตามนัยนี้ว่ามีแต่สภาพเคลื่อนไหวและค้ำจุนเท่านั้นแล้ว ท่านก็มีความสามารถที่จะบรรลุถึงอุทยัพพยญาณและตลอดไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

เมื่อพิจารณาแบ่งธาตุทั้ง ๔ ของโลกนี้ คงจะมีแต่ธาตุส่วนใหญ่ ๔ ส่วนนี้เท่านั้น ฉะนั้น ท่านพระโยคาวจรผู้มีความเพียรย่อมพิจารณาเห็นได้ด้วยปัญญาว่า โลกนี้ไม่มีอะไรนอกจากธาตุทั้ง ๔ และหามีสัตว์ บุคคล ชาย หญิงที่จะให้ยินดีต่อไปไม่ ต่อไปนี้จักแสดงวิธีพิจารณาธาตุกัมมัฏฐานของกรัชกายโดยย่อ คือ

๑. เมื่อได้พบปถวีธาตุซึ่งเป็นสภาพแข็งและอ่อนในร่างกายของตนนั้น ให้กำหนดพิจารณาด้วยสติเจตสิกว่า นี่แหละสภาพแข็งและอ่อน คือ ปถวีธาตุ

๒. เมื่อได้พบอาโปธาตุซึ่งเป็นสภาพไหลเอิบและเกาะกุมนั้น ให้กำหนดพิจารณาด้วยสติเจตสิกว่านี่แหละสภาพไหลเอิบและเกาะกุม คือ อาโปธาตุ

๓. เมื่อได้พบเตโชธาตุซึ่งเป็นสภาพร้อนและเย็นนั้น ให้กำหนดพิจารณาด้วยสติเจตสิกว่า นี่แหละสภาพร้อนและเย็น คือ เตโชธาตุ

๔. เมื่อได้พบวาโยธาตุซึ่งเป็นสภาพเคลื่อนไหวและค้ำจุนนั้น ให้กำหนดพิจารณาด้วยสติเจตสิกว่า นี่แหละสภาพเคลื่อนไหวและค้ำจุน คือ วาโยธาตุ

วิธีพิจารณาตามนัยนี้ พระโยคาวจรพิจารณาทุก ๆอิริยาบถทั้ง ๔ ต่อไป อุปมาเหมือนคนฆ่าโค เมื่อฆ่าโคที่ผูกมัดไว้กับหลักเสาแล้ว ตราบใดยังไม่ได้ชำแหละเนื้อ กระดูก ไส้ ตับ ออกเป็นอย่าง ๆ และไม่ได้กองไว้ที่ร้านขายเนื้อตราบนั้น สัญญาเก่าว่า โค ๆ ก็ยังหาสูญหายไปไม่ ต่อเมื่อเวลาชำแหละออกเป็นส่วน ๆ แล้ว สัญญาเก่าว่า โค ก็จะสูญหายไปทันที และโวหารใหม่ว่า เนื้อโค ก็ปรากฏขึ้นแทน ตั้งแต่เวลานั้นต่อไป คนฆ่าโคและผู้ซื้อทั้งหลายก็พากันเรียกว่าขายเนื้อหรือซื้อเนื้อโค หามีผู้ใดผู้หนึ่งเรียกว่าโคไม่ อุปมาข้อนี้ฉันใด ในการพิจารณาธาตุกัมมัฏฐาน ก็ฉันนั้น คือ ผู้มีปัญญาย่อมรู้ได้ว่า สภาพที่แข็งและอ่อนนั้นเป็นปถวีธาตุ สภาพที่ไหลเอิบและเกาะกุมนั้นเป็นอาโปธาตุ สภาพที่ร้อนและเย็นนั้นเป็นเตโชธาตุ สภาพที่เคลื่อนไหวและค้ำจุนนั้นเป็นวาโยธาตุ ดังนี้แหละ ความยึดถือว่า ชาย หญิง บุคคล สัตว์ ก็จะหายไป ปรากฏอยู่แต่ธาตุทั้ง ๔ เท่านั้น และจิตของพระโยคาวจรนั้นก็ตั้งมั่นอยู่ในสมาธิ คือ อุปจารสมาธิแน่นอนทีเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ สติเจตสิกซึ่งพิจารณาปถวีธาตุเป็นต้น คือ สภาพแข็งและอ่อนนั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่า ๆ ในภพก่อน ๆ ที่ทำให้สติเจตสิกเกิดขึ้นนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของทุกข์และสมุทัยที่ไม่มีโอกาสได้เกิดใหม่อีกในอนาคตนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘ ที่ให้บรรลุถึงนิโรธคือพระนิพพานธาตุนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละ พระโยคาวจรผู้มีปัญญาย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุถึงอุทยัพพยญาณ ตลอดไปจนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้ โดยอานิสงส์แห่งธาตุมนสิการกัมมัฏฐานนี้

สิวถิกปัพพะ

บัดนี้ จักแสดงสิวถิกปัพพะ (ว่าด้วยเรื่องซากศพเน่า) โดยย่อต่อไป

๑. ปฐมสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ตายไปแล้วตั้งแต่ ๒-๓ วันก่อน และถูกทิ้งไว้ที่สุสาน เต็มไปด้วยเลือดและหนองไหลอาบ เป็นสีเขียวสีดำปะปนกัน และขึ้นพองทั่วร่างกายนั้น ต้องพิจารณาด้วยสติมากครั้งว่า เป็นซากศพเน่า

ดังกล่าวมาแล้ว ดังนี้ อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏขึ้นแก่ผู้เจริญอสุภกัมมัฏฐานนั้นตามฐานะอันสมควร ครั้นแล้ว ผู้เจริญกัมมัฏฐานควรพิจารณาต่อไปอีกว่า อันตัวเรานี้ก็ต้องเป็นเช่นนั้นไม่ล่วงพ้นไปได้ ดังนี้ ต้องเทียบกับซากศพเน่าจนเห็นเป็นอันเดียวกันกับร่างกายของผู้เจริญกัมมัฏฐานนั่นเอง เมื่อพิจารณาได้ดังนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า ผู้เจริญกัมมัฏฐานจะเข้าสู่อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ คือ ปฐมฌานสมาธิได้ แล้วใช้ฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนาต่อไป เวลานั้น อุทยัพพยญาณก็ปรากฏขึ้นแก่ผู้ถึงฌานว่าซากศพเหล่านี้เนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา กรรมในอดีต อาหาร และการดับของสัตว์ทั้งหลาย ก็เพราะธรรม ๔ ประการที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ดับไป ตอนนี้แหละ เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** คือ การได้รู้ได้เห็นด้วยสติเจตสิกที่พิจารณาความเกิดดับของสภาพศพนั้น ตัณหาเก่า ๆ ในภพก่อน ๆ ที่ทำให้เกิดทุกข์นั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของทุกข์ซึ่งเป็นผลและสมุทัยซึ่งเป็นเหตุนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรค ๘ ที่มีความสามารถเห็นนิโรธสัจจ์ คือ พระนิพพานธาตุนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละท่านฌานลาภีบุคคล ย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้ โดยอำนาจแห่งอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการ

๒. ทุติยสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสาน ซึ่งฝูงนก ฝูงกา ฝูงแร้ง และฝูงเหยี่ยว กำลังจิกกินอยู่นั้น ต้องพิจารณาด้วยสติเจตสิกว่า เป็นซากศพที่เป็นดังกล่าวมาแล้วดังนี้โดยมากครั้ง ต่อไปอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏขึ้นแก่ผู้เจริญอสุภกัมมัฏฐานโดยอาศัยอสุภนิมิตตามสมควรแก่ฐานะ ผู้เจริญกัมมัฏฐานต้องพิจารณาต่อไปอีกว่า อันตัวเรานี้ก็คงจะเป็นเช่นนั้น ดังนี้เป็นเค้ามูล ต้องเอาตนเองไปเปรียบเทียบกับซากศพเน่าที่กล่าวมาแล้ว จนเห็นเป็นอันเดียวกันโดยสม่ำเสมอกัน เมื่อนั้น จิตของท่านผู้เจริญจะเข้าสู่อุปจารสมาธิหรือบางทีก็เป็นอัปปนาสมาธิ คือ ปฐมฌานสมาธิได้โดยแน่นอน และภายหลังความรู้อุทยัพพยญาณก็จะปรากฏขึ้นแก่ท่านฌานลาภีบุคคลนั้นว่าซากศพเหล่านี้เป็นสภาพที่เนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา กรรมและอาหารเก่าของอดีตกาล และการดับไปของสัตว์ทั้งหลายก็เพราะธรรม ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วนั่นเองดับไป ใน

ที่นี้ สติเจตสิกที่ได้รู้เห็นความเกิดดับของซากศพเน่านั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่า ๆ ในภพก่อน ๆ ที่ทำให้เกิดสติเจตสิกนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของทุกข์ซึ่งเป็นผลและสมุทัยซึ่งเป็นเหตุนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘ ที่มีความสามารถเห็นนิโรธ คือ นิพพานธาตุนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละ ท่านฌานลาภีบุคคลย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุถึงอรหัตตมรรคอรหัตตผลได้ โดยอำนาจแห่งอริยสัจจ์ ๔ ประการนั่นเอง

แต่นี้ต่อไป สิวถิกนัย ๗ นัยที่เหลืออยู่นั้น จักอธิบายแต่หัวข้อเท่านั้น ส่วนการพิจารณาถึงสมาธิและอริยสัจจ์นั้น มีความเป็นไปโดยทำนองเดียวกันกับปฐมสิวถิกนัยและทุติยสิวถิกนัยนั้น

๓. ตติยสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสานซึ่งเป็นรูปที่กระดูกยังไม่ได้หลุดออกจากกัน และเลือดเนื้อยังติดอยู่ด้วยกัน ต้องพิจารณาตามนัยที่กล่าวแล้ว

๔. จตุตถสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสาน ซึ่งเป็นรูปที่กระดูกยังไม่หลุดออกจากกัน เต็มไปด้วยโลหิตปราศจากเนื้อ แต่มีเอ็นติดอยู่บ้าง ต้องพิจารณาตามนัยที่กล่าวแล้ว

๕. ปัญจมสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสาน ซึ่งเป็นรูปที่กระดูกยังไม่ได้หลุดออกจากกัน ปราศจากเนื้อและเลือด มีเอ็นติดอยู่บ้าง ต้องพิจารณาตามนัยที่กล่าวแล้ว

๖. ฉัฏฐสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสาน ซึ่งเป็นรูปที่กระดูกแขน เป็นต้น ตกกระจัดกระจายอยู่ และเอ็นขาด ไม่มีอะไรติดต่อกันเลย ต้องพิจารณาตามนัยที่กล่าวแล้ว

๗. สัตตมสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสาน ซึ่งเป็นรูปที่กระดูกขาวสะอาดดุจดังสังข์ ต้องพิจารณาตามนัยที่กล่าวแล้ว

๘. อัฏฐมสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสาน เป็นเวลา ๓ ปี ล่วงมาแล้ว ถูกฝนห่าใหญ่ชะล้างและกระจัดกระจายอยู่ตามที่นั้น ๆ ต้องพิจารณาตามนัยที่กล่าวแล้ว

๙. นวมสิวถิกนัย เมื่อได้เห็นซากศพเน่าที่ถูกทิ้งไว้ในสุสาน ซึ่งไม่มีรูปร่างสัณฐาน และกระดูกทั้งหมดก็ผุพังเป็นผงธุลีแล้ว ต้องพิจารณาตามนัยที่กล่าวแล้ว

เวทนานุปัสสนา

บัดนี้ จักแสดงเวทนานุปัสสนาโดยย่อต่อไป เวทนานุปัสสนามี ๑ ปัพพะ เวทนาแบ่งเป็น ๙ ประการ คือ

๑. ในขณะที่ได้เสวยสุขเวทนา ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยสุขเวทนา

๒. ในขณะที่ได้เสวยทุกขเวทนา ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยทุกขเวทนา

๓. ในขณะที่ได้เสวยอุเบกขาเวทนา ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยอุเบกขาเวทนา

๔. ในขณะที่ได้เสวยสุขเวทนาที่เจือด้วยกิเลส ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยสุขเวทนาที่เจือด้วยกิเลส

๕. ในขณะที่ได้เสวยสุขเวทนาที่เกิดขึ้นด้วยสมถะและวิปัสสนาไม่เจือด้วยกิเลส ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยสุขเวทนาในสมถะและวิปัสสนาไม่เจือด้วยกิเลส

๖. ในขณะที่ได้เสวยทุกขเวทนาเพราะไม่บริบูรณ์ด้วยกามคุณทั้ง ๕ ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยทุกขเวทนาที่ไม่เจือด้วยกิเลส เมื่อได้เสวยทุกขเวทนาที่เจือด้วยกิเลส ก็ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยทุกขเวทนาที่ไม่เจือด้วยกิเลส

๗. ในขณะที่ได้เสวยทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นจากสภาพของสังขารไม่เจือด้วยกิเลส ก็ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นจากสภาพของสังขารไม่เจือด้วยกิเลส

๘. ในขณะที่ได้เสวยอุเบกขาเวทนาที่เจือด้วยอวิชชา คือ ปราศจากการรู้สึกตัว ก็ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยอุเบกขาเวทนาที่เจือด้วยอวิชชา

๙. ในขณะที่ได้เสวยอุเบกขาเวทนาที่เกิดจากความสงบจากอารมณ์ของสมถะและวิปัสสนาที่ไม่เนื่องด้วยกามคุณ ให้มีสติรู้ว่า ได้เสวยอุเบกขาเวทนาที่ไม่เจือด้วยกิเลส

ในการที่พิจารณาเวทนา ๙ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ ความจริงแล้ว สภาพของเวทนานี้ แม้เด็กอ่อนเมื่อกินน้ำนมของมารดาก็รู้สึกว่า ได้เสวยความสุขและความทุกข์ ถึงกระนั้นก็ดี พระพุทธองค์ก็ได้ทรงเทศนาเวทนานุปัสสนานั้นว่า หาได้หมายความถึงความรู้สึกในการเสวยเวทนาเช่นนี้ไม่ เพราะความรู้ของเด็กอ่อนนั้นไม่สามารถที่จะละสักกายทิฏฐิได้ และไม่เป็นสมถะหรือวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งเลย เพราะฉะนั้น ในที่นี้จักแสดงเวทนา คือ ความรู้สึกที่เป็นของพระโยคาวจรผู้มีความเพียรในการกำหนดเวทนานุปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป

ความรู้ของพระโยคาวจรในเวทนานุปัสสนา ๙ ประการที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นนั้น เพราะความรู้เวทนาเหล่านี้แหละ มีความสามารถที่จะประหาณสักกายทิฏฐิได้ ทั้งเป็นสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐานด้วย ในที่นี้สามารถพิจารณาต่อไปได้อีกว่า อันเวทนาทั้ง ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนานั้น ได้บังเกิดมาเพราะวัตถุและอารมณ์ทั้ง ๖ เช่น เวทนาทางจักขุทวารนั้น เพราะจักขุปสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณ รวม ๓ อย่างนี้ ประชุมพร้อมกันเข้าแล้ว เวทนาก็ปรากฏขึ้นได้

โสตทวาร = โสตปสาท – สัททารมณ์ และโสตวิญญาณ รวมเป็น ๓
ฆานทวาร = ฆานปสาท – คันธารมณ์ และฆานวิญญาณ รวมเป็น ๓
ชิวหาทวาร = ชิวหาปสาท – รสารมณ์ และชิวหาวิญญาณ รวมเป็น ๓
กายทวาร = กายปสาท – โผฏฐัพพารมณ์ และกายวิญญาณ รวมเป็น ๓
มโนทวาร = ภวังคจิต – ธัมมารมณ์ และมโนวิญญาณ รวมเป็น ๓

ทวารทั้ง ๖ และวัตถุทั้ง ๖ เหล่านี้ ประชุมพร้อมกันเป็นพวก ๆ ของตนเข้าแล้ว ผัสสะและเวทนาทั้ง ๓ ก็ปรากฏขึ้นตามธัมมนิยามของปรมัตถธรรมได้ เมื่อพระโยคาวจรที่พิจารณาตามนัยนี้แล้วและพิจารณามากครั้งแล้ว ก็จะมีความรู้ได้

ว่าการเสวยเวทนานั้น หามีบุคคลหรือสัตว์ เป็นสุข ทุกข์ อุเบกขาไม่ ความจริงแล้ว ย่อมมีแต่ความเสวยอย่างเดียวเท่านั้น เมื่อพิจารณาตามนัยนี้โดยถี่ถ้วนด้วยดีแล้ว ก็จักเกิดความรู้ว่า สติเจตสิกที่ได้พิจารณาความเกิดดับของเวทนานั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่า ๆ ในภพก่อน ๆ ที่ทำให้สติเจตสิกเกิดดับนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของทุกข์และสมุทัย ซึ่งเป็นเหตุและผลกันนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘ ที่มีความสามารถเห็นนิโรธ คือ พระนิพพานธาตุนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละพระโยคาวจรย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้โดยอำนาจแห่งอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการดังได้อธิบายมานี้

จิตตานุปัสสนา

บัดนี้จักแสดงจิตตานุปัสสนาโดยย่อต่อไป ในจิตตานุปัสสนากัมมัฏฐานนั้น มี ๑ ปัพพะ แบ่งเป็นนัย ๑๖ ประการ คือ ๑. สราคะ ๒. วีตราคะ ๓. สโทสะ ๔. วีตโทสะ ๕. สโมหะ ๖. วีตโมหะ ๗. สังขิตตะ ๘. วิกขิตตะ ๙. มหัคคตะ ๑๐.อมหัคคตะ ๑๑. สอุตตระ ๑๒. อนุตตระ ๑๓. สมาหิตะ ๑๔. อสมาหิตะ ๑๕. วิมุตติ ๑๖. อวิมุตติ รวม ๑๖ ประการดังนี้คือ

๑. เมื่อจิตมีราคะ	เรียกว่า	สราคจิต
๒. เมื่อจิตไม่มีราคะ	เรียกว่า	วีตราคจิต
๓. เมื่อจิตมีโทสะ	เรียกว่า	สโทสจิต
๔. เมื่อจิตไม่มีโทสะ	เรียกว่า	วีตโทสจิต
๕. เมื่อจิตมีโมหะ	เรียกว่า	สโมหจิต
๖. เมื่อจิตไม่มีโมหะ	เรียกว่า	วีตโมหจิต
๗. เมื่อจิตมีถีนมิทธะ	เรียกว่า	สังขิตตจิต
๘. เมื่อจิตไม่มีถีนมิทธะ	เรียกว่า	วิกขิตตจิต
๙. เมื่อจิตเป็นรูปาวจระ อรูปาวจระ	เรียกว่า	มหัคคตจิต
๑๐. เมื่อจิตไม่เป็นรูปาวจระ อรูปาวจระ	เรียกว่า	อมหัคคตจิต

๑๑. เมื่อจิตเป็นโลกีย์ เรียกว่า สอุตตรจิต (โลกียจิต ๘๑)
๑๒. เมื่อจิตเป็นโลกุตตระ เรียกว่า อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต ๘)
๑๓. เมื่อจิตเป็นสมาธิ เรียกว่า สมาหิตจิต
๑๔. เมื่อจิตไม่เป็นสมาธิ เรียกว่า อสมาหิตจิต
๑๕. เมื่อจิตประหาณกิเลส เรียกว่า วิมุตตจิต
๑๖. เมื่อจิตไม่ได้ประหาณกิเลส เรียกว่า อวิมุตตจิต

ดังนี้แหละ พระโยคาวจรก็จะได้รู้เห็นต่อไปว่า จิตและอารมณ์ทั้งหมดที่บังเกิดในระหว่างวิปัสสนาญาณนั้น เกิดมาเพราะอวิชชา กรรม ตัณหาในอดีตและนามรูปของปัจจุบัน เมื่ออวิชชา กรรม ตัณหาของอดีตและนามรูปของปัจจุบันดับแล้ว จิตทั้งหมดในอัชฌัตตสันดานและพหิทธสันดานนั้น ย่อมดับสูญไปด้วย เมื่อนั้นสติเจตสิกและวิปัสสนาปัญญาที่พิจารณานั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่า ๆ ในภพก่อน ๆ นั้นเป็น **สมุทยสัจจ์** ความดับของสมุทัยในภพนี้และทุกข์ในภพหน้าซึ่งเป็นธรรมที่เป็นเหตุและผลนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘ ที่มีความสามารถเห็นนิโรธ คือ พระนิพพานนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละ พระโยคาวจรย่อมสามารถบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้โดยอาศัยการเจริญจิตตานุปัสสนา จึงได้รู้แจ้งอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการดังนี้

คำเตือนสติ

วิธีย่อในการพิจารณาจิตตานุปัสสนากัมมัฏฐานนั้น คือ จิตเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม จงจับเอาแต่ในขณะของปัจจุบันอารมณ์เท่านั้น และจงพิจารณาด้วยสติที่ประกอบด้วยสัมปชัญญะอยู่ทุกขณะ

ธัมมานุปัสสนา

บัดนี้จักแสดงธัมมานุปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป ในธัมมานุปัสสนากัมมัฏฐานนั้น มี ๕ ปัพพะ คือ ๑. นิวรณปัพพะ ๒. ขันธปัพพะ ๓. อายตนปัพพะ ๔. โพชฌังคปัพพะ ๕. สัจจปัพพะ รวมเป็น ๕ ปัพพะ

นิวรณปัพพะ

ในที่นี้ จักแสดงนิวรณปัพพะเสียก่อน นิวรณปัพพะ ได้แก่ นิวรณ์ทั้ง ๕ คือ ๑. กามฉันทนิวรณ์ ๒. พยาปาทนิวรณ์ ๓. ถีนมิทธนิวรณ์ ๔. อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ ๕. วิจิกิจฉานิวรณ์ รวมเป็นนิวรณ์ ๕ ดังนี้

เมื่อกามฉันทนิวรณ์ปรากฏขึ้นในระหว่างจิตและอารมณ์กระทบกัน คือ จิตยินดีต่อรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ต้องมีสติรู้ว่า ยินดีต่อกามคุณทั้ง ๕

เมื่อพยาปาทนิวรณ์ปรากฏขึ้น คือ จิตเป็นพยาบาท ต้องมีสติรู้ว่า เวลานี้เป็นโทสะ

เมื่อถีนมิทธนิวรณ์ปรากฏขึ้น คือ จิตเจตสิกง่วงเหงาและหดหู่ ต้องมีสติรู้ว่า เป็นถีนะและมิทธะ (ง่วงเหงาหดหู่)

เมื่ออุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ปรากฏขึ้น คือ จิตฟุ้งซ่าน และมีความเสียใจ ต้องมีสติรู้ว่า เป็นอุทธัจจะ กุกกุจจะ

เมื่อวิจิกิจฉานิวรณ์ปรากฏขึ้น คือ ความสงสัยในพระอริยธรรม เนื่องจากความไม่รู้ในบัญญัติและสภาวธรรม ยังตัดสินใจในสภาวธรรมไม่ได้ ทำให้ความสงสัยเกิดขึ้นในพระปรมัตถธรรม ก็ต้องมีสติรู้ว่า ได้มีความสงสัยเกิดขึ้น

เมื่อในสันดานของตนไม่มีราคะปรากฏขึ้น ก็ต้องมีสติรู้ว่า ไม่มีราคะ

เมื่อในสันดานของตนไม่มีโทสะปรากฏขึ้น ก็ต้องมีสติรู้ว่า ไม่มีโทสะ

เมื่อในสันดานของตนไม่มีถีนมิทธะปรากฏขึ้น ก็ต้องมีสติรู้ว่า ไม่มีถีนะมิทธะ

เมื่อในสันดานของตนไม่มีอุทธัจจะ กุกกุจจะปรากฏขึ้น ก็ต้องมีสติรู้ว่า ไม่มีอุทธัจจะ กุกกุจจะ

เมื่อในสันดานของตนไม่มีความสงสัยปรากฏขึ้น ก็ต้องมีสติรู้ว่า ไม่มีความสงสัย

ในที่นี้ ธรรมที่ประหาณกามฉันทนิวรณ์นั้น มี ๕ ประการ คือ ๑. อสุภสัญญา ได้แก่ การเพ่งอสุภกัมมัฏฐานทั้ง ๑๐ ๒. อินทรียสังวร ได้แก่ การรักษาอินทรีย์ทั้ง ๖ ๓. โภชเนมัตตัญญุตา ได้แก่ การรู้จักประมาณในการบริโภค คือ การกิน

และการนุ่งห่มเป็นต้น ๔. กัลยาณมิตตตา ได้แก่ การคบหาสมาคมกับมิตรที่ดีงาม ๕. ธัมมสากัจฉา ได้แก่ การปรึกษาในเรื่องคุณศีลคุณธรรม รวมธรรม ๕ ประการที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ มีความสามารถที่จะประหาณกามฉันทนิวรณ์ให้หายไปได้ แต่เนื่องจากไม่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ กามฉันทนิวรณ์ใหม่ ๆ ที่ไม่เคยเกิดก็ปรากฏขึ้นนั้น ต้องมีสติรู้ว่า เดี๋ยวนี้เราได้ยินดีต่อกามคุณอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้

ธรรมที่ประหาณพยาปาทนิวรณ์ได้นั้นมี ๖ ประการ คือ ๑. การศึกษาเมตตาภาวนา ๒. การแผ่เมตตาภาวนา ๓. การพิจารณาว่าเรามีแต่กรรมหรือกรรมเป็นของเรา ๔. การตั้งมั่นอยู่ในความพิจารณานั้น ๕. ต้องมีกัลยาณมิตรในการแผ่เมตตาภาวนา ๖. มีธัมมสากัจฉาในธรรมที่ประกอบด้วยเมตตา ธรรม ๖ ประการเหล่านี้ สามารถที่จะประหาณโทสพยาบาทได้ทีเดียว แต่เนื่องจากไม่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ พยาปาทนิวรณ์ใหม่ ๆ ที่ไม่เคยเกิดก็ปรากฏขึ้นนั้น ต้องมีสติรู้ว่า เดี๋ยวนี้เราได้มีโทสพยาบาทเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้

ธรรมที่ประหาณถีนมิทธนิวรณ์ได้นั้นมี ๖ ประการคือ ๑. โภชเนมัตตัญญุตา คือ การรู้จักประมาณในการบริโภค ๒. การเปลี่ยนอิริยาบถอันใดอันหนึ่งจากอิริยาบถที่ถีนะมิทธะครอบงำ ๓. การพิจารณาอาโลกกสิณ ๔. การอาศัยสถานที่ที่มีอากาศปลอดโปร่ง (แจ้งสว่าง) ๕. การอาศัยมิตรที่ประหาณถีนะและมิทธะได้ ๖. ธัมมสากัจฉาที่สมควรแก่ปฏิปทา มีธุดงค์ ๑๓ ประการ เป็นต้น ธรรม ๖ ประการเหล่านี้ สามารถที่จะประหาณถีนะและมิทธะได้ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อถีนะและมิทธะที่ยังไม่เคยเกิด ถ้าปรากฏขึ้นเพราะไม่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนา ก็ต้องมีสติรู้ว่า เดี๋ยวนี้เราได้ปล่อยให้ถีนะและมิทธะปรากฏขึ้นแล้ว ดังนี้

ธรรมที่ประหาณอุทธัจจะและกุกกุจจะได้นั้น มี ๖ ประการคือ ๑. ความเป็นพหูสูต ๒. การมีปุจฉาควรไม่ควร ๓. ความฉลาดในพระวินัย ๔. การอาศัยผู้ใหญ่ ๕. การมีกัลยาณมิตรที่รู้พระวินัย ๖. ธัมมสากัจฉาที่เกี่ยวกับควรหรือ

ไม่ควร และสมาธิในการเห็นและได้ยิน ได้ฟัง เป็นต้น ธรรม ๖ ประการเหล่านี้ มีความสามารถที่จะประหาณอุทธัจจะและกุกกุจจะได้ แต่เนื่องจากไม่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจในอกุศลที่ได้กระทำแล้ว หรือในกุศลที่ยังไม่ได้กระทำคือกุศลใหม่ รวมอุทธัจจะและกุกกุจจะทั้ง ๒ ที่ไม่เคยเกิดปรากฏก็เกิดขึ้น ต้องมีสติรู้ว่า เดี๋ยวนี้อุทธัจจะและกุกกุจจะปรากฏขึ้นแล้ว ดังนี้

ธรรมที่จะประหาณวิจิกิจฉาได้นั้นมี ๖ ประการ คือ ๑. ความเป็นพหูสูต ๒. การมีปุจฉาเกี่ยวกับพระรัตนตรัย ๓. การมีศรัทธาในพระรัตนตรัย ๔. การมีกัลยาณมิตรที่มีศรัทธา ๕. ความฉลาดในพระวินัย ๖. ธัมมสากัจฉาที่สมควรเกี่ยวกับพระรัตนตรัย ธรรม ๖ ประการเหล่านี้มีความสามารถที่จะประหาณความสงสัยได้ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อวิจิกิจฉา คือ ความสงสัยที่ยังไม่เคยเกิดได้เกิดปรากฏขึ้น เพราะไม่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ ก็ต้องมีสติรู้ว่า เดี๋ยวนี้ความสงสัยปรากฏเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้

ตามที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยองค์ ๖ ประการ ซึ่งเป็นเหตุเป็นมูลแห่งการประหาณนิวรณ์ทั้ง ๕ แล้วและอาศัยการแพ่งในสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ เมื่อประหาณโลภะ คือ ความยินดีต่อกามคุณ โทสะ คือ ความพยาบาท ถีนมิทธะ คือ ความที่จิตเจตสิกง่วงเหงาและหดหู่ อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน กุกกุจจะ คือ ความเสียใจ วิจิกิจฉา คือ ความสงสัย โดยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน ด้วยสมถะหรือวิปัสสนาญาณนั้น ต้องมีสติรู้ว่า เราได้มีสมถะหรือวิปัสสนาญาณแล้ว ดังนี้

ต่อไปท่านพระโยคาวจรย่อมสามารถประหาณวิจิกิจฉาและกุกกุจจะโดยโสดาปัตติมรรค ประหาณกามฉันทะและโทสะโดยอนาคามิมรรค ประหาณถีนะมิทธะ อุทธัจจะโดยอรหัตตมรรคแล้ว วาระสุดท้ายของการพิจารณา คือ ปัจจเวกขณญาณว่า เราได้บรรลุถึงอริยมรรค อริยผลแล้ว และจิตนั้นก็ตั้งอยู่ในอุทยัพพยญาณทีเดียว ในที่นี้ สติเจตสิกที่จำหมายนิวรณ์ทั้ง ๕ เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่า ๆ ในภพก่อน ๆ ที่ทำเหตุให้สติบังเกิดขึ้นนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความ

ดับของทุกข์ที่จะมีต่อไปและสมุทัยในภพนี้ทั้ง ๒ นั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘ ที่น้อมไปสู่นิโรธนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละ พระโยคาวจรย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้โดยอาศัยการเห็นแจ้งอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการ ด้วยการพิจารณานิวรณ์ทั้ง ๕ ด้วยประการนี้

ขันธปัพพะ

บัดนี้จักแสดงขันธปัพพะต่อไป ในขันธปัพพะนี้ ก่อนอื่นต้องเข้าใจขันธ์ทั้ง ๕ ให้เรียบร้อยเสียก่อน ฉะนั้น จักอธิบายขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกับสรุปและการนับรูปขันธ์ นามขันธ์ ดังนี้

คำว่า **ขันธ์** มีอรรถาธิบายว่า เป็นกอง คือ รูปขันธ์ = กองรูป เวทนาขันธ์ = กองเวทนา เป็นต้น อย่าพึงเข้าใจว่า รูปและเวทนาเหล่านี้ได้กองไว้ในร่างกาย ดุจดังกองข้าวเปลือก เป็นต้นแต่อย่างใด

รูปขันธ์

ความจริงแล้ว รูปอันเดียวให้นับโดยรูปในอดีต รูปในอนาคต รูปในปัจจุบัน เป็นต้นดังนี้แหละ จึงรวมเป็นกองรูป เรียกว่า รูปขันธ์ ในรูปเหล่านี้ ปถวีธาตุอันเดียว ก็นับได้ว่า ปถวีอดีต ปถวีอนาคต ปถวีปัจจุบัน รวมทั้ง ๓ ปถวี เรียกว่า รูปขันธ์ ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ทำนองเดียวกัน ธรรมที่ทำให้เป็นขันธ์ได้นั้น มี ๕ กอง คือ

๑. อดีต อนาคต ปัจจุบัน		รวมเป็นกองหนึ่ง
๒. อัชฌัตตะ	พหิทธะ	รวมเป็นกองหนึ่ง
๓. หีนะ	ปณีตะ	รวมเป็นกองหนึ่ง
๔. ทูระ	สันติกะ	รวมเป็นกองหนึ่ง
๕. โอฬาริกะ	สุขุมะ	รวมเป็นกองหนึ่ง

พระนิพพานเมื่อพิจารณาด้วยธรรม ๕ อย่างที่กล่าวมาแล้วนี้ ย่อมเป็นไปดังนี้คือ

พระนิพพาน	ไม่มี	กาลทั้งสาม

พระนิพพาน เป็น ธรรมภายในอย่างเดียว

พระนิพพาน เป็น ธรรมที่ละเอียดสุขุมอย่างเดียว

พระนิพพาน เป็น ธรรมที่ประณีตอย่างเดียว

พระนิพพาน เป็น ธรรมที่ใกล้อย่างเดียว

เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ ขยายความว่า พระนิพพานนับเข้าในขันธ์ไม่ได้ด้วยประการฉะนี้

สรุปรูปขันธ์

รูป มี ๒ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔

มหาภูตรูป ๔ นั้น คือ ๑) **ปถวี** = ธาตุดิน ๒) **อาโป** = ธาตุน้ำ ๓) **เตโช** = ธาตุไฟ ๔) **วาโย** = ธาตุลม

คำว่า "**มหาภูตรูป**" แปลว่า รูปที่ปรากฏโดยความเป็นใหญ่เป็นประธานในรูปทั้งหลาย คือ ในอุปาทายรูป ๒๔ นั่นเอง

คำว่า "**ธาตุ**" แปลว่า ปรากฏอยู่ตามสภาพของตน มีปถวี อาโป เตโช วาโย เป็นต้น ในที่นี้ ปถวี คือ ธาตุดิน มีลักษณะอ่อนและแข็ง อาโป คือ ธาตุน้ำ มีลักษณะไหลและเกาะกุม เตโช คือ ธาตุไฟ มีลักษณะร้อนและเย็น วาโย คือ ธาตุลม มีลักษณะเคลื่อนไหวและค้ำจุน

ตามธรรมดาโวหารว่า เตโชนั้น ได้แก่ ธาตุไฟ แต่เตโช มี ๒ อย่าง คือ **(๑) สีตเตโช** เตโชเย็น **(๒) อุณหเตโช** เตโชร้อน เพราะฉะนั้น จึงแปลว่า ธาตุ ที่ทำให้เกิดเป็นไอ

อุปาทายรูป ๒๔ นั้น คือ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔

คำว่า "**อุปาทายรูป**" นั้น แปลว่า รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิด

คำว่า "**ปสาทรูป**" แปลว่า รูปที่มีสภาพใส ปสาทรูป ๕ นั้น คือ

จักขุปสาท ได้แก่ ความใสของตา ตั้งอยู่ตรงกลางลูกตา เป็นวงดำ ๆ ที่ทำให้เห็นคล้ายเงาตุ๊กตา

โสตปสาท ได้แก่ ความใสของหู ตั้งอยู่ภายในช่องหู มีรูปกลมเหมือนวงแหวน

ฆานปสาท ได้แก่ ความใสของจมูกตั้งอยู่ภายในจมูก มีรูปเหมือนกีบเท้าแพะ

ชิวหาปสาท ได้แก่ ความใสของลิ้นตั้งอยู่บนลิ้นมีรูปเหมือนปลายกลีบบัว

กายปสาท ได้แก่ ความใสของกาย ตั้งอยู่ทั่วร่างกาย นอกจากปลายเล็บเท้าเล็บมือ ผม ขน เหล่านี้ เป็นต้น

คำว่า "**โคจรรูป**" แปลว่า รูปที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ รูปทั้ง ๔ คือ (๑) รูปารมณ์ คือ สีต่าง ๆ (๒) สัททารมณ์ คือ เสียงต่าง ๆ (๓) คันธารมณ์ คือ กลิ่นต่าง ๆ (๔) รสารมณ์ คือ รสต่าง ๆ ส่วนโผฏฐัพพะนั้น ได้แก่ มหาภูตรูป ๓ คือ ปถวีโผฏฐัพพะ เตโชโผฏฐัพพะ วาโยโผฏฐัพพะ

คำว่า "**ภาวรูป**" นั้น แปลว่า รูปที่เป็นผลแห่งกรรม เพื่อให้เกิดความเป็นชายและหญิง มี ๒ รูป คือ (๑) อิตถีภาวรูป ความเป็นหญิง ตั้งอยู่ทั่วร่างกายของหญิง (๒) ปุริสภาวรูป ความเป็นชาย ตั้งอยู่ทั่วร่างกายของชาย

คำว่า "**หทยรูป**" แปลว่า รูปที่อยู่ในหัวใจ ตั้งอยู่กลางทรวงอกในหัวใจ มีหลุมกว้างเท่าลูกหมากอ่อน มีโลหิตเต็ม ที่นั่นเป็นที่เกิดของหทยรูป

คำว่า "**ชีวิตรูป**" แปลว่า เป็นอายุของรูป ตั้งอยู่ทั่วร่างกาย

คำว่า "**อาหารรูป**" แปลว่า รูปที่เกิดจากอาหาร ในที่นี้ อาหารทุกชนิด ถ้าจับเอากับมือได้ หรือดื่มกับปากได้นั้น เรียกว่า **กพฬีการาหาร** ได้แก่ โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ

รูป ๑๘ รูปที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เรียกอีกนัยหนึ่งว่า **สภาวรูป** เพราะเป็นรูปที่เกิดมีขึ้นโดยสภาพของตนเอง หรือบางทีเรียกว่า **สลักขณรูป** เพราะมีลักษณะอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา บางทีเรียกว่า **นิปผันนรูป** เพราะเป็นรูปที่เกิดจากเหตุ คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร บางทีก็เรียกว่า **รูปรูป** เพราะมีสภาพที่ผันแปร บางที

เรียก **สัมมสนรูป** เพราะเป็นรูปที่ควรเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือ พิจารณาเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้

รูปที่เหลือ ๑๐ รูปนั้น เรียกว่า อสภาวรูป อสลักขณรูป อนิปผันนรูป อรูป รูป อสัมมสนรูป ดังนี้

อนิปผันนรูป ๑๐ นั้น คือ

ปริจเฉทรูป แปลว่า อากาศที่คั่นระหว่างรูปกลาปอันหนึ่งกับรูปกลาปอีก อันหนึ่งไม่ให้ปะปนกัน เรียกว่า ปริจเฉทรูป

(หมายเหตุ – อากาสธาตุหาเป็นรูปปรมัตถ์แท้ไม่ ความจริงแล้ว เป็น อากาศที่มีอยู่ในระหว่างรูปกลาป ๒ กลาปนั่นเอง ตัวอย่างเช่น ในระหว่างนิ้วมือ ทั้ง ๒ มีช่องว่าง อากาศจึงมีขึ้นได้ อนิปผันนรูปที่จะอธิบายต่อไปก็เป็น เช่นเดียวกัน หาเป็นรูปปรมัตถแท้ไม่)

วิญญัตติรูป แปลว่า การแสดงอาการกิริยาพิเศษอย่างหนึ่ง ที่ทำให้ผู้อื่นรู้ ความประสงค์ของตน มี ๒ รูป คือ

๑. กายวิญญัตติรูป ทำให้ผู้อื่นรู้โดยอาการของกาย

๒. วจีวิญญัตติรูป ทำให้ผู้อื่นรู้โดยอาการของเสียง

วิการรูป แปลว่า อาการของรูป มี ๓ รูป คือ

๑. รูปลหุตา อาการที่ทำให้เบา หรือความเบาของรูป ในเวลาได้อากาศดี อาหารดี และใจดี

๒. รูปมุทุตา อาการที่ทำให้อ่อนของรูปในเวลาที่ใช้ร่างกายแล้วมีความ เป็นไปสะดวก ไม่แข็งกระด้าง

๓. รูปกัมมัญญตา อาการที่ควรแก่การงานของรูป ได้แก่ อาการว่องไว ของรูปร่างกาย

ลักขณรูป แปลว่า รูปที่มีขึ้นโดยอาศัยความเป็นอุปปาทะ ฐีติ ภังคะของ รูปทั้งหลาย ที่มีสังขตธรรมทั้ง ๓ ครอบงำ จึงหาเป็นรูปที่เป็นปรมัตถ์แท้ไม่ ส่วนรูปปรมัตถ์แท้นั้น คือ นิปผันนรูป ๑๘ นั่นเอง

ลักขณรูป ๔ นั้นคือ

๑. **อุปัจจยรูป** การบังเกิดขึ้นของรูปตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงรูปกลาปครบบริบูรณ์ในชาติใดชาติหนึ่ง

๒. **สันตติรูป** ความเจริญของรูปตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นไปหรือบางทีก็เรียกรูปปฏิสนธินั้นว่า อุปัจจยรูปก็ได้ ตามกาลเทศะ

๓. **รูปชรตา** ความทรุดโทรมของรูป

๔. **รูปอนิจจตา** ความแตกดับของรูป

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วพร้อมกับสรุปและอธิบายมีรูปรวมทั้งหมด ๒๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป (วิสยรูป) ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔ รวม ๒๘ รูปเท่านั้น ที่นับเข้าในขันธ์ เรียกว่า รูปขันธ์

เวทนาขันธ์

บัดนี้จักแสดงเวทนาขันธ์พร้อมกับสรุปและอธิบายต่อไป คำว่า **เวทนา** แปลว่า ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ต่าง ๆ มี ๕ ประการ คือ ๑. สุขเวทนา ๒. ทุกขเวทนา ๓. โสมนัสสเวทนา ๔. โทมนัสสเวทนา ๕. อุเบกขาเวทนา ดังนี้

สุขเวทนา	แปลว่า	ความสุขของร่างกาย
ทุกขเวทนา	แปลว่า	ความทุกข์ของร่างกาย
โสมนัสสเวทนา	แปลว่า	ความสุขของจิตใจ
โทมนัสสเวทนา	แปลว่า	ความทุกข์ของจิตใจ
อุเบกขาเวทนา	แปลว่า	ความไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ทั้งสองของกายและจิตใจ

เวทนา ๕ อย่างนี้ คูณด้วยวิญญาณ ๖ จึงมีเวทนาอีก ๓๐ ประการ คือ

๑. **จักขุสัมผัสสชาเวทนา** ความสุขที่เกิดขึ้นทางจักษุ เมื่อเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ

๒.โสตสัมผัสสชาเวทนา ความสุขที่เกิดขึ้นทางโสตะ เมื่อได้ยินเสียงด้วยโสตวิญญาณ

๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา ความสุขที่เกิดขึ้นทางจมูก เมื่อได้ดมกลิ่นด้วยฆานวิญญาณ

๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ความสุขที่เกิดขึ้นทางลิ้น เมื่อได้ลิ้มอาหารด้วยชิวหาวิญญาณ

๕. กายสัมผัสสชาเวทนา ความสุขที่เกิดขึ้นทางกาย เมื่อได้กระทบกับโผฏฐัพพารมณ์ด้วยกายวิญญาณ

๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา ความสุขที่เกิดขึ้นทางจิต เมื่อคิดอ่านธัมมารมณ์ด้วยมโนวิญญาณ

ส่วน ทุกข โสมนัสส โทมนัสส อุเบกขา เวทนาทั้ง ๔ ก็ทำนองเดียวกัน เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นการกล่าวโดยย่อ ถ้ากล่าวโดยพิสดารแล้วต้องคูณด้วยกาลทั้ง ๓ อารมณ์ทั้ง ๖ สันดาน ๒ (อัชฌัตตะ พหิทธะ) รวมเวทนามีจำนวนมากมาย แต่ไม่จำเป็นต้องอธิบาย ข้อสำคัญนั้น คือ เวทนาเจตสิกดวงเดียวนั่นเองนับเป็นเวทนาขันธ์ได้

สัญญาขันธ์

บัดนี้จักแสดงสัญญาขันธ์พร้อมกับสรุปและอธิบายต่อไป

สัญญามี ๖ ประการ คือ ๑. รูปสัญญา ๒. สัททสัญญา ๓. คันธสัญญา ๔. รสสัญญา ๕. โผฏฐัพพสัญญา ๖. ธัมมสัญญา รวม ๖ ประการในที่นี้

รูปสัญญา ความจำสีต่าง ๆ คือ สีแดง สีขาว เป็นต้น

สัททสัญญา ความจำเสียงต่าง ๆ คือ เสียงดี หรือเสียงไม่ดี

คันธสัญญา ความจำกลิ่นต่าง ๆ คือ กลิ่นดี หรือไม่ดี

รสสัญญา ความจำรสต่าง ๆ คือ เปรี้ยว หวาน เป็นต้น

โผฏฐัพพสัญญา ความจำการถูกต้อง คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น

ธัมมสัญญา ความจำจิต เจตสิก รูป พระนิพพาน บัญญัติ เป็นต้น

สัญญาเหล่านี้ ถ้าว่าโดยพิสดารแล้วมีมากมาย เช่น ความจำหญิง เรียกว่า อิตถีสัญญา ความจำชาย เรียกว่า ปุริสสัญญา ความจำบ้านเรือน เรียกว่า คามสัญญา ความจำนิคม เรียกว่า นิคมสัญญา ความจำนคร เรียกว่า นครสัญญา ความจำว่าไม่เที่ยง เรียกว่า อนิจจสัญญา ดังนี้เป็นต้น แต่ว่าสัญญาเหล่านี้รวบรวมเข้าในอารมณ์ทั้ง ๖ ดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้ สัญญาเหล่านี้ถ้าคูณด้วยกาล สันดานแล้ว ยังมีสัญญาอีกมากมาย แต่ว่าไม่ได้อธิบายในที่นี้ ข้อสำคัญนั้น คือ สัญญาเจตสิกดวงเดียวนั่นเองเป็นสัญญาขันธ์ได้

สังขารขันธ์

บัดนี้จักแสดงสังขารขันธ์พร้อมกับสรุปและอธิบายต่อไป

คำว่า **สังขาร** แปลว่า สภาพที่ปรุงแต่งความดีและความชั่วทั้ง ๒ สังขาร มี ๕๐ ดวง คือ

อัญญสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นเวทนาและสัญญาเจตสิก)

๑. ผัสสะ การกระทบอารมณ์

๒. เจตนา การชักชวนสัมปยุตตธรรมทั้งหลายในอารมณ์

๓. เอกัคคตา การตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว

๔. ชีวิตินทรีย์ การรักษาสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เป็นอยู่

๕. มนสิการ การพิจารณาเพื่อทำให้จิตไหลไปสู่อารมณ์ หรือทำให้จิตปรากฏในอารมณ์ หรือกระทำให้อารมณ์เข้าไปหาจิต

รวมเจตสิก ๕ ดวงนี้เรียกว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก เพราะเป็นสาธารณะแก่จิตทั้งหมด

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง คือ

๑. วิตก การคิดอ่านหรือทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหมดขึ้นสู่อารมณ์

๒. วิจาร การพิจารณาอารมณ์ไปตามทุก ๆ ขณะ

๓. อธิโมกข์ การตัดสินอารมณ์โดยเด็ดขาด

๔. วิริยะ ความเพียร

๕. ปีติ ความอิ่มใจ

๖. ฉันทะ ความพอใจ

รวมเจตสิก ๖ ดวงนี้ เรียกว่า ปกิณณกเจตสิก เพราะเป็นสาธารณะแก่จิตบางดวงเท่านั้น

หมายเหตุ.. วิตกเจตสิก ทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหมดขึ้นสู่อารมณ์ เจตนาเจตสิกทำให้สัมปยุตตธรรมประกอบกับอารมณ์ ส่วนมนสิการเจตสิกนั้นก็ทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหมดมุ่งตรงต่ออารมณ์ เจตสิก ๓ ดวงนี้ ต่างกันอย่างนี้

รวมสัพพจิตตสาธารณเจตสิก (ในที่นี้) ๕ ดวง (เว้นเวทนาเจตสิกและสัญญาเจตสิก) ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง รวม ๑๑ ดวงนี้ เรียกว่า อัญญสมานเจตสิก เพราะเจตสิกเหล่านี้เป็นสาธารณะแก่จิตที่ดีและจิตที่ไม่ดี ทั้ง ๒ ฝ่ายได้

อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง คือ

๑. โมหะ ความปกปิดสภาพจริง

๒. อหิริกะ ความไม่ละอายต่อทุจริต

๓. อโนตตัปปะ ความไม่กลัวต่อทุจริต

๔. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน

รวมเจตสิก ๔ ดวงนี้ เรียกว่า **โมจตุกเจตสิก** แปลว่า กลุ่มเจตสิก ๔ ดวง มีโมหเจตสิกเป็นประธาน และเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัพพากุสลสาธารณเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่ทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งหมด เพราะเจตสิก ๔ ดวงนี้ ย่อมเป็นพื้นฐานของอกุศลจิตทั้งหมด

๕. โลภะ ความอยากได้ในอารมณ์ต่าง ๆ

๖. ทิฏฐิ ความเห็นผิดจากเหตุผลตามความเป็นจริงของสภาวะ

๗. มานะ ความถือตัวไม่ยอมลงให้ใคร

รวมเจตสิก ๓ ดวงนี้ เรียกว่า โลติกเจตสิก แปลว่า กลุ่มเจตสิก ๓ ดวงมีโลภเจตสิกเป็นประธาน เป็นกลุ่มเจตสิกที่ประกอบเฉพาะในโลภมูลจิตเท่านั้น

๘. โทสะ ความประทุษร้ายตนและคนอื่น

๙. อิสสา ความอิจฉาไม่ชอบให้คนอื่นดีกว่าตน

๑๐. มัจฉริยะ ความเหนียวแน่นในสมบัติของตน

๑๑. กุกกุจจะ ความรำคาญใจต่ออกุศลที่กระทำแล้วและกุศลที่ยังไม่ได้ทำ

รวมเจตสิก ๔ ดวงนี้ เรียกว่า โทจตุกเจตสิก แปลว่า กลุ่มเจตสิก ๔ ดวงมีโทสเจตสิกเป็นประธาน เป็นกลุ่มเจตสิกที่ประกอบเฉพาะในโทสมูลจิตเท่านั้น

๑๒. ถีนะ ความไม่เบิกบาน จิตหดหู่ ท้อถอยจากความเพียร

๑๓. มิทธะ ความง่วงนอน มึนซึม

รวมเจตสิก ๒ ดวงนี้ เรียกว่า ถีทุกเจตสิก แปลว่า กลุ่มเจตสิก ๒ ดวงมีถีนเจตสิกเป็นประธาน เป็นกลุ่มเจตสิกที่ประกอบเฉพาะในอกุศลสสังขาริกจิต ๕ ดวงเท่านั้น

๑๔. วิจิกิจฉา ความสงสัยต่อพระรัตนตรัย คือ แก้วทั้ง ๓ ประการ

วิจิกิจฉาเจตสิกนี้ ประกอบเฉพาะในโมหมูลจิตที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ดวงเท่านั้น

รวมเจตสิก ๑๔ ดวงนี้ เรียกว่า อกุศลเจตสิก เพราะเป็นสาธารณะแก่จิตที่เป็นอกุศล ๑๒ ดวงนั้น

หมายเหตุ.. โลภะ คือ ความต้องการในอกุศล เป็นกามฉันท์ คือ ความอยากได้อารมณ์โดยประกอบด้วยจิตเป็นโลภะ

โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง คือ

๑. สัทธา ความเชื่อในพระรัตนตรัย กรรมและผลกรรม

๒. สติ ความระลึกได้ในอารมณ์ที่เนื่องด้วยกุศลต่าง ๆ

๓. หิริ ความละอายต่อทุจริต

๔. โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อผลของทุจริต

๕. อโลภะ ความไม่อยากได้ในกามคุณอารมณ์

๖. อโทสะ ความไม่ประทุษร้ายต่ออารมณ์ คือ มีเมตตา

๗. ตัตตรมัชฌัตตตา ความเฉย ๆหรือเป็นกลางเพื่อไม่ให้เป็นอยุติธรรม

๘. กายปัสสัทธิ ความสงบจากอกุศลเจตสิกคือนามกาย

๙. จิตตปัสสัทธิ ความสงบจากอกุศลจิต

๑๐. กายลหุตา ความเบาจากอกุศลเจตสิกคือนามกาย

๑๑. จิตตลหุตา ความเบาของอกุศลจิต

๑๒. กายมุทุตา ความอ่อนของเจตสิกว่าง่ายต่อการทำกุศลคือนามกาย

๑๓. จิตตมุทุตา ความอ่อนของจิตว่าง่ายต่อการทำกุศล

๑๔. กายกัมมัญญตา ความควรแก่กุศลของเจตสิกคือนามกาย

๑๕. จิตตกัมมัญญตา ความควรแก่กุศลของจิต

๑๖. กายปาคุญญตา ความคล่องแคล่วในกุศลของเจตสิกคือนามกาย

๑๗. จิตตปาคุญญตา ความคล่องแคล่วในกุศลของจิต

๑๘. กายุชุกตา ความซื่อตรงต่อกุศลของเจตสิกคือนามกาย

๑๙. จิตตุชุกตา ความซื่อตรงต่อกุศลของจิต

รวมเจตสิก ๑๙ ดวงนี้เรียกว่า โสภณสาธารณเจตสิก เพราะเจตสิก ๑๙ ดวงนี้เป็นสาธารณะแก่จิตที่เป็นโสภณะ ๕๙ ดวงนั้น

วิรตีเจตสิก ๓ คือ

๒๐. สัมมาวาจา การเว้นจากวจีทุจริต ๔ ในการงานที่ไม่เกี่ยวกับอาชีพ

๒๑. สัมมากัมมันตะ การเว้นจากกายทุจริต ๓ ในการงานที่ไม่เกี่ยวกับอาชีพ

๒๒. สัมมาอาชีวะ การเว้นจากวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ ที่เกี่ยวกับอาชีพ

รวมเจตสิก ๓ ดวงนี้ เรียกว่า วิรตีเจตสิก เพราะเจตสิก ๓ ดวงนี้ มีสภาพที่เว้นจากทุจริตทุราชีพต่าง ๆ

อัปปมัญญาเจตสิก ๒ คือ

๒๓. กรุณา ความเอ็นดูสัตว์ทั้งหลายที่ตกทุกข์ได้ยาก

๒๔. มุทิตา ความยินดีต่อสัตว์ทั้งหลายที่มีความสุข

รวมเจตสิก ๒ ดวงนี้ เรียกว่า อัปปมัญญา เพราะเจตสิก ๒ ดวงนี้ เป็นเจตสิกที่มีสัตว์ทั้งหลายเป็นอารมณ์โดยไม่มีประมาณ

ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑ คือ

๒๕. ปัญญินทรีย์ สภาพที่เรียกกันว่า ญาณ หรือ อโมหะ นั่นเอง เพราะเจตสิกดวงนี้เป็นใหญ่กว่าธรรมทั้งหมด เรียกว่า อินทรีย์ คือ ปัญญา

รวมเจตสิก ๒๕ ดวงนี้ เรียกว่า **โสภณเจตสิก** เพราะเป็นเจตสิกที่มีคุณความดีงามเสมอ

รวมเจตสิกทั้งหมด คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นเวทนาและสัญญา) อกุศลเจตสิก ๑๔ และโสภณเจตสิก ๒๕ รวมเจตสิก ๕๐ ดวงนี้นับเป็นสังขารขันธ์ได้ แม้ยังมีสังขารอีกมากมายก็ดี แต่ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวไว้ในที่นี้

วิญญาณขันธ์

บัดนี้จักแสดงวิญญาณขันธ์พร้อมกับสรุปและอธิบายต่อไป

คำว่า "**วิญญาณ**" แปลว่า สภาพที่รู้อารมณ์ มีวิญญาณโดยย่อ ๘๙ ดวง หรือโดยพิสดาร ๑๒๑ ในที่นี้ จิตเป็นกามาวจร ๕๔ จิตเป็นรูปาวจร ๑๕ จิตเป็นอรูปาวจร ๑๒ จิตเป็นโลกุตตระ ๘ รวมจิตโดยย่อ ๘๙ ดวง ส่วนจิตโดยพิสดารนั้น เพิ่มโลกุตตรจิตที่จำแนกโดยฌาน ๔๐ ดวง รวมกับโลกียจิต ๘๑ ดวง จึงเป็นจิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง

จิตเป็นกามาวจร ๕๔ ดวงนั้น คือ จิตเป็นอกุศล ๑๒ จิตเป็นอเหตุกะ ๑๘ จิตเป็นกามาวจรโสภณะ ๒๔ รวม ๕๔ ดวง

จิตเป็นรูปาวจร ๑๕ ดวงนั้น คือ จิตเป็นรูปาวจรกุศล ๕ จิตเป็นรูปาวจรวิบาก ๕ จิตเป็นรูปาวจรกิริยา ๕ รวม ๑๕ ดวง

จิตเป็นอรูปาวจร ๑๒ ดวงนั้น คือ จิตเป็นอรูปาวจรกุศล ๔ จิตเป็นอรูปาวจรวิบาก ๔ จิตเป็นอรูปาวจรกิริยา ๔ รวม ๑๒ ดวง

จิตเป็นโลกุตตระ ๘ ดวงนั้น คือ จิตเป็นโลกุตตรกุศลคือมัคค์ ๔ จิตเป็นโลกุตตรวิบากคือผล ๔ รวม ๘ ดวง

รวมธรรมชาติของจิตปรมัตถ์ทั้งหมด ๘๙ ดวงบริบูรณ์

หมายเหตุ.. วิธีนับจิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวงนั้น ต้องขยายโลกุตตรจิต ๘ เป็น ๔๐ ดวง คือ คูณด้วยฌานทั้ง ๕ แล้วเป็นจำนวน ๔๐ ดวง นับเข้ากับจิตที่เป็นโลกียะ ๘๑ ดวงแล้ว รวมได้ ๑๒๑ ดวง

จิตเหล่านี้ เมื่อคูณด้วยกาล อารมณ์ สันดาน แล้วยังมีจิตอีกมากมาย แต่ไม่จำเป็นต้องอธิบายในที่นี้ ข้อสำคัญคือว่า วิญญาณธาตุดวงใดดวงหนึ่ง ก็นับเป็นวิญญาณขันธ์ได้

อุปาทานักขันธ์

บัดนี้จักแสดงอุปาทานักขันธ์ต่อไป

ขันธ์ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทานนั้นมี ๕ ประการ คือ ๑. รูปูปาทานักขันธ์ ๒. เวทนูปาทานักขันธ์ ๓. สัญญูปาทานักขันธ์ ๔. สังขารูปาทานักขันธ์ ๕. วิญญาณูปาทานักขันธ์ รวมเป็นอุปาทานักขันธ์ ๕ ประการ

๑. มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ รวม ๒๘ รูป เรียกว่า รูปูปาทานักขันธ์

๒. เวทนาเจตสิก ที่ประกอบกับจิตที่เป็นโลกียะ ๘๑ เรียกว่า เวทนูปาทานักขันธ์

๓. สัญญาเจตสิก ที่ประกอบกับจิตที่เป็นโลกียะ ๘๑ เรียกว่า สัญญูปาทานักขันธ์

๔. เจตสิก ๕๐ ดวง (เว้นเวทนา สัญญา) ที่ประกอบกับจิตที่เป็นโลกียะ ๘๑ (ตามสมควร) นั้น เรียกว่า สังขารูปาทานักขันธ์

๕. จิตที่เป็นโลกียะ ๘๑ ดวง เรียกว่า วิญญาณูปาทานักขันธ์

รวมอุปาทานักขันธ์ ๕ ประการ นอกจาก ๕ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ ที่จะเป็นอารมณ์ของอุปาทานนั้นไม่มี ส่วนโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานไม่ได้

อุปาทานักขันธ์ ๕ ประการนี้ ปรากฏขึ้นพร้อม ๆ กันในอิริยาบถทั้ง ๔ คือ เดิน ยืน นั่ง นอน และในการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้กระทบสัมผัส ได้รู้ ตลอดไปทุกอารมณ์และทุกอิริยาบถ การที่ปรากฏพร้อม ๆ กันนั้น ก็เพราะเป็นสภาวธรรมที่เกิดพร้อมกัน

ต่อไปนี้จะอธิบายในการเดินก่อน ในการเดินนั้น อาการกิริยาที่ได้เดินไปนั้นนับเป็นรูปูปาทานักขันธ์ได้ เมื่อเราถือว่าการที่เดินไปได้ดีนั้นเป็นสุขเวทนา ถ้าไม่ดีเป็นทุกขเวทนา เมื่อไม่รู้สึกว่าดีว่าชั่วเป็นกลางคือเฉย ๆ นั้น เป็นอุเบกขาเวทนา ในเวทนาทั้ง ๓ นี้ อันใดอันหนึ่งก็ดีเป็นเวทนูปาทานักขันธ์ ความจำในการเดินนั้น เป็นสัญญูปาทานักขันธ์ ความชอบใจและไม่ชอบใจทั้ง ๒ ของการเดินนั้น เป็นสังขารูปาทานักขันธ์ และความรู้ในการเดินนั้นเป็นวิญญาณูปาทานักขันธ์ รวมในการเดินเป็นอุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ได้ดังนี้

ส่วนอิริยาบถอื่น ๆ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ ส่วนทางตา ในการที่ว่าได้เห็นนั้น รูปารมณ์และจักษุ เรียกว่า รูปูปาทานักขันธ์ การรู้สึกว่าดีและชั่วหรือเฉย ๆ เป็นเวทนูปาทานักขันธ์ ความจำสีแดง สีดำ เป็นต้น เป็นสัญญูปาทานักขันธ์ ความชอบใจและไม่ชอบใจในรูปที่เห็นนั้น เป็นสังขารูปาทานักขันธ์ และความรู้ในการเห็นนั้น เป็นวิญญาณูปาทานักขันธ์ รวมในการเห็นเป็นอุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ได้

ส่วนการได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้ถูกต้อง ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน ข้อสำคัญจงจำว่า คำว่า **รูป** นั้น เป็นรูปูปาทานักขันธ์ คำว่า **นาม** นั้น เป็นเวทนูปาทานักขันธ์ สัญญูปาทานักขันธ์ สังขารูปาทานักขันธ์ และวิญญาณูปาทานักขันธ์ ซึ่งเป็นนามขันธ์ ๔ รวมรูปขันธ์และนามขันธ์ จึงเป็นขันธ์ ๕ นั่นเอง

คำว่า **ขันธ์ทั้ง ๕** กับคำว่า **รูปนาม** นั้น ต่างกันแต่โวหาร ความจริงแล้วเป็นสภาพเดียวกัน รูปนาม ๒ อย่างนี้ ในอิริยาบถน้อยและอิริยาบถใหญ่ก็ดี ในอารมณ์ทั้ง ๖ ก็ดี ปรากฏขึ้นพร้อม ๆ กันทุกขณะ ดุจดังกระแสน้ำไหลไปสู่มหาสมุทร หมายความว่า มีการเกิดดับอยู่เสมอ

อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ที่กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อได้พบเห็นรู้ถึงสภาวะที่เป็นอยู่ในสันดานของตนหรือสันดานของผู้อื่นก็ตาม ในปถวีธาตุนั้น คือ ๑. แข็ง ๒. เสวยอารมณ์ของความแข็ง ๓. จำอารมณ์ของความแข็ง ๔. ความพยายามในการรู้ว่าแข็ง เช่น ความแข็งหรือสติเป็นต้น ๕. การรู้ความแข็ง ดังนี้แหละ ต้องพิจารณาทุก ๆ ขณะโดยติดต่อกันไปเสมอ

ในที่นี้ เหตุธรรมของรูปูปาทานักขันธ์ นั้น มี ๕ ประการ คือ ๑. อวิชชา ๒. ตัณหา ๓. กรรม ๔. อาหาร ๕. สกลักขณะ รวมเป็น ๕ ประการ

เหตุธรรมของเวทนูปาทานักขันธ์ก็มี ๕ ประการ คือ ๑. อวิชชา ๒. ตัณหา ๓. กรรม ๔. ผัสสะ ๕. สกลักขณะ รวมเป็น ๕ ประการ

เหตุธรรมของสัญญาและสังขารก็เช่นเดียวกันกับเวทนา ส่วนเหตุธรรมของวิญญาณนั้น คือ ๑. อวิชชา ๒. ตัณหา ๓. กรรม ๔. อาหาร ๕. สกลักขณะ รวม ๕ ประการ

รวมเหตุธรรมของอุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ จึงมี ๒๕ ประการ ธรรมเหล่านี้เกิดมาแล้วก็มีเหตุธรรม ๒๕ ประการ เมื่อดับก็ยังมีเหตุธรรมอีก ๒๕ ประการ จึงรวมเป็นเหตุธรรมของอุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ เป็น ๕๐ ประการ ด้วยประการฉะนี้

อุปาทานักขันธ์เหล่านี้ พิจารณาตามทำนองที่ได้กล่าวมาแล้ว ความดับบ่อย ๆ ของสติเจตสิกนั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่าในภพก่อนที่ทำให้สติเจตสิกบังเกิดขึ้นนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของสมุทัยและทุกข์ทั้ง ๒ นั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** ส่วนอริยมรรคทั้ง ๘ ที่ทำให้รู้ทุกข์ ทำให้ประหาณสมุทัยและทำให้เห็นพระนิพพานนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ได้ ดังนี้แหละ อาศัยกัมมัฏฐานของอริสัจจ์ทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมาแล้ว พระโยคาวจรย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

อุปมาขันธ์ ๕

บัดนี้จักแสดงขันธ์ทั้ง ๕ ประกอบด้วยอุปมาต่อไป

เผณปิณฺฑูปมํ รูปี **เวทนา ปุพฺพุฬูปมา**

มรีจิกูปมา สญฺญา สงฺขารา กทลูปมา
มายูปมญฺจ วิญฺญาณํ เทสิตาทิจฺจพนฺธนา

(พระบาลีสังยุตตนิกาย)

แปลความว่า

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ ได้ทรงแสดงข้ออุปมาของขันธ์ ๕ ไว้ดังนี้

รูปขันธ์	อุปมาเหมือน	ฟองน้ำ
เวทนาขันธ์	อุปมาเหมือน	ต่อมน้ำ
สัญญาขันธ์	อุปมาเหมือน	พยับแดด
สังขารขันธ์	อุปมาเหมือน	หยวกกล้วย
วิญญาณขันธ์	อุปมาเหมือน	มายากล

อธิบายความหมายตามพระพุทธภาษิตว่า

๑. **เผณปิณฺฑูปมํ รูปํ** หมายความว่า รูปขันธ์ คือ รูป ๒๘ นี้ อุปมาเหมือนฟองน้ำ ธรรมดาว่า ฟองน้ำนี้ไม่มีสภาพที่มั่นคง ไม่ตั้งอยู่ถาวร ฉันใด อันรูป ๒๘ ซึ่งเป็นรูปขันธ์ ก็ฉันนั้น คือ รูปเหล่านี้ปราศจากแก่นสาร ๓ ประการ คือ **นิจจสาร** (ความเที่ยง) **ธุวสาร** (ความยั่งยืน) **อัตตสาร** (ความเป็นตัวตน) รวมสารทั้ง ๓ ประการ เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเหมือนฟองน้ำ ถึงแม้เมื่อบุคคลคิดอยากจะเอาฟองน้ำมาทำภาชนะต่าง ๆ เช่น บาตรหรือถ้วยชาม เป็นต้น ก็หามีผู้ใดผู้หนึ่งสามารถที่จะนำมาทำให้สำเร็จได้ไม่ โดยที่สุดก็ย่อมแตกดับสูญหายไปอย่างรวดเร็ว รูป ๒๘ ก็เช่นเดียวกัน หามีผู้ใดผู้หนึ่งสามารถที่จะนับได้ว่าเป็นนิจจะ ธุวะ ของเราตัวเราไม่ และไม่สามารถที่จะเก็บรักษาไว้ได้ ความจริงแล้ว รูปเหล่านี้เป็นอนิจจะ เพราะไม่เที่ยง เป็นทุกขะ เพราะมีความทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะไม่ใช่ตัวตน และเป็นอสุภะ คือ สภาพที่ไม่มีความสวยงามแม้แต่น้อย เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเหมือนฟองน้ำแท้ ๆ อีกประการหนึ่ง อันธรรมดาว่าฟองน้ำนั้นไม่จำกัดว่าใหญ่หรือเล็กก็ตาม ย่อมเต็มไปด้วยรูโพรง และเป็นที่พัก

อาศัยของแมลง ๘๐ จำพวก ฉันใด รูป ๒๘ ก็ฉันนั้น ย่อมเป็นรังของโรคนานาประการ อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่า ฟองน้ำนั้นมีขนาดตั้งแต่เท่าลูกพุทราจนถึงเท่าภูเขา ฉันใด รูป ๒๘ ก็ฉันนั้น คือ นับแต่ปฏิสนธิมา ถ้ามนุษย์ก็เจริญขึ้นยาวถึง ๑ วา ถ้าเป็นวัว ควาย ช้าง ม้า เป็นต้นนั้น ก็โตประมาณเท่าลูกภูเขา ถ้าเป็นปลาก็โตถึง ๑๐๐ หรือ ๒๐๐โยชน์ก็มีบ้าง เพราะฉะนั้น รูป ๒๘ จึงเป็นเหมือนฟองน้ำ อนึ่ง ฟองน้ำนี้ เมื่อตอนที่เกิดใหม่ ๆ แล้วแตกดับสูญหายไปก็มี ถึงแม้จะอยู่ได้ เมื่อถึงมหาสมุทรก็ตั้งอยู่ไม่ได้ โดยที่สุดแล้ว ต้องแตกดับเป็นแน่แท้ ฉันใด รูป ๒๘ ซึ่งเป็นรูปขันธ์ ก็ฉันนั้น ตั้งแต่น้ำที่เป็น **กลล** คือ น้ำใสสะอาดขณะปฏิสนธิ แล้วเจริญขึ้นจนถึงอายุ ๑๐๐ ปี ในระหว่างนั้น ก็มีแต่ความดับเป็นขณะ ๆ เสมอ เวลาใดเวลาหนึ่งก็ดีอาจแตกดับได้ทันที โดยไม่มีเวลาจำกัด ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสไว้ว่า “**รูป ๒๘ นี้เป็นเหมือนฟองน้ำ**”

๒. เวทนา ปุพฺพุฬูปมา หมายความว่า เวทนาอุปมาเหมือนต่อมน้ำ คือ ธรรมดาว่า ต่อมน้ำเกิดมาแล้วต้องก้าวไปสู่การแตกดับทันที ไม่มีการตั้งอยู่นานได้ ฉันใด สภาพของเวทนาทั้งหลาย ก็ฉันนั้น คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา เวทนาเหล่านี้เมื่อมีโอกาสเกิดมาทันทีแล้ว ย่อมแตกดับไปโดยหามีประโยชน์อันใดไม่ อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่า ต่อมน้ำ หามีผู้ใดผู้หนึ่งรับเอาแล้วทำเครื่องใช้ต่าง ๆ คือ เก้าอี้ เตียงนอน กระดาน และที่นั่ง เป็นต้นไม่ ความจริงแล้วเกิดมาโดยเปล่าประโยชน์แน่แท้ ถึงวาระที่สุดก็ถึงความแตกดับไป ฉันใด เวทนาเจตสิก ก็ฉันนั้น คือ ในชั่วเวลาฟ้าแลบ หรือขณะกระพริบตาครั้งหนึ่ง ก็เกิดได้ประมาณแสนโกฏิแล้วแตกดับสูญหายไปโดยเร็วที่สุดที่จะเร็วได้ อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่าต่อมน้ำเกิดมาด้วยสมุฏฐานทั้ง ๔ ประการ คือ ๑. กระแสน้ำ ๒. หยดน้ำ ๓. ยางน้ำ ๔. ลม ฉันใด เวทนาเจตสิก ก็ฉันนั้น คือ เวทนาเกิดมาด้วยเหตุ ๔ ประการ ได้แก่ ๑. วัตถุที่อาศัย ๒. อารมณ์ ๓. กิเลส ๔. ผัสสะ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสไว้ว่า “**เวทนาเปรียบเหมือนต่อมน้ำ**”

๓. มรีจิกูปมา สญฺญา หมายความว่า สัญญาเปรียบเหมือนพยับแดดนั้นคือ ธรรมดาว่า พยับแดด ย่อมจับเอาด้วยมือไม่ได้และเป็นของไม่เที่ยง ฉันใด สัญญา

ก็ฉันนั้น คือ ไม่เที่ยงและไม่สามารถที่จะจับเอาด้วยมือได้ อีกประการหนึ่ง ผู้ใดได้เห็นพยับแดดแต่ไกล ๆ แล้วก็นึกในใจว่า ดุจดังคลื่นในมหาสมุทร เพราะธรรมดาว่า พยับแดดมีอาการดังว่าเคลื่อนไหวอยู่เสมอ และบางทีก็ได้เห็นเหมือนสระน้ำหรือแม่น้ำใหญ่ ๆ ฉันใด สัญญาเจตสิกก็ฉันนั้น คือ ได้เห็นรูปารมณ์อันใดอันหนึ่งแล้วก็นึกจำว่า สีทอง สีฟ้า รูปสวย รูปงาม มีความสุข ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสไว้ว่า "**สัญญาเปรียบเหมือนพยับแดด**"

คำว่า **พยับแดด** นั้นเกิดในเวลาฤดูร้อน ต้นฤดูฝน ในที่หนองและบึง ในหน้าแล้ง ในที่หาดทรายใหญ่ หรือที่เรียกกันว่า ทะเลทราย แล้วผู้ที่มองเห็น ก็เป็นประหนึ่งว่า คลื่นในมหาสมุทรกำลังขึ้นเป็นละลอกอยู่ทั่วไป และเมื่อไปดูใกล้ ๆ ไม่เห็นมีอะไรเลย นี้แหละเรียกตามโวหารว่า **พยับแดด** บางคนก็ว่า พยับแดดต้องดูเมื่อแสงแดดเหมาะสมกันก่อนจึงจะเห็นได้ถนัด

๔. **สงฺขารา กทลูปมา** หมายความว่า สังขารขันธ์เปรียบเหมือนต้นกล้วยหรือท่อนหยวกนั้น คือ ธรรมดาของต้นกล้วยหรือท่อนหยวกนั้น หามีแก่นสารไม่และไม่แข็งแรงเหมือนไม้เสาอื่น ๆ ที่ใช้เป็นประโยชน์แก่การปลูกบ้านเรือน คือ จะทำเป็นขื่อ แป อกไก่ เป็นต้นไม่ได้ เพราะเป็นสภาพที่ไม่แข็งแรงและไม่มีแก่นด้วย อุปมานี้ฉันใด เจตสิก ๕๐ ดวงที่เป็นสังขารขันธ์ ก็ฉันนั้น คือ เจตสิก ๕๐ ดวงนี้ หาใช่ตัวเราหรือของเราไม่ และจะรับเอาไว้ก็ไม่ได้ เป็นอนัตตาแท้ ๆ ฉะนั้น จึงเป็นเหมือนต้นกล้วยหรือท่อนหยวก อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่าต้นกล้วยหรือท่อนหยวกนั้นมีแต่กาบเป็นชั้น ๆ ปะปนกันอยู่ ฉันใด สังขารขันธ์ก็ฉันนั้น คือ ปะปนกันอยู่ด้วยเจตสิก ๕๐ ดวงมี ผัสสะ เจตนา เป็นต้น อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่า ต้นกล้วยหรือท่อนหยวกนั้น มีลักษณะหลายอย่าง คือ สีข้างนอกมีอย่างหนึ่ง และสีข้างในก็มีอีกอย่างหนึ่ง ฉันใด สังขารขันธ์ก็ฉันนั้น คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น เจตสิกเหล่านี้มีลักษณะต่างกัน เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสไว้ว่า "**สังขารขันธ์เปรียบเหมือนต้นกล้วยหรือท่อนหยวก**" ดังนี้

๕. มายูปมญฺจ วิญฺญาณํ หมายความว่า วิญญาณขันธ์เปรียบเหมือนศิลปะคนเล่นกล คือ ธรรมดาว่า กลนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง แต่บุคคลเล่นให้เหมือนกับจริง เพื่อให้คนทั้งหลายเชื่อถือว่าเป็นความจริง วิญญาณขันธ์ก็เช่นเดียวกัน ทำให้ปุถุชนยึดถือกันว่า เรา ตัวเรา ของเรา แต่ความจริงแล้วหามีตัวเราหรือของเราไม่ อีกประการหนึ่งธรรมดาว่า กลนั้นมีเวลารวดเร็วที่สุด สั้นที่สุด ใกล้ที่สุด ฉันใด วิญญาณขันธ์ซึ่งเป็นจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงก็เช่นเดียวกัน คือ จิตดวงเดียวเป็นประหนึ่งว่า ไป มา ยืน เดิน นั่ง นอน อิริยาบถต่าง ๆ แต่ความจริงแล้ว จิตที่มานั้นดับแล้ว จิตที่ไปก็เกิดใหม่ คนละขณะ เกิดดับ ๆ อยู่เสมอ คือ ไปก็จิต ๑ ดวง มาก็จิต ๑ ดวง ดังนี้เป็นต้น เหมือนการเล่นกล ฉันนั้น อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่าการเล่นกลนั้นแสดงให้คนทั้งหลายชมว่า เป็นเงิน เป็นทอง เป็นนก เป็นงู แต่ว่าหามีเงิน ทอง นก งู ไม่ ฉันใด จิต ๘๙ ดวงก็เช่นเดียวกัน สิ่งที่ไม่มีก็ทำให้นึกว่า มีสิ่งที่ไม่สวยงาม ก็ทำให้นึกว่าสวยงาม ความจริงแล้ว สิ่งที่คิดว่าไม่มีอนิจจะ อธุวะ สุญญะ ก็เป็นอนิจจะ อธุวะ สุญญะ แท้ ๆ และธรรมที่คิดว่า เป็นสุภะ ก็เป็นอสุภะ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสไว้ว่า “**วิญญาณขันธ์ คือ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น เป็นเหมือนคนเล่นกล**” ดังนี้

อายตนปัพพะ

บัดนี้จักแสดงอายตนะ ๑๒ พร้อมกับคำอธิบายต่อไป ในอายตนปัพพะนี้อายตนะมี ๑๒ ประการ คือ อัชฌัตติกายตนะ ๖ พาหิรายตนะ ๖

อัชฌัตติกายตนะ คือ อายตนะภายใน มี ๖ นั้นคือ ๑. จักขายตนะ ๒. โสตายตนะ ๓. ฆานายตนะ ๔. ชิวหายตนะ ๕. กายายตนะ ๖. มนายตนะ

พาหิรายตนะ คือ อายตนะภายนอก มี ๖ นั้น คือ ๑. รูปายตนะ ๒. สัททายตนะ ๓. คันธายตนะ ๔. รสายตนะ ๕. โผฏฐัพพายตนะ ๖.ธัมมายตนะ

รวมทั้งสิ้นมีอายตนะ ๑๒ ประการ

ก่อนอื่น ขอให้ท่านผู้อ่านเข้าใจอายตนะ ๑๒ ประการที่กล่าวมาแล้วโดยถี่ถ้วน และต้องพิจารณาอายตนะเหล่านี้ เพื่อให้เกิดความรู้ปรากฏขึ้นในใจของตน ดังต่อไปนี้ คือ ต้องประกอบด้วยสติเมื่อเวลาเห็นรูป รู้ว่าได้เห็น

๑. จักขุปสาท เรียกว่า จักขายตนะ

๒. รูปารมณ์ เรียกว่า รูปายตนะ

๓. ความรู้ เรียกว่า จักขุวิญญาณ (มนายตนะ)

รวมธรรม ๓ อย่างนี้ที่ปรากฏขึ้นพร้อมกัน ท่านพระโยคาวจรต้องหมายจำให้ดี ต้องประกอบด้วยสติ

เมื่อเวลาได้ยินเสียง รู้ว่าได้ยิน

๑. โสตปสาท เรียกว่า โสตายตนะ

๒. สัททารมณ์ เรียกว่า สัททายตนะ

๓. ความรู้ เรียกว่า โสตวิญญาณ (มนายตนะ)

รวมธรรม ๓ อย่างนี้ที่ปรากฏขึ้นพร้อมกัน ท่านพระโยคาวจรต้องหมายจำให้ดี ส่วนอายตนะอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน คือ

เมื่อเวลาได้ดมกลิ่นนั้น

๑. ฆานปสาท เรียกว่า ฆานายตนะ

๒. คันธารมณ์ เรียกว่า คันธายตนะ

๓. ความรู้ เรียกว่า ฆานวิญญาณ (มนายตนะ)

เมื่อเวลารับอาหารนั้น

๑. ชิวหาปสาท เรียกว่า ชิวหายตนะ

๒. รสารมณ์ เรียกว่า รสายตนะ

๓. ความรู้ เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ (มนายตนะ)

เมื่อเวลากระทบโผฏฐัพพะนั้น

๑. กายปสาท เรียกว่า กายายตนะ

๒. โผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ

๓. ความรู้ เรียกว่า กายวิญญาณ (มนายตนะ)

เมื่อเวลารู้ธัมมารมณ์นั้น

๑. ภวังคจิต เรียกว่า มนายตนะ

๒. ธัมมารมณ์ เรียกว่า ธัมมายตนะ

๓. ความรู้ เรียกว่า มโนวิญญาณ (มนายตนะ)

รวมอายตนะภายในและภายนอก ๑๒ ประการ

ผู้ที่ไม่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนา ๒ อย่างนี้แล้ว อาศัยอายตนะ ๑๒ ที่กล่าวมาในเบื้องต้น สัญโญชน์ ๑๐ ก็เกิดขึ้นได้ทันที สัญโญชน์ ๑๐ นั้นคือ

๑. กามราคสัญโญชน์ ๒. ปฏิฆสัญโญชน์ ๓. มานสัญโญชน์

๔. ทิฏฐิสัญโญชน์ ๕. วิจิกิจฉาสัญโญชน์ ๖. สีลัพพตปรามาสสัญโญชน์

๗. ภวราคสัญโญชน์ ๘. อิสสาสัญโญชน์ ๙. มัจฉริยสัญโญชน์

๑๐. อวิชชาสัญโญชน์

เมื่อสัญโญชน์ ๑๐ ประการเหล่านี้ปรากฏขึ้นแล้ว ท่านพระโยคาวจรควรรู้ด้วยสติให้ได้ ในที่นี้

๑. คำว่า **กามราคสัญโญชน์** อธิบายว่า ผู้ที่มีความยินดีต่ออารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์ในทวารทั้ง ๖ คือ

ความยินดี	อิฏฐารมณ์ของรูป	ในจักขุทวาร
ความยินดี	อิฏฐารมณ์ของเสียง	ในโสตทวาร
ความยินดี	อิฏฐารมณ์ของกลิ่น	ในฆานทวาร
ความยินดี	อิฏฐารมณ์ของรส	ในชิวหาทวาร
ความยินดี	อิฏฐารมณ์ของโผฏฐัพพะ	ในกายทวาร
ความยินดี	อิฏฐารมณ์ของธัมมารมณ์	ในมโนทวาร

๒. คำว่า **"ปฏิฆสัญโญชน์"** นั้นอธิบายว่า ผู้ที่มีโทสะต่ออนิฏฐารมณ์ เมื่อได้เห็นอุจจาระ สุนัขเน่า เป็นต้น ในทวารทั้ง ๖ ก็ทำนองเดียวกับกามราคสัญโญชน์นั้น ผู้ศึกษาพึงเปรียบไปตามลำดับ

๓. มานสัญโญชน์ การถือว่าเรา

๔. ทิฏฐิสัญโญชน์ ความเห็นผิดว่า รูปารมณ์ เป็นต้นเป็นของเที่ยง

๕. วิจิกิจฉาสัญโญชน์ ความสงสัยที่ไม่รู้แน่ต่อปรมัตถ์และบัญญัติว่าอารมณ์นั้นคือ รูป หรือ สัตว์

๖. **ภวราคสัญโญชน์** ความต้องการปรารถนาสมบัติของเทวดา พรหม เป็นต้น

๗. **สีลัพพตปรามาสสัญโญชน์** ผู้ปฏิบัติผิด คือ ปฏิบัติเหมือนสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้นโดยคิดว่า เป็นทางพ้นทุกข์

๘. **อิสสาสัญโญชน์** ความอิจฉากลัวว่าผู้อื่นจะได้ดีกว่าตน

๙. **มัจฉริยสัญโญชน์** ความไม่อยากให้ผู้อื่นได้สมบัติของตน

๑๐. **อวิชชาสัญโญชน์** ความไม่รู้ในสภาพปรมัตถธรรมพร้อมกับสัญโญชน์ทั้ง ๙ ประการ

รวมสัญโญชน์ ๑๐ ประการ

ผู้ที่ถือตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ สติเจตสิกที่จดจำไปทุกขณะนั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่าในภพก่อนที่ทำให้สติเจตสิกบังเกิดขึ้นนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของทุกข์และสมุทัยทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้วนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘ ที่ทำให้รู้ทุกข์และประหาณสมุทัยแล้วมีความสามารถที่จะเห็นพระนิพพานนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละ พระโยคาวจรย่อมมีความสามารถที่จะเห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ โดยตลอดได้ ภายหลังเมื่อบรรลุถึงโสดาปัตติมรรคญาณแล้ว ย่อมประหาณสัญโญชน์ได้ ๕ ประการ คือ

๑. ทิฏฐิสัญโญชน์ ๒. วิจิกิจฉาสัญโญชน์
๓. สีลัพพตปรามาสสัญโญชน์ ๔. อิสสาสัญโญชน์
๕. มัจฉริยสัญโญชน์

สกทาคามิมรรคญาณ ประหาณได้ ๒ ประการ คือ

๑. กามราคสัญโญชน์ และ ๒. ปฏิฆสัญโญชน์

ที่เป็นอย่างหยาบที่เหลือจากโสดาปัตติมรรคญาณยังประหาณไม่ได้ แต่เป็นการประหาณโดยการทำให้เบาบางลง ที่เรียกว่า **ตนุกรปหาน** เท่านั้น

อนาคามิมรรคญาณประหาณได้อีก ๒ ประการ คือ

๑. กามราคสัญโญชน์ และ ๒. ปฏิฆสัญโญชน์

อย่างละเอียดที่เหลือจากสกทาคามิมรรคญาณยังประหาณไม่ได้ อรหัตตมรรคญาณประหาณสัญโญชน์ได้อีก ๓ ประการ คือ

๑. มานสัญโญชน์ ๒. ภวราคสัญโญชน์ ๓. อวิชชาสัญโญชน์

ในที่นี้คำว่า ประหาณสัญโญชน์นั้น มี ๒ ประการ คือ ปุถุชนประหาณนั้น ประหาณได้ด้วยโลกียมรรค อันเนื่องมาจากสมถะและวิปัสสนาเป็นตทังคปหาน และวิกขัมภนปหาน เพราะเมื่อปล่อยสติไปแล้ว สัญโญชน์ใหม่ก็ปรากฏขึ้นทันที เมื่อมีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้อารมณ์ในทวารทั้ง ๖ นั้น สัญโญชน์ก็จะดับไป การประหาณชนิดนี้เรียกว่า **ตทังคปหาน** การประหาณด้วยอำนาจของฌาน เรียกว่า **วิกขัมภนปหาน** ส่วนสมุจเฉทปหาน ได้แก่ การประหาณโดยเด็ดขาดนั้น หาเป็นเช่นนั้นไม่ คือ พระอริยบุคคลที่ได้ประหาณกิเลสโดยอาศัยโลกุตตรมรรค ที่อธิบายมาแล้ว ถึงแม้ว่าปล่อยสติไปจากกัมมัฏฐานองค์ใดองค์หนึ่งก็ดี ย่อมไม่มีการบังเกิดแห่งสัญโญชน์ที่ได้ละไปแล้วขึ้นมาใหม่อีกเลย การประหาณของพระอริยบุคคลนี้เรียกว่า **สมุจเฉทปหาน** ดังนี้แหละ ท่านพระโยคาวจรย่อมมีความสามารถที่จะได้บรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลโดยอาศัยการประหาณกิเลสทำนองที่ได้อธิบายมาแล้วในอายตนปัพพะนี้

โพชฌังคปัพพะ

บัดนี้จักแสดงโพชฌังคปัพพะพร้อมคำอธิบายต่อไป

ในที่นี้ สัมโพชฌังคธรรม มี ๗ ประการ คือ ๑. สติสัมโพชฌงค์ ๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ๔. ปีติสัมโพชฌงค์ ๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ ๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ รวมเป็นสัมโพชฌงค์ ๗ ประการ สัมโพชฌังคธรรม ๗ ประการที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ท่านผู้เป็นโยคาวจรต้องได้ด้วยสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ ที่เพ่งพิจารณาอยู่ทุก ๆ อารมณ์ที่ปรากฏเกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ ในสันดานของตนนั้น

คำว่า “**สติสัมโพชฌงค์**” นั้น คือ สติเจตสิกนั่นเอง ที่ระลึกรู้ทางสมถะและวิปัสสนา

คำว่า “**ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์**” นั้น คือ ปัญญินทรีย์เจตสิก ที่พิจารณาไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง

คำว่า “**วิริยสัมโพชฌงค์**” นั้น คือ วิริยเจตสิก ที่มีความเพียรในทางกุศลทั้งสมถะและวิปัสสนา เพื่อรู้พระนิพพาน

คำว่า “**ปีติสัมโพชฌงค์**” นั้น คือ ปีติเจตสิก ที่มีความยินดีต่อกุศลที่ตนบำเพ็ญเพื่อพระนิพพานนั้น

คำว่า “**ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์**” นั้น คือ ความสงบจิตใจที่ได้รับจากทางกุศลสมถะและวิปัสสนานั้น

คำว่า “**สมาธิสัมโพชฌงค์**” นั้น คือ เอกัคคตาเจตสิก ที่มีความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ได้รับจากสมถะและวิปัสสนา

คำว่า “**อุเบกขาสัมโพชฌงค์**” นั้น คือ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เป็นกลางหรือความวางเฉยต่ออารมณ์ ที่ไม่ตกไปในความยินดีและยินร้ายในสังขารทั้งปวง

เหตุที่ทำให้สติสัมโพชฌงค์เกิดนั้น มี ๔ ประการ คือ

๑. ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ที่ได้กล่าวมาแล้วในสัมปชัญญปัพพะ

๒. การเว้นจากผู้ที่ไม่ได้เจริญสติทางวิปัสสนาภาวนา

๓. ต้องสมาคมกับผู้ที่มีสติระลึกต่อรูปและนามทั้ง ๒

๔. ทำให้จิตน้อมไปสู่สติที่ประกอบกับอิริยาบถทั้ง ๔ ในทุก ๆ อารมณ์

ผู้ที่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ นั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๔ ที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นนี้ สติสัมโพชฌงค์ที่ไม่เคยเกิดก็ปรากฏเกิดขึ้นทันที และหน้าที่ของพระโยคาวจรก็ต้องพิจารณาด้วยปัญญาว่า บัดนี้สติสัมโพชฌงค์ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ต่อมาก็อาศัยสติสัมโพชฌงค์นี้เอง ย่อมมีความสามารถที่จะบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

เหตุที่ทำให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เกิดได้นั้นมี ๗ ประการ คือ

๑. การศึกษาในขันธ์ อายตนะ ธาตุ ปฏิจจสมุปบาท สัจจะ และอินทรีย์ ซึ่งเป็นอารมณ์หรือภูมิของวิปัสสนาให้เข้าใจ

๒. การทำความสะอาดปัจจัยทั้ง ๔ ในอัชฌัตตะและพหิทธะทั้ง ๒

๓. การกระทำสัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมาธิให้เสมอกันตลอด

๔. การเว้นจากผู้ที่ไม่มีปัญญา เพราะไม่เคยรู้จักธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

๕. การสมาคมกับผู้ที่มีปัญญารอบรู้รูปและนามทั้ง ๒ ดีแล้ว

๖. การเจริญสมถะและวิปัสสนาอยู่เสมอ ๆ โดยอาศัยขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ ๒๒ และปฏิจจสมุปบาทเป็นฐาน

๗. การกระทำให้จิตน้อมไปสู่การพิจารณารูปนามที่เกิดดับอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ และทุก ๆ อารมณ์

ผู้ที่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ มาดีแล้วนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๗ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ไม่เคยเกิดก็ย่อมปรากฏเกิดขึ้น และหน้าที่ของท่านโยคาวจรก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า บัดนี้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ต่อไปอาศัยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นี้แล้ว ย่อมสามารถบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

เหตุที่ทำให้วิริยสัมโพชฌงค์เกิดนั้น มี ๑๑ ประการ คือ

๑. การพิจารณาความทุกข์ยากลำบากของอบายทั้ง ๔

๒. การเห็นอานิสงส์ของความพยายาม

๓. การพิจารณาต่อปฏิปทาของพระสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการว่า เป็นหนทางที่ถูกต้อง และพระอริยเจ้าทั้งหลายก็เดินทางนี้มาแล้ว

๔. การพิจารณาว่า ในการที่ควรจะได้รับอามิสบูชานั้น เพราะปฏิบัติสติปัฏฐาน

๕. การพิจารณาว่าในการที่ได้มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น เพราะได้รับสมบัติของพระอริยเจ้าทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน

๖. การพิจารณาว่า พระพุทธองค์เป็นบุคคลผู้ประเสริฐสูงสุด เพราะพระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยคุณพิเศษ

๗. การพิจารณาว่า เรานี้ได้เข้ามาสู่ตระกูลพิเศษ ซึ่งเป็นตระกูลของพระพุทธเจ้า

๘. การพิจารณาความประเสริฐของกัลยาณมิตรที่ปฏิบัติด้วยกัน

๙. การเว้นจากบุคคลที่มีความเกียจคร้าน หรือคนที่ไม่มีวิริยะ

๑๐. การสมาคมกับบุคคลที่มีความเพียร

๑๑. การกระทำให้จิตน้อมไปสู่การพิจารณารูปนามที่เกิดดับอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ และในทุก ๆ อารมณ์

ผู้ที่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ มาดีแล้วนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๑๑ ประการที่กล่าวมาข้างต้นนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ที่ไม่เคยเกิดก็ย่อมปรากฏเกิดขึ้น และหน้าที่ของท่านโยคาวจรก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า บัดนี้วิริยสัมโพชฌงค์ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ต่อไปอาศัยวิริยสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมสามารถบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

เหตุที่ทำให้ปีติสัมโพชฌงค์เกิดนั้น มี ๑๑ ประการ คือ

๑. พุทธานุสสติ คือ การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า

๒. ธัมมานุสสติ คือ การระลึกถึงคุณของพระธรรม

๓. สังฆานุสสติ คือ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์

๔. สีลานุสสติ คือ การระลึกถึงคุณของศีล

๕. จาคานุสสติ คือ การระลึกถึงคุณของการบริจาค

๖. เทวตานุสสติ คือ การระลึกถึงคุณของเทวดา มีสัทธา ศีล เป็นต้น

๗. อุปสมานุสสติ คือ การระลึกถึงคุณของพระนิพพาน*

---

* อนุสติ มี ๑๐ ประการ คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อุปสมานุสสติ มรณานุสสติ กายคตาสติ และอานาปานสติ การเจริญอนุสสติ ๗ อย่าง

๘. การเว้นจากผู้ที่ปราศจากศรัทธาและเจตนาอันดีงาม

๙. สมาคมกับผู้ที่มีศรัธาและเจตนาอันดีงาม

๑๐. การเรียนพระสูตรที่น่าเลื่อมใส มีปสาทนียสูตร เป็นต้น

๑๑. การกระทำให้จิตน้อมไปสู่สติที่ประกอบกับนามรูปที่เกิดดับอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ และในทุก ๆ อารมณ์

ผู้ที่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ มาดีแล้วนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๑๑ ประการที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ปีติสัมโพชฌงค์ที่ไม่เคยเกิดก็ย่อมปรากฏเกิดขึ้น และหน้าที่ของท่านโยคาวจรก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า บัดนี้ปีติสัมโพชฌงค์ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ต่อไปอาศัยปีติสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมสามารถบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

เหตุที่ทำให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เกิดนั้น มี ๗ ประการ คือ

๑. การบริโภคอาหารที่สมควร

๒. การแสวงหาอากาศที่เหมาะสม

๓. การเลือกอิริยาบถที่เหมาะสม

๔. การพิจารณาว่ากรรมนั่นเองเป็นที่พึ่งของตนและสัตว์ทั้งหลาย

๕. การเว้นจากคนพาลที่ชอบเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย

๖. การคบหาสมาคมกับผู้ที่มีความสงบกายและจิต

๗. การทำให้จิตน้อมไปสู่สติที่ประกอบกับรูปนามซึ่งเกิดดับอยู่กับอิริยาบถทั้ง ๔ และในทุก ๆ อารมณ์เพื่อปัสสัทธิ

ข้างต้น ย่อมทำให้ปีติเกิดขึ้นได้ เนื่องจากเป็นอารมณ์ที่ทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาหรือเกิดความภาคภูมิใจมาก ส่วนอนุสสติ ๓ อย่างข้างปลาย คือ มรณานุสสติ กายคตาสติ อานาปานสติ นั้น ไม่สามารถทำให้ปีติเกิดขึ้นได้ เพราะมรณานุสสตินั้น ย่อมทำให้เกิดความกลัว ต้องทำใจให้วางอุเบกขาต่อความตายที่ปรากฏต่อหน้า กายคตาสติ ก็เป็นการระลึกถึงสิ่งที่น่ารังเกียจในอัตภาพร่างกาย ย่อมทำให้เกิดความสยะสะแยง ต้องทำใจให้วางอุเบกขาต่อความน่ารังเกียจนั้น ส่วนอานาปานสติ เป็นอารมณ์ที่ต้องตามระลึกให้รู้เท่าทัน ต้องใช้ความเพียรพยายามและมีสติกำกับอยู่เสมอ อาการเป็นไปของจิตจึงต้องวางอุเบกขาฝืนทนต่อสู้กับความเกียจคร้านและความหลงลืมสติในการตามระลึกรู้ลมหายใจเข้าออก.

ผู้ที่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ มาดีแล้วนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๗ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ไม่เคยเกิด ก็ย่อมปรากฏเกิดขึ้น และหน้าที่ของท่านโยคาวจรก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า บัดนี้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ต่อไปอาศัยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้นแล้ว ย่อมสามารถบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

เหตุที่ทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์เกิดนั้น มี ๑๑ ประการ คือ

๑. ความสะอาดของปัจจัยทั้ง ๔ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค

๒. การเจริญศรัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมาธิให้สม่ำเสมอกัน

๓. ความฉลาด ความชำนาญในการรับนิมิตของสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ องค์

๔. ความพยายามให้จิตแก่กล้าเมื่อวิริยะอ่อน โดยการอบรมปัญญา ปีติ สติทั้ง ๓ ให้สม่ำเสมอกัน

๕. การบังคับจิตเมื่อเกิดการฟุ้งซ่าน เพราะมีวิริยะมากเกินไป โดยการอบรมปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา ทั้ง ๓ ให้สม่ำเสมอกัน

๖. การกระทำความร่าเริงให้แก่จิต ด้วยการพิจารณาพระรัตนตรัยก็ดี สังเวชนียวัตถุทั้ง ๘ ประการก็ดี หรือชาติ ชรา พยาธิ มรณะ อบายทั้ง ๔ ก็ดี เมื่ออ่อนด้วยปัญญา หรือไม่ได้รับความรู้ตามความประสงค์

๗. การเจริญกัมมัฏฐานที่สมควร โดยปราศจากปลิโพธต่าง ๆ

๘. การเว้นจากบุคคลผู้มีจิตใจฟุ้งซ่าน

๙. การสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิดี

๑๐. การพิจารณาฌานและวิโมกขธรรม

๑๑. การกระทำให้จิตน้อมไปเพื่อสมาธิ

ผู้ที่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๒ มาดีแล้วนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๑๑ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ไม่เคยเกิดก็ย่อมเกิดขึ้น และหน้าที่ของท่านโยคาวจร ก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า บัดนี้สมาธิสัมโพชฌงค์ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ต่อไปอาศัยสมาธิสัมโพชฌงค์นั้นแล้วย่อมสามารถบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

เหตุที่ทำให้อุเบกขาสัมโพชฌงค์เกิดนั้น มี ๕ ประการ คือ

๑. การพิจารณาปรมัตถธรรม คือ ถือกรรมเป็นที่พึ่ง และหามีสัตว์หรือบุคคลไม่ มีแต่รูปนาม

๒. การพิจารณาสังขารทั่วไป คือ ผ้า จีวร เหล่านี้ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น

๓. การเว้นจากผู้ที่ถืออุปาทานต่อสมมุติบัญญัติในบุตร ภรรยา เป็นต้น

๔. การสมาคมกับผู้เห็นสังขารธรรมตามความเป็นจริง คือ ไม่ได้ยึดถือในสมมุติบัญญัติว่าเป็นบุตร ภรรยา เป็นต้น

๕. การกระทำให้จิตน้อมไปสู่รูปนาม เพื่อเป็นอุเบกขา

ผู้ที่ได้เจริญสมถะและวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๒ มาดีแล้วนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วงองค์ทั้ง ๕ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ไม่เคยเกิด ก็ย่อมเกิดขึ้น และหน้าที่ของพระโยคาวจรก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ต่อไปอาศัยอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นแล้ว ย่อมสามารถบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

ในที่นี้ สติเจตสิกที่พิจารณาโพชฌงค์ ๗ ประการ ที่ได้อธิบายมาแล้วนั้น เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่าในภพก่อน ๆ ที่กระทำให้ทุกขสัจจ์บังเกิดขึ้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** ความดับของทุกข์และสมุทัยทั้ง ๒ เมื่อไม่ได้โอกาสที่จะบังเกิดขึ้นใหม่อีกนั้น เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** ส่วนอริยมรรคทั้ง ๘ ที่ได้รู้เห็นพระนิพพานนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** ดังนี้แหละ อาศัยอำนาจแห่งการเจริญโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการแล้ว ท่านโยคาวจรย่อมสามารถที่จะบรรลุถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้

สัจจปัพพะ

ในสัจจปัพพะนี้ มีสัจจะ ๔ ประการ คือ ๑. ทุกขสัจจ์ ๒. สมุทยสัจจ์ ๓. นิโรธสัจจ์ ๔. มัคคสัจจ์ รวมเป็นสัจจะ ๔ ประการ ในที่นี้ จิตที่เป็นโลกียะ ๘๑ ดวง เจตสิก ๕๑ ดวงที่เว้นโลภเจตสิก และรูป ๒๘ เรียกว่า **ทุกขสัจจ์** คือ สภาพที่เป็นความทุกข์แท้ ๆ โลภเจตสิกนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** คือ เป็นเหตุแห่งทุกข์ พระนิพพาน เรียกว่า **นิโรธสัจจ์** คือ ความดับทุกข์และสมุทัย อริยมรรคทั้ง ๘ เรียกว่า **มัคคสัจจ์** คือ เป็นเหตุธรรมที่ให้ถึงนิโรธคือพระนิพพานนั้น

ทุกขสัจจ์

ในที่นี้จักอธิบายทุกขสัจจ์ก่อน ธรรมที่เป็นทุกข์ มี ๑๒ ประการ คือ

๑. ชาติทุกข์ ความทุกข์เพราะปฏิสนธิ

๒. ชราทุกข์ ความทุกข์เพราะชราภาพ

๓. มรณทุกข์ ความทุกข์เพราะความตาย

๔. โสกทุกข์ ความทุกข์เพราะความเศร้าโศก ความเหือดแห้งใจ

๕. ปริเทวทุกข์ ความทุกข์เพราะความร่ำไรบ่นเพ้อ

๖. ทุกขทุกข์ ความทุกข์ของร่างกาย

๗. โทมนัสสทุกข์ ความทุกข์ของจิตใจ

๘. อุปายาสทุกข์ ความทุกข์เพราะความคับแค้นใจ

๙. อัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์ ความทุกข์เพราะการประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักที่ชอบใจ

๑๐. ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ ความทุกข์เพราะการพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักที่ชอบใจ

๑๑. ยัมปิจฉัง น ลภติ ตัมปิทุกข์ ความทุกข์เพราะปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้ตามที่ปรารถนานั้น

๑๒. สังขิตเตน ปัญจุปาทานักขันธทุกข์ ความทุกข์ที่ว่าโดยรวม คือ อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ นั้น

รวมทุกข์ทั้ง ๑๒ ประการนี้ ท่านโยคาวจรต้องเจริญด้วยสติปัญญาทุกขณะที่บังเกิด วิธีเจริญนั้นมีดังต่อไปนี้

๑. อันว่า **ชาติทุกข์** นั้นหมายความว่า การปฏิสนธิด้วยธรรมชาติ ๔ ประการ คือ **๑. คัพภเสยยกะ** หรือ**ชลาพุชะ** ได้แก่ การเกิดในท้องมารดาโดยขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทะ ฐีติ ภังคะ แล้วเจริญขึ้นตามลำดับอายุของรูปนาม **๒. อัณฑชะ** ได้แก่ การเกิดภายในฟองไข่ **๓. สังเสทชะ** ได้แก่ การเกิดในเถ้าไคล ขี้ตะไคร่น้ำ หรือในน้ำ เป็นต้น **๔. โอปปาติกะ** ได้แก่ การเกิดโดยปรากฏเป็นตัวบริบูรณ์ด้วยอายตนะพร้อมกัน รวมชาติทุกข์ ๔ ประการที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ท่านโยคาวจรควรเจริญทุก ๆ ขณะจิตที่เกิดขึ้น มิฉะนั้นจะไม่รู้เท่าทันในทุกขสัจจ์นี้ได้

๒. อันว่า **ชราทุกข์** นั้น หมายความว่า ความชราภาพ ย่อมเกิดได้กับความแก่ของสัตว์ทั้งปวง คือ ความแก่ ความผุพัง ฟันหัก ผมหงอก หนังย่น ถอยอายุ อินทรีย์เสื่อม เป็นต้นเหล่านี้ เรียกว่า ชราทุกข์ เมื่อได้รู้เห็นความชราเหล่านี้แล้ว ต้องพิจารณาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบเช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ส่วนผู้ที่ถึงชราภาพนั้นแล้ว ก็พึงพิจารณาว่า อันตัวเรานี้ถึงซึ่งชราภาพอยู่แล้ว ฟันก็หัก ผมก็หงอก หนังก็ย่น หลังก็โก่ง หูก็ตึง ตาก็มัว และอ่อนกำลังลงแล้ว ตกอยู่ในความทุกข์ ถูกทุกข์ครอบงำอยู่ ดังนี้เป็นต้น ความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะเกิดขึ้นทำนองเดียวกันกับชาติทุกข์ดังกล่าวแล้ว

๓. อันว่า **มรณทุกข์** นั้น หมายความว่า การมรณภาพของสัตว์ทั้งปวง คือ การจุติลง ความแตกดับแห่งขันธ์ ความตาย ความสละชีวิต ความพิราลัย ความแตกแห่งรูปนาม การทิ้งศพ ความสูญเสียของชีวิตินทรีย์ เหล่านี้เรียกว่า มรณทุกข์ เมื่อได้พบได้รู้ได้เห็นมรณภาพเหล่านี้แล้ว ต้องพิจารณาว่าอันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบเช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ฉะนี้แล้ว ความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะบังเกิดขึ้น

๔. อันว่า "**โสกทุกข์**" นั้น หมายความว่า ความเศร้าโศก ความแห้งใจ ในเมื่อประสบกับความฉิบหายอันใดอันหนึ่งของพยสนะ ๕ ประการ มีญาติพยสนะ

โภคพยสนะ เป็นต้น ความเสียใจ อาการของความเสียใจ คือ ความโศกเศร้า ความเสียใจภายในและภายนอก เหล่านี้เรียกว่า โสกะ เมื่อได้พบ ได้รู้ ได้เห็นผู้ที่มีความเสียใจดังกล่าวมาแล้ว ก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบสิ่งเหล่านี้อย่างแน่แท้ ดังนี้เป็นต้น ต่อไปความรู้ทุกขสัจจ์ก็จะบังเกิดขึ้น

๕. อันว่า **"ปริเทวทุกข์"** นั้น หมายความว่า การร้องไห้บ่อย ๆ ในเมื่อประสบกับความฉิบหายอย่างใดอย่างหนึ่งของญาติพยสนะ โภคพยสนะ เป็นต้น คือ การรำพึงรำพันด้วยวาจา ถึงคุณงามความดีของบุคคลผู้เป็นที่รักที่พรากจากไปแล้ว การร้องไห้บ่อย ๆ โดยนึกถึงบุคคลผู้เป็นที่รัก อาการร้องไห้โดยแสดงคุณของบุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นต้นเหล่านี้ เรียกว่า ปริเทวทุกข์ เมื่อได้พบ ได้รู้ ได้เห็น ผู้ที่กำลังประสบอยู่กับทุกข์แหล่านี้ ต้องพิจารณาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบเช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ต่อไปความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะบังเกิดขึ้น

๖. อันว่า **ทุกขทุกข์** นั้น หมายความว่า ความทุกข์ของร่างกาย คือ ความทุกข์ที่เกิดมาถึงกายปสาท ความไม่สบายของกายที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกายปสาทรูป ความที่ได้เสวยทุกข์ที่เนื่องมาจากกายสัมผัสสะ มีเย็น และร้อน เป็นต้นเหล่านี้ เรียกว่า ทุกขทุกข์ เมื่อได้พบ ได้รู้ ได้เห็นผู้ที่กำลังประสบกับกายิกทุกข์เหล่านี้ ต้องพิจารณาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบเป็นธรรมดา ดังนี้เป็นต้น ต่อไปความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะปรากฏขึ้น

๗. อันว่า **"โทมนัสสทุกข์"** นั้น หมายความว่า ความทุกข์ของจิตใจ คือ ความทุกข์ที่ตกมาถึงจิต ความไม่สบายใจ อาการที่ได้เสวยทุกข์ที่เนื่องมาจากมโนสัมผัสสะที่ได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ชอบใจ เหล่านี้เรียกว่า โทมนัสสทุกข์ เมื่อได้พบ ได้รู้ ได้เห็นผู้ที่กำลังประสบกับเจตสิกทุกข์เหล่านี้ ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า อันตัวเรานี้ก็คงเป็นเช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ต่อไปความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะบังเกิดขึ้น

๘. อันว่า **"อุปายาสทุกข์"** นั้น หมายความว่า ความเดือดร้อนใจเหลือประมาณของผู้ที่ได้ประสบกับความฉิบหายอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพยสนะ

ทั้ง ๕ มีญาติพยสนะ โภคพยสนะ เป็นต้น ซึ่งเป็นความเดือดร้อนเหลือประมาณ ความคับแค้นใจ ความที่ต้องคับแค้นใจเหลือประมาณ เหล่านี้เรียกว่า อุปายาส เมื่อได้พบ ได้รู้ ได้เห็น ผู้ที่ประสบกับอุปายาสเหล่านี้ ต้องพิจารณาด้วยปัญญาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบเช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ต่อไปความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะเกิดขึ้น

๙. อันว่า "**อัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์**" นั้น หมายความว่า การประสบอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ตนไม่ชอบใจ ได้แก่ อารมณ์ทั้ง ๖ ที่ตนไม่ชอบใจ คือ ๑. รูปที่ได้เห็น ๒. เสียงที่ได้ยิน ๓. กลิ่นที่ได้ดม ๔. รสที่ได้ลิ้ม ๕.โผฏฐัพพะที่ได้กระทบ ๖. ธัมมารมณ์ที่ได้รู้ รวม ๖ ประการเหล่านี้เป็นอารมณ์ที่ตนไม่ชอบ อารมณ์ที่ไม่ต้องการ อารมณ์ที่ไม่ยินดีต่อจิตใจ ซึ่งมนุษย์บางจำพวกเต็มไปด้วยความอิจฉาริษยา ไม่ต้องการให้ผู้ใดได้รับสิ่งที่มีประโยชน์ และไม่อยากให้ผู้ใดมีความสุขกายสบายใจ ไม่ต้องการให้ผู้ใดมีอนามัยดี ในการที่จำเป็นต้องสมาคมกับผู้ที่ไม่รักไม่ชอบกัน หรือรวมอยู่ด้วยกัน อย่างนี้เรียกว่า อัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์ เมื่อได้พบ ได้รู้ ได้เห็นผู้ที่ประสบอยู่กับทุกข์อย่างนี้ก็ต้องพิจารณาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบพบเห็นเช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ต่อไปความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะเกิดขึ้น

๑๐. อันว่า "**ปิเยหิวิปปโยคทุกข์**" นั้น หมายความว่า การพลัดพรากจากผู้ที่รักที่ชอบพอกัน หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ตนรักใคร่ชอบพอ ได้แก่ อารมณ์ทั้ง ๖ ที่ตนรักใคร่ชอบพอใจ คือ รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่นที่ได้ดม รสที่ได้ลิ้ม โผฏฐัพพะที่ได้ถูกต้อง ธัมมารมณ์ที่ได้รู้ อารมณ์ทั้ง ๖ ประการเหล่านี้ เป็นอารมณ์ที่ตนรักใคร่พอใจ เป็นอารมณ์ที่ตนต้องการ เป็นอารมณ์ที่ตนปรารถนา เมื่ออารมณ์นั้นพลัดพรากจากไป หรือบุคคลที่ตนรักมาก ได้แก่ บิดา มารดา พี่ชาย น้องชาย พี่สาวน้องสาว เป็นต้น และเป็นมิตรสหายที่รักและชอบพอกัน เราต้องการให้บุคคลเหล่านี้ได้รับประโยชน์และต้องการเห็นความสุขสบายของบุคคลเหล่านี้เสมอ ในการที่ไม่ได้สมาคมหรือต้องพลัดพรากจากผู้ที่รักชอบพอกันเช่นนี้ เรียกว่า ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ อย่างหนึ่งเหมือนกัน อีกนัยหนึ่ง เมื่อได้

พบ ได้รู้ ได้เห็น ผู้ที่ประสบกับทุกข์เหล่านี้ ก็ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้พบเห็นเช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ต่อไปความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะเกิดขึ้น

๑๑. อันว่า "**ยัมปิจฉัง น ลภติ ตัมปิทุกข์**" หมายความว่า สิ่งที่ตนปรารถนาย่อมไม่ได้ตามความประสงค์ คือ

(ก) ความปรารถนาที่ประกอบด้วยตัณหา อุปาทาน เป็นต้นอย่างนี้เรียกว่า **ยัมปิจฉัง น ลภติ ตัมปิทุกข์** เมื่อได้พบ ได้รู้ ได้เห็น ผู้ที่ประสบด้วยทุกข์เหล่านี้ ก็ต้องพิจารณาว่า อันตัวเรานี้ก็จะได้ประสบกับทุกข์เหล่านี้เป็นธรรมดา

(ข) ตัวเรานี้ ถ้าแม้พ้นจากชราได้ ก็ดีที่สุดแล้ว หรือความชราไม่มาถึงตัวเรานี้ ก็ดีที่สุดแล้ว

(ค) ตัวเรานี้ ถ้าแม้พ้นจากพยาธิได้ ก็ดีที่สุดแล้ว หรือความเจ็บป่วยไม่ได้มาถึงตัวเรานี้ ก็ดีที่สุดแล้ว

(ฆ) ตัวเรานี้ ถ้าแม้พ้นจากความตายได้นั้น ก็ดีที่สุดแล้ว หรือความตายยังไม่ได้มาถึงตัวเรานี้ ก็ดีที่สุดแล้ว

(ง) ตัวเรานี้ ถ้าแม้พ้นจากโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะทั้งหลายได้นั้นก็ดีที่สุดแล้ว หรือโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นเหล่านี้ยังไม่ได้มาบังเกิดกับตัวเรานี้ ก็ดีที่สุดแล้ว

เมื่อพิจารณาดังแล้ว ต่อไปความรู้ในทุกขสัจจ์ก็จะเกิดขึ้น

๑๒. อันว่า **สังขิตเตน ปัญจุปาทานักขันธทุกข์** นั้น หมายความว่า อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ ถ้าว่าโดยย่อแล้ว เป็นทุกข์ทำนองเดียวกัน คือ

๑. รูปูปาทานักขันธ์ เป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยตัณหาและทิฏฐิทั้ง ๒ ที่ยึดติดในรูป ๒๘

๒. เวทนูปาทานักขันธ์ เป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยตัณหาและทิฏฐิทั้ง ๒ ที่ยึดติดในเวทนา

๓. สัญญูปาทานักขันธ์ เป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยตัณหาและทิฏฐิทั้ง ๒ ที่ยึดติดในสัญญา

๔. สังขารูปาทานักขันธ์ เป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยตัณหาและทิฏฐิทั้ง ๒ ที่ยึดติดในสังขารเจตสิก ๕๐

๕. วิญญาณูปาทานักขันธ์ เป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยตัณหาและทิฏฐิ ทั้ง ๒ ที่ยึดติดในโลกียจิต ๘๑

รวมทั้ง ๕ ประการที่กล่าวมานี้ เรียกว่า **อุปาทานักขันธ์** ว่าโดยย่อ อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นประหนึ่งดวงไฟ ย่อมไหม้เชื้อเพลิงได้ ฉันใด อุปาทานเหล่านี้ ก็ฉันนั้น คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ซึ่งเป็นกองเพลิงหลายกองเหล่านี้ย่อมไหม้อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ที่อยู่ในเกณฑ์แห่งทุกขสัจจ์ ซึ่งเป็นเชื้อเพลิงอยู่ไม่ได้ขาด เพราะฉะนั้น ว่าโดยย่อแล้ว อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ที่เป็นอารมณ์ของตัณหาและทิฏฐิ เรียกว่า ทุกขสัจจ์

อุปาทาน มี ๔ ประการ คือ ๑. กามุปาทาน ๒. ทิฏฐุปาทาน ๓. สีลัพพตุปาทาน ๔. อัตตวาทุปาทาน

กามุปาทาน ได้แก่ ตัณหาที่กำหนัดในวัตถุกามและกิเลสกามนั้น ได้แก่ โลภเจตสิกที่เป็นสาธารณะแก่จิตที่เป็นโลภมูล ๘ ดวง

ทิฏฐุปาทาน ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกที่สาธารณะแก่จิตที่เป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ทั้ง ๔ ดวง

สีลัพพตุปาทาน ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกที่ถือผิดว่า ปฏิปทาที่ปฏิบัติตัวเหมือนโค เหมือนสุนัข เป็นต้นนั้น เป็นหนทางที่บริสุทธิ์และพ้นจากวัฏฏสงสารได้

อัตตวาทุปาทาน ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกนั่นเองที่ถือว่ายังมีอัตตาตัวตนอยู่

อุปาทานทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้ มีสภาพที่ยึดถืออารมณ์ไว้อย่างเหนียวแน่น ดุจดังงูจับกบแล้วไม่ยอมปล่อยไป ฉะนั้น

สมุทยสัจจ์

ในที่นี้ สมุทัย ได้แก่ ตัณหา ซึ่งเป็นสมุทยสัจจ์ที่ทำให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา ๓ ประการ คือ

๑. กามตัณหา ความปรารถนากามภพโดยความยินดีพอใจติดใจในกามคุณทั้ง ๕ ประการ

๒. ภวตัณหา ความปรารถนารูปภพและอรูปภพ โดยความยินดีพอใจติดใจในรูปฌานและอรูปฌานที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ

๓. วิภวตัณหา ความปรารถนาที่นับเนื่องในความเห็นที่ว่าภพหน้าไม่มี คือ ความยินดีพอใจต่ออุจเฉททิฏฐิ

รวมตัณหาทั้ง ๓ นี้ คือ ธรรมที่เป็นเหตุแห่งทุกขสัจจ์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า สมุทยสัจจ์

ถามว่า ตัณหาที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ทีแรกเกิดมาจากสภาพอารมณ์ใด และคงเกิดดับอยู่ในอารมณ์ใดเล่า ?

ตอบว่า ตัณหาที่กล่าวมาแล้วนี้ ได้บังเกิดมาจากอารมณ์ซึ่งเป็นปิยรูปและสาตรูป และเกิดดับอยู่ในรูปทั้ง ๒ นี้เอง

ถามว่า อะไรเป็นอารมณ์ซึ่งเป็นปิยรูป และสาตรูปนั้นเล่า ?

ตอบว่า อารมณ์ที่เป็นปิยรูปและสาตรูปนั้น มี ๑๐ หมวด คือ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ รวม ๑๐ หมวด จึงเป็นอารมณ์ ๖๐ อย่าง

ทวาร มี ๖ ประการ คือ ๑. จักขุ ๒. โสต ๓. ฆาน ๔. ชิวหา ๕. กาย ๖. มโน รวมเป็นทวาร ๖

อารมณ์ มี ๖ ประการ คือ ๑. รูปารมณ์ ๒. สัททารมณ์ ๓. คันธารมณ์ ๔. รสารมณ์ ๕. โผฏฐัพพารมณ์ ๖. ธัมมารมณ์ รวมเป็นอารมณ์ ๖

วิญญาณ มี ๖ ประการ คือ ๑. จักขุวิญญาณ ๒. โสตวิญญาณ ๓. ฆานวิญญาณ ๔. ชิวหาวิญญาณ ๕. กายวิญญาณ ๖. มโนวิญญาณ รวมเป็นวิญญาณ ๖

ผัสสะมี ๖ ประการคือ ๑. จักขุสัมผัสสะ ๒. โสตสัมผัสสะ ๓. ฆานสัมผัสสะ ๔. ชิวหาสัมผัสสะ ๕. กายสัมผัสสะ ๖. มโนสัมผัสสะ รวมเป็นผัสสะ ๖

เวทนา มี ๖ ประการ คือ ๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา ๒.โสตสัมผัสสชาเวทนา ๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา ๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ๕. กายสัมผัสสชาเวทนา ๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา รวมเป็นเวทนา ๖

สัญญา มี ๖ ประการ คือ ๑. รูปสัญญา ๒. สัททสัญญา ๓. คันธสัญญา ๔. รสสัญญา ๕. โผฏฐัพพสัญญา ๖. ธัมมสัญญา รวมเป็นสัญญา ๖

เจตนา มี ๖ ประการ คือ ๑. รูปสัญเจตนา ๒. สัททสัญเจตนา ๓. คันธสัญเจตนา ๔. รสสัญเจตนา ๕. โผฏฐัพพสัญเจตนา ๖. ธัมมสัญเจตนา รวมเจตนา ๖

ตัณหา มี ๖ ประการ คือ ๑. รูปตัณหา ๒. สัททตัณหา ๓. คันธตัณหา ๔.รสตัณหา ๕. โผฏฐัพพตัณหา ๖. ธัมมตัณหา รวมเป็นตัณหา ๖

วิตก มี ๖ ประการ คือ ๑. รูปวิตก ๒. สัททวิตก ๓. คันธวิตก ๔. รสวิตก ๕. โผฏฐัพพวิตก ๖. ธัมมวิตก รวมเป็นวิตก ๖

วิจาร มี ๖ ประการ คือ ๑. รูปวิจาร ๒. สัททวิจาร ๓. คันธวิจาร ๔. รสวิจาร ๕. โผฏฐัพพวิจาร ๖. ธัมมวิจาร รวมเป็นวิจาร ๖

รวมทั้งสิ้นมี ๖๐ บทเต็มบริบูรณ์ ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า เป็นอารมณ์ของปิยรูปและสาตรูปทั้งสิ้น

คำว่า ปิยรูป สาตรูปนั้น หมายถึง สิ่งอันเป็นที่ยินดีของตัณหา ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

แสดงอุปาทานักขันธ์ในทวารทั้ง ๖

ในที่นี้ จักอธิบายทวารทั้ง ๖ เสียก่อน คือ

๑. อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุทวาร คือ มนุษย์หรือเทวดาก็ตาม ที่มีความใส (จักขุปสาทรูป) อยู่ในจักขุทวารนั้น อุปมาเหมือน เมื่อเราส่องใบหน้าที่กระจกพร้อมด้วยจักขุปสาทรูปได้เห็นเงาของตนแล้ว รู้สึกยินดีในจักขุทวารนั้น

ดุจดังได้เห็นประตูหน้าต่างที่ทำด้วยทับทิมในคฤหาสน์พระราชวังซึ่งประดับประดาตกแต่งไว้ด้วยรูปสีทั้ง ๕ อย่างคือ ๑. สีเหลือง ๒. สีทอง ๓. สีแดง ๔. สีดำ ๕. สีขาว และมีความยินดีต่ออารมณ์ที่ปรากฏในกระจกนั้นเสมอ ฉะนั้น จักขุทวารและรูปารมณ์ทั้ง ๒ นั้นควรเป็นปิยรูปและสาตรูปได้ ส่วนตัณหายังไม่ได้ปรากฏในจักขุปสาทนั้น ภายหลังจากจักขุวิญญาณธาตุเกิดขึ้นและดับลงแล้ว ต่อไปตัณหาจึงติดตามมา ตัณหาที่ได้เกิดมานี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

๒. อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโสตทวาร โสตปสาทรูปนั้น เมื่อได้ยินเสียงนั้นก็รู้สึกในใจว่าโสตทวารนั้น ดุจดังช่องกระบอกเงินหรือเชือกแดงที่มัดห้อยพวงมาลัย ฉันนั้น และมีความยินดีต่ออาการที่ได้ยินเสียงนั้นเสมอ โสตทวารและสัททารมณ์ทั้ง ๒ นั้น ควรเป็นปิยรูปและสาตรูปได้ ส่วนตัณหายังไม่ปรากฏพร้อมกับโสตทวารรูปนั้น ภายหลังจากที่โสตวิญญาณธาตุเกิดขึ้นรับรู้และดับไปแล้ว ต่อไปตัณหาจึงเกิดติดตามมา ตัณหาที่ได้เกิดมาแล้วนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

๓. อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในฆานทวาร ฆานปสาทรูป คือ จมูกนั้นเมื่อได้กลิ่นก็คิดนึกในใจว่า ดุจดังลูกกลมสุพรรณถันของโบราณ ฉะนั้น และมีความยินดีต่ออาการที่ได้กลิ่นเสมอ ฆานทวารและคันธารมณ์ทั้ง ๒ นั้น ควรเป็นปิยรูปและสาตรูปได้ ส่วนตัณหายังไม่ปรากฏพร้อมกับฆานทวารรูปนั้น ภายหลังจากที่ฆานวิญญาณธาตุเกิดขึ้นรับรู้และดับไปแล้ว ต่อไปตัณหาที่ได้เกิดตามมานั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

๔. อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในชิวหาทวาร ชิวหาปสาทรูป คือ ลิ้นนั้น ผู้ที่ได้รับรสก็คิดนึกในใจว่า ดุจดังผ้ากัมพลสีแดงที่อ่อนนุ่ม ฉะนั้น และมีความยินดีต่อการที่ได้รส ชิวหาปสาทรูปคือลิ้นที่อ่อนนุ่มและรสารมณ์ทั้ง ๒ นั้น ควรเป็นปิยรูปและสาตรูปได้ส่วนตัณหายังไม่ปรากฏพร้อมกับชิวหาทวารรูปนั้น ภายหลังจากที่ชิวหาวิญญาณธาตุเกิดขึ้นรับรู้และดับไปแล้ว ต่อไปตัณหาที่ได้เกิดตามมานั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

๕. อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในกายทวาร กายปสาทรูปที่มีอยู่ในร่างกายทั้งหมดเมื่อได้ถูกต้องโผฏฐัพพารมณ์แล้ว ก็นึกในใจว่า กายปสาทนี้ดุจดังเสาไม้หรือเสาประตูหอทอง ฉะนั้น และมีความยินดีต่อการถูกต้องนั้น กายปสาทและโผฏฐัพพารมณ์เหล่านี้ควรเป็นปิยรูปและสาตรูปได้ ส่วนตัณหายังไม่ปรากฏพร้อมกับกายทวารรูปนั้น ภายหลังจากที่กายวิญญาณธาตุเกิดขึ้นรับรู้และดับไปแล้ว ต่อไปตัณหาที่ได้เกิดตามมานั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

๖. อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในมโนทวาร อันธรรมดาว่า คนโดยมากนึกในใจว่า จิตใจของตนหาเหมือนกับจิตใจของบุคคลอื่นไม่ และพากันถือว่า จิตใจของตนนั้นประเสริฐกว่าจิตใจของบุคคลอื่น และมีความยินดีต่อจิตใจของตนนั้น จิตใจและธัมมารมณ์เหล่านี้จึงควรเป็นปิยรูปสาตรูปได้ ส่วนตัณหาที่เกิดตามมานั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์ โดยแท้

แสดงอุปาทานักขันธ์ในอารมณ์ทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปารมณ์ เมื่อได้เห็นสีต่าง ๆ นั้น แล้วนึกในใจว่า ดุจดังดอกกรรณิการ์หรือดอกทองคำ ฉันนั้น แล้วมีความยินดีต่อรูปารมณ์นั้น ฉะนั้น สีเหล่านั้นควรเป็นปิยรูป สาตรูปได้โดยแน่แท้ ส่วนตัณหาที่ยังไม่ได้เกิด แต่จะเกิดหรือที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททารมณ์ เมื่อได้ยินเสียงที่ดีหรือไพเราะนั้นแล้วก็มานึกในใจว่า ดุจดังเสียงนกการะเวกที่ป่าหิมพานต์ หรือเสียงนกกาเหว่า หรือเสียงปี่ที่ทำด้วยแก้วมณี ฉันนั้น และมีความยินดีต่อสัททารมณ์นั้น สัททารมณ์ดังที่กล่าวมานี้ ควรเป็นปิยรูป สาตรูปได้ทีเดียว ส่วนตัณหาที่ยังไม่เกิดและจะเกิดหรือที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธารมณ์ เมื่อได้รับหรือได้ดมกลิ่นหอมที่ดี ๆ ก็ดี ก็คิดนึกในใจว่า ใครเลยจะได้รับหรือได้ดมกลิ่นดี ๆ อย่างนี้ นอกจากเรานี้แล้วหามีผู้ใดที่ใช้น้ำอบน้ำหอมอย่างนี้ไม่ ดังนี้เป็นต้น และยินดีต่ออารมณ์ที่ตนได้รับนั้น คันธารมณ์ของคนเหล่านั้นเป็นปิยรูป สาตรูปแน่แท้ ส่วนตัณหาที่ยังไม่เกิด แต่จะเกิดก็ตาม หรือที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสารมณ์ เมื่อได้รับหรือได้บริโภคอาหารที่ดีๆ แล้ว โดยมากนึกในใจว่า ใครเลยจะได้บริโภคอาหารดี ๆ เหมือนเรา เรานี้แหละได้รับอาหารดี ๆ อย่างนี้เป็นต้น และยินดีต่อรสารมณ์ที่ตนได้รับนั้น ฉะนั้น รสารมณ์ของคนเหล่านั้นจึงเป็นปิยรูป สาตรูปได้ ส่วนตัณหาที่ยังไม่เกิด แต่จะเกิดหรือที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพารมณ์ เมื่อได้รับวัตถุที่ถูกต้องแล้ว โดยมากนึกคิดในใจว่า ใครเลยจะได้รับวัตถุที่ดี ๆ เหมือนเรา เรานี้แหละได้รับของดี ๆ ผู้เดียว ดังนี้เป็นต้น และมีความยินดีต่อวัตถุที่ตนได้รับมา อารมณ์ของคนเหล่านั้นเป็นปิยรูป สาตรูปได้ ส่วนตัณหาที่ยังไม่ได้เกิด แต่จะเกิดหรือที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมารมณ์ เมื่อสภาพธัมมารมณ์บังเกิดขึ้นในใจก็คิดนึกต่อไปว่า ใครเลยจะมีหัวคิดดีเหมือนเรา เรานี้แหละหัวคิดดีทุกอย่าง ดังนี้เป็นต้น แล้วเลยหลงต่อธัมมารมณ์ที่ตนสามารถคิดอ่านได้ อารมณ์ของคนเหล่านั้นควรเป็นปิยรูป สาตรูปได้ ส่วนตัณหาใหม่ที่ยังไม่เกิด แต่จะเกิดหรือที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

หมายเหตุ...ในอารมณ์ที่ ๒ คือ สัททารมณ์นั้น ตามอภิธัมมัตถสังคหะว่า **สทฺโท จิตฺตุตุโช** หมายความว่า เสียงเป็นทวิสมุฏฐาน คือ เกิดด้วยจิตและฤดู แต่บางทีเกิดมาเพราะกรรมและอาหารก็มีได้อีก (โปรดดูในสัมโมหวิโนทนีอัฏฐกถา) ท่านพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า การที่มีเสียงดีไพเราะเพราะกุศลกรรมของอดีต และบางทีมีบางคนที่ได้รับประทานอาหารที่เหมาะสมแล้วทำให้เสียงนั้นเป็นเสียงไพเราะดี ฉะนั้น บทความที่ท่านอภิธัมมัตถสังคหกาจารย์กล่าวมา ณ เบื้องต้นนั้น จึงหมายถึงสัททารมณ์ในปัจจุบันนี้เท่านั้น

แสดงอุปาทานักขันธ์ในวิญญาณทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุวิญญาณ เมื่อได้เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณนั้น ตัณหาที่ยังไม่ได้เกิด แต่คงจะเกิดในขณะนั้นหรือที่เกิดแล้วก็ดี ในที่นี้เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโสตวิญญาณนั้น เมื่อได้ยินเสียงด้วยโสตวิญญาณนั้น ตัณหาใหม่ที่จะเกิดและที่เกิดแล้วก็ตาม ในที่นี้เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในฆานวิญญาณ เมื่อได้ดมกลิ่นด้วยฆานวิญญาณนั้น ตัณหาใหม่ที่จะเกิดหรือที่เกิดแล้วก็ตาม ในที่นี้เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในชิวหาวิญญาณ เมื่อได้ลิ้มรสด้วยชิวหาวิญญาณนั้น ตัณหาใหม่ที่จะเกิดหรือที่เกิดมาแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในกายวิญญาณ เมื่อได้ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายวิญญาณนั้น ตัณหาใหม่ที่จะเกิดหรือที่เกิดมาแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในมโนวิญญาณ เมื่อได้รู้ธัมมารมณ์ด้วยมโนวิญญาณนั้น ตัณหาใหม่ที่ยังไม่ได้เกิด แต่คงจะเกิดหรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ตาม ในที่นี้เรียกว่า สมุทยสัจจ์ได้เช่นเดียวกัน

แสดงอุปาทานักขันธ์ในผัสสะทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุสัมผัสสะ ภายหลังที่จักขุปสาทรูปและรูปารมณ์กระทบกัน จักขุวิญญาณก็เกิดขึ้น อาศัยธาตุ ๓ อย่างซึ่งเป็นปิยรูปและสาตรูปแล้ว จักขุสัมผัสสะก็ปรากฏขึ้นตามหลังอีก และมีความยินดีต่ออารมณ์นามที่ตนได้รับด้วย ส่วนตัณหาใหม่ที่ยังไม่ได้เกิด แต่จะเกิดและที่เกิดแล้วก็ดี เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโสตสัมผัสสะ ภายหลังจากที่โสตปสาทรูปกระทบกับสัททารมณ์ โสตวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น อาศัยธาตุ ๓ อย่างซึ่งเป็นปิยรูปและสาตรูปแล้ว โสตสัมผัสสะก็ปรากฏขึ้นตามหลังอีก และมีความยินดีต่อ

อารมณ์นามที่ตนได้รับด้วย ส่วนตัณหาใหม่ที่ยังไม่เกิด แต่จะเกิดและที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในฆานสัมผัสสะ ภายหลังจากที่ฆานปสาทรูปกระทบกับคันธารมณ์ ฆานวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น อาศัยธาตุ ๓ อย่างซึ่งเป็นปิยรูปและสาตรูปแล้ว ฆานสัมผัสสะก็ปรากฏขึ้นตามหลังอีก และมีความยินดีต่ออารมณ์นามที่ตนได้รับด้วย ส่วนตัณหาใหม่ที่ยังไม่ได้เกิด แต่จะเกิดและที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในชิวหาสัมผัสสะ ภายหลังจากที่ชิวหาปสาทรูปกระทบกับรสารมณ์ ชิวหาวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น อาศัยธาตุ ๓ อย่างซึ่งเป็นปิยรูป สาตรูปแล้ว ชิวหาสัมผัสสะก็ปรากฏตามหลังอีก และมีความยินดีต่ออารมณ์นามที่ตนได้รับด้วย ส่วนตัณหาใหม่ที่ยังไม่เกิด แต่จะเกิดและที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในกายสัมผัสสะ ภายหลังจากที่กายปสาทรูปกระทบกับโผฏฐัพพารมณ์ กายวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น อาศัยธาตุ ๓ อย่างซึ่งเป็นปิยรูป สาตรูปแล้ว กายสัมผัสสะก็ปรากฏเกิดขึ้นตามหลังอีก และมีความยินดีต่ออารมณ์นามที่ตนได้รับด้วย ส่วนตัณหาใหม่ที่ยังไม่เกิด แต่จะเกิดและที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ในมโนสัมผัสสะ ภายหลังจากที่ภวังคจิตกระทบกับธัมมารมณ์ มโนวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น อาศัยธาตุ ๓ อย่างซึ่งเป็นปิยรูป สาตรูปแล้ว มโนสัมผัสสะก็ปรากฏเกิดขึ้นตามหลังอีก และมีความยินดีต่ออารมณ์นามที่ตนได้รับด้วย ส่วนตัณหาใหม่ที่ยังไม่เกิด แต่จะเกิดและที่เกิดแล้วก็ตาม เรียกว่า สมุทยสัจจ์

แสดงอุปาทานักขันธ์ในเวทนาทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุสัมผัสสชาเวทนา ตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเวทนาที่เนื่องมาจากผัสสะที่เกิดมาด้วย เพราะธาตุ ๓ อย่าง

ประชุมกัน คือ จักขุปสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณ ผัสสะก็เกิดขึ้นทันที ตัณหาก็เกิดขึ้นแล้วก็ปรากฏต่อไปทุก ๆ ขณะนั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโสตสัมผัสสชาเวทนา ตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเวทนาที่เนื่องมาจากผัสสะที่เกิดมาด้วย เพราะธาตุ ๓ อย่างประชุมกัน คือ โสตปสาท สัททารมณ์ และโสตวิญญาณ ผัสสะก็ปรากฏขึ้นทันที ตัณหาก็เกิดขึ้นแล้วก็ปรากฏต่อไปทุก ๆ ขณะนั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในฆานสัมผัสสชาเวทนา ตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเวทนาที่เนื่องมาจากผัสสะที่เกิดมาด้วย เพราะธาตุ ๓ อย่างประชุมกัน คือ ฆานปสาท คันธารมณ์ และฆานวิญญาณ ผัสสะก็ปรากฏขึ้นทันที ตัณหาก็เกิดขึ้นแล้วก็ปรากฏต่อไปโดยทุก ๆ ขณะนั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเวทนาที่เนื่องมาจากผัสสะที่เกิดมาด้วย เพราะธาตุ ๓ อย่างประชุมกัน คือ ชิวหาปสาท รสารมณ์ และชิวหาวิญญาณ ผัสสะก็ปรากฏเกิดขึ้นทันที ตัณหาก็เกิดขึ้นแล้วก็ปรากฏต่อไปโดยทุก ๆ ขณะนั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในกายสัมผัสสชาเวทนา ตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเวทนาที่เนื่องมาจากผัสสะที่เกิดมาด้วย เพราะธาตุ ๓ อย่างประชุมกัน คือ กายปสาท โผฏฐัพพารมณ์ และกายวิญญาณ ผัสสะก็ปรากฏขึ้นทันที ตัณหาก็เกิดขึ้น แล้วก็ปรากฏต่อไปโดยทุก ๆ ขณะนั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในมโนสัมผัสสชาเวทนา ตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเวทนาที่เนื่องมาจากผัสสะที่เกิดมาด้วย เพราะธาตุ ๓ อย่างประชุมกัน คือ ภวังคจิต ธัมมารมณ์ และมโนวิญญาณ ผัสสะก็ปรากฏขึ้นทันที ตัณหาก็เกิดขึ้นแล้วก็ปรากฏต่อไปโดยทุก ๆ ขณะนั้น เรียกว่า สมุทยสัจจ์

แสดงอุปาทานักขันธ์ในสัญญาทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปสัญญา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นสัญญาที่ได้จำรูปารมณ์ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นได้เกิดขึ้น และ

ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททสัญญา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นสัญญาที่ได้จำเสียงที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นได้เกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธสัญญา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นสัญญาที่จำกลิ่นต่าง ๆ แห่งปียรูป สาตรูปนั้นได้เกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสสัญญา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นสัญญาที่รับรสต่าง ๆ ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นได้เกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพสัญญา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นสัญญาที่ทำการถูกต้องวัตถุต่าง ๆ ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นได้เกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้ว ก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมสัญญา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นสัญญาที่จำธัมมารมณ์ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นได้เกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

แสดงอุปาทานักขันธ์ในเจตนาทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปสัญเจตนา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเจตนาที่แสวงหาในรูปารมณ์ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นเกิดขึ้น

และตัณหาที่ได้เกิดมาแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททสัญเจตนา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเจตนาที่แสวงหาในสัททารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นเกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธสัญเจตนา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ซึ่งเป็นเจตนาที่มีการแสวงหาในคันธารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปเกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสสัญเจตนา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเจตนาที่แสวงหาในรสารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นเกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้ว ก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพสัญเจตนา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ซึ่งเป็นเจตนาที่มีการแสวงหาในโผฏฐัพพารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้น และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมสัญเจตนา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นเจตนาที่มีการแสวงหาในธัมมารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นทันที และตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

แสดงอุปาทานักขันธ์ในตัณหาทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปตัณหา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นรูปตัณหาที่มีการยินดีต่อรูปารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นย่อม

เกิดขึ้นทันที ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททตัณหา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นสัททตัณหาที่มีการยินดีต่อสัททารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูป นั้นได้เกิดขึ้นทันที ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธตัณหา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นคันธตัณหาที่มีความยินดีต่อคันธารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูป นั้นได้เกิดขึ้นทันที ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสตัณหา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นรสตัณหาที่มีการยินดีต่อรสารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปก็เกิดขึ้นทันที ตัณหาเก่าที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพตัณหา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นโผฏฐัพพตัณหา ที่มีการยินดีต่อโผฏฐัพพารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นทันที ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมตัณหา สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ซึ่งเป็นธัมมตัณหาที่มีการยินดีต่อธัมมารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นทันที ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

แสดงอุปาทานักขันธ์ในวิตกทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปวิตก สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิตกที่คิดนึกในรูปารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้น ย่อมเกิดขึ้นใน

โอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททวิตก สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ซึ่งเป็นวิตกที่คิดนึกในสัททารมณ์ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้น ย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธวิตก สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิตกที่คิดนึกในคันธารมณ์ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสวิตก สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิตกที่คิดนึกในรสารมณ์ที่เป็นปียรูป สาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาเก่าที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพวิตก สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิตกที่คิดนึกในโผฏฐัพพารมณ์เป็นปียรูปและสาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมวิตก สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นธัมมวิตกที่คิดนึกในธัมมารมณ์เป็นปียรูปและสาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

แสดงอุปาทานักขันธ์ในวิจารทั้ง ๖ ประการ

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปวิจาร สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ซึ่งเป็นวิจารที่พิจารณารูปารมณ์ที่เป็นปียรูปและสาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นใน

โอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททวิจาร สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิจารที่พิจารณาสัททารมณ์ที่เป็นปิยรูปสาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธวิจาร สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิจารที่พิจารณาคันธารมณ์ที่เป็นปิยรูปและสาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสวิจาร สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิจารที่พิจารณารสารมณ์ที่เป็นปิยรูปและสาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพวิจาร สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิจารที่พิจารณาโผฏฐัพพารมณ์ที่เป็นปิยรูปและสาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมวิจาร สภาพตัณหาที่มีความยินดีต่อนามอารมณ์ ซึ่งเป็นวิจารที่พิจารณาธัมมารมณ์ที่เป็นปิยรูป สาตรูปนั้นย่อมเกิดขึ้นในโอกาสนี้ ตัณหาที่ได้เกิดแล้วก็ปรากฏต่อไปอีก รวมตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า สมุทยสัจจ์

แสดงตัณหาเก่าใหม่ทั้ง ๒ ที่เกิดจากทวารทั้ง ๖ แห่งปิยรูป สาตรูป

(๑) จักขุปสาทรูป รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัสสะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา รูปสัญญา รูปสัญเจตนา รูปตัณหา รูปวิตก รูปวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์

ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เมื่อได้เกิดทางจักขุทวารโดยประกาศเป็นปิยรูปและสาตรูป อาศัยปิยรูปและสาตรูปทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้ว ตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ ย่อมเกิดได้โดยสะดวก

(๒) โสตปสาทรูป สัททารมณ์ โสตวิญญาณ โสตสัมผัสสะ โสตสัมผัสสชาเวทนา สัททสัญญา สัททสัญเจตนา สัททตัณหา สัททวิตก สัททวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เมื่อได้เกิดทางโสตทวาร โดยประกาศเป็นปิยรูปและสาตรูป อาศัยปิยรูปและสาตรูปทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้ว ตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ ย่อมเกิดได้โดยสะดวก

(๓) ฆานปสาทรูป คันธารมณ์ ฆานวิญญาณ ฆานสัมผัสสะ ฆานสัมผัสสชาเวทนา คันธสัญญา คันธสัญเจตนา คันธตัณหา คันธวิตก คันธวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เมื่อได้เกิดทางฆานทวาร โดยประกาศเป็นปิยรูปและสาตรูป อาศัยปิยรูปและสาตรูปทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้ว ตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ ทั้ง ๒ ย่อมเกิดได้โดยสะดวก

(๔) ชิวหาปสาทรูป รสารมณ์ ชิวหาวิญญาณ ชิวหาสัมผัสสะ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา รสสัญญา รสสัญเจตนา รสตัณหา รสวิตก รสวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เมื่อได้เกิดทางชิวหาทวาร โดยประกาศเป็นปิยรูปและสาตรูป อาศัยปิยรูปและสาตรูปทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้ว ตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ ย่อมเกิดได้โดยสะดวก

(๕) กายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณ์ กายวิญญาณ กายสัมผัสสะ กายสัมผัสสชาเวทนา โผฏฐัพพสัญญา โผฏฐัพพสัญเจตนา โผฏฐัพพตัณหา โผฏฐัพพวิตก โผฏฐัพพวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เมื่อได้เกิดทางกายทวาร โดยประกาศเป็นปิยรูปและสาตรูป อาศัยปิยรูปและสาตรูปทั้ง ๒ นี้ ตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ ย่อมเกิดได้โดยสะดวก

(๖) มโนธาตุ ธัมมารมณ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัสสะ มโนสัมผัสสชาเวทนา ธัมมสัญญา ธัมมสัญเจตนา ธัมมตัณหา ธัมมวิตก ธัมมวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เมื่อได้เกิดทางมโนทวาร โดยประกาศเป็นปิยรูปและ

สาตรูป อาศัยปิยรูปและสาตรูปทั้ง ๒ นี้ ตัณหาเก่าและตัณหาใหม่ทั้ง ๒ ก็ย่อมเกิดได้โดยสะดวก

จำนวนที่ได้กล่าวมาแล้วนี้แหละ เป็นสมุทยสัจจ์ได้ เพราะเป็นเหตุแห่งทุกขสัจจ์โดยอาศัยความยินดีต่อทวารทั้ง ๖ นั้นอยู่เสมอ

นิโรธสัจจ์

ถามว่า "การที่พระนิพพานดับทุกข์ทั้งหมดนั้นเป็นอย่างไร ?"

ตอบว่า การที่พระนิพพานดับทุกข์ทั้งหมดนั้นตามอาคมยุตติกล่าวไว้อย่างนี้ คือ "**อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย**" อธิบายว่า ประหาณตัณหาด้วยวิราคมรรค ย่อมบรรลุถึงภวนิโรธ (ความดับแห่งภพ) ได้ แต่บทบาลีที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้เป็นชื่อของพระนิพพานล้วน ไขความต่อไปอีกว่า อาศัยพระนิพพานแล้วประหาณตัณหาได้ ประหาณภวะทั้ง ๓ ได้ไม่ให้มีการยินดีต่อไปอีก เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงเป็นความดับของทุกขสัจจ์ซึ่งเป็นผลและสมุทยสัจจ์ซึ่งเป็นเหตุ โดยการประหาณตัณหาด้วยวิราคมรรคนั่นเอง พระนิพพานมีอันเดียวมิได้มี ๒ แต่ว่าชื่อของพระนิพพานนั้นมีมากโดยเรียกชื่อตรงกันข้ามกับสังขตธรรมทั้งปวง คือ

๑. อเสสวิราคนิโรโธ	ธัมมธาตุที่ดับทุกข์โดยพ้นจากราคะไม่มีเหลือ
๒. อเสสภวนิโรโธ	ธัมมธาตุที่ดับทุกข์โดยพ้นจากภวะไม่มีเหลือ
๓. จาโค	ธัมมธาตุที่ละตัณหาทั้งปวง
๔. ปฏินิสสัคโค	ธัมมธาตุที่ละตัณหาทั้งปวงและภวะต่าง ๆ ต่อไป
๕. มุตติ	ธัมมธาตุที่พ้นจากกิเลส
๖. อนาลโย	ธัมมธาตุที่ไม่มีอาลัยคือตัณหา
๗. ราคักขโย	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดราคะ
๘. โทสักขโย	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดโทสะ
๙. โมหักขโย	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดโมหะ

๑๐. ตัณหักขโย	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดตัณหา
๑๑. อนุปปาโท	พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับขันธ์ทั้ง ๕
๑๒. อัปปวัตตัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับรูปนาม
๑๓. อนิมิตตัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่ปราศจากสังขารนิมิต
๑๔. อัปปณิหิตัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดความต้องการ
๑๕. อนายูหนัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดความพยายาม
๑๖. อัปปฏิสันธิ	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดปฏิสนธิ
๑๗. อนุปปัตติ	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดอุปปาทะ
๑๘. อคติ	พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีคติ
๑๙. อชาตัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่รูปนามไม่ได้เกิด
๒๐. อชรัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีความชรา
๒๑. อพยาธิ	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดความเจ็บป่วย
๒๒. อมตัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดความตาย
๒๓. อปริเทวะ	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดการร้องไห้
๒๔. อนุปายาส	พระนิพพานเป็นธรรมที่หมดการบ่นเพ้อรำพัน
๒๕. อสังกิลิฏฐัง	พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีความชั่ว

ชื่อเหล่านี้ เป็นชื่อของพระนิพพานที่ตรงกันข้ามกับสังขตธรรมทั้งสิ้น เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ มีอธิบายว่า ความดับทุกข์นั่นเอง คือ พระนิพพานธาตุ ตามสติปัฏฐานสูตรนั้น มีเทศนาเป็น ๒ นัย คือ อนุโลมเทศนา และปฏิโลมเทศนา อนุโลมเทศนาว่า **ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา** เป็นต้น แปลความว่า เมื่อไม่ได้ประหาณตัณหาด้วยอริยมรรคนั้น ตัณหาก็ย่อมเกิดในวัตถุ อารมณ์ และทวารทั้ง ๖ ตามปฏิโลมเทศนาว่า **สาโขปเนสา** เป็นต้นนั้นอธิบายว่า เมื่อได้ประหาณตัณหาด้วยอริยมรรคแล้ว ตัณหาก็ย่อมไม่เกิดในวัตถุ อารมณ์ และทวารทั้ง ๖ นั้นอีก

ถามว่า “ในอุปาทานักขันธ์นั้น อารมณ์ใดเป็นปิยรูปและสาตรูปเล่า ?”

ตอบว่าปิยรูปและสาตรูปมี ๑๐ ประการ ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ ๑. ทวารทั้ง ๖ ๒. อารมณ์ทั้ง ๖ ๓. วิญญาณทั้ง ๖ ๔. ผัสสะทั้ง ๖ ๕. เวทนาทั้ง ๖ ๖. สัญญาทั้ง ๖ ๗. เจตนาทั้ง ๖ ๘. ตัณหาทั้ง ๖ ๙. วิตกทั้ง ๖ ๑๐.วิจารทั้ง ๖

รวมธรรม ๑๐ หมวดเหล่านี้ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูปทั้งสิ้น ซึ่งธรรมที่กล่าวมาแล้วนี้ ได้อธิบายมาในหมวดสมุทยสัจจ์แล้ว จะกล่าวต่อไปในนิโรธสัจจ์ที่จะดับสมุทัยจากธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ ว่าดับกันอย่างไรเท่านั้น ที่จำเป็นจะต้องอธิบาย แต่ก็จะแสดงอย่างย่อ ๆ เท่านั้น

แสดงทวารทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุทวาร จักขุปสาทรูป เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป ในที่นี้ ตัณหาย่อมเกิดขึ้นเพราะจักขุปสาทรูป เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันตัณหาไม่ให้เกิดเพราะจักขุปสาทรูปนั้น มีวิธีปฏิบัติเป็น ๒ นัย คือ **๑. ปุพพภาคมรรค ๒. โลกุตตรมรรค** ปุพพภาคมรรคนั้น เป็นการเพ่งพิจารณาด้วยสติปัฏฐาน ในเมื่อได้เห็นรูปก็ต้องมีสติสัมปชัญญะรู้ในการเห็นนั้น และเมื่อมีความยินดีในรูปนั้นก็ต้องรู้ว่าได้มีความยินดีต่อรูป ดังนี้ ตัณหาก็จะดับไปจากรูปนั้นโดยเป็นตทังคปหาน ส่วนโลกุตตรมรรคนั้นประหาณได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน เป็นการประหาณโดยเด็ดขาด

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโสตทวาร โสตปสาทรูป เรียกว่า ปิยรูป และสาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในฆานทวาร ฆานปสาทรูป เรียกว่า ปิยรูป และสาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในชิวหาทวาร ชิวหาปสาทรูป เรียกว่า ปิยรูป และสาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในกายทวาร กายปสาทรูป เรียกว่า ปิยรูป และสาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในมโนทวาร หทยวัตถุรูป เรียกว่า ปิยรูป และสาตรูป

แสดงอารมณ์ทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปารมณ์ รูปารมณ์ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป ในที่นี้ ตัณหาที่มีความยินดีต่อรูปารมณ์ก็ย่อมเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันตัณหาไม่ให้เกิดนั้น มี ๒ นัย คือ ๑. ปุพพภาคมรรค ๒. โลกุตตรมรรค ปุพพภาคมรรคนั้นละด้วยสติปัฏฐาน คือ ให้รู้เท่าทันว่าได้เห็นรูปและเมื่อเกิดความยินดีในรูป ก็ให้รู้เท่าทันว่า ได้มีความยินดีต่อรูป เมื่อถึงโลกุตตรมรรคนั้น จึงประหาณด้วยสมุจเฉทปหาน เป็นการประหาณโดยเด็ดขาด

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททารมณ์ สัททารมณ์ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธารมณ์ คันธารมณ์ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสารมณ์ รสารมณ์ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมารมณ์ ธัมมารมณ์ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป

แสดงวิญญาณทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุวิญญาณ จักขุวิญญาณ เรียกว่า ปิยรูปและสาตรูป ในที่นี้ ตัณหาที่มีความยินดีต่อจักขุวิญญาณก็ย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันตัณหาไม่ให้เกิดนั้น มี ๒ นัยดังกล่าวแล้วในทวารและอารมณ์ทั้ง ๖ คือ ปุพพภาคปฏิปทามรรคนั้นเพ่งพิจารณาด้วยสติปัฏฐาน คือ เมื่อเห็นรูปก็ให้รู้เท่าทันว่าเป็นรูป และเมื่อมีความยินดีในจักขุวิญญาณแล้ว ก็ให้รู้เท่า

ทันว่า เกิดความยินดีในจักขุวิญญาณ ดังนี้ ส่วนโลกุตตรมรรคนั้นเป็นไปในทำนองเดียวกัน

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโสตวิญญาณ โสตวิญญาณ เรียกว่า ปียรูป และสาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในฆานวิญญาณ ฆานวิญญาณ เรียกว่า ปียรูป และสาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในชิวหาวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ เรียกว่า ปียรูป และสาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในกายวิญญาณ กายวิญญาณ เรียกว่า ปียรูป และสาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในมโนวิญญาณ มโนวิญญาณ เรียกว่า ปียรูป และสาตรูป

แสดงผัสสะทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุสัมผัสสะ จักขุสัมผัสสะ เกิดด้วยธรรมทั้ง ๓ ประชุมกัน คือ จักขุปสาท รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๒) โสตสัมผัสสะเกิดมาด้วย โสตปสาท สัททารมณ์ และโสตวิญญาณ

(๓) ฆานสัมผัสสะเกิดมาด้วย ฆานปสาท คันธารมณ์ และฆานวิญญาณ

(๔) ชิวหาสัมผัสสะเกิดมาด้วย ชิวหาปสาท รสารมณ์ และชิวหาวิญญาณ

(๕) กายสัมผัสสะเกิดมาด้วยกายปสาท โผฏฐัพพารมณ์ และกายวิญญาณ

(๖) มโนสัมผัสสะเกิดมาด้วยภวังคจิต ธัมมารมณ์ มโนวิญญาณ

รวมธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ปียรูปและสาตรูปทั้งสิ้น

แสดงเวทนาทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในจักขุสัมผัสสชาเวทนา จักขุสัมผัสสชาเวทนาเกิดมาจากผัสสะที่เกิดมาโดยจักขุปสาท รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ เรียกว่า ปียรูป

สาตรูป เช่นเดียวกัน วิธีดับตัณหาและการประหาณนั้นทำนองเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้วในเรื่องทวารและอารมณ์นั้นทุกประการ

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโสตสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในฆานสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในกายสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในมโนสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

แสดงสัญญาทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปสัญญา รูปสัญญาคือความจำรูป เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททสัญญา สัททสัญญาคือความจำเสียง เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธสัญญา คันธสัญญาคือความจำกลิ่น เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสสัญญา รสสัญญาคือความจำรสต่าง ๆ เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพาสัญญา โผฏฐัพพาสัญญาคือความจำวัตถุที่ถูกต้อง เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมสัญญา ธัมมสัญญาคือความจำธัมมารมณ์ เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

แสดงเจตนาทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปสัญเจตนา รูปสัญเจตนา คือ เจตนาที่มีต่ออารมณ์คือรูป เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คือ เจตนาที่มีต่ออารมณ์คือเสียง เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธสัญเจตนา คันธสัญเจตนา คือ เจตนาที่มีต่ออารมณ์คือกลิ่น เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสสัญเจตนา รสสัญเจตนา คือ เจตนาที่มีต่ออารมณ์คือรส เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา คือ เจตนาที่มีต่ออารมณ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง โผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมสัญเจตนา ธัมมสัญเจตนา คือ เจตนาที่มีต่ออารมณ์คือธัมมารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

แสดงตัณหาทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปตัณหา รูปตัณหาคือความยินดีต่อรูป เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททตัณหา สัททตัณหาคือความยินดีต่อเสียง เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธตัณหา คันธตัณหาคือความยินดีต่อกลิ่น เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสตัณหา รสตัณหาคือความยินดีต่อรส เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพตัณหา โผฏฐัพพตัณหาคือความยินดีต่อโผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมตัณหา ธัมมตัณหาคือความยินดีต่อธัมมารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

แสดงวิตกทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปวิตก รูปวิตกคือความคิดนึกในรูปารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททวิตก สัททวิตกคือความคิดนึกในสัททารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธวิตก คันธวิตกคือความคิดนึกในคันธารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสวิตก รสวิตกคือความคิดนึกในรสารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพวิตก โผฏฐัพพวิตกคือความคิดนึกในโผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมวิตก ธัมมวิตกคือความคิดนึกในธัมมารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

แสดงวิจารทั้ง ๖ โดยนิโรธนัย

(๑) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรูปวิจาร รูปวิจาร คือ การพิจารณารูปารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๒) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในสัททวิจาร สัททวิจารคือการพิจารณาสัททารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๓) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในคันธวิจาร คันธวิจารคือการพิจารณาคันธารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๔) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในรสวิจาร รสวิจารคือการพิจารณารสารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๕) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในโผฏฐัพพวิจาร โผฏฐัพพวิจารคือการพิจารณาโผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า ปียรูป สาตรูป

(๖) อุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ในธัมมวิจาร ธัมมวิจารคือการพิจารณาธัมมารมณ์เรียกว่า ปิยรูป สาตรูป

แสดงการดับตัณหาใน ปิยรูป สาตรูป โดยวิธีประหาณ ๒ นัย

(๑) จักขุปสาทรูป รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัสสะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา รูปสัญญา รูปสัญเจตนา รูปตัณหา รูปวิตก รูปวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ ตัณหาเก่าหรือใหม่ก็ตามย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยนามธรรม ๑๐ ประการนี้ และเมื่อดับก็ดับไปเพราะธรรม ๑๐ ประการนี้โดยตทังคปหาน คือ ประหาณชั่วคราว และสมุจเฉทปหานคือประหาณโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ องค์นั้น

(๒) โสตปสาทรูป สัททารมณ์ โสตวิญญาณ โสตสัมผัสสะ โสตสัมผัสสชาเวทนา สัททสัญญา สัททสัญเจตนา สัททตัณหา สัททวิตก สัททวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ ๑๐ ประการนี้ และเมื่อตัณหาเก่าหรือใหม่ก็ตามเกิดขึ้นก็ดี ดับก็ดี ย่อมเกิดและดับในธรรม ๑๐ ประการนี้ โดยตทังคปหาน คือ ประหาณชั่วคราว และสมุจเฉทปหาน คือ ประหาณได้เด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ องค์นั้น

(๓) ฆานปสาทรูป คันธารมณ์ ฆานวิญญาณ ฆานสัมผัสสะ ฆานสัมผัสสชาเวทนา คันธสัญญา คันธสัญเจตนา คันธตัณหา คันธวิตก คันธวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ ๑๐ ประการนี้ และเมื่อตัณหาเก่าหรือใหม่ก็ตาม เกิดก็ดี ดับก็ดี ย่อมเกิดและดับในธรรม ๑๐ ประการนี้ โดยตทังคปหาน คือ ประหาณชั่วคราว และสมุจเฉทปหาน คือ ประหาณได้เด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ องค์นั้น

(๔) ชิวหาปสาทรูป รสารมณ์ ชิวหาวิญญาณ ชิวหาสัมผัสสะ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา รสสัญญา รสสัญเจตนา รสตัณหา รสวิตก รสวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ ๑๐ ประการนี้ และเมื่อตัณหาเก่าหรือใหม่ก็ตาม เกิดก็ดี ดับก็ดี ย่อมเกิดและดับในธรรม ๑๐ ประการนี้ โดยตทังคปหาน คือ ประหาณได้ชั่วคราว และสมุจเฉทปหาน คือ ประหาณได้เด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ องค์นั้น

(๕) กายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณ์ กายวิญญาณ กายสัมผัสสะ กายสัม ผัสสชาเวทนา โผฏฐัพพสัญญา โผฏฐัพพสัญเจตนา โผฏฐัพพตัณหา โผฏฐัพพวิตก โผฏฐัพพวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ ๑๐ ประการนี้ และเมื่อตัณหาเก่าหรือใหม่ก็ตาม เกิดก็ดี ดับก็ดี ย่อมเกิดและดับในธรรม ๑๐ ประการนี้ โดยตทังคปหาน คือ ประหาณชั่วคราว และสมุจเฉทปหาน คือ ประหาณได้เด็ดขาดด้วย โลกุตตรมรรคทั้ง ๔ องค์นั้น

(๖) มโนธาตุ ธัมมารมณ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัสสะ มโนสัมผัสสชาเวทนา ธัมมสัญญา ธัมมสัญเจตนา ธัมมตัณหา ธัมมวิตก ธัมมวิจาร รวมวัตถุและอารมณ์ ๑๐ ประการนี้ เมื่อตัณหาเก่าหรือใหม่ก็ตาม เกิดก็ดี ดับก็ดี ย่อมเกิดและดับใน ธรรม ๑๐ ประการนี้ โดยตทังคปหาน คือ ประหาณได้ชั่วคราว และสมุจเฉทปหาน คือ ประหาณได้เด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ องค์นั้น

ตามที่ได้อธิบายมาแล้วนี้ เพราะตัณหาซึ่งเป็นเหตุธรรมดับ ผลธรรมคือทุกข์ก็ต้องดับตามไปด้วย นี้แหละเรียกว่า **ทุกขนิโรธอริยสัจจ์**

หมายเหตุ:- ในนิโรธปัพพอุทเทสวารว่า ความดับ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ ซึ่งเป็นทุกข์ที่เป็นผลธรรมนั้น ความดับนั้น คือ พระนิพพาน และยังแสดงต่อไปในนิทเทสวารว่า ความดับตัณหาที่เกิดในทวารทั้ง ๖ อารมณ์ทั้ง๖ เป็นต้นนั้น ก็คือ พระนิพพาน อีกดังนี้ คำอธิบาย ๒ อย่างที่เห็นไม่ตรงกัน ตามนิทเทสวาระว่านั้น เป็นการแสดงความดับของทุกข์ ซึ่งเป็นผลธรรมแห่งอริยสัจจ์ และส่วนเทศนาอุทเทสนั้น หมายถึง ความดับของสมุทัย ซึ่งเป็นเหตุธรรมแห่งอริยสัจจ์เท่านั้น ความจริงแล้ว ความดับของเหตุธรรมกับผลธรรมนั้นเป็นอันเดียวกัน หมายความว่า ดับเหตุหรือผลก็ดี เป็นพระนิพพานได้เหมือนกัน

มัคคสัจจ์

ถามว่า ปฏิปทาที่นำผู้ปฏิบัติส่งถึงพระนิพพานนั้นคืออะไร ?

ตอบว่า ปฏิปทาที่นำผู้ปฏิบัติส่งถึงพระนิพพานนั้น ได้แก่ มรรคทั้ง ๘ ประการนั้นเอง คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ ๒. สัมมาสังกัปปะ ๓. สัมมาวาจา ๔.สัมมากัมมันตะ ๕.สัมมาอาชีวะ ๖. สัมมาวายามะ ๗. สัมมาสติ ๘. สัมมาสมาธิ

รวมอริยมรรคทั้ง ๘ ประการนี้แหละ เรียกว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์** เพราะเป็นปฏิปทาที่เป็นเหตุแห่งพระนิพพานธาตุโดยแน่นอนทีเดียว

สัมมาทิฏฐิ

ในที่นี้ ปัญญินทรีย์เจตสิก เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ มีลักษณะ ๔ ประการ คือ ๑. ปัญญาที่รู้ทุกขสัจจ์ ๒. ปัญญาที่รู้ทุกขสมุทยสัจจ์ ๓. ปัญญาที่รู้ทุกขนิโรธสัจจ์ ๔. ปัญญาที่รู้มัคคสัจจ์

ในสัจจะทั้ง ๔ ประการ ที่ได้แสดงมาแล้วเบื้องต้นนี้ ว่าโดยสังเขปมี ๒ อย่าง คือ ๑. วัฏฏสัจจะ ๒. วิวัฏฏสัจจะ

ทุกข์และสมุทัย เรียกว่า **วัฏฏสัจจะ** เพราะทุกขสัจจ์นั้น ได้แก่ รูปและนาม ที่เป็นไปในวัฏฏะ สมุทยสัจจ์นั้นเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลายทั่วไป ที่เป็นเหตุให้เป็นไปในวัฏฏะ

นิโรธและมรรคนั้น เรียกว่า **วิวัฏฏสัจจะ** เพราะสัจจะทั้ง ๒ นี้ทำให้ดับทุกข์และสมุทัย คือ ไม่ให้มีโอกาสที่จะเกิดต่อไปภายหน้าได้เลย เป็นสัจจะที่ตัดการเวียนว่ายในวัฏฏะ

เมื่อพระโยคาวจรจะทำการเพ่งภาวนานั้น ก่อนอื่นควรแสวงหาปฏิเวธญาณก่อน ปฏิเวธญาณ มี ๒ อย่างคือ ๑. โลกียปฏิเวธ ๒. โลกุตตรปฏิเวธ

โลกียปฏิเวธนั้น หมายความว่า มีความเข้าใจในทุกข์และสมุทัยตลอดถึงขันธ์ อายตนะ ธาตุ ว่าอะไรเป็นทุกข์ อะไรเป็นสมุทัย ทุกข์มีเท่าไร สมุทัยมีกี่อย่าง ส่วนนิโรธและมรรคก็เช่นเดียวกัน คือ ต้องเรียนรู้จากอาจารย์ว่าการที่จะแสวงหาพระนิพพานนั้นจะปฏิบัติอย่างไร ดังนี้เป็นต้น

ส่วนโลกุตตรปฏิเวธนั้น พร้อมกับที่อริยมรรคได้เกิดขึ้นในจิตใจของตนแล้ว ความรอบรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ก็ปรากฏขึ้นทันที แต่ความจริงแล้ว โลกียปฏิเวธนั้น เป็นเพียงการรู้นัยแห่งเทศนาเท่านั้น หาเป็นเอกันตะ(แน่นอน) เทศนาไม่ โลกุตตรปฏิเวธนั้นเป็นปฏิเวธแน่แท้

ในทีนี้ ว่าโดยย่อ ผู้แสวงหาโลกียปฏิเวธ ควรเรียนให้รู้พระปริยัติศาสนาให้ดีเสียก่อน เพราะการแสวงหาปฏิเวธญาณ ถ้าปราศจากปริยัติศาสนาเสียแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะรู้ได้ว่าอะไรเป็นทุกข์ จะประหาณสมุทัยได้อย่างไร จะบรรลุพระนิพพานอย่างไร และจะภาวนามรรคทั้ง ๘ ได้อย่างไร ดังนี้เป็นต้น

สัมมาสังกัปปะ

คำว่า "สัมมาสังกัปปะ" มีอธิบายว่า วิตกเจตสิกที่คิดชอบหรือคิดทางความดี ได้แก่ สัมมาสังกัปปะ ๓ ประการ คือ ๑. เนกขัมมสังกัปปะ ๒. อัพยาปาทสังกัปปะ ๓. อวิหิงสาสังกัปปะ

๑. เนกขัมมสังกัปปะ หมายความว่า วิตกที่จะออกจากกามคุณทั้ง ๕

๒. อัพยาปาทสังกัปปะ หมายความว่า วิตกที่จะพ้นจากโทสะ

๓. อวิหิงสาสังกัปปะ หมายความว่า วิตกที่จะพ้นจากการเบียดเบียน

เนกขัมมสังกัปปะ ตรงกันข้ามกับ กามวิตก สามารถประหาณโลภะได้

อัพยาปาทสังกัปปะ ตรงกันข้ามกับ พยาปาทวิตก สามารถประหาณโทสะ

อวิหิงสาสังกัปปะ ตรงกันข้ามกับ วิหิงสาวิตก สามารถประหาณโทสะได้เช่นเดียวกัน

การประหาณวิตกก็มี ๒ นัยเหมือนกัน คือ โลกียะและโลกุตตระ

(๑) นัยที่ ๑ คือ โลกียะนั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ พระโยคาวจรที่มีความประสงค์จะประหาณกามวิตกนั้น ควรพิจารณาด้วยภาวนาทั้ง ๒ ทุกขณะที่กามวิตกเกิดขึ้น คือ รู้ว่ากามวิตกเกิดขึ้นแล้ว หรือ เพ่งพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ทั้ง ๓ ดังนี้แหละ เรียกว่า ตามนัยที่ ๑ คือ โลกียะ

(๒) นัยที่ ๒ คือ โลกุตตระนั้น ได้แก่ การประหาณพร้อมกับการถึงอริยมรรค ท่านโยคาวจรมีความสามารถที่จะประหาณกามวิตกทั้งเก่าและใหม่ได้โดยอาศัยอำนาจแห่งอริยมรรค ๔ องค์นั้น

(๓) พระโยคาวจรที่มีความประสงค์จะประหาณพยาปาทวิตก ก็พึงปฏิบัติเช่นเดียวกันกับกามวิตกทุกอย่าง คือ มีทั้งโลกียะและโลกุตตระ การเพ่งการพิจารณาก็ทำนองเดียวกัน

(๔) พระโยคาวจรที่มีความประสงค์จะประหาณวิหิงสาวิตกก็เช่นเดียวกันทุกประการ

ว่าโดยย่อหรือวิธีการนั้น แสดงแต่ใจความสำคัญดังนี้ การประหาณอกุศลมี ๓ อย่างเหมือนกัน คือ **ตทังคปหาน** การประหาณได้ชั่วคราว **วิกขัมภนปหาน** การประหาณได้ด้วยอำนาจฌาน (นานกว่าตทังคปหาน) **สมุจเฉทปหาน** การประหาณได้เด็ดขาดด้วยอำนาจแห่งอริยมรรค

อาคมยุตติ นั้นคือ ท่านอัฏฐกถาจารย์กล่าวไว้ในวิสุทธิมัคคอัฏฐกถาว่า ในกัมมัฏฐาน ๔๐ องค์นั้น เว้นเสียซึ่งอาโลกกสิณและอากาศกสิณทั้ง ๒ แล้ว คงเหลือกัมมัฏฐาน ๓๘ องค์ กัมมัฏฐาน ๓๘ องค์นี้ เป็นกัมมัฏฐานที่ตรงกันข้ามกับกิเลสทั้งสิ้น หามีกัมมัฏฐานองค์ใดองค์หนึ่ง ที่ไม่ตรงกันข้ามกับกิเลสไม่ แต่ความจริงนั้น ปฐมฌานที่ได้จากการเจริญอสุภะทั้ง ๑๐ นั้นมีความสามารถที่จะประหาณกามวิตกได้โดยวิธีนัยที่ ๒ คือ วิกขัมภนปหาน จตุตถฌานที่ได้รับจากเมตตาภาวนา มีความสามารถที่จะประหาณพยาปาทวิตกได้ และส่วนวิหิงสาวิตกนั้น ประหาณได้ด้วยกรุณาของจตุตถฌาน เพราะฉะนั้น การประหาณวิตก มี ๓ นัย ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ จึงสรุปความได้ว่า **วิกขัมภนปหาน** ประหาณด้วยสมถภาวนา **ตทังคปหาน** ประหาณด้วยวิปัสสนาภาวนา **สมุจเฉทปหาน** ประหาณด้วยโลกุตตระ

สัมมาวาจา

คำว่า "**สัมมาวาจา**" อธิบายว่า การเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ คือ ๑. มุสาวาทา เวรมณี ๒. ปิสุณาย วาจาย เวรมณี ๓. ผรุสาย วาจาย เวรมณี ๔. สัมผัปปลาปา เวรมณี การเว้นจากทุจริต ๔ ประการเหล่านี้ เรียกว่า **วิรตี** วิรตีเหล่านี้เมื่อทำการประหาณที่เป็นโลกียะนั้น เว้นได้เป็นอย่าง ๆ หาเว้นได้โดยพร้อมเพรียงกันไม่ แต่ถ้าเป็นการประหาณโดยโลกุตตระแล้ว ก็สามารถประหาณได้โดยพร้อมกัน คือ เว้นได้ทั้ง ๔ ประการตามส่วนของมรรค

สัมมากัมมันตะ

คำว่า "**สัมมากัมมันตะ**" อธิบายว่า การเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ คือ ๑. ปาณาติปาตา เวรมณี ๒. อทินนาทานา เวรมณี ๓. กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี รวม ๓ ประการเหล่านี้ เรียกว่า วิรตี เหมือนกันกับสัมมาวาจาที่กล่าวมาแล้ว และวิธีการประหาณก็เป็นได้ทั้งโลกียะและโลกุตตระด้วยเช่นเดียวกัน

สัมมาอาชีวะ

คำว่า "**สัมมาอาชีวะ**" อธิบายว่า การเว้นจากอาชีพที่เนื่องด้วยกายทุจริตทั้ง ๓ และวจีทุจริตทั้ง ๔ รวมความว่า การเว้นทั้ง ๗ ประการนี้เรียกว่า วิรตี และวิรตีสัมมาอาชีวะนี้ก็มีการประหาณกิเลสเช่นเดียวกันกับสัมมาวาจา ทั้งโลกียะและโลกุตตระ

สัมมาวายามะ

คำว่า "**สัมมาวายามะ**" อธิบายว่า ความเพียรที่ชอบ คือ วิริยเจตสิกนั้นเอง ความเพียรในที่นี้ มี ๔ ประการ คือ

(๑) อนุปฺปนฺนานำ ปาปกานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อนุปฺปาทาย วายาโม ความพยายามเพื่อยังอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่ได้เกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้น ต้องมีความพอใจในการกระทำความเพียรเช่นนั้น จนถึงกับตั้งใจว่า เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังและเอ็นหุ้มกระดูกก็ตามที จะไม่ยอมละความเพียรนั้นเป็นอันขาด

(๒) อุปฺปนฺนานำ ปาปกานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ ปหานาย วายาโม ความพยายามเพื่อประหาณอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้วให้หมดไป ต้องมีความพอใจในการกระทำความเพียรเช่นนั้น จนถึงกับตั้งใจว่า เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังและเอ็นหุ้มกระดูกก็ตามที จะไม่ยอมละความเพียรนั้นเป็นอันขาด

(๓) อนุปฺปนฺนานำ กุสลานำ ธมฺมานำ อุปาทาย วายาโม ความพยายามเพื่อยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ต้องมีความพอใจในการกระทำความเพียรเช่นนั้น จนถึงกับตั้งใจว่า เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังและเอ็นหุ้มกระดูกก็ตามที จะไม่ยอมละความเพียรนั้นเป็นอันขาด

(๔) อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ภิยฺโยภาวาย วายาโม ความพยายามเพื่อรักษากุศลคือวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้สูญหายไป และพยายามเพื่อจะให้เจริญมากขึ้น ต้องมีความพอใจในการกระทำความเพียรเช่นนั้น จนถึงกับตั้งใจว่า เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังและเอ็นหุ้มกระดูกก็ตามที จะไม่ยอมละความเพียรนั้นเป็นอันขาด

ในพระบาลีว่า **ฉนฺทํ ชเนติ** นั้น มีฉันทะ ๔ ประการ คือ

๑. ตัณหาฉันทะ ความพอใจด้วยอำนาจแห่งตัณหา

๒. ทิฏฐิฉันทะ ความพอใจด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิ

๓. วิริยฉันทะ ความพอใจด้วยอำนาจแห่งความเพียร

๔. ธัมมฉันทะ ความพอใจด้วยอำนาจแห่งธรรม

ในที่นี้ มุ่งหมายเอาเฉพาะ **ธัมมฉันทะ** เท่านั้น เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยวิปัสสนา มรรค ผล นั่นแล

ในที่นี้ สัมมาวายามะ หรือว่าด้วยธัมมาธิษฐาน ก็ได้แก่ สัมมัปปธาน ๆ มี ๒ อย่าง คือ โลกียะและโลกุตตระ เช่นเดียวกันกับมรรคอื่น ๆ ที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้นนั้น

ในสัมมัปปธาน ๔ ประการนั้น ตามพระบาลีว่า **อนุปฺปนฺนานํ** นั้น มีวัตตปฏิปทาอีก ๔ ข้อ คือ

๑. สมุทาจารวัตร หมายความว่า วัตรที่ควรทำเป็นประจำ

๒. อสมุทาจารวัตร หมายความว่า วัตรที่ไม่ได้ทำเป็นประจำ

๓. อนนุภูตารัมมณะ หมายความว่า อารมณ์ที่ไม่เคยเสวย

๔. อนุภูตารัมมณะ หมายความว่า อารมณ์ที่เคยเสวย

อธิบายว่า วัตรที่ควรทำเป็นประจำ คือ การเรียนพระปริยัติ การรักษาธุดงค์ การพยายามอบรมสมาธิ การเพ่งพิจารณาด้วยวิปัสสนา ส่วนวัตรที่ไม่ได้ทำเป็นประจำ ได้แก่ การทำนวกรรมต่าง ๆ เป็นต้น เมื่อปฏิบัติวัตรเหล่านี้อยู่เสมอได้แล้ว กิเลสก็ไม่มีโอกาสที่จะแสดงฤทธิ์ แต่ถ้าผู้ที่ไม่บริบูรณ์ด้วยปฏิปทา

เหล่านี้แล้ว ก็เป็นช่องให้กิเลสทั้งหลายเข้าครอบงำได้ อารมณ์ที่ไม่เคยได้รับ คือ ในพระพุทธศาสนานี้พระภิกษุที่ได้รับอารมณ์ที่ไม่เคยเสวย และถ้าอารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ที่ประณีตสุขุมด้วยแล้ว กิเลสก็มีโอกาสที่จะเกิดได้อีก หรือบางทีพระภิกษุได้รับอารมณ์ที่เคยเสวยก็เช่นเดียวกัน

ตามพระบาลีว่า **อุปฺปนฺนานํ** นั้น อุปปันนธรรม มี ๔ อย่าง คือ

๑. วัตตมานุปปันนธรรม หมายความว่า ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วกำลังเป็นไปอยู่ ได้แก่ ในขณะปัจจุบันของสังขตธรรมที่ถึงพร้อมด้วย อุปปาทะ ฐิติ ภังคะทั้ง ๓ นั้นเรียกว่า **วัตตมานุปปันนธรรม**

๒. ภุตตวาวิคตุปปันนธรรม หมายความว่า ธรรมที่เกิดขึ้นเสวยอารมณ์แล้วก็ดับไป ได้แก่ กุศลอกุศลที่เสวยอารมณ์แล้วดับไปก็ดี หรือยังมีสังขตธรรมที่ถึงขณะทั้ง ๓ แล้วดับไปก็ดี เรียกว่า **ภุตตวาวิคตุปปันนธรรม**

๓. โอกาสกตุปปันนธรรม หมายความว่า ธรรมที่กระทำไว้แล้วได้โอกาสส่งผลให้เกิดขึ้น ได้แก่ กรรมอันใดอันหนึ่งที่กระทำมาแล้วแต่ชาติก่อน ๆ นั้น ทำให้ได้โอกาสที่จะเกิดผลนั้นขึ้น เรียกว่า **โอกาสกตุปปันนธรรม**

๔. ภูมิลัทธุปปันนธรรม หมายความว่า ธรรมที่สามารถเกิดขึ้นและเป็นไปได้ในภูมิทั้ง ๓ ได้แก่ อกุศลธรรมที่ยังไม่ได้ประหาณด้วยอริยมรรคทั้ง ๔ ซึ่งเป็นไปในภูมิทั้ง ๓ นั้น เรียกว่า **ภูมิลัทธุปปันนธรรม**

ในที่นี้ตามข้อ ๔ **ภูมิลัทธุปปันนธรรม**นั้น ควรรู้ภูมิและภูมิลัทธิอีก คือ

คำว่า **ภูมิ** นั้น ได้แก่ ขันธ์ทั้ง ๕ ที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ

คำว่า **ภูมิลัทธิ** นั้น ได้แก่ ส่วนของกิเลสใหม่ ๆ ที่ได้บังเกิดขึ้นในขันธ์ทั้ง ๕ แต่ว่าหาเป็นขันธ์ภายนอกไม่ หมายความว่า อาศัยอารมณ์ซึ่งเป็นขันธ์ภายนอกแล้ว แม้จะเป็นขันธ์ของพระอรหันต์ทั้งหลายก็ตาม กิเลสเก่าและกิเลสใหม่ของปุถุชนทั้งหลายก็ย่อมยึดถือเป็นอารมณ์เกิดขึ้นได้ ตัวอย่างดุจดังกิเลสของโสเรยยมานพลูกเศรษฐีที่ได้เห็นขันธ์ของท่านพระมหากัจจายนะ และกิเลสของนายนันทะที่ได้เห็นขันธ์ ๕ ของนางอุบลวรรณาภิกษุณี เป็นต้น เพราะฉะนั้น กิเลส

ของผู้อื่นที่เกิดขึ้นเพราะได้เห็นขันธ์ของตนนั้นหาเป็นภูมิลัทธิไม่ เพราะตนไม่สามารถที่จะประหาณกิเลสของผู้อื่นได้

อนึ่ง ในชาติใดชาติหนึ่งยังมีขันธ์ ๕ ที่ไม่ได้กำจัดด้วยวิปัสสนา ปรากฏขึ้นและตั้งแต่ชาตินั้นกิเลสที่เป็นรากเหง้าของวัฏฏสงสารก็ย่อมเกิดขึ้นในขันธสันดานของบุคคลนั้นได้ตลอดกาล กิเลสเหล่านี้นั่นแหละเป็นภูมิลัทธิของตนได้ เพราะยังไม่ได้ประหาณด้วยอริยมรรคเลย ส่วนวัตถุกิเลสนั้น ได้แก่ ขันธกิเลสที่เกิดขึ้นภายในของบุคคลนั้น กิเลสขันธ์นั่นแหละเป็นวัตถุของกิเลสของผู้นั้น หาใช่ขันธ์ของผู้อื่นมาเป็นวัตถุของกิเลสของบุคคลนั้นไม่

ส่วนอดีตก็เช่นเดียวกัน คือ ขันธ์ทั้ง ๕ ของอดีตนั่นเอง เป็นวัตถุที่กิเลสอดีตอาศัยเกิด และอนาคต ปัจจุบัน ก็ทำนองเดียวกัน ดังนี้แหละ กามาวจรขันธ์ทั้ง ๕ เป็นวัตถุแห่งกามกิเลส และรูปาวจรขันธ์ทั้ง ๕ อรูปาวจรขันธ์ทั้ง ๔ ก็เป็นวัตถุแห่งรูปกิเลสและอรูปกิเลส หมายความว่า วัตถุของชาติใดก็เป็นที่เกิดกิเลสของชาตินั้น ส่วนขันธ์ทั้ง ๕ ของพระอริยบุคคล ๘ นั้นหานับเป็นภูมิลัทธิไม่ เพราะพระอริยทั้งหลายไม่มีกิเลสที่จะให้ประหาณ หรือประหาณกิเลสหมดสิ้นแล้ว เพราะฉะนั้น คำว่า **ภูมิลัทธิ** นับด้วยขันธ์ทั้ง ๕ ของปุถุชนและกิเลสที่จะเกิดตามชาติของปุถุชนได้ เมื่อผู้ใดเบื่อหน่ายต่อขันธ์ทั้ง ๕ และกิเลสแล้ว ควรปฏิบัติตามอริยมรรคทั้ง ๔ โดยให้เหมือนกับคนที่จะตัดต้นไม้ และขันธ์ของพระโยคาวจรก็ดุจดังเพลิงที่ไม่มีเชื้อเพลิง คือ ต้องดับขันธ์ไปในที่สุดเพราะหมดเชื้อ*

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อุปปันนะ** นั้น มี ๔ คือ

๑. **สมุทาจารุปปันนะ** ได้แก่ กิเลสที่กำลังเกิดในขณะปัจจุบันได้

๒. **อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ** ได้แก่ กิเลสที่รับอารมณ์ปัจจุบันได้

---

* ข้อความเรื่อง **ภูมิลัทธิ** นี้ อ่านแล้วดูจะสับสนสักหน่อย ไม่ทราบว่า บูรพาจารย์ท่านมีความประสงค์จะอธิบายไปในแนวไหน หรือเน้นหนักไปในบุคคลใด หรือว่า มีข้อความตกหล่นไปอย่างไรก็มิอาจทราบได้ จึงยากที่จะเรียบเรียงให้เข้าใจโดยง่ายได้ เพราะเกรงว่า จะผิดวัตถุประสงค์ของบูรพาจารย์ท่าน จึงขอให้นักศึกษาและผู้อ่านโปรดพิจารณาให้กระจ่างแจ้งโดยอรรถและพยัญชนะด้วยตนเองเถิด.

๓. อวิกขัมภิตุปปันนะ ได้แก่ กิเลสที่ยังไม่ได้ประหาณด้วยวิกขัมภนปหาน

๔. อสมุคฆาฏิตุปปันนะ ได้แก่ กิเลสที่ยังไม่ได้ประหาณด้วยสมุจเฉทปหาน

อุปปันนะ ข้อ ๒,๓,๔ นั้นนับเข้าในภูมิลัทธิได้ ส่วนการประหาณด้วยโลกียมรรคและโลกุตตรมรรคนั้น ดังนี้

อนุปปันนะ ๔ อย่าง คือ ๑. วัตตมานุปปันนะ ๒. ภุตตวาวิคตุปปันนะ ๓. โอกาสกตุปปันนะ ๔. สมุทาจารุปปันนะ รวม ๔ อย่างนี้ประหาณด้วยโลกียมรรคไม่ได้ ส่วนอุปปันนะ ๔ อย่าง คือ ๑. ภูมิลัทธุปปันนะ ๒. อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ ๓. อวิกขัมภิตุปปันนะ ๔. อสมุคฆาฏิตุปปันนะทั้ง ๔ นี้ประหาณด้วยโลกียมรรคและโลกุตตรมรรคทั้ง ๒ ได้ ไขความว่า การประหาณกิเลสนั้นมี ๒ อย่าง คือ ประหาณด้วยวิกขัมภนปหานและสมุจเฉทปหาน แต่ว่า กิเลสที่ควรประหาณนั้น จะว่าเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันไม่ได้ เพราะธรรมดากิเลสของอดีตนั้นล่วงไปแล้วก่อนประหาณด้วยอริยมรรค และกิเลสของอนาคตก็ยังมาไม่ถึงในขณะที่กิเลสปรากฏ และส่วนปัจจุบันก็เช่นเดียวกัน คือ จะมีคำถามได้ว่า ผู้ที่มีราคะ จะประหาณราคะของปัจจุบันได้หรือ ผู้ที่มีโทสะ โมหะ อุทธัจจะ มานะ วิจิกิจฉานั้นจะประหาณโทสะ โมหะ อุทธัจจะ มานะ วิจิกิจฉาของปัจจุบันได้หรือ ดังนี้เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ การประหาณกิเลสอาจไม่มีหรือ ? การบรรลุถึงพระนิพพานอาจไม่มีได้หรือ ? ความจริงแล้ว หาเป็นเช่นนั้นไม่ คือ รับรองได้ว่าการประหาณกิเลสและการที่ได้บรรลุพระนิพพานนั้นมีจริง แต่ว่า กิเลสที่ได้ประหาณนั้น หามีอดีต อนาคต และปัจจุบันไม่ ความจริงนั้น พระอริยมรรคประหาณกิเลสที่ควรประหาณได้เท่านั้น หมายความว่า อริยมรรคมีความสามารถที่จะประหาณกิเลสทั้งปวงได้ เมื่อขณะที่กิเลสเกิดขึ้นพร้อมกับอุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ นั้น การที่อริยมรรคหลุดพ้นจากกิเลสนั้น คือ อริยมรรคหลุดจากอุปาทานักขันธ์ทั้ง ๕ ได้ ถ้าว่าด้วยความสามารถนั้น พระโสดาบันมีความสามารถหลุดพ้นจากอบายทั้ง ๔ ได้ พระสกทาคามีมีความสามารถหลุดพ้นจากส่วนหนึ่งของกาม

สุคติภูมิ พระอนาคามีมีความสามารถหลุดพ้นจากกามสุคติได้ พระอรหันต์มีความสามารถหลุดพ้นจากภพทั้ง ๓ ได้

พระบาลีว่า **อนุปฺปนฺนานำ กุสลานำ** นั้นหมายความว่า ให้เกิดกุศลของวิปัสสนาและมรรคที่ยังไม่ได้เกิด **อุปฺปนฺนานำ กุสลานำ ธมฺมานำ** นั้น หมายความว่าเพื่อจะให้เจริญขึ้นอยู่ในวิปัสสนากุศลที่ได้เกิดขึ้นแล้วจนถึงพระอริยมรรค

ในที่นี้คำว่า **อนุปฺปนฺนานำ** และ **อุปฺปนฺนานำ** นั้นคืออย่างนี้

๑. กุศลที่ไม่เคยปรากฏในวัฏฏสงสารนั้น เรียกว่า **อนุปฺปนฺน**

๒. กุศลของวิปัสสนาภาวนาที่ได้เกิดมาแล้วนั้น เรียกว่า **อุปฺปนฺน**

เปรียบเหมือนบุรุษที่ได้ไปถึงสถานที่ที่ไม่เคยไปและได้เสวยอารมณ์ที่ไม่เคยเสวย ฉันนั้น อุปมานี้เทียบกับอนุปปันนกุศลที่ไม่เคยปรากฏ และอุปปันนกุศลที่ปรากฏขึ้นแล้วได้ตามลำดับ การที่เพ่งพิจารณาด้วยโลกียและโลกุตตรสัมมัปปธานนั้น ก็ทำนองเดียวกันกับสัมมาทิฏฐิ สัมมากัมมันตะ เป็นต้น ที่ได้กล่าวมาแล้วในปัพพะก่อน ๆ

สัมมาสติ

คำว่า "**สัมมาสติ**" นั้น อธิบายว่า สติเจตสิกที่แสดงมาแล้วในกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา นั่นเอง (สติเป็นตัวธัมมานุปัสสนา) สติเจตสิกนี้เมื่อก่อนขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้นนั้น บางทีพิจารณารูป บางทีพิจารณาเวทนา บางทีพิจารณาสัญญา บางทีพิจารณาสังขาร บางทีพิจารณาวิญญาณ คือคราวละอย่าง ๆ เท่านั้น แต่เมื่อโลกุตตรมรรคเกิดขึ้นแล้ว สติเจตสิกนั้นก็มีความสามารถที่จะระลึกรู้ในพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ และองค์มรรคทั้ง ๘ ก็เกิดขึ้นได้พร้อมกัน เรียกว่า **มัคคสมังคี** ทีเดียว

สัมมาสมาธิ

คำว่า "**สัมมาสมาธิ**" อธิบายว่า เป็นเอกัคคตาเจตสิกนั่นเอง บางทีเรียกว่าฌาน ฌานมี ๔ ประการ คือ ๑. ปฐมฌาน ๒. ทุติยฌาน ๓. ตติยฌาน ๔. จตุตถ

ฌาน ฌาน ๔ ประการเหล่านี้ ที่เป็นโลกียะก็ดี โลกุตตระก็ดี ปรากฏมาโดยต่าง ๆ กัน คือ ส่วนที่เป็นโลกียะนั้น อาศัยโดยสมาบัติ และส่วนที่เป็นโลกุตตระอาศัยอริยมรรค อริยผล ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) ของพระอริยะบางท่านเหมือนปฐมฌาน ทุติยมรรค (สกทาคามิมรรค) ตติยมรรค (อนาคามิมรรค) จตุตถมรรค (อรหัตตมรรค) ก็เหมือนปฐมฌานก็มี หรือบางทีเหมือนทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานก็มี และบางท่านมรรคทั้ง ๔ ประการก็เหมือนฌาน ๔ ประการเท่ากันดังนี้เป็นต้น ในที่นี้ มัคคจิตของพระอริยบุคคลบางคนที่เพ่งวิปัสสนา ภายหลังที่ถึงปฐมฌานนั้น มรรคนั้นก็ประกอบด้วยองค์เหมือนกับปฐมฌาน และพร้อมด้วยมัคคังคะทั้ง ๘ โพชฌงค์ทั้งหมดก็เต็มบริบูรณ์เลย

ผู้ที่ได้มรรคภายหลังทุติยฌานก็เช่นเดียวกัน คือ เหมือนทุติยฌาน ส่วนมัคคังคะทั้ง ๘ นั้น ได้ ๗ องค์ เว้นสัมมาสังกัปปะ ส่วนอริยบุคคลที่ได้ภายหลังตติยฌาน ก็เหมือนตติยฌาน แต่ว่ามรรคนั้นได้เว้นวิตก คงเหลือมัคคังคะ ๗ เหมือนทุติยฌานมรรค และโพชฌงค์คงเหลือ ๖ เท่านั้น เพราะเว้นปีติสัมโพชฌังค์ และจตุตถฌานนั้นก็ทำนองเดียวกันไปตลอดถึง เนวสัญญานาสัญญายตนฌานเลย

ตามพระบาลีว่า **อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมาสมาธิ** นั้น พระพุทธองค์ทรงเทศนาด้วยโลกียและโลกุตตรสัมมาสมาธิ ซึ่งเป็นไปเช่นเดียวกันกับมรรคอื่นๆ แต่อารมณ์ต่างกัน คือ ในโลกียะนั้น

๑. สัมมาทิฏฐิ มีความรู้สังขตปรมัตถธรรมที่แท้จริง
๒. สัมมาสังกัปปะ ดำริในปรมัตถอารมณ์ที่ถูกต้อง
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ } ได้แก่ อารมณ์ของสมถะและวิปัสสนา
๕. สัมมาสมาธิ
๖. สัมมาวาจา
๗. สัมมากัมมันตะ } ได้แก่ อารมณ์ที่เว้นจากทุจริต ๗ ประการ
๘. สัมมาอาชีวะ

ในโลกุตตระนั้นดังนี้ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ปัญญาที่ประหาณอวิชชาโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๒. สัมมาสังกัปปะ ได้แก่ วิตก ที่ประหาณมิจฉาวิตกโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๓. สัมมาวาจา ได้แก่ สัมมาวาจาที่ประหาณมิจฉาวาจา โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๔. สัมมากัมมันตะ ได้แก่ สัมมากัมมันตะที่ประหาณมิจฉากัมมันตะโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๕. สัมมาอาชีวะ ได้แก่ สัมมาอาชีพที่ประหาณมิจฉาอาชีวะโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๖. สัมมาวายามะ ได้แก่ วิริยะที่ประหาณมิจฉาวายามะโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๗. สัมมาสติ ได้แก่ สติที่ประหาณมิจฉาสติโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๘. สัมมาสมาธิ ได้แก่ เอกัคคตาที่ประหาณมิจฉาสมาธิโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

ดังนี้แหละพระโยคาวจรควรรู้โลกียและโลกุตตรสมาธิทั้ง ๒ นี้ มรรคทั้ง ๘ เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะนั้น เป็นวิชชา[๑] ยังเหลือ ๖ ประการนั้นเป็นจรณะ ฉะนั้น อริยมรรคทั้ง ๘ เรียกได้อีกว่า วิชชาและจรณะ อนึ่ง สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะเป็นวิปัสสนา ที่เหลือนั้นเป็นสมถะ

---

๑ **วิชชา** หมายถึง ความรู้พิเศษ ๘ ประการ คือ ๑. **วิปัสสนาญาณ** ญาณอันนับเข้าในวิปัสสนา. ๒. **มโนมยิทธิญาณ** ฤทธิ์ทางใจ. ๓. **อิทธิวิธิญาณ** แสดงฤทธิ์ได้. ๔. **ทิพพโสตญาณ** หูทิพย์. ๕. **เจโตปริยญาณ** รู้จักกำหนดใจผู้อื่น. ๖. **ปุพเพนิวาสานุสสติ** ระลึกชาติได้. ๗. **ทิพพจักขุญาณ** ตาทิพย์. ๘. **อาสวักขยญาณ** รู้จักทำอาสวะให้สิ้น.

ฉะนั้น อริยมรรคทั้ง ๘ จึงเรียกว่า สมถะและวิปัสสนาได้ อนึ่ง สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ จัดเป็นปัญญาขันธ์ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเป็นสีลขันธ์ และสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเป็นสมาธิขันธ์ หรือ อธิศีล อธิจิต และอธิปัญญาก็ได้

ในที่สุดนี้ จะกล่าวอวสานคาถาต่อไปว่า ในพระพุทธศาสนานี้ อริยสาวกที่บริบูรณ์ด้วยอริยมรรคนั้น มีความสามารถที่จะบรรลุถึงพระนิพพานธาตุได้ ดุจดังคนเดินทางที่อาศัยจักษุและเท้าที่มีอนามัยดีโดยอาศัยข้อปฏิบัติที่ถูก คือ บริบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ ย่อมประหาณกามสุขัลลิกานุโยคด้วยวิปัสสนาภาวนา และประหาณอัตตกิลมถานุโยคด้วยสมถภาวนา แล้วรีบเดินทางสายกลาง คือ มัชฌิมาปฏิปทา ทำลายกองโลภะ โทสะ โมหะ ทั้ง ๓ ด้วยศีล สมาธิ ปัญญาได้โดยง่าย

ในที่นี้ สติเจตสิกที่ระลึกรู้ในอริยสัจจ์ ๔ ประการเรียกว่า **ทุกขสัจจ์** ตัณหาเก่าในภพก่อน ๆ ที่ทำให้ทุกข์เกิดนั้น เรียกว่า **สมุทยสัจจ์** การดับทุกข์และสมุทัยทั้ง ๒ นั้นเรียกว่า **นิโรธสัจจ์** อริยมรรคทั้ง ๘ ประการที่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงพระนิพพานธาตุนั้น เรียกว่า **มัคคสัจจ์** รวม ๔ ประการที่แสดงมาแล้วนี้ เรียกว่า **อริยสัจจ์ ๔** เพราะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงพระนิพพานโดยดับทุกข์ทั้งปวง คือ การดับเบญจขันธ์ทั้ง ๕ ดังนี้แหละ ท่านผู้อ่านทั้งหลาย ขอจงมีแต่เจตนาสัทธาอันดีงาม ที่แน่ใจว่า พระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งเต็มไปด้วยอาทิกัลยาณะ คือ ไพเราะในเบื้องต้น มัชเฌกัลยาณะ ไพเราะในท่ามกลาง และปริโยสาน

จรณะ หมายถึง ความประพฤติที่ดี มี ๑๕ ประการ คือ ๑. **สีลสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยศีล. ๒. **อินทริยสังวร** สำรวมอินทรีย์. ๓. **โภชเน มัตตัญญุตา** รู้ความพอดีในการกินอาหาร. ๔. **ชาคริยานุโยค** ประกอบความเพียรของผู้ตื่นอยู่. ๕. **สัทธา** ความเชื่อ. ๖. **หิริ** ความละอายแก่ใจ. ๗. **โอตตัปปะ** ความเกรงกลัวผิด. ๘. **พาหุสัจจ์** ความเป็นผู้ได้ฟังมาก คือได้รับศึกษา ๙. **วิริยะ** ความเพียร. ๑๐. **สติ** ความระลึกได้. ๑๑. **ปัญญา** ความรอบรู้. ๑๒. **ปฐมฌาน** ฌานที่หนึ่ง. ๑๓. **ทุติยฌาน** ฌานที่สอง. ๑๔. **ตติยฌาน** ฌานที่สาม. ๑๕. **จตุตถฌาน** ฌานที่สี่.

กัลยาณะ ไพเราะในที่สุดนั้น ย่อมบรรลุถึงโลกุตตรภูมิที่ไม่มีความแตกดับ และจงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการตลอดอายุปริจเฉทกาลเถิด

สัมมัปปธาน ๔

บัดนี้จักแสดงสัมมัปปธานทั้ง ๔ ประการต่อไป พร้อมกับคำอธิบายคำว่า สัมมัปปธาน ตามวิคคหะว่าดังนี้ “**ภุสํ ทหติ วหตีติ = ปธานํ, สมฺมาเทว ปธานํ = สมฺมปฺปธานํ** มีอัตถาธิบายว่า **ภุสํ** โดยแรงกล้า **ทหติ วหติ** ได้กระทำความพยายาม **อิติ** เพราะฉะนั้น **ปธานํ** ชื่อว่า ปธาน **สมฺมาเทว** โดยดี **ปธานํ** ได้กระทำความพยายามแล้ว **สมฺมปฺปธานํ** มีนามว่า สัมมัปปธาน ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ปราศจากปมาทธรรม หรือบางทีก็เรียกว่า **อาตาปวิริยะ** หมายความว่า วิริยะที่มีความพยายามอย่างแรงกล้า และเป็นชื่อของวิริยะที่บริบูรณ์ด้วยองค์ ๔ ประการ

องค์ทั้ง ๔ ประการนั้น คือ

๑. ต้องมีความเพียรอย่างไม่ท้อถอยคือยอมให้เหลือแต่หนัง

๒. ต้องมีความเพียรอย่างไม่ท้อถอยคือยอมให้เหลือแต่เอ็น

๓. ต้องมีความเพียรอย่างไม่ท้อถอยคือยอมให้เหลือแต่กระดูก

๔. ต้องมีความเพียรอย่างไม่ท้อถอยคือยอมให้เหลือแต่เนื้อและเลือดแห้ง

ซึ่งเป็นการกระทำความเพียรที่ยอมสละชีวิต คือ หากไม่สำเร็จแล้วก็จะยอมตาย หมายความว่า ไม่มีความย่อท้อถอยหลังเลย ถ้าหากว่า ผู้ใดมีความพยายามตามเทศนาของพระพุทธองค์ดังนี้แล้ว หากว่าไม่สำเร็จ ฌาน มรรค ผล ก็เรียกได้ว่า ผู้นั้นเป็นผู้ไม่มีอุปนิสัย หรือไม่ได้มีบุญวาสนาติดมาแต่ภพก่อน หรือเรียกว่า ทวิเหตุกปฏิสนธิ หรือขัดข้องด้วยอันตรายใด ๆ ก็ว่าได้ ตามความสงสัยของตน สมัยนี้หามีผู้ใดผู้หนึ่งที่มีความเพียรดังที่ได้กล่าวมาแล้วไม่ คนโดยมากมีแต่พูดว่า ทำไม่ได้ ไม่มีเวลาจะทำ หรือบ้างก็ว่า ไม่ใช่สมัยพระอรหันต์ หรือไม่มีบุญบารมี ดังนี้เป็นต้น บุคคลเหล่านี้หาเป็นบุคคลที่รู้สัมมัปปธานดังกล่าวมาแล้วไม่ เพราะสัมมัปปธานที่บริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๔ ประการนี้ ในจำนวน ๑,๐๐๐ คน

ที่มีความพยายามนั้น คงจะสำเร็จได้ ๕๐๐ คน หรือ ๑๐๐ คน หรืออย่างน้อยที่สุด ก็ ๒๐ คน ๑๐ คนเป็นแน่ เพราะฉะนั้น ผู้ที่แสวงหาอริยมรรค อริยผลนั้น ควรพยายามให้ถึงวันสุดท้าย โดยใจเป็นปหิตัตตะ คือ เป็นใจที่ไม่นึกถอยหลังจากวิริยะที่ตนกระทำมาแล้ว

สมัยนี้คนโดยมากไม่อยากกระทำความพยายามตามแบบทำนองที่ถูกต้อง และบ้างก็มีเจตนาที่จะทำ แต่ขาดความรู้พระปริยัติศาสนา บ้างก็มีความรู้ แต่ไม่สามารถที่กระทำได้ เพราะหลงปลิโพธต่าง ๆ หามีโอกาสไม่ และว่ามันยังไม่ถึงเวลา เดี๋ยวนี้เขาไม่รู้ได้ว่าจะสำเร็จหรือไม่ ? เพราะฉะนั้น จะทำก็คงเปล่าประโยชน์ ดังนี้เป็นต้น หมายความว่า ต้องรอเวลาที่แก่กล้าก่อน ดังนี้ พวกเหล่านี้แทนที่จะรอเวลา จะกระทำความเพียรตามสัมมัปปธานเสียไม่ได้หรือ ? เพราะการที่รอเวลานั้นไม่รู้ได้ว่า เวลาใด ชาติใดจะสำเร็จได้ ในระหว่างนั้นน่ากลัวการที่จะต้องตกอบายทั้ง ๔ ยิ่งนัก เพราะถ้าตกหลุมนรกแล้วอาจต้องทรมานอยู่ตั้งแสนปีหรือล้านปีก็ได้ แต่การที่ปฏิบัติสัมมัปปธานเพียง ๓๐ ปีนั้น เมื่อเทียบกับแสนปีหรือล้านปีในนรกแล้ว เท่ากับ ๓ ชั่วโมงเท่านั้นเอง

อนึ่ง สำหรับผู้ที่ปฏิบัติสัมมัปปธานนั้น บางทีมีบุญบารมีมาแต่ภพก่อนแล้ว อาจบรรลุถึงอริยมรรค อริยผลได้ง่าย ส่วนผู้รอเวลานั้นหามีผู้ใดผู้หนึ่งรู้ได้ไม่ว่า อาจจะตกนรกเมื่อใด แต่ความจริงนั้น ถ้าหากว่า ผู้ปฏิบัติไม่ได้บรรลุในชาตินี้ ก็ยังมีผลที่จะป้องกันอบายทั้ง ๔ และเป็นบุญที่ได้เสวยสุขไปตลอดถึงพระนิพพาน คือ เป็นอุปนิสัยที่จะได้พบพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งได้ เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้แสดงให้รู้ว่า การที่ไม่ได้บรรลุอริยมรรค อริยผลในชาติปัจจุบันนี้นั้น บางทีก็เพราะขาดวิริยะ หมายความว่า แม้ผู้ที่จะบรรลุชาตินี้ก็ตาม เมื่อขาดสัมมัปปธานที่กล่าวมาแล้วเบื้องต้นนั้นจะไม่ได้บรรลุพระนิพพานเลย เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงปฏิบัติตามสัมมัปปธาน คือ ความพยายามที่แรงกล้าต่อพระพุทธศาสนาต่อไปจนถึงวันสุดท้ายและจงมีสติปัญญาเถิด

ในที่นี้คำว่า สัมมัปปธาน มี ๔ ประการ คือ

๑. อุปฺปนฺนานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ ปหานาย วายาโม ความพยายามเพื่อประหาณอกุศลที่ได้เกิดขึ้นแล้วในสันดานของตน

๒. อนุปฺปนฺนานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อนุปฺปาทาย วายาโม ความพยายามเพื่อไม่ให้อกุศลที่ยังไม่ได้เกิดในสันดานของตนนั้นเกิดขึ้นอีกต่อไป ตลอดจนถึงภพข้างหน้า

๓. อนุปฺปนฺนานำ กุสลานำ ธมฺมานำ อุปฺปาทาย วายาโม ความพยายามเพื่อจะให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้บังเกิดขึ้นในสันดานของตน

๔. อุปฺปนฺนานำ กุสลานำ ธมฺมานำ ภิยฺโยภาวาย วายาโม ความพยายามเพื่อให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วตั้งมั่นอยู่มิให้สูญหายไปและให้เจริญยิ่งขึ้น

ไขความว่า ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในวัฏฏสงสารนั้น มีอกุศล ๒ อย่างคือ ๑. อุปปันนอกุศล ๒. อนุปปันนอกุศล

คำว่า **อุปปันนอกุศล** นั้น เป็นอกุศลของอดีตและปัจจุบัน คือ อกุศลทั้งหลาย หรือทุจริตทั้งหลายที่เคยกระทำมาแล้ว ตั้งแต่อนมตัคควัฏฏสงสาร (หมายความว่า ในสังสารวัฏฏ์ที่หาเบื้องต้นและที่สุดมิได้) นั่นเอง ในที่นี้ อกุศลบางอย่างของบุคคลบางคนที่ให้ผลแล้วก็มี อกุศลที่ยังไม่ให้ผล เพราะยังไม่มีโอกาสก็มี แต่รอคอยโอกาสอยู่เสมอไม่ได้ขาด ในหมู่มนุษย์เทวดาและพรหมทั้งหลายที่มีสักกายทิฏฐินั้น ยังมีหนี้เก่าที่จะต้องตกอบายทั้ง ๔ มารออยู่โดยไม่มีปริมาณได้ นี้แหละเรียกว่า อุปปันนอกุศล อกุศลที่ได้กระทำมาแล้วนี้ หามีอันใดอันหนึ่งที่จะอันตรธานสูญหายไปแม้แต่อันเดียวไม่ แต่ถ้าในชาติใดมีความสามารถประหาณสักกายทิฏฐิได้ด้วยสัมมัปปธานทั้ง ๔ แล้ว ชาตินั้นแลอกุศลทั้งหลายเหล่านี้ก็ย่อมอันตรธานสูญหายไปสิ้น

คำว่า **อนุปปันนอกุศล** นั้น เป็นอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่ได้กระทำในอนาคต คือ สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งตั้งแต่ชาตินี้เป็นต้นไป ตราบใดที่ยังไม่บรรลุถึงพระนิพพาน ตราบนั้น อกุศลที่จะได้ทำต่อไปก็ยังมีอยู่อีกโดยประมาณไม่ได้ อกุศลเหล่านี้เกิด

มาจากสักกายทิฏฐิทั้งสิ้น หมายความว่า สักกายทิฏฐิดับสูญเมื่อใด อกุศลเหล่านี้ก็จะอันตรธานสูญหายไปเมื่อนั้น ตั้งแต่นั้นต่อไป วัฏฏสงสารนั้นหามีอกุศลอันใดอันหนึ่งที่จะมีฤทธิ์ไม่ นี่แหละเรียกว่า อนุปปันนอกุศล อธิบายว่า ในวัฏฏสงสารนั้น ผู้ครองเอกราช ประเทศราชตลอดถึงจอมจักรพรรดิ หรือพระอินทร์ ท้าวมหาพรหมก็ตาม ตราบใดที่ยังอยู่ใต้อำนาจแห่งสักกายทิฏฐินี้แล้ว ตราบนั้น ย่อมเป็นผู้ที่อยู่ใต้อำนาจแห่งอุปปันนอกุศลและอนุปปันนอกุศลทั้ง ๒ คือ เป็นผู้ที่ถูกไฟนรกไหม้อยู่ด้วย หรือเป็นนักโทษที่อยู่ในเรือนจำ หรือเป็นผู้ที่ถูกจมอยู่ในมหาสมุทรก็ว่าได้ การที่มีความปรารถนาพบพระพุทธศาสนานั้นเพราะว่าต้องการให้พ้นจากอกุศลทั้ง ๒ ที่ได้กล่าวมาแล้ว และเพื่อให้เป็นอุปนิสัยต่อไปชาติหน้าตลอดจนถึงเข้าสู่พระนิพพาน เพราะฉะนั้น สมัยนี้พวกเราได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนาก็ควรพยายามให้พ้นจากอกุศลทั้งเก่าและใหม่ หมายความว่า ควรฆ่าสักกายทิฏฐิเสีย ดุจดังนางวิสาขาและอนาถปิณฑิกเศรษฐี ที่ฆ่าสักกายทิฏฐิได้แล้ว จักเสวยความสุขในสวรรค์และขึ้นไปตลอดถึงพระนิพพาน และยังมีพระอริยะอีกนับเป็นแสน ๆ ที่เป็นเช่นเดียวกัน บุคคลจำพวกนี้ต้องนับว่า เป็นผู้ที่ได้ถึงสอุปาทิเสสนิพพานแล้ว เพราะพระอริยะเหล่านี้หาเป็นพวกโลกียะไม่ และถือว่าเป็นคณะของพระอริยเจ้าได้นั่นเอง เท่าที่แสดงมาแล้วนี้เป็นคำอธิบาย อุปปันนะและอนุปปันนะในอกุศลเท่านั้น ส่วนกุศลก็ยังมีอุปปันนะและอนุปปันนะเช่นเดียวกัน ฉะนั้น จักอธิบายกุศลทั้ง ๒ พร้อมกับศาสนาทั้ง ๓ และวิสุทธิ ๗ ประการดังต่อไปนี้

ยังมีคำโบราณที่เล่าลือกันมาว่า วัฏฏสงสารเป็นภัยที่น่ากลัวมากและวัฏฏสงสารไม่มีที่พึ่งนั้น เพราะอกุศลทั้งหลายหรือทุจริตทั้งหลายที่ทิฏฐิครอบงำแล้ว และเมื่อทิฏฐิตัวนี้ดับสูญแล้ว วัฏฏสงสารก็กลายเป็นที่เสวยสุขสำราญของมนุษย์เทวดาและพรหมทั้งหลายต่อไป เพราะฉะนั้น พวกเราควรฆ่าทิฏฐิเสีย ในโอกาสที่ได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนาให้จงได้

ถามว่า ทิฏฐิตัวนี้อาศัยอยู่ที่ไหน และอยู่ด้วยอาการอย่างไร ?

ตอบว่า ทิฏฐิตัวนี้อาศัยอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย โดยมีอาการเป็น ๓ ภูมิ คือ ๑. วีติกกมภูมิ ๒. ปริยุฏฐานภูมิ ๓. อนุสัยภูมิ หมายความว่า ทิฏฐิอย่างหยาบ ทิฏฐิอย่างกลาง และทิฏฐิอย่างละเอียดนั่นเอง

อธิบายว่า คำว่า ทิฏฐิอย่างหยาบนั้น คือ กายกรรมและวจีกรรมที่ทิฏฐิครอบงำอยู่เสมอ คำว่า ทิฏฐิอย่างกลางนั้น คือ มโนกรรมที่ทิฏฐิครอบงำอยู่เสมอ และทิฏฐิอย่างละเอียดนั้น คือ ทิฏฐิที่ติดตามมาตั้งแต่อนมตัคควัฏฏสังสาร ดุจดังไฟที่เกิดมาจากไม้ขีดไฟ มีอาการ ๓ อย่างคือ ๑. เชื้อไฟที่อาศัยอยู่ในกลักไม้ขีด ๒. ไฟที่มีอยู่ที่หัวก้านไม้ขีด และ ๓. ไฟที่ไหม้ลุกลามไปอีก ฉะนั้น

ในที่นี้ไฟที่ ๓ เทียบกับวีติกกมทิฏฐิ คือ ทิฏฐิอย่างหยาบ ไฟที่ ๒ เทียบกับปริยุฏฐานทิฏฐิ คือ ทิฏฐิอย่างกลาง และไฟที่ ๑ นั้นเทียบกับอนุสัยทิฏฐิ คือ ทิฏฐิอย่างละเอียด ไฟที่ ๑ คือ เชื้อไฟที่มีอยู่ในกลักไม้ขีดนั้นสำคัญที่สุด คือ ตราบใดที่ไม่มีการกระทบหัวก้านไม้ขีดแล้ว ตราบนั้นก็ไม่มีไฟลุกได้ ส่วนอนุสัยทิฏฐิก็เช่นเดียวกัน คือ ตราบใดที่ยังไม่ได้กระทบกับวัตถุและอารมณ์ที่เป็นอกุศลแล้ว ตราบนั้นก็ยังไม่แสดงฤทธิ์ออกมาทางมโนทวารเลย เมื่อวัตถุกับอารมณ์ได้กระทบกันแล้วทางมโนทวารก็เศร้าหมองไปทันทีตลอดถึงปริยุฏฐานภูมิ และวีติกกมภูมิ คือ กาย วาจา ใจ ทั้ง ๓ ประการ ย่อมเดือดร้อนด้วยเพราะอกุศลต่าง ๆ ที่เนื่องมาจากอนุสัยทั้งสิ้น ในโลกนี้แม้ว่าผู้ใดผู้หนึ่งที่รักษาศีลหรือสำรวมอินทรีย์ ก็ละได้เฉพาะวีติกกมภูมิและปริยุฏฐานภูมิเท่านั้นเอง หาละอนุสัยภูมิได้ไม่ ส่วน โลภะ โทสะ และโมหะ ก็เช่นเดียวกัน คือ มี ๓ ภูมิโดยลำดับ ในที่นี้ เพื่อกันความเดือดร้อนของอนุสัยทิฏฐิ เราต้องศึกษาศีล สมาธิ ปัญญาทั้ง ๓ ประการ ตลอด คำว่า ศีล นั้น ศีลคฤหัสถ์และศีลบรรพชิต มี ๒ อย่าง คือ

คฤหัสถ์นั้น คือ นิจจศีลซึ่งเป็นอาชีวัฏฐมกศีล และศีล ๘ ศีล ๑๐ ซึ่งเป็นศีลที่ประดับประดา รวมศีล ๒ อย่างนี้ เรียกว่า ศีลของผู้พิเศษ คือ ผู้ที่นุ่งผ้าย้อมฝาดนั้น ตั้งแต่อาชีวัฏฐมกศีล ตลอดถึงศีล ๑๐ ประจำ เรียกว่า ศีล

ส่วนศีลบรรพชิตนั้น ต้องเป็นจาตุปาริสุทธิศีล เรียกว่า ศีล ปริกัมมภาวนา อุปจารภาวนา อัปปนาภาวนา ทั้ง ๓ เรียกว่า สมาธิ ทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้น จนถึงปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ซึ่งเป็นโลกียวิสุทธิทั้ง ๔ ประการ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธินั้นเป็นโลกุตตระ รวมวิสุทธิ ๕ ประการนี้ เรียกว่า ปัญญา

ในที่นี้ ศีลต่าง ๆ ที่แสดงมาแล้วข้างต้นนั้น สามารถที่จะทำลายวีติกกมภูมิหรือวีติกกมรัฏฐะได้ เพราะเมื่อบริบูรณ์ด้วยศีลวิสุทธิแล้ว ทุจริตที่เกิดทางกายและวาจาก็สงบไป สมาธิสามารถทำลายปริยุฏฐานภูมิ หรือปริยุฏฐานรัฏฐะได้ เพราะสมาธิปรากฏแล้ว ทุจริตทางมโนทวารก็ย่อมสงบไป ปัญญาสามารถทำลายอนุสัยภูมิหรืออนุสัยรัฏฐะได้ เพราะเหตุว่า ถ้าหากเจริญวิปัสสนาจนอนิจจสัญญา ทุกขสัญญา และอนัตตสัญญา ๓ ประการปรากฏขึ้นในสันดานแล้ว ทิฏฐิอย่างละเอียดที่ติดตามมาจากวัฏฏสงสารก็ย่อมสงบทันที

อนึ่ง วิธีแบ่ง อุปปันนะ กับ อนุปปันนะ ปัจจุบันและอดีต ก็ย่อมพิจารณาได้อีก คือ ผู้ที่ไม่เคยรักษาศีลในปัจจุบันนี้ หามีอุปปันนศีลไม่ คำว่า **อุปปันนะ** นี้มุ่งหมายเฉพาะผู้ที่เคยรักษาศีล แต่ว่าสมาธินั้นยังไม่ได้เจริญ เพราะฉะนั้น สมาธิจึงเป็นอนุปปันนะ ดังนี้เป็นต้น สรุปความว่า ธรรมใดที่เคยปฏิบัติมาแล้ว ธรรมนั้น เรียกว่า อุปปันนะ ธรรมใดยังไม่เคยปฏิบัติ ธรรมนั้น เรียกว่า อนุปปันนะ ดังนี้ทุกอย่างไป

ศีล สมาธิ ปัญญาทั้ง ๓ ประการ มีวิธีแบ่ง อุปปันนะ อนุปปันนะ ของอดีตนั้นดังนี้ คำว่า ศีล มี ๒ อย่างคือ ศีลโลกียะและศีลโลกุตตระ ในอนมตัคควัฏฏสงสาร หามีผู้ที่ไม่เคยรักษาศีลโลกียะไม่ ฉะนั้น ศีลโลกียะควรเรียกว่า อุปปันนะ ส่วนโลกุตตรศีลนั้น ต้องเรียกว่า อนุปปันนะ เพราะหามีผู้ใดเคยรักษาศีลชนิดนี้มาก่อนไม่ ส่วนสมาธิและปัญญาก็ทำนองเดียวกัน คือ แบ่งเป็นสมาธิโลกียะและสมาธิโลกุตตระได้ทุกประการ

จักแสดงวิริยะทั้ง ๔ ต่อไป การที่จะประหาณอกุศลที่ได้เกิดมาแล้ว หรืออกุศลที่จะเกิดภายหน้านั้น เป็นโอกาสของบุคคลบางคนที่ได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา เพราะคำว่า การประหาณอกุศลนั้น หมายความว่า ทำลายอนุสัย

ภูมิหรืออนุสัยรัฏฐะนั่นเอง การกระทำอย่างนี้นอกเขตพระพุทธศาสนาแล้วหามีไม่ เพราะการทำลายนั้นว่าโดยตรง ๆ ก็ทำลายด้วยอนัตตภาวนา อนัตตภาวนานี้แหละย่อมปรากฏแต่ในสมัยพระพุทธศาสนา และเมื่อพระพุทธศาสนาสูญหายไปแล้ว อนัตตภาวนาก็สูญหายไปด้วย ในสมัยที่ปราศจากพระพุทธศาสนานั้น คำว่า อนัตตะ คือ รูป นาม ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท เหล่านี้ย่อมสูญหายไป หมายความว่า หามีผู้ใดผู้หนึ่งแสดงบทความเหล่านี้ไม่ แม้หน่อเนื้อแห่งโพธิสัตว์ หรือพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ตาม ก็ไม่สามารถที่จะแสดงธรรมเหล่านี้ให้ปรากฏแก่มหาชนได้

ในที่นี้ คำว่า **อนัตตะ** ได้แก่ รูป นาม ขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ตลอดถึงอภิธัมมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ด้วย เมื่อสำเร็จธรรมเหล่านี้โดยอนัตตภาวนาที่กล่าวมาแล้วเมื่อใด อุปปันนอกุศลเหล่านี้ก็ย่อมดับไปด้วย เพราะฉะนั้น อนัตตภาวนาเป็นอาวุธทำลายอนุสัยรัฏฐะก็ว่าได้

คำว่า **อนุปปันนศีล** คือ ศีลที่ไม่เคยรักษาในวัฏฏสงสารนั้น ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะทั้ง ๓ ที่นับเข้าในโสดาปัตติมรรคที่มีอารมณ์เป็นพระนิพพานนั่นเอง เพราะศีลชนิดนี้มีความสามารถที่จะประหาณอกุศลได้โดยสมุจเฉทปหาน ตั้งแต่นี้ต่อไป สันดานของบุคคลที่บริบูรณ์ด้วยศีลโลกุตตระนั้นจะปราศจากทุจริตทุราชีพ คือ ไม่ได้เกิดมิจฉาชีวธรรม*อีกเลย เพราะฉะนั้น เราจึงต้องพยายามในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพื่อจะได้สำเร็จอนัตตภาวนาในโอกาสนี้ให้จงได้ เพราะในวัฏฏสงสารนั้น เราได้เกิดเป็นคนมีศีล คือ เป็นศีลวันตบุคคล (บุคคลผู้มีศีล) ก็หลายครั้งและได้เกิดในอบายก็หลายครั้ง ชาติที่บวชเป็นฤาษีหรือบรรพชิตก็หลายครั้ง ยังหาที่ที่จะยึดเป็นที่พึ่งก็ไม่ได้

---

* **มิจฉาชีวธรรม** (มิจฉา+อาชีว+ธรรม) หมายถึง ธรรมที่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพในทางที่ผิดศีลธรรม มี ๗ ประการ ได้แก่ กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ ที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหาเลี้ยงชีพ.

เพราะว่า ศีลที่เราปฏิบัติรักษากันนั้น เป็นแต่เพียงโลกียศีลเท่านั้นเอง หาเป็นโลกุตตรศีลไม่

สมาธิก็มี ๒ อย่าง คือ นิยามภูมิและอนิยามภูมิ ปัญญาก็เช่นเดียวกันกับสมาธิ ในที่นี้ **อัปปนาสมาธิ** ซึ่งเป็นสมาบัติ ๘ หรือ ๙ ประการนั้นเป็นนิยามภูมิได้เฉพาะพระอนาคามีบุคคลผู้เดียว และปัญญาที่ประกอบด้วยตาทิคุณ*ก็เป็นนิยามภูมิได้เฉพาะพระอรหันต์เท่านั้นเอง

แสดงสมาธิของพระโสดาปัตติมรรคบุคคล

ตามพระบาลีเวทัลลสูตรว่า **โย จ วิสาข สมฺมาวายาโม ยา จ สมฺมาสติ โย จ สมฺมาสมาธิ อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตา** อธิบายว่า สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ทั้ง ๓ ประการนี้นับเข้าในพระโสดาปัตติมรรค ซึ่งมีอารมณ์ต่อไปสู่พระนิพพานธาตุ เรียกว่า **โลกุตตรสมาธิ** มีความสามารถที่จะประหาณมิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ ทั้ง ๓ ที่เนื่องมาจากมโนทุจริตโดยสมุจเฉทปหาน และบุคคลผู้นั้นตั้งแต่ขณะนี้ต่อไปภายหน้าหามีธรรมลามกอย่างนี้ปรากฏขึ้นไม่ ฉะนั้น สมาธิชนิดนี้ควรเรียกว่า **สมาธิของอนัตตาได้** เพราะฉะนั้น ในโอกาสนี้เราต้องพยายามในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพื่อให้เป็นสมาธิของอนัตตาให้

---

๑ **ตาทิคุณ** หมายถึง คุณธรรมที่ทำให้บุคคลนั้นมีความมั่นคงในพระพุทธศาสนา เรียกว่า เถรธรรม มี ๑๐ ประการ คือ ๑. **รัตตัญญู** เป็นผู้ใหญ่ มีความรู้และประการณ์ในธรรมวินัยมาก ๒. **สีลวา** เป็นผู้ เคร่งครัดในศีลาจารวัตรทั้งหลายเป็นอย่างดีและถูกต้อง ๓. **พหูสูต** เป็นผู้ทรงคุณความรู้ ทั้งปริยัติและปฏิบัติทั้งทางโลกและทางธรรม ๔. **สวาคตปาฏิโมกข์** เป็นผู้ทรงจำและรู้หลักวินัย แคล่วคล่อง ชำนิชำนาญ สามารถวินิจฉัยตัดสินได้ดีและถูกต้อง เป็นธรรม ๕. **อธิกรณสมุปปาทวูปสมกุสล** เป็นผู้ฉลาดในการระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้นโดยธรรมวินัย ๖. **ธัมมกามะ** เป็นผู้ใคร่ในธรรม รักความรู้ รักความจริง รู้จักรับฟังและรู้จักพูดทำให้เป็นที่ชื่นชมสนิทสนมสบายใจ น่าเข้าไปปรึกษาสนทนา และชอบศึกษายินดีปรีดาในหลักธรรมวินัยที่ยิ่งๆ ขึ้นไป ๗. **สันตุฏฐะ** เป็นผู้สันโดษด้วยปัจจัยสี่ตามมีตามได้ ไม่ฟุ้งเฟ้อทะเยอทะยานจนเกินฐานะและวิสัย ๘. **ปาสาทิกะ** เป็นผู้มีอาการกิริยาน่าเลื่อมใส แม้เข้าไปในละแวกบ้าน ก็สำรวมเป็นอันดี ๙. **ฌานลาภี** ได้ความแคล่วคล่องในฌานสมาบัติที่เป็นเครื่องอยู่สุขสบายในปัจจุบัน ๑๐. **อนาสวเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ** บรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นที่สิ้นอาสวะทั้งปวง นี้กล่าวโดยตรงสำหรับทางศาสนา ส่วนทางโลกก็อนุโลมตามข้อเหล่านี้ ตามสมควรที่จะมีได้.

จงได้ ส่วนอุปปันนสมาธิที่เคยปรากฏมาในวัฏฏสงสารนั้น คือ กามาวจรสมาธิ รูปาวจรสมาธิ และอรูปาวจรสมาธิ ซึ่งเป็นโลกียสมาธิทั้ง ๓ นั่นเอง โลกียสมาธิเหล่านี้ก็แบ่งเป็นนิยามและอนิยามได้ตามเดิม คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ของพระอริยบุคคลนั้นเป็นนิยามภูมิได้ เพราะธรรม ๓ ประการนี้มีความสามารถที่จะประหาณมิจฉาวายามะ มิจฉาสติและมิจฉาสมาธิได้โดยสมุจเฉทปหาน และตั้งแต่ขณะนี้เป็นต้นไป อภิชฌาและพยาบาทก็หามีโอกาสที่จะแสดงฤทธิ์ออกมาอีกไม่ ส่วนสมาธิของปุถุชนนั้นยังเป็นอนิยามภูมิอยู่ อธิบายว่า ในวัฏฏสงสารนั้น สำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง การที่ได้เกิดเป็นคนมานั้นหามีประมาณไม่ คือ ชาติที่ได้เจริญสมาธิ ชาติที่เป็นพระฤาษี พระฌานลาภี ชาติที่มีฤทธิ์ดำดิน ดำน้ำ และเหาะไปมาได้ และชาติที่มีฤทธิ์ที่น่าอัศจรรย์ น่าพิศวงก็หามีประมาณไม่ ไขความต่อไปว่า มหากัปป์ กัปป์หนึ่ง ยังมีอสงขัยกัปป์ ๔ กัปป์ ในจำนวน ๔ อสงขัยกัปป์นี้ ๓ กัปป์นั้นเป็นอายุของสัตว์ผู้หนึ่งที่ได้ไปเกิดยังพรหมโลก เพราะฉะนั้น สัตว์ทุก ๆ ตนในวัฏฏสงสาร เคยเกิดเป็นพรหมมาก็หามีประมาณไม่ และได้ตกอบายทั้ง ๔ ก็เช่นเดียวกัน หมายความว่า สัตว์ทุกรูปทุกนาม เคยเป็นคน เคยเป็นพรหม เคยเป็นสัตว์นรก คำว่า สัตว์นรก คือ พวกพรหมนั่นเอง คำว่า พรหม ก็คือ สัตว์นรกนั่นเอง เพราะฉะนั้น โลกียสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เหล่านี้ ถึงแม้ว่า ได้ปฏิบัติมาชั่วเวลาขณะเดียวก็ตาม ก็ต้องพยายามเพื่อจะให้ได้นิยามภูมิ คือ ต้องเจริญวิปัสสนาภาวนาที่เนื่องด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้น

คำว่า **ปัญญา** ตามพระบาลีมหาเวทัลลสูตรว่าดังนี้ **ยา จ วิสาข สมฺมาทิฏฺฐิ โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป อิเม ธมฺมา ปญฺญกฺขนฺเธ สงฺคหิตา** อธิบายว่า **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโป** ที่นับเข้าในพระโสดาปัตติมรรคซึ่งมีอารมณ์ต่อพระนิพพานธาตุ เรียกว่า **โลกุตตรปัญญา** มีความสามารถที่จะทำลายอนุสัยภูมิหรืออนุสัยรัฏฐะ และประหาณมิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะทั้ง ๒ ได้โดยสมุจเฉทปหาน และกรรมต่าง ๆ ที่ติดตามมาจากวัฏฏสงสารก็ย่อมดับสูญหายไปด้วย และได้พ้นจากอบาย

ทั้ง ๔ ประการโดยเด็ดขาดด้วย ในสันดานของบุคคลที่มีปัญญาชนิดนี้ตั้งแต่ขณะนี้เป็นต้นไป มิจฉาทิฏฐิและมิจฉาสังกัปปะทั้ง ๒ ก็ย่อมสงบดับสูญหายไปตลอด เพราะฉะนั้น โอกาสที่ได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนานี้ควรปฏิบัติในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพื่ออนัตตภาวนาประกอบด้วยปัญญาให้จงได้

ในที่นี้ คำว่า **อุปปันนปัญญา** ที่เคยมีมาแต่วัฏฏสงสารนั้น คือ กามาวจรปัญญาทั้งหมดที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิ และทิพพจักขุปัญญา ทิพพโสตปัญญา เป็นต้น เป็นอภิญญาปัญญาทั้งหมด คำว่า **ปัญญา** นี้ ต้องพยายามให้กลายเป็นนิยามภูมินั้น คือ ธรรมดาปัญญาโลกียะนั้นมี ๒ อย่าง คือ นิยาม และอนิยาม สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะของพระอริยบุคคลทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **นิยามปัญญา** เพราะพระอริยบุคคย่อมบรรลุกัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิในปริยัติญาณและปฏิบัติญาณได้ทุกประการ ส่วนปัญญาของปุถุชนนั้น ชื่อว่า **อนิยามปัญญา** เพราะในวัฏฏสงสารนั้น ปุถุชนเคยเล่าเรียนพระปริยัติมาบ้าง เคยเป็นครูอาจารย์มาบ้าง แต่ว่าเป็นไปชั่วขณะเดียว บางทีปุถุชนกลายเป็นหอย ไส้เดือน หนอนดูดโลหิต เหา ตัวเรือด ตัวไร และตัวหมัด เป็นต้นได้ เพราะฉะนั้น โลกียปัญญา คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะเหล่านี้ แม้ได้เจริญชั่วขณะก็จริง แต่ก็ต้องพยายามเพื่อให้ได้เป็นนิยามภูมิ หมายความว่า ให้ได้เป็นโลกุตตรปัญญา เพราะฉะนั้น จงเจริญในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการให้ตลอดถึงอนัตตาภาวนานั้น

คำเตือนสติ

ท่านสาธุชนทั้งหลาย ในปัจจุบันนี้ ตราบใดที่เรายังไม่ได้ทำลายให้พินาศเสียซึ่งมิจฉาทิฏฐิภูมิหรือมิจฉาทิฏฐิรัฏฐะที่ก่อสร้างมาแต่วัฏฏสงสารในสันดานของเรา ตราบนั้นกิเลสทั้งปวง คือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้นนั้นก็มีกำลังมากขึ้น เหมือนกับป้อมนครที่จะต่อสู้รบศัตรูได้ต้องมีความแข็งแรงมั่นคง อนึ่ง เหล่าธรรมที่ตรงกันข้ามกับกิเลส คือ ศีล สมาธิและปัญญานั้นกลายเป็นอาคันตุกะรวมกับคนเดินทางที่มาเยือนเป็นคราว ๆ ไป เพราะฉะนั้น ผู้ใดมีความประสงค์จะรอดพ้นจากชาติที่เป็นทุศีลแล้วให้เกิดในชาติที่มีแต่ความบริสุทธิ์ด้วยศีลนั้น ควร

เจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการ พร้อมกับสัมมัปปธาน เพื่อจักทำลายอนุสัยรัฏฐะที่มีป้อมแข็งแรง มิฉะนั้น เราก็พ่ายแพ้แก่ศัตรูได้

อิทธิบาท ๔

บัดนี้จักกล่าวอิทธิบาท ๔ ประการต่อไป

อิชฺฌนํ = อิทฺธิ (ภาวสาธนวิคฺคห) แปลว่า **อิชฺฌนํ** ความสำเร็จ **อิทฺธิ** เรียกว่า อิทธิ อธิบายว่า ฤทธิ์ที่มีความสำเร็จ นั่นเอง อิทธิ มี ๕ ประการ คือ

๑. อภิญฺเญยฺเยสุ ธมฺเมสุ อภิญฺญาสิทฺธิ ความรู้พิเศษแห่งรูปนามที่ควรรู้ ชื่อว่า **อภิญญาสิทธิ**

๒. ปริญฺเญยฺเยสุ ธมฺเมสุ ปริญฺญาสิทฺธิ ความรู้จริงแห่งทุกขสัจจ์ที่ควรรู้ ชื่อว่า **ปริญญาสิทธิ**

๓. ปหาตพฺเพสุ ธมฺเมสุ ปหานสิทฺธิ ความสำเร็จในการประหาณสมุทยสัจจ์ที่ควรประหาณ ชื่อว่า **ปหานสิทธิ**

๔. สจฺฉิกาตพฺเพสุ ธมฺเมสุ สจฺฉิกิริยสิทฺธิ ความสำเร็จในการเห็นแจ้งนิโรธสัจจ์ที่ควรเห็น ชื่อว่า **สัจฉิกิริยาสิทธิ**

๕. ภาเวตพฺเพสุ ธมฺเมสุ ภาวนาสิทฺธิ ความสำเร็จในการเจริญแห่งมัคคสัจจ์ที่ควรเจริญ ชื่อว่า **ภาวนาสิทธิ**

อธิบายความว่า

คำว่า **อภิญญาสิทธิ** นั้น หมายความว่า ความสำเร็จแห่งความรู้ปรมัตถธรรมที่ไม่เคยเล่าเรียนมาแต่ก่อน ๆ เรียกว่า อภิญญาสิทธิ (สมัยนี้ผู้ที่ชำนาญในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะของพระอนุรุทธาจารย์ ก็เรียกว่า อภิญญาสิทธิได้)

คำว่า **ปริญญาสิทธิ** นั้น หมายความว่า ความรู้แจ้งทุกขสัจจ์โดยลักขณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน ก็ดี หรือโดยอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ดี เรียกว่า ปริญญาสิทธิ

คำว่า **ปหานสิทธิ** นั้น หมายความว่า ความสำเร็จแห่งการประหาณสมุทยสัจจ์นั่นเอง ในหนังสือเล่มนี้ หมายความว่า นับตั้งแต่การประหาณสักกายทิฏฐิโดยโสดาปัตติมรรคบุคคลในจำนวนพระอริยบุคคล ๘ เป็นประธาน และคำว่าปหานวิจิกิจฉา ก็เป็นอันเดียวกัน

คำว่า **สัจฉิกิริยาสิทธิ** นั้น หมายความว่า ความสำเร็จแห่งการเห็นแจ้งพระนิพพานหรือความดับกิเลส อันเป็นนิโรธสัจจ์ นั่นเอง

คำว่า **ภาวนาสิทธิ** นั้น หมายความว่า ความสำเร็จแห่งมัคคสัจจ์โดยย่อ ได้แก่ ศีล สมาธิและปัญญาทั้ง ๓ ประการ และถ้าว่าตามลำดับของวิสุทธิแล้ว ก็ได้แก่ ความสมบูรณ์ด้วยจาตุปาริสุทธิศีลทั้ง ๔ นั้น ย่อมมีอิทธิ คือ ความสำเร็จ ๔ ประการ (ได้แก่ เทศนาสุทธิ สังวรสุทธิ เอสนาสุทธิ ปัจเวกขณสุทธิ) สมาบัติทั้ง ๘ พร้อมกับอุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธินั้นย่อมมีอิทธิ คือ ความสำเร็จ ๘ ประการ (ได้แก่ ความบริสุทธิ์จากปฏิปักขธรรมของฌานแต่ละอย่าง เช่น ปฐมฌาน บริสุทธิ์จากกิเลสนิวรณ์ เรียกว่า **นิวรณสุทธิ** ทุติยฌาน บริสุทธิ์จากวิตกองค์ฌาน เรียกว่า **วิตักกสุทธิ** ดังนี้เป็นต้น) ความสำเร็จแห่งอภิญญาทั้ง ๕ ย่อมมีอิทธิ ๕ ประการ (ได้แก่ ความบริสุทธิ์จากธรรมที่ตรงข้ามกับอภิญญาเหล่านั้น) ความสำเร็จแห่งทิฏฐิวิสุทธิ ย่อมมีอิทธิ ๑ ประการ คือ สำเร็จเป็นทิฏฐิวิสุทธิ ดังนี้เป็นต้น

อิทฺธิยา ปาโท = อิทฺธิปาโท (วิคฺคห) แปลว่า **อิทธิยา** ความสำเร็จแห่งฤทธิ์ **ปาโท** เป็นมูลเป็นบาท **อิทฺธิปาโท** ชื่อว่า อิทธิบาท

อิทธิบาท มี ๔ ประการ คือ

๑. ฉันทิทธิบาท	คือ	ฉันทะ	เป็น	อิทธิบาท
๒. วิริยิทธิบาท	คือ	วิริยะ	เป็น	อิทธิบาท
๓. จิตติทธิบาท	คือ	จิตตะ	เป็น	อิทธิบาท
๔. วิมังสิทธิบาท	คือ	ปัญญา	เป็น	อิทธิบาท

ในที่นี้ คำว่า **ฉันทะ** หมายถึง ความอยากได้ ความอยากสำเร็จ ความบริบูรณ์ เป็นต้น หมายถึง ความต้องการ ความปรารถนาที่แรงกล้านั่นเอง เช่น ผู้

ปรารถนาฤทธิ์ที่ยอมสละชีวิต เพราะความต้องการฤทธิ์ โดยคิดว่า หากเราไม่ได้ตามความประสงค์แล้ว เรายอมตายดีกว่า ดังนี้เรียกว่า ฉันทิทธิบาท

คำว่า **วิริยะ** นั้น หมายถึง วิริยะในสัมมัปปธานที่บริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วในสัมมัปปธานปัพพะนั้น หมายถึง ความพยายามที่แก่กล้าที่สุด เช่น เมื่อผู้ใดได้ยินได้ฟังว่า บุคคลนั้นมีวิริยะชนิดนี้ คิดการใด ๆ แล้วต้องสำเร็จเป็นแน่แท้ ผู้ที่ได้ยินหรือได้ฟังข้อความดังนั้นแล้วจึงทำใจให้แข็งใจกล้าและยอมสละชีวิตไม่ยอมถอยหลัง ไม่เสียใจ ไม่เบื่อหน่ายต่อการงานที่ตนทำ ดังนี้เป็นต้น เรียกว่า วิริยิทธิบาท

คำว่า **จิตตะ** นั้นหมายถึง การติดใจในฤทธิ์ เมื่อได้ยินได้ฟังเรื่องที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาหรือความมีใจเข้มแข็งที่สุดในอิทธิต่าง ๆ ก็ตาม จิตที่พอใจอย่างนี้เรียกว่า จิตติทธิบาท

คำว่า **วิมังสา** นั้น หมายถึง ปัญญาที่สามารถเห็นวัฏฏะเป็นทุกข์ มีอบายทุกข์ เป็นต้น ได้แก่ ปัญญาที่รู้เห็นรูปนาม ขันธ์ อายตนะ ธาตุ นั่นเอง เต็มไปด้วยทุกข์โทษภัย ผู้ที่มีปัญญารู้เห็นอย่างนี้มิได้มีความยินดีต่อโลกียภูมิเลย

ในที่นี้ ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยอิทธิบาทองค์ใดองค์หนึ่ง ในจำนวน ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วนั้น ในชาตินี้เมื่อได้ปฏิบัติตามธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมบรรลุถึงโลกุตตรอิทธิได้ หรือภพหน้าก็อาจจะได้ไปเกิดในสวรรค์ (ยกเว้นพระอรหันต์) ก็จะได้โลกุตตรอิทธิอีกเช่นเดียวกัน ส่วนผู้ที่ปราศจาก "**อิทธิ**" หรือผู้ที่ถือว่าในชาตินี้เราไม่มีบุญบารมีติดตามมา และไม่สามารถที่จะกระทำได้นั้น ต้องพยายาม "**บาท**" คือ ต้องแสวงหาครูอาจารย์ที่มีความสามารถ เพื่อเป็นอุปนิสัยต่อไปในภพหน้าก่อน วิธีที่จะแสวงหาอิทธิบาทนั้นดังต่อไปนี้ คือ ๑. การเจริญกายคตาสติ ทำให้ปลุกใจ ๒. การปฏิบัติธุดงค์ ๑๓ ข้อ ๓. การเรียนพระปรมัตถธรรมทำให้เกิดปัญญา ส่วนอิทธิที่เหลือ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วในเบื้องต้นแห่งปัพพะนี้ เพราะฉะนั้น ท่านสาธุชนทั้งหลาย ควรเจริญอิทธิบาททั้ง ๔ ประการที่

กล่าวมาแล้วที่เนื่องด้วยธรรมในพระพุทธศาสนานี้ให้จงได้ เพื่อทำลายเสียซึ่งสักกายทิฏฐิให้พินาศไป

อินทรีย์ ๕

บัดนี้จักแสดงอินทรีย์ ๕ ประการต่อไป

อินฺทสฺส กมฺมํ = อินฺทฺริยํ แปลว่า **อินฺทสฺส** ของผู้ปกครอง (ผู้เป็นใหญ่) **กมฺมํ** การกระทำ **อินฺทฺริยํ** ชื่อว่า อินทรีย์ แปลว่า การกระทำการปกครอง การกระทำของการปกครองนั้น หมายความว่า การใช้อาชญาสิทธิของตนในเขตที่ตนปกครอง ได้แก่ การปกครองของจิตใจนั่นเอง มี ๕ ประการ คือ

๑. สัทธินทรีย์	คือ	ศรัทธา	เป็นผู้ปกครอง
๒. วิริยินทรีย์	คือ	วิริยะ	เป็นผู้ปกครอง
๓. สตินทรีย์	คือ	สติ	เป็นผู้ปกครอง
๔. สมาธินทรีย์	คือ	สมาธิ	เป็นผู้ปกครอง
๕. ปัญญินทรีย์	คือ	ปัญญา	เป็นผู้ปกครอง

ใน ๕ ประการนี้ คำว่า **สัทธา** นั้น หมายถึง สัทธาเจตสิกในโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวงนั่นเอง เรียกว่า **สัทธินทรีย์** เพราะเป็นธรรมชาติที่มีการปกครองชนิดหนึ่ง สัทธา มี ๒ อย่าง คือ ปกติสัทธา และภาวนาสัทธา

ปกติสัทธา ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา แบบสามัญของมนุษย์ทั้งหลายโดยปกติ แต่ว่าการบริจาคทานชนิดนี้ แม้มีการปกครองด้วยอินทรีย์บางส่วนก็ตาม แต่หาใช่เป็นการปกครองที่แท้จริงไม่ เพราะอกุศลยังสามารถทำให้ศรัทธาชนิดนี้หมดไปได้ เพราะเมื่อจิตปราศจากศรัทธาแล้วย่อมไม่สามารถที่จะทำกุศลได้ มีแต่อกุศลเท่านั้นเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น การบริจาคทานชนิดนี้เรียกว่า ปกติสัทธา ก็ได้ กุศลที่เกิดมาจากศรัทธาอย่างนี้ ก็เรียกว่า **ปกติกุศล** ลักษณะของศรัทธาที่กล่าวมานี้ หานับเป็นสัทธินทรีย์ไม่

ภาวนาสัทธา ได้แก่ สมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ ที่เนื่องมาจากกัมมัฏฐานต่าง ๆ คือ อานาปานสติ เป็นต้น ภาวนาชนิดนี้ เรียกว่า **สมาธินทรีย์**ได้ เพราะ

ภาวนาเช่นนั้นมีความสามารถที่จะทำลายจิตใจที่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองและปลุกใจบุคคลเพื่อให้ทำลายสักกายทิฏฐิได้

คำว่า **วิริยินทรีย์** นั้น ได้แก่ วิริยเจตสิกในปกิณณกเจตสิกของอัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวงนั่นเอง มี ๒ อย่าง คือ ปกติวิริยะและภาวนาวิริยะ เหมือนกันกับสัทธา หรืออีกนัยหนึ่งก็ว่า กายิกวิริยะและเจตสิกวิริยะ ในที่นี้ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับสัทธินทรีย์นั่นเอง **กายิกวิริยะ** ได้แก่ วิริยะของการปฏิบัติธุดงค์ ๑๓ เป็นต้น **เจตสิกวิริยะ** ได้แก่ วิริยะของการปฏิบัติสมถะและวิปัสสนา แต่กายิกวิริยะนี้ก็ต้องอาศัยเจตสิกวิริยะด้วย เพราะวิริยะชนิดนี้ถ้าปราศจากเจตสิกวิริยะคือ ไม่ได้อาศัยเจตสิกวิริยะแล้วบุคคลนั้นก็ไม่สามารถจะรับนิมิตได้ แม้จะมีความพยายามนานเท่าไรก็ตาม เพราะตามธรรมดาพระโยคาวจรต้องอาศัยกายิกวิริยะและเจตสิกวิริยะทั้ง ๒ โดยอาศัยซึ่งกันและกันแล้ว กัมมัฏฐานที่ตนเจริญจึงจะสำเร็จได้โดยง่าย วิริยะอย่างนี้ในพระโพธิปักขิยธรรม เรียกว่า วิริยินทรีย์ ได้

คำว่า **สตินทรีย์** ได้แก่ สติเจตสิกในโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวงนั้น เป็นสติเจตสิกที่เกิดจากการเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการ ดังที่อธิบายมาแล้วในสติปัฏฐาน ๔

ส่วนสมาธินทรีย์และปัญญินทรีย์ก็เช่นเดียวกัน

ในอินทรีย์ ๕ ประการนี้ สมาธินทรีย์มีความสามารถที่จะประหาณจิตใจที่วุ่นวายเดือดร้อนได้ และปัญญินทรีย์มีความสามารถประหาณจิตใจที่หลงง่วงงุนได้ ส่วนอินทรีย์ ๓ อย่างข้างต้นนั้น เป็นอินทรีย์ธรรมดาที่ทำให้สมาธิและปัญญาถึงยอดสูงสุดแห่งอานิสงส์ได้ สมาธินทรีย์นั้น ถ้าเป็นฝ่ายสมถะ ได้แก่ สมาบัติทั้ง ๘ ประการ ถ้าเป็นวิปัสสนา ก็ได้แก่ สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิและอัปปณิหิตสมาธิทั้ง ๓

ปัญญินทรีย์ ถ้าเป็นฝ่ายสมถะ ได้แก่ อภิญญาทั้ง ๕ ประการ คือ อิทธิวิธะเป็นต้น ถ้าเป็นฝ่ายวิปัสสนา ได้แก่ วิสุทธิทั้ง ๕ ประการ และอนุปัสสนา ๑๐ ประการ วิปัสสนาญาณ ๑๐ ประการ มัคคญาณ ๔ ประการ และปัจจเวกขณญาณ

๑๙ ประการ เท่าที่กล่าวมานี้ ก็เพื่อแสดงอานิสงส์ทั้งหลายเท่านั้นว่าโดยฐานที่ปรากฏนั้น คือ **กตฺถ สทฺธินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ จตูสุ โสตาปตฺติยงฺเคสุ เอตฺถ สทฺธินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ** แปลความว่า อำนาจแห่งสัทธินทรีย์ย่อมปรากฏยังองค์ทั้ง ๔ ประการของพระโสดาปัตติมรรคนั้นให้ปรากฏ ในที่นี้ คำว่า องค์ทั้ง ๔ ประการของพระโสดาปัตติมรรคนั้น ได้แก่

๑. ความมีศรัทธาแก่กล้าต่อคุณของพระพุทธองค์ คือ **อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ** เป็นต้นโดยเคร่งครัด

๒. ความมีศรัทธาต่อคุณพระธรรม คือ **สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม** เป็นต้นโดยเคร่งครัด

๓. ความมีศรัทธาต่อคุณพระสงฆ์ คือ **สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ** เป็นต้นโดยเคร่งครัด

๔. บริบูรณ์ด้วยสีลวิสุทธิ์ซึ่งเป็นปทัฏฐานแห่งโลกุตตรสมาธิ

รวม ๔ ประการ เป็นองค์แห่งพระโสดาปัตติมรรคโดยแน่แท้ ตามพระบาลีว่า **พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต** เป็นต้น คำว่า **อเวจจัปปสาทะ** นั้น แปลว่า ความมีศรัทธาเคร่งครัดนั่นเอง หมายความว่า เป็นศรัทธาของผู้ที่ได้อุปจารสมาธิในคุณของพระพุทธองค์นั้นแล้ว คำว่า **อุปจารสมาธิ** นั้น เป็นสมาธิชนิดหนึ่งที่ทำให้จิตใจตั้งมั่นในความเลื่อมใสต่อคุณของพระพุทธเจ้า รวมกับการเข้าฌาน เข้าสมาบัติด้วย นี้แหละนับว่า ตนได้ปกครองจิตใจของตนเองให้อยู่ในความเลื่อมใสต่อคุณพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ได้

คำว่า **สีลวิสุทธิ** ซึ่งเป็นปทัฏฐานแห่งโลกุตตรสมาธินั้น คือ อาชีวัฏฐมกนิจจศีล ที่ควรรักษาเพื่อบรรลุโลกุตตรสมาธินั้น และเมื่อได้รักษาโดยบริสุทธิ์ก็ดี หรือเมื่อปราศจากตัณหา มานะ ทิฏฐิ ก็ดี รู้ได้ทันทีว่า ศรัทธาเป็นผู้ปกครองในการรักษาศีล เพราะฉะนั้น ท่านพุทธมามกะทั้งหลาย ท่านคงจะได้รู้ตามที่กล่าวมาแล้วว่า ศรัทธาของตนปกครองจิตใจได้หรือไม่ และประหาณจิตใจที่เศร้าหมองได้หรือไม่ โดยอาศัยการทั้งปวงที่ได้อธิบายมาทั้ง ๔ ประการ มีพระพุทธคุณ เป็นต้นฉะนี้แล

กตฺถ วิริยินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ เอตฺถ วิริยินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ แปลความว่า อำนาจแห่งวิริยินทรีย์ย่อมปรากฏยังองค์ทั้ง ๔ ของสัมมัปปธานนั้นเองให้ปรากฏ พุทธมามกะทั้งหลายก็จะรู้ได้ว่า ในการกระทำความเพียรนั้น วิริยะเป็นผู้ปกครองจิตใจของตนเองได้หรือไม่ และเป็นผู้ที่กันความเบียดเบียนของกิเลสในจิตใจได้หรือไม่ ก็เมื่อบริบูรณ์ด้วยสัมมัปปธานทั้ง ๔ ประการโดยแน่นอนแล้ว

คำว่า การกระทำความเพียร นั้นคือ สัมมัปปธานที่สละชีพ คือ ให้เหลือแต่หนังให้เหลือแต่เอ็น ให้เหลือแต่กระดูก และให้เหลือแต่เลือดเนื้อแห้ง และตัดสินใจเด็ดขาดว่า ตราบใด สักกายทิฏฐิรัฏฐะยังไม่พินาศฉิบหายไปแล้ว ก็ยอมตายดีกว่า ดังนี้เป็นต้น นี่แหละพุทธมามกะย่อมรู้ได้ว่า เป็นการปกครองของวิริยะ ดังนี้ก็จะเป็นคนที่มีความเพียรสำคัญคนหนึ่งในพระพุทธศาสนา เพราะประหาณกิเลสที่เบียดเบียนจิตใจได้แล้ว

กตฺถ สตินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ เอตฺถ สตินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ แปลความว่า อำนาจแห่งสตินทรีย์ ย่อมปรากฏยังสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการนั้นให้ปรากฏ ก็เป็นทำนองเดียวกันกับวิริยินทรีย์ที่ปรากฏในสัมมัปธาน ๔ นั้น

กตฺถ สมาธินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ จตูสุ ฌาเนสุ เอตฺถ สมาธินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ แปลความว่า อำนาจแห่งสมาธินทรีย์ ย่อมปรากฏยังฌานทั้ง ๔ ประการนั้นให้ปรากฏได้ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับสตินทรีย์

กตฺถ ปญฺญินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ จตูสุ อริยสจฺเจสุ เอตฺถ ปญฺญินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ แปลความว่า อำนาจแห่งปัญญินทรีย์ย่อมปรากฏในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการนั้น การที่ได้มีความรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการนั้น เป็นบุญของชาวพุทธมามกะทั้งหลายที่ได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในพุทธศาสนา เพราะการทำลายทิฏฐิรัฏฐะและทุจริตต่างๆ พร้อมกับอบายทั้ง ๔ นั้น ย่อมอาศัยความรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการโดยแท้ เพราะฉะนั้น พุทธมามกะทั้งหลาย ควรพยายามเล่าเรียนพระปรมัตถ์ คือ รูปและนาม พร้อมทั้งความเกิดความดับของรูปและนามเพื่อรู้เห็นสภาพธรรมที่

แท้จริงให้ได้ การที่ได้เรียนรูปนามนั้น เป็นเหตุทำให้พุทธมามกะได้รู้อนิจจัง ทุกขัง ตลอดถึงอนัตตาได้ และสามารถทำลายนิจจสัญญา สุขสัญญา สุภสัญญา อัตตสัญญา เหล่านี้ให้พินาศลง และไม่มีการยึดถือบุคคล สัตว์ ชาย หญิง เทวดา พรหม มาร ต่าง ๆ ต่อไปตลอด นี้แหละวิธีแห่งนัยของผู้ต้องการเป็นอนุโพธ คือ รู้ทุกข์แล้วมีความสามารถที่จะเห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๓ ประการ คือ สมุทัย นิโรธ และมรรคได้ชัดเจน ความรู้ของพระอริยะนั้น เรียกว่า ปฏิเวธ ดุจดังผู้ที่รู้เห็นไฟประทีปโดยอนุมาน และได้เห็นความจริง คือ ผู้หนึ่งอนุมานด้วยได้เห็นรัศมี และอีกผู้หนึ่งรู้ได้ด้วยได้เห็นกับตา ในสองคนนี้ ผู้เห็นรัศมีเทียบกับผู้ที่รู้โดยอนุมาน แต่ไม่ได้รู้อาการของไฟและรูปร่างสัณฐานของไฟแน่นอน ผู้ที่ได้เห็นไฟกับตานั้น จะรู้อาการ ลักษณะ สัณฐานทุกประการได้ เท่ากับพระอริยะได้เห็นอริยสัจจ์ ๔ ประการนั่นเอง

สทฺธินฺทฺริยํ ภาเวติ วิริยินฺทฺริยํ ภาเวติ สตินฺทฺริยํ ภาเวติ สมาธินฺทฺริยํ ภาเวติ ปญฺญินฺทฺริยํ ภาเวติ พระบาลีที่แสดงอินทรีย์ ๕ ประการ เพื่อให้เป็นไปในผู้ที่ทำสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๒ นั้น ผู้ใดไม่ได้เจริญอินทรีย์ทั้ง ๕ ประการดังได้อธิบายมาแล้ว ผู้นั้นย่อมเป็นเหมือนกับบ้านเมืองที่ปราศจากผู้นำ หรือเหมือนบ้านป่าบ้านดอย ฉะนั้น เพราะธรรมดาบ้านเมืองที่ไม่มีผู้นำนั้น ราษฎรทั้งหลายย่อมกระทำตามอำเภอใจได้ หรือสัตว์ป่าที่อาศัยอยู่ตามดอยตามป่า ก็เช่นเดียวกัน อุปมาข้อนี้ฉันใด ผู้ที่ไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ประการก็ฉันนั้น คือ จิตของผู้นั้นย่อมเป็นไปคล้าย ๆ กับที่อยู่ของผู้ร้าย และวันเดือนปีของผู้นี้ย่อมสิ้นไปโดยเปล่าประโยชน์ และเป็นที่ ๆ กิเลสทั้งหลายสามารถแสดงฤทธิ์เดชออกมาได้อยู่เสมอ และหูของผู้นี้ก็เป็นราวกับเป็นหูของผียักษ์ที่ไม่สามารถทนทานได้ เมื่อได้ยินเสียงคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือคำภาวนาไปด้วย เพราะฉะนั้น พุทธมามกะทั้งหลายควรเจริญอินทรีย์ทั้ง ๕ ประการที่กล่าวมาแล้วแต่เบื้องต้นในปัพพะนี้ให้จงได้ เพื่อกันความชั่วทุจริตต่าง ๆ ที่แสดงมาข้างต้นนี้เถิด

พละ ๕

บัดนี้จักแสดงพละทั้ง ๕ ประการต่อไป

ปฏิปกฺขธมฺเม พลิยนฺตีติ = พลา นี้มีอรรถาธิบายว่า สภาพที่ต่อสู้รบกับธรรมที่ตรงกันข้าม หรือธรรมที่เป็นศัตรู ชื่อว่า พละ มี ๕ ประการ คือ ๑. สัทธาพละ ๒. วิริยพละ ๓. สติพละ ๔. สมาธิพละ ๕. ปัญญาพละ รวม ๕ ประการเหล่านี้เท่ากับเป็นแม่ทัพหลวง ๕ นาย ที่มีความกล้าหาญ และต่อสู้รบกับสักกายทิฏฐิรัฏฐะได้ หรือเป็นกำลังอาวุธของพุทธมามกะทั้งหลายที่มีความปรารถนาจะทำลายสักกายทิฏฐิรัฏฐะให้พินาศลงได้

ตามที่ได้อธิบายมาในอินทรียปัพพะว่า สัทธามี ๒ ประการคือ ปกติสัทธา และภาวนาสัทธา ในที่นี้ ปกติสัทธา ได้แก่ สัทธาที่ปะปนกันกับตัณหา คือ ในการบำเพ็ญทาน ในการรักษาศีล เป็นต้น ซึ่งเป็นกุศลสามัญเท่านั้น และกุศลชนิดนี้ก็ยังอยู่ใต้อำนาจของตัณหา หมายความว่า ตัณหากับสัทธาทั้ง ๒ นี้ ถ้าตัณหามีกำลังมากกว่าแล้ว ตัณหาก็จะทำทุกสิ่งทุกอย่างด้วยความต้องการของตน ตัวอย่างที่ตัณหามีกำลังมากกว่านั้นคือ สมัยนี้มีบุคคลน้อยคนที่ปฏิบัติตามอริยวังสธรรม ๔ ประการ คือ ๑. ความพอใจในภัตตาหารโดยง่าย ๒. ความพอใจจีวรตามมีตามได้ ๓. ความพอใจในวัดวาอาราม ๔. ความรื่นเริงในการเจริญภาวนา รวมอริยวังสธรรม ๔ ประการนี้ปรากฏอยู่ด้วยดุจดังพระอาทิตย์ พระจันทร์ก็ตาม ในปัจจุบันนี้เห็นคล้าย ๆ กับจมลงในน้ำเสียแล้ว เพราะกำลังของตัณหาในจตุปัจจัย กำลังของตัณหาในเกียรติยศ กำลังของตัณหาในภวสมบัติ โภคสมบัติ อิสสริยสมบัติเหล่านี้เจริญขึ้นมากกว่าปกติสัทธาหลายเท่า ดุจดังน้ำท่วมเกาะกลางทะเลฉะนั้น และภาวนาสัทธา ซึ่งเป็นสัทธาที่เกิดมาจากความสำเร็จแห่งกายคตาสติ อานาปานสติ เป็นต้นนั่นเอง เป็นสัทธาพละ ย่อมสู้รบตัณหาได้ และช่วยให้ผู้ปฏิบัติรอดพ้นจากน้ำในมหาสมุทร ซึ่งได้แก่ ตัณหาทั้ง ๓ ประการ และให้ขึ้นบนเกาะกลางทะเลซึ่งเป็นตัวสัทธาได้

พลที่ ๒ คือ **วิริยพละ** นั้น มี ๒ ประการ ซึ่งเป็นเช่นเดียวกันกับสัทธาพละ ในวิริยะทั้ง ๒ ประการนี้ **ปกติวิริยะ** ยังปะปนกับโกสัชชะ คือ ความเกียจคร้านอยู่ เป็นเหตุให้ทำได้เพียงกุศลธรรมดาหรือกุศลสามัญ คือ การบริจาคทาน การรักษาศีล การเรียนปริยัติ เป็นต้น ย่อมไม่ความสามารถที่จะทำลายโกสัชชะคือความเกียจคร้านได้ หมายความว่า กุศลชนิดนี้ย่อมอยู่ใต้อำนาจของความเกียจคร้าน ดังตัวอย่างเช่น ในพระพุทธศาสนานี้ ใคร ๆ ก็ย่อมรู้อยู่แล้วว่า เรามีภัยที่จะได้รับจากวัฏฏสงสาร คือ อบายทั้ง ๔ ประการ ตราบใดที่เรายังไม่พ้นจากภัยเหล่านี้แล้ว เราก็ต้องรับภัยที่เป็นมหันตทุกข์นั้น แต่เพราะโกสัชชะ คือ ความเกียจคร้านนั่นเอง ทุกวันนี้บุคคลจึงปล่อยวันเวลาให้สิ้นไปโดยเปล่าประโยชน์ แม้อริยวังสธรรม ๔ ประการ จะปรากฏเป็นประดุจพระอาทิตย์และพระจันทร์ก็ตาม แต่เราก็ไม่สามารถที่จะกระทำความเพียรอย่างนั้นได้

ส่วนธรรมที่มีกำลังพอจะสู้รบกับโกสัชชะนั้น คือ วิริยภาวนาที่มีความเพียรแก่กล้าในการเจริญกายคตาสติ เป็นต้น พร้อมกับการปฏิบัติธุดงค์ ๑๓ มีการบิณฑบาตเป็นวัตร การอาศัยอยู่ป่าดง ต้นไม้ ดังนี้เป็นต้น ตามคำบอกอนุศาสน์ของพระอุปัชฌาย์ว่า **รุกฺขมูลเสนาสนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ เต ยาวชีวํ อุสฺสาโห กรณีโย** แปลความว่า บรรพชาอาศัยโคนต้นไม้และเสนาสนะเรือนว่าง เธอพึงทำความอุตสาหะในสิ่งนั้นตลอดชีวิตเถิด ดังนี้พระโยคาวจรย่อมมีความสามารถที่จะสู้รบกับโกสัชชะได้ วิริยะชนิดนี้จะเห็นได้ว่าในสมัยนี้จมลงในน้ำเสียแล้ว เพราะคนโดยมากรู้ทั่วกันแล้วว่า เรามีภัยอันใหญ่หลวงจากวัฏฏสงสารหรืออบายทั้ง ๔ ประการก็จริงอยู่ แต่ไม่สามารถที่จะประหาณโกสัชชะอันเดียวได้ ในที่นี้ขยายความต่อไปอีกว่า บุคคลบางคนแม้คิดพยายามจะออกจากวัฏฏสงสารก็จริง แต่ยังยินดีต่อปัจจัยต่าง ๆ ที่ทายกทายิกาบริจาคทาน ไม่สามารถที่จะวางเฉยต่ออารมณ์นั้น ๆได้ นี้แหละอุปมาราวกับน้ำท่วมเกาะกลางทะเล เพราะฉะนั้นในบทวิริยพละนี้ ภาวนาวิริยะนั่นเอง มีความสามารถที่จะสู้รบกับโกสัชชะได้โดยถนัดและมีชัยชนะโดยไม่มีปัญหาเลย เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้แสดงว่า ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ คำว่า วิริยพละนั้น หมายเอาแต่ภาวนาวิริยะเท่านั้น

ส่วนสติพละ สมาธิพละ และปัญญาพละ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน และแต่นี้ต่อไปจักแสดงแต่เพียงย่อ ๆ

คำที่ว่า **ปฏิปักขธรรม** คือ ธรรมที่ตรงกันข้ามกับพละ ๕ ประการนั้น คือ

มุฏฐสติตรงกันข้ามกับสติ หมายความว่า เมื่อจิตใจที่ไม่เป็นสมาธิต่ออารมณ์อันเดียว คือ อารมณ์ของสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ ประการ หรืออีกนัยหนึ่งก็ว่า จิตใจที่ขี้ลืมก็ได้ แต่ว่า ภาวนาสติย่อมต่อสู้ได้

วิกเขปะตรงกันข้ามกับสมาธิ หมายความว่า จิตที่ไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์และมีอาการกลับกลอกอยู่เสมอ คือ มีอาการหวั่นไหวต่ออารมณ์นั่นเอง วิกเขปธรรมนี้ก็เช่นเดียวกัน คือ ปกติสมาธิย่อมไม่สามารถที่จะป้องกันได้

สัมโมหะตรงกันข้ามกับปัญญา หมายความว่า สัมโมหะ คือ จิตใจที่หลงงมงายหรือมืดมัวนั่นเอง ส่วนปัญญาพละที่ทำลายโมหะนั้นก็มี ๒ นัย เหมือนกับวิริยพละ เพราะฉะนั้น จะเป็นปกติปัญญาก็ดี หรือปัญญาความรู้พระไตรปิฎกก็ดี ไม่สามารถที่จะป้องกันสัมโมหะนี้ได้ จะป้องกันได้ก็แต่ภาวนาปัญญาอันเดียวเท่านั้น ที่สามารถจะทำลายสัมโมหะได้

แสดงวิคคหะของอกุศล **ปฏิปกฺขธมฺเม พลิยนฺตีติ = พลา** แปลความว่า ธรรมที่ตรงกันข้ามกับอกุศลธรรม ชื่อว่า พละ

ต่อไปนี้จักแสดงอกุศลธรรม ๕ จำพวก คือ ๑. ตัณหา ๒. โกสัชชะ ๓. มุฏฐสติ ๔. วิกเขปะ ๕. สัมโมหะ

ฝ่ายกุศลธรรมที่สู้รบกับอกุศลที่กล่าวมาแล้วนี้ คือ พละทั้ง ๕ ประการนี้เอง เมื่อกำลังของฝ่ายพละอ่อนลงไป การเจริญสมถะและวิปัสสนาก็ตั้งมั่นอยู่ไม่ได้ แม้ว่าบางคนจะได้ผลอยู่บ้าง คือ บุคคลบางคนมีกำลังศรัทธามาก ยังเหลือพละอีก ๔ ที่มีกำลังอ่อนไป ผู้นั้นย่อมรอดพ้นจากอำนาจตัณหาได้ แต่ว่ามีเพียงสันตุฏฐี (ความสันโดษ) เป็นเขตแดนเท่านั้น หาขึ้นสูงไปกว่านี้ไม่

บางคนมีกำลังศรัทธาและวิริยะมาก ยังเหลือพละอีก ๓ ที่มีกำลังอ่อนอยู่ ผู้นั้นย่อมรอดพ้นจากตัณหาและโกสัชชะได้ แต่ว่าไม่สามารถที่จะเจริญกายคตาสติหรือสมถะและวิปัสสนาได้

บางคนก็มีกำลังพละทั้ง ๓ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ ยังเหลือพละอีก ๒ ที่มีกำลังอ่อนอยู่ ผู้นั้นย่อมสามารถที่จะเจริญกายคตาสติได้ แต่ว่าเจริญวิปัสสนาไม่ได้

บ้างก็มีกำลังพละทั้ง ๔ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ยังเหลือพละอีก ๑ ที่มีกำลังอ่อนอยู่ ผู้นั้นย่อมสามารถที่จะเจริญฌานสมาบัติได้ แต่ไม่สามารถเจริญวิปัสสนาได้

บางคนก็ปัญญาพละมากที่สุด พละอื่น ๆ อ่อนไป ผู้นั้นย่อมสามารถรู้พระปริยัติหรือพระปรมัตถ์ได้ดี แต่ตัณหา โกสัชชะ มุฏฐสติ และวิกเขปะเหล่านี้มีกำลังมากทวีขึ้น ดังนี้เป็นต้น

ในพละทั้ง ๕ ประการนี้ วิริยพละและปัญญาพละ ๒ อย่างนี้เป็นชนิดอิทธิบาท เมื่อบริบูรณ์ด้วยธรรม ๒ อย่างนี้แล้ว การเจริญวิปัสสนาก็ย่อมปรากฏได้

ในพระพุทธศาสนานี้ ผู้ใดมีความประสงค์จะเจริญสมถะและวิปัสสนาตลอดถึงอริยมรรค อริยผล พระนิพพานนั้นต้องบริบูรณ์ด้วยพละทั้ง ๕ ประการก่อน มิฉะนั้น จะเจริญไปไม่สำเร็จและจิตใจของพระโยคาวจรก็จะเต็มไปด้วยความสงสัยลังเลใจต่าง ๆ บ้างก็ว่าไม่มีบารมีก็มี บ้างก็ว่าเป็นทวิเหตุปฏิสนธิมาแต่กำเนิดก็มี บ้างก็ว่าไม่ใช่เวลาหรือสมัยแห่งพระอรหันต์ก็มี ดังนี้เป็นต้น คำพูดคำกล่าวเหล่านี้เป็นคำที่ไร้ประโยชน์ทั้งนั้น ผู้ใดบริบูรณ์ด้วยศรัทธา วิริยะและสติพละทั้ง ๓ นี้แล้ว ผู้นั้นย่อมสามารถที่จะทำการได้ตลอด เพราะสัทธาพละย่อมประหาณปัจจยามิสตัณหา[๑]และโลกามิสตัณหา[๒]ได้ วิริยพละย่อมประหาณโกสัช

---

[๑] **ปัจจยามิสตัณหา** หมายถึง ตัณหาที่มีปัจจัย ๔ เป็นเหยื่อ คือ ยึดถือเป็นอารมณ์ ผูกพัน มุ่งหวังอยู่กับการต้องการปัจจัยมาเลี้ยงชีพเท่านั้น จัดเป็น **กามตัณหา** .

[๒] **โลกามิสตัณหา** หมายถึง ตัณหาที่มีโลกเป็นเหยื่อ คือ ยึดถือโลกเป็นอารมณ์ ต้องการความนิยมชมชอบจากสังคม หรือต้องการความมีหน้าตา มีชื่อเสียงเกียรติยศในสังคม จัดเป็น **ภวตัณหา** .

ชะ ความเกียจคร้านได้ และสติก็ย่อมประหาณมุฏฐสติ คือ ความหลงลืมได้ และต่อนั้น สัมมาสมาธิและสัมมาทิฏฐิก็ปรากฏขึ้นได้ตามกำลัง เพราะฉะนั้น ในพระพุทธศาสนานี้ ที่เป็นเครื่องอุปการะของสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ นั้นก็คือ ภาวนาสัทธา ภาวนาวิริยะ ภาวนาสติ ภาวนาสมาธิ และภาวนาปัญญาเท่านั้น และธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ก็นับว่าเป็นกำลังของพระโยคาวจรบุคคลโดยแน่แท้

โพชฌงค์ ๗

บัดนี้จักแสดงโพชฌังคธรรม ๗ ประการต่อไป

จตุสจฺจธมฺเม สุฏฺฐุ พุชฺฌตีติ = สมฺโพธิ, สมฺโพธิยา องฺโค สมฺโพชฺฌงฺโค แปลว่า **จตุสจฺจธมฺเม** อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการ **สุฏฺฐุ** โดยดี **พุชฺฌติ** บรรลุเห็นได้ **อิติ** ฉะนั้น **สมฺโพธิ** ชื่อว่า สัมโพธิ **สมฺโพธิยา** ของสัมโพธิ **องฺโค** เป็นองค์ **สมฺโพชฺฌงฺโค** เป็นองค์แห่งสัมโพชฌงค์ บทวิเคราะห์ก่อน (คือ **จตุสจฺจธมฺเม สุฏฺฐุ พุชฺฌตีติ = สมฺโพธิ**) ได้แก่ โลกุตตรมรรคญาณ และบทวิเคราะห์ที่ ๒ (คือ **สมฺโพธิยา องฺโค สมฺโพชฺฌงฺโค**) ได้แก่ เป็นองค์แห่งโลกุตตรมรรคนั้น อันธรรมดาว่า นกเป็นสัตว์ที่ได้เกิด ๒ ครั้ง คือ ทีแรกได้เกิดมาจากท้องแม่นก ครั้งที่ ๒ ได้ออกมาจากเปลือกไข่ ภายหลังเมื่อบริบูรณ์ด้วยปีก หาง ขน แล้วก็บินไปได้ตามชอบใจ อุปมานี้ฉันใด พระโยคาวจรที่มีความพยายามในกายคตาสติ ก็ฉันนั้น คือ ภายหลังที่กายคตาสติสำเร็จแล้วก็ได้รอดพ้นจากอาการเครื่องเศร้าหมองที่ติดตามมาในวัฏฏสงสาร นับว่าได้เกิดออกมาจากท้องแม่นกครั้งที่ ๑ เมื่อได้รู้เห็นวิปัสสนา คือ รูปและนามแล้ว ก็ย่อมพ้นจากอวิชชาอย่างหยาบนั้น นับได้ว่าได้ออกจากไข่แล้ว และเมื่อสัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการแก่กล้าแล้วได้บรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผลตามความประสงค์ ก็ชื่อว่าได้รอดพ้นจากโลกียธรรมทั้งปวง นับว่าเป็นลูกนกที่เต็มบริบูรณ์ด้วยขน หาง ปีก แล้วบินไปตามชอบใจ และท่านโยคาวจรนับแต่นี้ไป ก็เรียกว่า เป็นชาวอริยะ ชาติอริยะ ชาวโลกุตตระ ชาว

นิพพานได้ เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นคำอธิบายในบทว่า **ตตฺถ ยุตฺติ** พร้อมกับอุปมาในโพชฌงค์ ๗ ประการนั้น

โพชฌงค์มี ๗ ประการ คือ ๑. สติสัมโพชฌงค์ ๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ๔. ปีติสัมโพชฌงค์ ๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ ๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ใน ๗ ประการนี้

สติเจตสิก ที่เรียกกันว่า สติปัฏฐาน สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์

ปัญญินทรียเจตสิก ที่เรียกกันว่า วิมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ สัมมาทิฏฐิมรรค เรียกว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ตัวธรรมนั้น คือ ปัญญาวิสุทธิ ๕ ประการ มีทิฏฐิวิสุทธิ เป็นต้น อนุปัสสนาญาณทั้ง ๓ (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา) และวิปัสสนาญาณ ๑๐ ประการ เหล่านี้เป็นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ได้

วิริยเจตสิก ที่เรียกกันว่า สัมมัปปธาน วิริยิทธิบาท วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามมรรค เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์

ปีติเจตสิก ที่เกิดมาจากการเจริญกายคตาสติ เป็นต้น เรียกว่า ปีติสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิเจตสิก ที่เกิดจากความสงบกายและจิต เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ องค์ธรรมได้แก่ กายปัสสัทธิเจตสิกและจิตตปัสสัทธิเจตสิกนั่นเอง

อกัคคตาเจตสิก ที่เรียกกันว่า สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิมรรค เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ องค์ธรรมนั้นในสมถะมีปริกัมมสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ ซึ่งเป็นสมาบัติ ๘ ประการ และในวิปัสสนามีสุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอัปปณิหิตสมาธิ เป็นสมาธิสัมโพชฌงค์

ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่ปราศจากความรักและความโกรธ คือ เมื่อเจริญกัมมัฏฐานนั้นย่อมมีความชอบและไม่ชอบติดตามอยู่เสมอ เพราะจิตยังไม่ตั้งอยู่ในมัชฌิมาปฏิปทาโดยแน่นอน ต่อเมื่อตั้งอยู่ได้ดีแล้ว จึงเรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์

พระโยคาวจรที่บริบูรณ์ด้วยสัมโพชฌงค์ ๗ ประการ ที่มีคุณสมบัติเสมอกันดังนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ที่ได้เสวยความสุขอันยอดยิ่งในพระพุทธศาสนาแล้ว และจะได้รับโสมนัสอย่างใหญ่หลวงในการที่ได้เห็นได้รู้พระนิพพานธาตุ เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ แสดงว่าพระโยคาวจรบุคคลได้เจริญสัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการโดยบริบูรณ์

ส่วนสามัญนั้น คือ นับตั้งแต่การเจริญกายคตาสติ เป็นต้นไป สติ ปัญญา วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ เอกัคคตา อุเบกขา เหล่านี้ก็เรียกได้ว่า สัมโพชฌงค์ แต่ยังอยู่ในขอบเขตของวิวัฏฏนิสสิตเจตนา[๑]เท่านั้น ส่วนการที่จะเรียกว่า วิเวกนิสสิตเจตนา[๒] วิราคนิสสิตเจตนา[๓] นิโรธนิสสิตเจตนา[๔]ได้นั้น หมายความว่า ท่านพระโยคาวจรต้องพยายามเพื่อให้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงให้จงได้เสียก่อน

มรรคมีองค์ ๘

บัดนี้จักแสดงมรรคทั้ง ๘ ประการต่อไป

กิเลเส มาเรนฺตา นิพฺพานํ คจฺฉนฺติ เอเตนาติ = มคฺคา แปลความว่า หมวดธรรมเหล่านี้ย่อมประหาณกิเลสทั้งปวง มีสักกายทิฏฐิ เป็นต้นแล้วให้รอดพ้นจากอบายทั้ง ๔ หรือวัฏฏสงสารได้ ฉะนั้น หมวดธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า มรรค หรือหมวดธรรมเหล่านี้ประหาณกิเลสแล้วย่อมบรรลุถึงพระนิพพาน ฉะนั้นจึงมีชื่อว่า

---

๑ **วิวัฏฏนิสสิตเจตนา** หมายถึง เจตนาที่กำลังดำเนินไปเพื่อการหลุดพ้นจากวัฏฏะ ซึ่งเป็นเจตนาที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนาญาณ ใกล้จะถึงมรรคญาณ.

๒ **วิเวกนิสสิตเจตนา** หมายถึง เจตนาที่เข้าถึงความสงัดจากกิเลสทั้งปวง ได้แก่ เจตนาที่เกิดพร้อมกับมรรคญาณ.

๓ **วิราคนิสสิตเจตนา** หมายถึง เจตนาที่เข้าถึงความสำรอกราคะเสร็จเรียบร้อยแล้ว ได้แก่ เจตนาที่เกิดพร้อมกับผลญาณ.

๔ **นิโรธนิสสิตเจตนา** หมายถึง เจตนาที่ได้เสวยรสแห่งพระนิพพาน โดยความเป็นอุปธิวิเวก คือ ความสงัดจากกิเลสตัณหาทั้งปวง.

มรรค มี ๘ ประการคือ ๑. สัมมาทิฏฐิ ๒. สัมมาสังกัปปะ ๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ ๖. สัมมาวายามะ ๗. สัมมาสติ ๘.สัมมาสมาธิ รวม ๘ ประการนี้ในโลกุตตรญาณทัสสนวิสุทธินั้นปรากฏรวมทั้ง ๘ ประการ และในโลกียญาณทัสสนะนั้น ได้แก่ ปัญญาวิสุทธิทั้ง ๕ นั่นเอง ส่วน สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ๓ องค์นั้น ปรากฏอยู่ในสีลวิสุทธิ ซึ่งเป็นวิเวกนิสสิตเจตนาและวิราคนิสสิตเจตนาเท่านั้น เพราะศีลที่ปรารถนาภวสมบัตินั้นหาเป็นศีลที่เรียกว่า **อาทิพรัหมจริยกศีล**ไม่ เพียงแต่เป็นศีลที่มีอานิสงส์ในภวสมบัติเท่านั้น

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ทั้ง ๓ นั้นเป็นชนิดศีลที่จัดเข้าในจำพวกสีลวิสุทธิและเป็นศีลของวิรตีเจตสิก

สัมมาสังกัปปะ ได้แก่ วิตกเจตสิก นับเข้าในพวกปัญญาได้ เพราะเป็นผู้นำหน้า สัมมาสังกัปปะ มี ๓ ประการ คือ เนกขัมมสังกัปปะ อพยาปาทสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ ในที่นี้

คำว่า **เนกขัมมสังกัปปะ** อธิบายว่า ตามที่ได้อธิบายมาในสัมมัปปธานปัพพะว่า อุปปันนอกุศลเก่าที่ติดตามมาแต่ชาติก่อนๆ มีเอนกประการ และอนุปปันนอกุศลใหม่ ๆ ที่ยังจะให้เกิดในภพหน้าก็มีอเนกประการ อกุศล ๒ อย่างที่กล่าวมาแล้ว อาศัยรวมกันอยู่ในตัวเรา และการที่เราดำริจะหนีให้พ้นจากอกุศลเหล่านี้ เรียกว่า เนกขัมมสังกัปปะ หมายความว่า ความคิดที่ต้องการจะรอดพ้นจากวัฏฏทุกข์ในชาติปัจจุบันนี้

คำว่า **อพยาปาทสังกัปปะ** นั้น ได้แก่ จิตที่ประกอบด้วยเมตตาในฌาน

คำว่า **อวิหิงสาสังกัปปะ** นั้นได้แก่ จิตที่ประกอบด้วยกรุณาในฌานนั่นเอง และยังเหลือบางฌานนั้นนับเข้าในจำพวกเนกขัมมสังกัปปะได้

ในที่นี้ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ รวม ๔ มรรคเหล่านี้ ได้อธิบายมาในโพชฌังคปัพพะนี้แล้ว ผู้ศึกษาโปรดดูในปัพพะนั้นเถิด

ในมรรคทั้ง ๘ ประการนี้ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ นับเข้าในกองปัญญา เรียกว่า **ปัญญาขันธ์** สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ทั้ง ๓

นี้นับเข้าในกองศีล เรียกว่า **สีลขันธ์** สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ทั้ง ๓ นี้ นับเข้าในกองสมาธิ เรียกว่า **สมาธิขันธ์** ดังนี้แหละ มรรคทั้ง ๘ แบ่งออกเป็นขันธ์ ก็ได้ ๓ ขันธ์ ดังที่กล่าวมาแล้ว

ในปัจจุบันนี้ อาชีวัฏฐมกศีลที่รักษาเพื่อจะทำลายทิฏฐิอนุสัยรัฏฐะให้พินาศลงนั้น เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า สีลขันธ์ อยู่ในฝ่ายโลกียะของสีลวิสุทธินั่นเอง ในที่นี้ คำว่า อาชีวัฏฐมกศีล มี ๒ ประการ คือ ๑. อาชีวัฏฐมกศีลสำหรับคฤหัสถ์ ๒. อาชีวัฏฐมกศีลสำหรับบรรพชิต

อาชีวัฏฐมกศีลของคฤหัสถ์นั้น ได้แก่ การรักษาที่เว้นจากกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ และทุราชีวะ รวมทุจริต ๘ ประการ แต่ว่า อัฏฐังคุโปสถศีล คือ ศีล ๘ และทสังคศีล คือ ศีล ๑๐ ก็รวมเข้าในอาชีวัฏฐมกศีลของคฤหัสถ์ได้ ส่วนอาชีวัฏฐมกศีลของบรรพชิตนั้น ได้แก่ การรักษาสิกขาบท ๒๒๗ โดยเรียบร้อยถูกต้องตามพระวินัย และศีล ๒๒๗ ก็รวมนับเข้าเป็น **กายกรรม วจีกรรม** ได้เช่นเดียวกันกับศีลของคฤหัสถ์ ฉะนั้น ท่านพระอัฏฐกถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า **กายกมฺมํ วจีกมฺมํ** ดังนี้เป็นต้น นอกจาก ๒๒๗ สิกขาบทนี้แล้ว ยังมีข้อสิกขาต่างๆ ในพระวินัย คือ จำนวนสิกขาบทที่แสดงไว้ในมหาวาร จุฬวาร ปริวาร นั้น เรียกว่า เป็นศีลที่เป็นเครื่องประดับทำให้งดงามยิ่งขึ้นอีกเท่านั้น

ในจำนวนวิสุทธิเหล่านี้ วิสุทธิ ๖ ประการ ตั้งแต่จิตตวิสุทธิขึ้นไปนั้น อาศัยสีลวิสุทธิเป็นมูลเป็นประธาน และมีคุณซึ่งกันและกัน เพราะต่างคนก็ต่างอารมณ์และต่างขณะกัน แต่ฝ่ายโลกุตตระนั้น สีลวิสุทธิกระทำให้มีคุณพร้อม ๆ กันได้ เพราะเป็นอารมณ์เดียวกันนั่นเอง

ในสมาธิขันธ์นั้นมี ๒ นัย คือ สุทธวิปัสสนายานิก และสมถวิปัสสนายานิก ในที่นี้ นัยที่ ๑ หมายความว่า เมื่อบริบูรณ์ด้วยสีลวิสุทธิแล้วตั้งต้นแต่กายคตาสติกัมมัฏฐานและเลยติดตามทางวิปัสสนานั้น เรียกว่า สุทธวิปัสสนายานิก นัยที่ ๒ ได้ความว่า ตั้งต้นแต่สมถะจนถึงฌาน คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน เป็นต้น และเลยไปทางวิปัสสนาเช่นเดียวกัน

ในวิธี ๒ นัยนี้ต่างกันอย่างไรบ้าง ? คือนัยที่ ๑ ตั้งต้นแต่กายคตาสติ และไม่ไปทางฌานสมาบัติเลย แต่เจริญอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ต่อไป ส่วนนัยที่ ๒ นั้น ต้องได้ฌานสมาบัติเสียก่อน แล้วภายหลังเจริญวิปัสสนาต่อไป ในวิธีทั้ง ๒ ประการนี้ มรรคทั้ง ๓ ของสมาธิขันธ์ ในสุทธวิปัสสนายานิกนั้น สำเร็จสมาธิกิจได้จิตตวิสุทธิด้วยสมาธิทั้ง ๓ คือ สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอัปปณิหิตสมาธิ ส่วนสมถยานิกวิปัสสนานั้นสำเร็จด้วยบริกัมมสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ และเมื่อถึงวิปัสสนาก็ได้สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอัปปณิหิตสมาธิ เช่นเดียวกัน แต่ว่า สีลวิสุทธิและกายคตาสติเดิม เมื่อก่อนได้วิปัสสนานั้น เรียกว่า ขณิกสมาธิ หมายความว่า สงบชั่วคราว

ปัญญาขันธ์ คือ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ นั้น ก็มีสุทธวิปัสสนายานิกและสมถวิปัสสนายานิกเช่นเดียวกัน ทำให้สำเร็จปัญญาโดยอาศัยวิธีทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้ว

เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการอธิบายธรรมที่เป็นสาธารณะทั้งโลกียะและโลกุตตระทั้ง ๒ ต่อไปนี้จักแสดงมรรคทั้ง ๘ ที่ปรากฏยังโสดาปัตติมรรคให้เกิดขึ้นต่อไปดังนี้ แม้พระอริยะจะมีจำนวนมากมายในพระพุทธศาสนาก็ดี ในเล่มนี้จะยกเอามาแต่พระอริยบุคคลชั้นต่ำที่สุด คือ พระโสดาบันบุคคลที่เป็นสุกขวิปัสสกเท่านั้น

ถามว่า ทำไมจึงเรียกว่า พระโสดาบันบุคคล ?

ตอบว่า เพราะบุคคลที่ได้ถึงพระโสดาปัตติมรรคแล้วย่อมไหลไปสู่โสดาปัตติผลและอริยมรรคอื่น ๆ ตลอดถึงพระนิพพาน ฉะนั้นจึงเรียกว่า พระโสดาบันบุคคล ไขความต่อไปอีกว่า อันธรรมดาว่ากระแสน้ำของแม่น้ำใหญ่ ๕ สายที่เกิดมาแต่ป่าหิมพานต์นั้น ปรากฏว่า หามีอาการถอยหลังไม่ มีแต่จะไหลไปสู่มหาสมุทรเท่านั้น กระแสเหล่านี้ในภาษาบาลีเรียกว่า **โสตะ** แปลว่ากระแสน้ำ อุปมานี้ฉันใด พระโสดาบันบุคคล ก็ฉันนั้น คือ ตั้งแต่ได้ถึงพระอริยมรรคแล้วไม่ได้ถอยหลังไปเป็นปุถุชนอีกเลย มีแต่ก้าวไปข้างหน้าจนถึงอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ส่วนธรรมดาว่า ปุถุชนแม้ได้ถึงภูมิที่สูงสุดแล้ว แต่ก็ยัง

กลับมาเกิดในอบายทั้ง ๔ ได้อีก แต่พระโสดาบันบุคคลนั้นหาเป็นเช่นนี้ไม่ หมายความว่า จะไม่ไปเกิดในชาติที่ชั่วและต่ำทรามอีก มีแต่จะได้เกิดเป็นมนุษย์ที่ดี เทวดาที่ดีเท่านั้น แล้วเข้าสู่พระนิพพาน ดังนี้แหละ พระโสดาบันบุคคลจึงไม่มีการถอยหลัง ดุจดังกระแสน้ำที่ไหลไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้นจึงชื่อว่า โสดาบันบุคคลได้ และโสตะอย่างนี้ในพระพุทธศาสนา เรียกว่า **ธัมมโสตะ** ได้แก่ โสตะ ๘ ประการ มี สัมมาทิฏฐิโสตะ สัมมาสังกัปปโสตะ เป็นต้น

คำว่า **สัมมาทิฏฐิโสตะ** คือ พร้อมกับการทำลายสักกายทิฏฐิให้พินาศลงทันใดนั้น สัมมาทิฏฐิรัฏฐะก็ย่อมปรากฏขึ้นตลอดชาติจนถึงพระนิพพาน และพระโสดาบันบุคคลซึ่งเป็นพวกสัมมาทิฏฐิรัฏฐะก็ได้เห็นไตรลักษณ์ และอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการ ดุจดังพระอาทิตย์ พระจันทร์ปรากฏอยู่บนอากาศ ฉะนั้น

คำว่า **สัมมาสังกัปปโสตะนี้** คือ ตามพระบาลีสังยุตต์ว่า **สมฺมาทิฏฺฐิสฺส สมฺมาสงฺกปฺโป ปโหติ** แปลความว่า เมื่อสัมมาทิฏฐิรัฏฐะปรากฏอยู่แล้ว พวกสัมมาสังกัปปะทั้งหลาย คือ การคิดอ่านใด ๆ ก็ดี มีแต่ฝ่ายกุศล คือ คิดพ้นจากอบายทั้ง ๔ ไม่คิดทำลายผู้อื่น ไม่คิดการเบียดเบียนต่อสัตว์ทั้งหลาย เป็นต้น ตลอดถึงพระนิพพาน

คำว่า **สัมมาวาจาโสตะ** นั้น คือ **สมฺมาสงฺกปฺปสฺส สมฺมาวาจา ปโหติ** แปลความว่า เมื่อพวกชาวเมืองสัมมาทิฏฐิมีความคิดเช่นนี้แล้ว การเว้นจากวจีทุจริต ๔ ประการ ก็ย่อมเว้นไปตลอดถึงพระนิพพานธาตุ

คำว่า **สัมมากัมมันตโสตะ** นั้น คือ **สมฺมาวาจาย สมฺมากมฺมนฺโต ปโหติ** แปลความว่า เมื่อเว้นจากวจีทุจริต ๔ ประการได้ขาดแล้ว การเว้นจากกายทุจริต ๓ ก็ย่อมปรากฏขึ้นตลอดถึงพระนิพพานธาตุ

คำว่า **สัมมาอาชีวโสตะ** นั้น คือ **สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมฺมาอาชีโว ปโหติ** แปลความว่า เมื่อบริบูรณ์ด้วยสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ ทั้ง ๒ แล้ว ผู้นั้นย่อมไม่มีอาชีพที่ชั่วร้าย มีแต่อาชีพที่ชอบด้วยศีลธรรมเสมอไปตลอดถึงพระนิพพานธาตุ

คำว่า **สัมมาวายามโสตะ** นั้น คือ **สมฺมาอาชีวสฺส สมฺมาวายาโม ปโหติ** แปลความว่า เมื่อบริสุทธิ์ทางกายวาจาแล้ว ความพยายามที่ชอบด้วยศีลก็ย่อมปรากฏขึ้นตลอดถึงพระนิพพานธาตุ

คำว่า **สัมมาสติโสตะ** นั้นคือ **สมฺมาวายามสฺส สมฺมาสติ ปโหติ** แปลความว่า เมื่อความเพียรที่ชอบเกิดแล้ว สัมมาสติ พร้อมกับศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมปรากฏทันทีด้วย ตลอดถึงพระนิพพานธาตุ

คำว่า **สัมมาสมาธิโสตะนั้นคือ สมฺมาสติสฺส สมฺมาสมาธิ ปโหติ** แปลความว่า เมื่อสัมมาสติพร้อมกับศีล สมาธิ ปัญญาปรากฏอยู่เช่นนี้แล้ว สัมมาสมาธิของชาวเมืองสัมมาทิฏฐิ คือ พระอริยบุคคลก็ย่อมมีฤทธิ์ ไปจนถึงขณะที่เข้าสู่อนุปาทิเสสนิพพานธาตุได้

เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการตอบปัญหาว่า ทำไมจึงเรียกว่า พระโสดาบันบุคคล ? เท่านี้ พร้อมกับบุคคลที่ถึงโสดาปัตติมรรคโสดาปัตติผล ได้ข้ามพ้นจากปุถุชนภูมิ และเรียกได้ว่า เป็นชาวโลกุตตระ ชาวนิพพาน และไม่ได้กลับมาเกิดยังเมืองสักกายทิฏฐิ อนุสัยรัฏฐะเหมือนแต่ก่อนอีก หมายความว่า มีความสุขอย่างยอดยิ่งในสอุปาทิเสสนิพพาน อนุปาทิเสสนิพพาน ในที่นี้ มรรคทั้ง ๘ ประการย่อมปรากฏพร้อมกัน เฉพาะในโลกุตตระเท่านั้น ส่วนในโลกียะนั้น สีลขันธ์ได้กับศีล สมาธิขันธ์ได้กับสมาธิ ปัญญาขันธ์ได้กับปัญญา

สรุปพระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

ว่าโดยหมวดแล้วมีอยู่ ๗ หมวด คือ

๑. สติปัฏฐาน	๔	รวมเป็น ๓๗ ประการ
๒. สัมมัปปธาน	๔	
๓. อิทธิบาท	๔	
๔. อินทรีย์	๕	
๕. พละ	๕	
๖. โพชฌงค์	๗	
๗. องค์มรรค	๘	

ว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์แล้ว มี ๑๔ ประการ คือ

๑. ฉันทเจตสิก
๒. จิต
๓. ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก
๔. สัทธาเจตสิก
๕. ปัสสัทธิเจตสิก ทั้ง ๒
๖. ปัญญาเจตสิก
๗. วิตกเจตสิก
๘. วิริยเจตสิก
๙. สัมมาวาจาเจตสิก
๑๐. สัมมากัมมันตเจตสิก
๑๑. สัมมาอาชีวเจตสิก
๑๒. สติเจตสิก
๑๓. ปีติเจตสิก
๑๔. เอกัคคตาเจตสิก

} รวมเป็น ๑๔ ประการ

ฐานของสติเจตสิก มี ๘ ฐาน คือ

สติปัฏฐาน ๔
สตินทรีย์ ๑
สติพละ ๑
สติสัมโพชฌงค์ ๑
สัมมาสติมรรค ๑

ฐานของเอกัคคตาเจตสิก มี ๔ ฐาน คือ

สมาธินทรีย์ ๑
สมาธิพละ ๑
สมาธิสัมโพชฌงค์ ๑

สัมมาสมาธิมรรค ๑

ฐานของปัญญินทรีย์เจตสิก มี ๕ ฐาน คือ

วิมังสิทธิบาท ๑

ปัญญินทรีย์ ๑

ปัญญาพละ ๑

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑

สัมมาทิฏฐิมรรค ๑

ธรรมที่มีฐานเดียว มี ๙ องค์ คือ

ฐานของวิตกเจตสิก	ได้แก่ สัมมาสังกัปปมรรค
ฐานของปัสสัทธิเจตสิก	ได้แก่ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
ฐานของปีติเจตสิก	ได้แก่ ปีติสัมโพชฌงค์
ฐานของตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก	ได้แก่ อุเปกขาสัมโพชฌงค์
ฐานของฉันทเจตสิก	ได้แก่ ฉันทิทธิบาท
ฐานของจิต	ได้แก่ จิตติทธิบาท
ฐานของสัมมาวาจาเจตสิก	ได้แก่ สัมมาวาจามรรค
ฐานของสัมมากัมมันตเจตสิก	ได้แก่ สัมมากัมมันตมรรค
ฐานของสัมมาอาชีวเจตสิก	ได้แก่ สัมมาอาชีวมรรค

รวมธรรมที่มีฐานเดียวนั้น มี ๙ ประการด้วยกัน

ฐานของวิริยเจตสิก มี ๙ ฐาน คือ

สัมมัปปธาน ๔

วิริยิทธิบาท ๑

วิริยินทรีย์ ๑

วิริยพละ ๑

วิริยสัมโพชฌงค์ ๑

สัมมาวายามมรรค ๑

ฐานของสัทธาเจตสิก มี ๒ ฐาน คือ

สัทธินทรีย์ ๑

สัทธาพละ ๑

จบพระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

มงคล ๓๘ ประการ

มงคลสูตร ๓๘ ประการ

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส

เหตุเกิดของมงคลสูตร

มงคลสูตรนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่เทวดาตนหนึ่ง ที่พระเชตวันมหาวิหาร อารามที่ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย ในพระนครสาวัตถี เพราะเหตุที่มีมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เกิดความสงสัยในเรื่องของมงคล ต่างถกเถียงกันเรื่องมงคลเรื่อยมาตลอด ๑๒ ปี โดยเริ่มต้นเหตุเกิดขึ้นดังนี้

บุรุษผู้หนึ่ง ตื่นขึ้นแต่เช้าตรู่ ได้เห็นสภาพแวดล้อมรอบ ๆ แล้วรู้สึกสดชื่นสบายตาสบายใจ จึงคิดว่าอารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นมงคล เขาจึงได้รับสมญานามว่า **นายทิฏฐมงคล** บุรุษอีกผู้หนึ่ง ตื่นขึ้นแต่เช้าตรู่ ยังไม่ได้ลืมตาดูสภาพแวดล้อมรอบ ๆ แต่ได้ยินเสียงนกร้องไพเราะกังวาน ก็รู้สึกสดชื่นสบายหูสบายใจ จึงคิดว่า อารมณ์ที่ได้ยินแล้วเป็นมงคล เขาจึงได้รับสมญานามว่า **นายสุตมงคล** บุรุษอีกผู้หนึ่ง ตื่นขึ้นแต่เช้าตรู่ ไม่ได้เห็นสภาพแวดล้อมและไม่ได้ยินเสียงนกร้อง แต่เกิดสมองปลอดโปร่งมีความคิดอ่านแล่นไปได้ดี ทำให้เกิดความคิดอะไรดี ๆ ขึ้นมามากมาย จึงคิดว่า อารมณ์ที่คิดแล้วเป็นมงคล เขาจึงได้รับสมญานามว่า **นายมุตมงคล**

วันหนึ่ง บุรุษทั้ง ๓ คน เดินมาพบกันเข้าก็เลยนั่งสนทนากันด้วยเรื่องต่างๆ จนมาถึงเรื่องมงคล นายทิฏฐมงคลก็เสนอขึ้นก่อนว่า “อารมณ์ที่เห็นแล้วเท่านั้นเป็นมงคล” เรียกว่า **ทิฏฐมงคล** นายสุตมงคลก็ค้านขึ้นมาทันทีว่า “ถ้าว่าอารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นมงคลไซร้ ก็จะต้องเป็นมงคลไปเสียทุกอย่าง แต่ว่าโดยปกติแล้ว พวกเราเห็นทั้งสิ่งที่ดีและสิ่งที่ไม่ดีอยู่เสมอในชีวิตประจำวัน ฉะนั้นอารมณ์ที่เห็นแล้ว จึงไม่เป็นมงคล แต่เสียงที่ฟังแล้วต่างหากที่เป็นมงคล” เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว จึงทำให้ข้อเสนอของนายทิฏฐมงคลนั้นตกไป และเกิดข้อเสนอ

ขึ้นมาใหม่ว่า เสียงที่ฟังแล้วเป็นมงคล เรียกว่า **สุตมงคล** ในขณะนั้นนั่นเอง นายมุตมงคลก็ค้านนายสุตมงคลขึ้นมาฉับพลันเช่นกันว่า “ที่ท่านว่า เสียงที่ฟังแล้วเป็นมงคลนั้น ก็ไม่ใช่เช่นกัน เพราะถ้าว่าเสียงที่ฟังแล้วเป็นมงคลไซร้ ก็จะต้องเป็นมงคลไปเสียทุกอย่าง แต่ว่าในชีวิตประจำวันของเรานั้นได้ฟังเสียงที่ดีบ้างไม่ดีบ้าง อยู่เป็นประจำ ฉะนั้น เสียงที่ฟังแล้วจึงไม่เป็นมงคล อารมณ์ที่คิดนึกทางใจต่างหากเล่า ที่เป็นมงคล” เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้ข้อเสนอของนายสุตมงคลนั้นตกไปอีก กลายเป็นข้อเสนอใหม่ เรียกว่า **มุตมงคล** ในขณะนั้นนายทิฏฐมงคลและนายสุตมงคลก็ค้านข้อเสนอของนายมุตมงคลขึ้นมาทันทีเช่นกันว่า “แม้อารมณ์ที่คิดนึกแล้ว ก็ไม่เป็นมงคลเช่นเดียวกัน เพราะถ้าว่าอารมณ์ที่คิดนึกเป็นมงคลไซร้ ก็จะต้องเป็นมงคลไปเสียทุกอย่าง แต่ว่าในชีวิตประจำวันของเรานั้นมีการคิดดีบ้าง คิดไม่ดีบ้าง ฉะนั้น อารมณ์ที่คิดแล้วจึงไม่เป็นมงคล” บุรุษทั้ง ๓ ไม่สามารถจะยินยอมกันได้ จึงถกเถียงกันเรื่อยไป ในขณะนั้น พวกมนุษย์มาเห็นมาได้ยินเข้า พวกที่ชอบมติของนายทิฏฐมงคล ก็เข้าข้างนายทิฏฐมงคล พวกที่ชอบมติของนายสุตมงคล ก็เข้าข้างนายสุตมงคล พวกที่ชอบมติของนายมุตมงคลก็เข้าข้างนายมุตมงคล จึงเกิดการแบ่งแยกกันเป็น ๓ พวกด้วยประการฉะนี้ เหตุการณ์ได้ดำเนินเรื่อยไป จนถึงพวกภุมมัฏฐเทวดาที่อยู่ใกล้ชนเหล่านั้น ก็พลอยถกเถียงกันเรื่องมงคล และแบ่งแยกกันเข้าข้างพวกที่ตนชอบ ขึ้นไปจนถึงสวรรค์ชั้นสูง แต่ไม่สามารถตกลงกันได้ เป็นอยู่เช่นนี้ถึง ๑๒ ปี วันหนึ่ง พวกเทวดาทั้งหลาย จึงเข้าไปหาท้าวสักกเทวราช หรือ พระอินทร์ กราบทูลถามเรื่องมงคล พระอินทร์ก็ไม่ทรงสามารถจะตัดสินได้ว่าอะไรกันแน่ที่ถือว่า เป็นมงคล แต่พระอินทร์ก็ได้ชี้ทางให้ว่า บัดนี้ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก พระองค์ทรงเป็นพระสัพพัญญู น่าจะทรงทราบเรื่องมงคลเป็นอย่างดี ขอให้พวกท่านส่งใครไปสักองค์หนึ่ง ไปกราบทูลถามสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อะไรเป็นมงคล พวกเทวดาเหล่านั้น ก็เห็นดีด้วย จึงมอบหมายภาระหน้าที่ให้

เทพบุตรองค์หนึ่งที่เหมาะสมเป็นผู้เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ณ พระเชตวันมหาวิหาร ดังกล่าวแล้ว

เทพบุตรองค์นั้น ก็ได้ไปในเวลากลางคืน ที่พวกมนุษย์ทั้งหลายหลับกันหมดแล้ว ทำพระเชตวันมหาวิหารให้สว่างโล่งไปทั่วบริเวณ พระพุทธองค์ทรงประทับเดินจงกรมอยู่ ได้ทอดพระเนตรเห็นแสงสว่างนั้น ก็ตรัสถามว่า "นั่นใคร?" เทพบุตรกราบทูลว่า "ข้าพระองค์เป็นเทพบุตรตนหนึ่งพระพุทธเจ้าข้า" พระพุทธองค์ตรัสถามว่า "ท่านมาที่นี้มีธุระอะไรหรือ ? เพราะว่า ที่นี้เป็นถิ่นมนุษย์ เป็นสถานที่มีกลิ่นสาบสางสำหรับเหล่าเทวดา" เทพบุตรจึงกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เหล่ามนุษย์ และเทวดาทั้งหลาย พากันคิดเรื่องมงคลกันมาเป็นเวลา ๑๒ ปีแล้ว แต่ไม่มีใครสามารถตัดสินได้ว่า อะไรกันแน่ที่เป็นมงคล พวกเหล่าเทวดาทั้งหลาย มีท้าวสักกเทวราชเป็นประธาน จึงส่งตัวข้าพระองค์มาให้กราบทูลถามพระองค์ เพราะเหตุนั้น ขอพระองค์จงทรงโปรดตรัสบอกแก่ข้าพระองค์ว่า อะไรเป็นมงคล พระพุทธเจ้าข้า" เมื่อเทพบุตรองค์นั้น กราบทูลเพียงเท่านี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงมีพระหฤทัยกว้างขวางจึงทรงแสดงมงคล ๓๘ ประการด้วย ๑๑ พระคาถาว่า **อเสวนา จ พาลานำ ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา** ดังนี้เป็นต้น[๑]

พระโบราณาจารย์ได้เริ่มต้นเรื่องมงคลสูตร ๓๘ ประการ ที่เทวดาทูลถามสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นสำนวนว่า ณ บัดนี้ ข้าพเจ้าจะได้แสดงเรื่องมงคลสูตร ๓๘ ประการโดยสังเขป พอเป็นเครื่องประพฤติปฏิบัติทั้งชาววัดและชาวบ้านตามพระบาลีและอรรถกถา ฎีกา เพื่อจะให้พุทธบริษัทได้เข้าใจง่าย ๆ ตามสมควรแก่อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สืบต่อไป ดำเนินความว่า

เอวมฺเม สุตำ อันข้าพเจ้าชื่อว่า อานนท์ ได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ว่า

---

[๑] ตอนที่ว่าด้วยเหตุเกิดของมงคลสูตรนี้ ได้นำมาเพิ่มเติมที่หลัง เพื่อให้เนื้อความได้สมบูรณ์ขึ้น.

เอกำ สมยำ ภควา สาวตฺถิยำ วิหรติ ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จประทับ
เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม ที่พระเชตวันมหาวิหาร อารามของท่าน
อนาถปิณฑิกเศรษฐี ใกล้เมืองสาวัตถี

อถโข อญฺญตรา เทวตา ครั้งนั้นแล เทวดาองค์ใดองค์หนึ่ง
อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา ครั้นเมื่อราตรีปฐมยามล่วงไปแล้ว
อภิกฺกนฺตวณฺณา มีรัศมีอันงามยิ่งนัก
เกวลกปฺปำ เชตวนำ โอภาเสตฺวา ยังพระเชตวันทั้งสิ้นให้สว่าง
เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าจนถึงที่ประทับ
อุปสงฺกมิตฺวา ครั้นเข้าไปเฝ้าแล้ว
ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา ได้ถวายอภิวาทแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว
เอกมนฺตำ อฏฺฐาสิ ได้ยืนอยู่ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง
เอกมนฺตำ ฐิตา โข สา เทวตา ครั้งเทวดาได้ยืนอยู่ในที่สมควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว
ภควนฺตำ คาถาย อชฺฌภาสิ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคาถาเดียวว่า
พหู เทวา มนุสฺสา จ เหล่าเทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก
มงฺคลานิ อจินฺตยุ๎ อากงฺขมานา โสตฺถานำ ปรารถนาความสวัสดี ได้พากันคิดเรื่อง
มงคลทั้งหลาย
พฺรูหิ มงฺคลมุตฺตมำ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกมงคลอย่างสูงสุดเถิด

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลสูตร ๓๘ ประการด้วยคาถา ๑๑ คาถาว่า

คาถาที่ ๑

อเสวนา จ พาลานำ การไม่คบคนพาล ๑
ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา การคบหาแต่บัณฑิต ๑
ปูชา จ ปูชนียานำ การบูชาท่านที่ควรบูชา ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมำ กรรม ๓ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๒

ปฏิรูปเทสวาโส จ	การอยู่ในประเทศอันสมควร ๑
ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา	ความเป็นผู้มีบุญอันกระทำไว้ในปางก่อน ๑
อตฺตสมฺมาปณิธิ จ	การตั้งตนไว้ชอบ ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๓ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๓

พาหุสจฺจญฺจ	ความเป็นพหูสูต ๑
สิปฺปญฺจ	ศิลปศาสตร์ ๑
วินโย จ สุสิกฺขิโต	วินัยอันตนศึกษาดีแล้ว ๑
สุภาสิตา จ ยา วาจา	วาจาอันเป็นสุภาษิต ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๔ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๔

มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ	การบำรุงมารดาบิดา ๑
ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห	การสงเคราะห์บุตรและภรรยา ๑
อนากุลา จ กมฺมนฺตา	การงานอันไม่อากูล ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๓ อย่างนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๕

ทานญฺจ	การให้ทาน ๑
ธมฺมจริยา จ	การประพฤติธรรม ๑
ญาตกานญฺจ สงฺคโห	การสงเคราะห์หมู่ญาติ ๑
อนวชฺชานิ กมฺมานิ	การงานอันไม่มีโทษ ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๔ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๖

อารตี วิรตี ปาปา	การงดเว้นจากบาป ๑
มชฺชปานา จ สญฺญโม	การสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ๑

อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ	ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๓ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๗

คารโว จ	ความเคารพ ๑
นิวาโต จ	ความถ่อมตน ๑
สนฺตุฏฺฐี จ	ความสันโดษ ๑
กตญฺญุตา	ความกตัญญู ๑
กาเลน ธมฺมสฺสวนํ	การฟังธรรมตามกาล ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๕ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๘

ขนฺตี จ	ความอดทน ๑
โสวจสฺสตา	ความเป็นผู้ว่าง่าย ๑
สมณานญฺจ ทสฺสนํ	การเห็นสมณะ ๑
กาเลน ธมฺมสากจฺฉา	การสนทนาธรรมตามกาล ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๔ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๙

ตโป จ	ความเพียรเผากิเลส ๑
พฺรหฺมจริยญฺจ	การประพฤติพรหมจรรย์ ๑
อริยสจฺจาน ทสฺสนํ	การเห็นอริยสัจจ์ทั้งหลาย ๑
นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ	การกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	กรรม ๔ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๑๐

ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ	จิตของบุคคลผู้อันโลกธรรมถูกต้องแล้ว
จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ	ย่อมไม่หวั่นไหว ๑

อโสกำ	ไม่มีความเศร้าโศก ๑
วิรชำ	ปราศจากธุลี ๑
เขมำ	เกษม ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมำ	กรรม ๔ อย่างนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด

คาถาที่ ๑๑

เอตาทิสานิ กตฺวาน	เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย กระทำมงคลทั้งหลาย เช่นนี้แล้ว
สพฺพตฺถมปราชิตา	เป็นผู้มีชัยชนะในที่ทุกสถาน
สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ	ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวง
ตนฺเตสำ มงฺคลมุตฺตมนฺติ	ข้อนั้นเป็นมงคลอันสูงสุดของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเหล่านี้แล

มงคลข้อที่ ๑ การไม่คบคนพาล

คำว่า **อเสวนา จ พาลานำ** หมายความว่า การไม่คบค้าสมาคม การไม่ไปมาหาสู่กับคนพาล คือ ผู้มีสันดานอันเป็นบาปหยาบช้า ตัดทำลายเสียซึ่งประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ตลอดถึงประโยชน์อย่างยิ่ง คือ พระนิพพาน ท่านผู้รู้ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ตรัสเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า **คนพาล**

อนึ่ง คนพาลสันดานหยาบช้า ใครเข้าไปคบหาสมาคมเข้าแล้ว เขาย่อมจะชักนำให้กระทำบาปหยาบช้าต่าง ๆ มีการชักนำให้ฆ่ามารดาบิดาของตน เป็นต้น เหมือนพระเจ้าอชาตศัตรูผู้เป็นบุตรของพระเจ้าพิมพิสารไปคบหาสมาคมกับพระเทวทัต ผู้มีสันดานชั่วช้าเป็นคนพาล พระเทวทัตจึงชักชวนให้ปลงพระชนม์ชีพของพระราชบิดาเสียจะได้เป็นกษัตริย์ พระเจ้าอชาตศัตรูหลงเชื่อถ้อยคำ จึงได้ทำตามคำของพระเทวทัต ได้ทรงให้จับพระราชบิดาไปขังไว้ในเรือนจำ ทำให้ทรมานจนถึงพระราชบิดาสวรรคต (คือตาย) เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูได้ปลงพระชนม์ของพระราชบิดาเช่นนี้แล้ว นับว่าพระองค์ได้ตัดเสียซึ่งโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ครั้นสิ้นชีพวายชนม์แล้ว ก็ได้ไปบังเกิด

ในโลหกุมภีมหานรก ถึง ๖ หมื่นปี จึงจะพ้นจากบาปกรรมที่ตนกระทำไว้ ข้อนี้ก็ตรงกับคำที่ว่า “**คบคนพาล พาลพาไปหาผิด คบบัณฑิต บัณฑิตพาไปหาผล คบคนชั่ว พาตัวให้อับจน เสื่อมจากบุญกุศล ผลสร้างทางนิพพาน**” เพราะฉะนั้น การไม่คบกับคนพาล จึงจัดว่า เป็นมงคลอันสูงสุด ประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒ การคบกับบัณฑิต

คำว่า **ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา** มีความหมายว่า การคบหาสมาคม การไปมาหาสู่กับนักปราชญ์ คือ ผู้มีปัญญา มีหิริ ความละอายบาป มีโอตตัปปะ ความสะดุ้งกลัวต่อบาป เป็นผู้ละบาปทางกาย วาจา และใจ ที่จะทำตนและคนอื่นให้เดือดร้อนเสีย แล้วชักนำสั่งสอนผู้อื่นในทางสวรรค์และทางนิพพานยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จด้วย ท่านผู้รู้ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมตรัสเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า **บัณฑิต** เป็นอันได้ใจความว่า การคบกับนักปราชญ์ ๆ ย่อมจะชักนำให้ทำการกุศล มีทาน ศีล ภาวนาเหล่านี้เป็นต้น ย่อมเป็นเหตุให้ยกตนพ้นจากอบายมุข อบายภูมิ สมกับนิทานเรื่องหนึ่งที่ท่านเล่าไว้ว่า กาลครั้งหนึ่ง มีพ่อค้าสำเภาทั้งหลาย พาคนไปค้าขายทางทะเล ครั้นถึงท่ามกลางมหาสมุทร ก็เกิดคลื่นใหญ่ลมพัดแรงกล้า นาวาจวนจะล่มจมในมหาสมุทรสาคร คนในเรือทั้งหลายต่างก็เดือดร้อนเกิดความหวาดกลัวจนคุมจิตใจไม่อยู่ จึงวิ่งไปวิ่งมา แต่มีอุบาสกคนหนึ่งเป็นผู้รักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ ได้ควบคุมสติของตนเองอย่างมั่นคง แล้วนั่งพิจารณาศีลของตนอยู่ในท่ามกลางสำเภา คนทั้งหลายก็พากันไต่ถามทราบความว่า เป็นอุบาสกผู้รักษาศีล ๕ อยู่เนืองนิตย์ คนทั้งหมดในสำเภานั้นก็มีจิตเลื่อมใสศรัทธาจึงพากันขอรับศีล ๕ กับอุบาสกคนนั้น ครั้นรับศีล ๕ สำเร็จแล้ว สำเภาก็ค่อย ๆ จมลงในมหาสมุทรสาคร คนทั้งหลายก็ตายในสำเภานั้นนั่นเอง ครั้นตายแล้วก็ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ด้วยกันทั้งหมด เพราะฉะนั้น การคบบัณฑิตคือนักปราชญ์ จึงจัดเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓ การบูชาสิ่งที่ควรบูชา

คำว่า **ปูชา จ ปูชนียานำ** มีความหมายว่า การบูชาท่านที่ควรบูชาหรือสิ่งที่ควรบูชา มีอรรถาธิบายว่า ผู้ที่มีจิตใจประกอบด้วยศรัทธาความเลื่อมใสได้กระทำสักการบูชาในบุคคลหรือวัตถุที่ควรบูชา คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และสมณพราหมณาจารย์ผู้มีศีล ตลอดถึงครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และบิดามารดา ปู่ย่า ตายาย พี่ชาย พี่หญิง ลุง ป้า น้า อา ตลอดทั้งท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ท่านจัดว่าเป็นมงคล คือ นำความสุขความเจริญมาสู่ผู้ปฏิบัติ อีกประการหนึ่ง

อนึ่ง คำว่า **บูชา** จัดโดยประเภทแล้ว มี ๒ อย่าง คือ

๑. **อามิสบูชา** ได้แก่ การบูชาด้วยดอกไม้ ธูป เทียน ข้าวน้ำ ผ้านุ่ง ผ้าห่ม เป็นต้น

๒.ปฏิบัติบูชา ได้แก่ การรักษาศีล การถือธุดงค์ การเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น

บุคคลที่ได้ทำสักการบูชาในวัตถุที่ควรบูชา ย่อมจะนำมาซึ่งประโยชน์และความสุขในชาตินี้และชาติหน้า สมตามคำนิทานที่ท่านเล่าไว้ว่า กาลครั้งหนึ่งในสมัยพุทธกาล นายสุมนมาลาการของพระเจ้าพิมพิสารมีหน้าที่เก็บดอกไม้ไปถวายแด่พระเจ้าพิมพิสารทุก ๆ วัน วันหนึ่ง เขาเข้าไปที่สวนดอกไม้เก็บดอกมะลิได้แล้วก็นำมา เผอิญได้พบกับพระพุทธองค์และภิกษุสงฆ์ในระหว่างทาง ซึ่งกำลังเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในพระนคร นายสุมนมาลาการครั้นได้เห็นแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใสศรัทธา อยากจะทำการบูชาบ้าง จึงคิดว่า ดอกไม้นี้เราได้ถวายพระเจ้าอยู่หัวอยู่ทุก ๆ วันแล้ว วันนี้เว้นสักวันหนึ่ง พระองค์ท่านจะลงโทษทัณฑ์อย่างไรก็ตามเถิด เราจักขอบูชาแด่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสักวันหนึ่ง คิดดังนี้แล้วจึงได้กระทำการสักการบูชาแด่สมเด็จพระผู้มีภาคเจ้าด้วยดอกมะลิ ๔ กำมือ คือ

ซัดขึ้นไปกำที่ ๑ เป็นตาข่าย ณ เบื้องบน
ซัดขึ้นไปกำที่ ๒ เป็นตาข่าย ณ เบื้องซ้าย

ซัดขึ้นไปกำที่ ๓ เป็นตาข่ายอยู่ ณ เบื้องขวา
ซัดขึ้นไปกำที่ ๔ เป็นตาข่ายอยู่ ณ เบื้องหลัง

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จไปที่ไหน ดอกมะลิก็แผ่เป็นตาข่ายเป็นซุ้มตามไปทุกที่ พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทัศนาการก็เห็นเป็นอัศจรรย์ ทรงมีความเลื่อมใสในการบูชาถวายทานแก่พระบรมศาสดาซึ่งมีพระสงฆ์เป็นบริวารของนายสุมนมาลาการเป็นยิ่งนัก นายสุมนมาลาการเห็นการบูชาเป็นอัศจรรย์เช่นนั้นก็เกิดความปลาบปลื้มใจเป็นหลายเท่าทวีคูณได้กลับไปบ้านบอกแก่ภรรยา ฝ่ายภรรยานั้น เป็นคนไม่เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาและกลัวต่อพระราชอาชญา จึงโกรธและด่าว่าแก่สามีต่าง ๆ นานาว่า ครั้งนี้คงจะถึงความฉิบหายกันใหญ่แล้วละ เพราะไม่ได้ถวายดอกไม้แก่พระเจ้าอยู่หัว ฉะนั้น เรากับท่านขาดกันตั้งแต่วันนี้ ฉันขอหย่าร้างกับท่าน เราไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกันแล้ว ท่านจงก้มหน้ารับกรรมแต่เพียงผู้เดียวเถิด ว่าแล้วก็เข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารกราบทูลเหตุที่สามีเอาดอกไม้ไปบูชาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและเหตุที่ตนได้ขอหย่าร้างกับนายสุมนมาลาการเสร็จเรียบร้อยแล้วให้พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบ พระเจ้าพิมพิสารก็รู้ว่า หญิงคนนี้เป็นคนไม่มีศรัทธา จึงทรงแกล้งรับทราบและตรัสว่าดีแล้วที่เธอเลิกกับสามีเสียได้ ดังนี้แล้ว พระองค์ก็รับสั่งให้หาตัวนายสุมนมาลาการมาสู่ที่เฝ้าแล้วตรัสถามว่า ดูกรนายสุมนมาลาการ ทราบว่า เธอเอาดอกไม้ของเราไปบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจริงหรือ ? นายสุมนมาลาการก็กราบทูลรับว่าจริงพระเจ้าข้า โทษานุโทษอันใดจะพึงมีแก่ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระองค์จงทรงพระกรุณาโปรดลงโทษข้าพระพุทธเจ้าเถิด ครั้นพระเจ้าพิมพิสารได้ทรงสดับดังนั้นแล้ว ก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาในการบูชานั้น ทรงพระราชทานเงิน ทอง เสื้อผ้า วัว ควาย ข้าหญิง ข้าชาย และบ้านส่วย สิ่งละแปด ๆ ให้แก่นายสุมนมาลาการ นายสุมนมาลาการได้รับสมบัติในปัจจุบันชาติด้วยผลที่ทำการบูชานั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่า ดูกรอานนท์นายสุมนมาลาการผู้นี้จะได้สมบัติแต่ในชาตินี้ในขณะเดี๋ยวนี้ก็หามิได้ ต่อไปในชาติหน้า เขาจะไม่ตก

นรกถึง ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์ (แสนกัลป์) แล้วจะได้เสวยสมบัติในโลกมนุษย์และโลกสวรรค์สิ้นกาลนาน ในที่สุดอวสาน นายสุมนมาลาการนี้จะได้ตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า แล้วจะดับขันธ์เข้าสู่พระนฤพาน ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การบูชาบุคคลหรือวัตถุที่ควรบูชานั้น เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๔ การอยู่ในประเทศที่สมควร

คำว่า **ปฏิรูปเทสวาโส** มีความหมายว่า การอยู่ในปฏิรูปเทสเป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า บุคคลที่อยู่ในประเทศอันสมควร คือ มัชฌิมประเทศที่ตั้งอยู่ท่ามกลางแผ่นดินชมพูทวีป อันเป็นที่อุบัติขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวกทั้งหลายจัดเป็นมงคลอย่างยิ่ง อนึ่ง ประเทศใดที่มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคอยชี้ทางสวรรค์ ชี้ทางพระนิพพาน คือ ปริยัติธรรม ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ที่พึงเรียนพึงศึกษาทรงจำไว้และบอกกล่าวสั่งสอนซึ่งกันและกัน ให้ละบาป บำเพ็ญบุญ ยกตนให้พ้นจากอบายก็ดี หรือปฏิบัติธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นข้อปฏิบัติที่คนทั้งหลายพึงปฏิบัติโดยมากก็ดี ก็จัดเป็นประเทศอันสมควรเหมือนกัน การอยู่ในประเทศอันสมควรเช่นนั้น ย่อมจะได้อนุตตริยธรรม คือ ความยอดเยี่ยม ๖ ประการ ได้แก่

๑. ทัสสนานุตตริยะ การเห็นอันยอดเยี่ยม ได้แก่ การได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๒. สวนานุตตริยะ การฟังอันยอดเยี่ยม ได้แก่ การได้ฟังพระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๓. ลาภานุตตริยะ การได้อันยอดเยี่ยม ได้แก่ การได้ความศรัทธาเลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัย ตลอดถึงคุณบิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย อย่างถูกต้องและละเอียดลึกซึ้ง

๔. **สิกขานุตตริยะ** การศึกษาอันยอดเยี่ยม ได้แก่ การได้ศึกษาในพระปริยัติธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และข้อวัตรปฏิบัติอันดีงาม ตลอดถึงศิลปะวิทยาการที่เกื้อหนุนต่อการดำเนินชีวิตที่ดี

๕. **ปริจริยานุตตริยะ** การบำรุงอันยอดเยี่ยม ได้แก่ การได้ปฏิบัติบำรุงสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตลอดถึงการได้ปฏิบัติบำรุงบิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ด้วยความรู้และความสำนึกในพระคุณของท่านเหล่านั้นอย่างละเอียดลึกซึ้ง

๖. **อนุสสตานุตตริยะ** การระลึกอันยอดเยี่ยม ได้แก่ การได้ระลึกนึกถึงคุณของพระรัตนตรัย ตลอดถึงคุณบิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลายอยู่เนือง ๆ

สรุปความว่า การได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันเป็นเหตุให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธานั้น ตัวอย่างเช่น วักกลิพราหมณ์ผู้อยู่ในเมืองสาวัตถี ได้เห็นพระรูปโฉมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใสในพระรูป อยากจะดูพระรูปโฉมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยไม่เบื่อหน่าย จึงติดตามพระพุทธองค์ออกไปบวชเป็นพระภิกษุ ครั้นบวชแล้วก็ได้แต่ติดตามเล็งแลดูพระบรมศาสดาอยู่ทุกวันเวลา ไม่เป็นอันที่จะเล่าเรียนศึกษาและประพฤติปฏิบัติธรรมเลย สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสว่า ดูกรวักกลิ เธออย่าดูเราตถาคตด้วยจักษุเลย จงพิจารณาให้เห็นซึ่งธรรมเถิด ได้ทรงตรัสพระพุทธภาษิตว่า “**โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ โย มํ ปสฺสติ โส ธมมํ ปสฺสติ**” แปลว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นเราตถาคต ผู้ใดเห็นเราตถาคต ผู้นั้นก็ย่อมเห็นธรรม” แม้พระพุทธองค์จะตรัสดังนี้แล้ว พระวักกลิก็ยังติดตามเล็งแลดูพระองค์อยู่มิได้ห่าง พระบรมศาสดาจึงทรงขับพระวักกลิให้ไปเสียจากที่นั้น พระวักกลิเสียใจร้องไห้ขึ้นภูเขาไป ด้วยคิดว่า “ตั้งแต่บัดนี้ไป เราจักไม่ได้เห็นพระตถาคตแล้ว จะมีประโยชน์อะไรด้วยการมีชีวิตอยู่ เราจะขึ้นไปบนยอดภูเขาแล้วกระโดดลงมาให้ตายเสียดีกว่า” ครั้งนั้น

พระพุทธองค์ก็เปล่งพระรัศมี ๖ ประการ ประดุจหนึ่งเสด็จประทับยืนอยู่ต่อหน้าพระวักกลิ ทรงเทศนาให้พระวักกลิได้มีความปีติปราโมทย์เลื่อมใส พระวักกลิต้องการที่จะลงมาถวายบังคมพระบรมศาสดาโดยเร็ว จะค่อย ๆ ลงมาก็ชักช้าไม่ทันใจ จึงลอยตัวลงมาทางอากาศด้วยอำนาจโอกกันติกาปีติ เมื่อใกล้จะถึงพื้น จึงข่มปีติไว้แล้วหยั่งปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งพระอริยสัจจ์ ๔ ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ตัดกิเลสได้เป็นสมุจเฉทปหาน ในขณะที่เท้าทั้ง ๒ จรดถึงพื้นนั่นเอง การที่พระวักกลิได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ก็ด้วยการได้อาศัยอยู่ในประเทศอันสมควร ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การอยู่ในประเทศอันสมควร เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๕ การได้ทำบุญไว้ในปางก่อน

คำว่า **ปุพฺเพ กตปุญฺญตา** มีความหมายว่า ความเป็นผู้ได้ทำบุญไว้ในปางก่อน มีอธิบายว่า บุคคลที่ได้ก่อสร้างกองการกุศลไว้แต่ปางก่อน คือ ได้ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา สดับฟังพระธรรมเทศนา กระทำพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา มิได้ขาด ทรมานธรรมธาตุฝ่ายโลกีย์ให้บริสุทธิ์ ครั้นตายจากมนุษย์แล้วก็ได้ไปบังเกิดในสุคติภูมิเบื้องหน้า ได้เสวยสุขในมนุษย์และเทวดา ก็เพราะอาศัยกุศลที่ตนได้ทำมาแต่ชาติปางก่อน ท่านได้นำนิทานมาเป็นอุทาหรณ์ว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว เป็นช่วงที่ว่างจากพระพุทธศาสนา เรียกว่า **พุทธันดร** มีบ้านช่างหูกอยู่หมู่หนึ่งประมาณ ๑,๐๐๐ ครัวเรือน เป็นผู้มีความเลื่อมใสศรัทธา ในครั้งนั้นได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้าจำนวน ๑,๐๐๐ องค์ เหาะมาจากป่าหิมพานต์ ช่างหูกผู้ใหญ่บ้านรวมทั้งคนเหล่านั้นได้พร้อมใจกันอาราธนาให้พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหมดนั้นเข้าจำพรรษาในที่นั้น ได้แบ่งหน้าที่กันรับปฏิบัติบ้านละหนึ่งองค์ ๆ จนออกพรรษาแล้วก็ได้ร่วมกันถวายผ้าจำนำพรรษาแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ช่างหูกเหล่านั้น ครั้นกระทำกาลกิริยาตายไปแล้ว ก็ได้ไปบังเกิดเป็นเทพบุตรเทพธิดาด้วยกันทุกคน ครั้นถึงพระศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า เทวดาเหล่านั้น ก็จุติลงมาบังเกิดทันพระศาสนา มีความเลื่อมใสศรัทธาได้ให้

ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา กระทำพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา อยู่มิได้ขาด ครั้นกระทำกาลกิริยาตายไปแล้ว ก็ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ ท่องเที่ยวอยู่ในสุคติภูมิเป็นเวลาหลายภพชาติ ครั้นถึงพระศาสนาของพระโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรานี้ เทวดาเหล่านั้น ก็จุติลงมาบังเกิดเป็นมนุษย์ ช่างหูกผู้ใหญ่นั้นได้เป็นกษัตริย์พระนามว่า **พระเจ้ามหากัปปินะ** มีพระอัครมเหสีพระนามว่า **พระนางอโนชา** ส่วนช่างหูกบริวารก็มาเป็นข้าราชบริพารครบทั้ง ๑,๐๐๐ คน อยู่ต่อมาพระเจ้ามหากัปปินะได้เสด็จประพาสพระราชอุทยานกับข้าราชบริพาร ๑,๐๐๐ คน ได้ฟังข่าวสาส์นจากพวกพ่อค้าม้าว่า **พุทฺโธ โลเก อุปฺปนฺโน ธมฺโม โลเก อุปฺปนฺโน สงฺโฆ โลเก อุปฺปนฺโน** พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ได้บังเกิดขึ้นแล้วในโลก พระองค์ก็ทรงเกิดความเลื่อมใส พร้อมด้วยความปลาบปลื้มพระทัยได้ทรงประทานทรัพย์ ๓๐๐,๐๐๐ (สามแสน) กหาปณะให้แก่พวกพ่อค้าม้า พร้อมกับฝากบอกข่าวไปแก่พระนางอโนชาเทวีว่า พระองค์สละราชสมบัติให้แก่พระนาง ขอพระนางจงครอบครองราชสมบัติเถิด แล้วทรงพาข้าราชบริพารขึ้นหลังม้าเสด็จออกจากพระราชอุทยานไปเฝ้าสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ครั้งนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ประกอบด้วยพระญาณ ทรงทราบว่า พระเจ้ามหากัปปินะพร้อมทั้งข้าราชบริพารกำลังพากันมาเพื่อจะฟังพระธรรมเทศนา สมเด็จพระบรมศาสดาก็เสด็จไปต้อนรับ ทรงประทับอยู่ ณ ริมฝั่งนที เปล่งพระรัศมี ๖ ประการงามโอภาสชัชวาลย์ ณ กาลครั้งนั้น เมื่อพระเจ้ามหากัปปินะกับข้าราชบริพารได้คมนาการมาถึงฝั่งนที ยกพระอัญชลีอธิษฐานให้น้ำแข็งดังศิลา (หิน) แล้วเสด็จด้วยม้าไปบนหลังน้ำ ถึงแม่น้ำที่ ๒ ที่ ๓ ก็ทำการอธิษฐานให้น้ำแข็งดังแผ่นศิลาแล้วเสด็จข้ามไปด้วยม้ากับทั้งข้าราชบริพาร ถึงสำนักพระบรมศาสดาจารย์ ก็พากันลงจากหลังม้าเข้าไปเฝ้าถวายอภิวาท พระบรมโลกนาถก็ตรัสเทศนา พระเจ้ามหากัปปินะพร้อมทั้งข้าราชบริพารก็ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันในกาลครั้งนั้นทั่วทุกคน ฝ่ายพระนางอโนชาเทวีได้ทรงสดับพระราชสาส์นจากพวกพ่อค้าว่าพระราชสวามีทรงสละราชสมบัติมอบให้พระนางแล้วเสด็จออกไปเฝ้าพระบรม

ศาสดาเพื่อทูลขอบรรพชาอุปสมบท พระนางก็เกิดโสมนัสเลื่อมใสศรัทธา ได้ประทานรางวัลแก่พวกพ่อค้าเหล่านั้น เป็นจำนวน ๓ เท่าที่พระเจ้ามหากัปปินะประทานแก่พวกพ่อค้า คือ ๙๐๐,๐๐๐ กหาปณะ รวมพวกพ่อค้าได้รับทรัพย์จากการบอกข่าวอันเป็นมงคลครั้งนี้ เป็นจำนวน ๑,๒๐๐,๐๐๐ กหาปณะ เมื่อพระนางอโนชาเทวีได้ประทานทรัพย์แก่พวกพ่อค้าแล้ว ก็ทรงสละราชสมบัติพร้อมด้วยหญิงบริวาร ๑,๐๐๐ นาง พากันเสด็จขึ้นหลังม้าตามไปเฝ้าสมเด็จพระบรมศาสดาเพื่อขอบรรพชาอุปสมบทเช่นเดียวกัน เมื่อถึงฝั่งแม่น้ำที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ก็ทรงตั้งพระสัตยาธิษฐานพาบริวารข้ามแม่น้ำไปได้เหมือนกับพระเจ้ามหากัปปินะนั่นแหละ ครั้นเสด็จมาถึงแล้วก็พาบริวารเข้าไปเฝ้าถวายนมัสการสมเด็จพระบรมศาสดา พระพุทธองค์ก็ได้ทรงประทานพระสัทธรรมเทศนา หญิงทั้งหมดมีพระนางอโนชาเทวีเป็นประธาน ก็ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาด้วยกันทุกคน เหมือนกับพระเจ้ามหากัปปินะดังกล่าวแล้ว ภายหลังบุคคลเหล่านั้นได้บรรพชาอุปสมบทแล้วก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันตขีณาสพทั้งหมดทุกคน การที่พระเจ้ามหากัปปินะและพระนางอโนชาเทวีพร้อมด้วยเหล่าข้าราชบริพารได้สำหรับเป็นพระอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ตัดวัฏฏสงสารได้นี้ ก็เพราะเป็นผู้ได้ทำบุญไว้ในปางก่อนนั่นเอง ฉะนั้น พระบรมศาสดาจารย์จึงทรงตรัสว่า การได้ทำบุญไว้ในปางก่อน เป็นมงคลอันสูงสุดอีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๖ การตั้งตนไว้ชอบ

คำว่า **อตฺตสมฺมาปณิธิ** มีความหมายว่า การตั้งตนไว้ชอบเป็นมงคลอันสูงสุด มีคำอธิบายว่า บุคคลที่ตั้งตนไว้ชอบประกอบด้วยสัมมาปฏิบัติ คือ ให้ตนตั้งอยู่ในศรัทธาความเชื่อความเลื่อมใสในคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นต้น ประการหนึ่ง

ให้ตนตั้งอยู่ในศีล ๕ ศีล ๘ กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นต้นตามสมควรแก่ภาวะของตน ประการหนึ่ง

ให้ตนตั้งอยู่ในจาคะ คือ การบริจาคทาน ประการหนึ่ง

ให้ตนตั้งอยู่ในปัญญา พิจารณาสังขารโดยเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ประการหนึ่ง

ให้ตนตั้งอยู่ในการแสวงหาประโยชน์ในชาตินี้และชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง คือ พระนิพพาน ประการหนึ่ง

อย่างที่ว่ามานี้แหละ เรียกว่า **อัตตสัมมาปณิธิ** คือ การตั้งตนไว้ในทางที่ชอบประกอบตนไว้ในทางที่ดี อีกนัยหนึ่ง เดิมตนเป็นคนมิจฉาทิฏฐิ ภายหลังกลับตนให้เป็นสัมมาทิฏฐิ ก็เรียกว่า การตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ สมตามนิทานเรื่องหนึ่งที่ท่านกล่าวไว้ว่า กาลครั้งหนึ่ง ในสมัยพุทธกาล มีพราหมณ์คนหนึ่งเป็นมิจฉาทิฏฐิภายนอกพระพุทธศาสนาได้ยินใคร ๆ ออกชื่อพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แล้วก็โกรธเป็นนักหนา แต่มาได้ภรรยาเป็นคนสัมมาทิฏฐิ ครั้นอยู่นานมา สามีปรึกษากับภริยาว่า เราจะเลี้ยงพวกพราหมณ์ทำการบุญ ภรรยาก็พร้อมใจยินยอมกับสามี แต่พวกพราหมณ์เหล่านั้นเป็นมิจฉาทิฏฐิทั้งสิ้น เพราะเหตุนั้นสามีจึงพูดกับภรรยาว่า เมื่อพวกพราหมณ์เขามานั่งพร้อมกันในเรือนของเราแล้ว เจ้าอย่าได้กล่าวถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นอันขาด ถ้าเธอขืนกล่าวออกมา เราจะเอาดาบฟันเธอเสียให้ตาย ว่าแล้วก็พากันจัดแจงซึ่งข้าวปลาอาหารเชิญพวกพราหมณ์มาให้รับประทาน พวกพราหมณ์เหล่านั้นมาพร้อมกัน แล้วบางคนก็นั่งรับประทานอยู่ บางคนก็ยังไม่ได้รับประทาน ฝ่ายนางพราหมณีผู้เป็นภรรยาของพราหมณ์นั้นกำลังยกสำรับกับข้าวมา ก็สะดุดท่อนไม้ ตกใจเปล่งวาจาว่า **"นโม ตสฺส ภควโต"** ดังนี้เป็นต้น พราหมณ์ทั้งหลายได้ยินดังนั้นก็โกรธ พากันลุกเดินกลับไป แล้วก็ด่าว่าพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าของบ้านต่าง ๆ นานา เป็นอันมาก ฝ่ายพราหมณ์ผู้เป็นสามีเห็นอาการเช่นนั้น ก็โกรธแก่ภรรยา ด่าว่าโดยประการต่าง ๆ แล้วก็ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลถามซึ่งเหตุว่า **"กึ ฆตฺวา น โสจติ กึ ฆตฺวา สุขํ เสติ"** แปลว่า บุคคลฆ่าเสียซึ่งอะไรจึงจะไม่มีความเศร้าโศก และนอนหลับเป็นสุข พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า **โกธํ ฆตฺวา สุขํ สุปติ** บุคคลฆ่าเสียซึ่งความโกรธ

ด้วยอริยมัคคญาณย่อมนอนเป็นสุข และไม่มีความเศร้าโศกในเบื้องหน้า พราหมณ์ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใสศรัทธา ทูลขอบรรพชาอุปสมบท สมเด็จพระบรมศาสดาก็ทรงอนุญาตให้พราหมณ์บวชในพระพุทธศาสนา พราหมณ์ได้บรรพชาอุปสมบทแล้วก็ได้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ไม่ช้าไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน เหตุที่พราหมณ์นั้นได้บรรลุเป็นพระอรหันต์นั้น ก็เพราะเป็นผู้ตั้งตนไว้ชอบ ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ หรือว่าตนมีความเห็นผิดอยู่ก่อน แต่เมื่อได้ฟังพระสัทธรรมแล้ว ก็กลับตัวเป็นสัมมาสัมทิฏฐิเสียใหม่ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การตั้งตนไว้ชอบ เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๗ การเป็นพหูสูต

คำว่า **พาหุสจฺจญฺจ** มีความหมายว่า ความเป็นพหูสูตเป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า บุคคลผู้เป็นพหูสูต คือ ได้สดับพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้าโดยมาก ธรรมนั้น คือ พระวินัย ๑ พระสูตร ๑ พระปรมัตถ์ หรือพระอภิธรรม ๑ ธรรมเหล่านี้ควรเล่าเรียนศึกษา ถ้าฟังไว้ได้มาก ทรงจำไว้ได้มาก เรียกว่า **พหูสูต** ย่อมจะนำมาซึ่งความสุขและลาภสักการะ เป็นต้น สามารถเปลื้องทุกข์ของตนและของผู้อื่นได้ ดังมีวัตถุนิทานที่จะนำมาสาธกเป็นตัวอย่างว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว พระพุทธเจ้าของเราขณะที่เป็นพระโพธิสัตว์ได้บังเกิดเป็นลูกกษัตริย์ ๓ พี่น้องต่างท้องพระมารดา แต่ร่วมพระบิดาเดียวกัน กุมารทั้ง ๓ คนนั้นออกไปป่า พี่ชายใหญ่อยากดื่มน้ำ จึงใช้ให้น้องชายเล็กลงไปตักน้ำ ในสระน้ำนั้นมีผีเสื้อน้ำเป็นเชื้อยักษ์รักษาสระโบกขรณีอยู่ ก็จับเอากุมารน้อยนั้นไว้ไม่ให้ขึ้นมา พระโพธิสัตว์เห็นช้านานนัก จึงใช้ให้น้องชายคนกลางลงไปตามดู ยักษ์ผีเสื้อน้ำก็จับเอาไว้ทั้ง ๒ พระองค์ พระโพธิสัตว์เห็นช้านานนัก ก็ได้ลงไปตามดู ได้ทราบความว่าผีเสื้อน้ำตระกูลยักษ์จับเอาไว้ ครั้นไถ่ถาม ยักษ์ก็บอกตามเหตุผลว่า สระนี้ท้าวเวสสุวรรณให้เรารักษา ใครมาลงในสระนี้ให้เราจับไว้ ถ้าบุคคลนั้นสามารถแสดงเทวธรรมได้ก็ให้ปล่อยไป ถ้าแสดงเทวธรรมไม่ได้

ก็อนุญาตให้กินเป็นอาหารได้ พระโพธิสัตว์กล่าวว่า ท่านอยากจะฟังเทวธรรม หรือ เราจะแสดงให้ท่านฟัง ว่าแล้วก็กล่าวเทวธรรมให้ยักษ์ฟังว่า **หิริโอตฺตปฺปสมฺปนฺนา** ดังนี้เป็นต้น แปลว่า ดูกรยักษ์ ธรรมคือ **หิริโอตตัปปะ** **หิริ** คือ ความละอายต่อบาปอกุศล **โอตตัปปะ** คือ ความเกรงกลัวต่อบาป เป็นธรรมของสัปบุรุษ ยักษ์ได้ฟังธรรมนั้นแล้วก็มีความโสมนัสศรัทธา ได้ไปนำเอาน้องคนกลางมาถวายแก่พระบรมโพธิสัตว์ พระบรมโพธิสัตว์ตรัสว่า เราอยากจะได้น้องน้อย ยักษ์จึงว่า ท่านรู้แต่เทวธรรม แต่ไม่รู้อปจายนธรรม พระองค์จึงตรัสว่า เรารู้ทั้ง ๒ ประการ แต่น้องน้อยเป็นน้องต่างมารดา ถ้าไม่ได้น้องน้อยไป ชาวพาราก็จะติเตียนว่าฆ่าน้องเลี้ยงเสีย เอาน้องตัวกลับไป เพราะเหตุนั้นเราจึงอยากได้น้องชายเล็กกลับไป ยักษ์ได้ฟังก็เลื่อมใสจึงได้ไปนำพระกุมารมาถวายทั้ง ๒ พระองค์ พระโพธิสัตว์สามารถปลื้องทุกข์ของน้องทั้ง ๒ พระองค์ได้ ก็เพราะได้อาศัยพหูสูตมีปัญญา อนึ่ง บรรพชิตเป็นพหูสูต ทรงไว้ซึ่งธรรมวินัย พุทธวจนะ ก็ย่อมได้ลาภสักการะเป็นอันมาก ดังพระอานนท์เป็นตัวอย่าง ดังได้สดับมาว่า ในครั้งหนึ่ง มีพราหมณ์อยู่คนหนึ่ง เกิดความศรัทธาเลื่อมใสอยากจะบูชาพระธรรม จึงเข้าไปกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ ข้าพเจ้าก็ได้บูชาแล้ว ยังแต่พระธรรม ข้าพเจ้าอยากจะบูชาพระธรรมบ้าง จะบูชาได้ในที่ไหนหนอ พระพุทธเจ้าข้า พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ดูกรพราหมณ์ ท่านจงบูชาแก่พระที่เป็นพหูสูต ผู้ทรงไว้ซึ่งพระธรรมวินัยเถิด พราหมณ์ก็ออกไปถามพระภิกษุทั้งหลาย ๆ ก็บอกว่า พระอานนท์เป็นพหูสูตทรงไว้ซึ่งพระธรรม พราหมณ์ก็นำเอาจตุปัจจัยไทยธรรมไปถวายแก่พระอานนท์แล้วก็กลับไปเฝ้าสมเด็จพระทศพล กราบทูลเหตุให้แจ้งทุกประการ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ก็ประทานสาธุการสรรเสริญธรรมบูชาของพราหมณ์นั้น ชนทั้งปวงก็นำจตุปัจจัยมาบูชาแก่พระอานนท์มิได้ขาด ด้วยอำนาจที่เป็นพหูสูตทรงไว้ซึ่งพระธรรม ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การเป็นพหูสูตเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๘ การมีศิลปะ

คำว่า **สิปฺปญฺจ** มีความหมายว่า ความเป็นผู้มีศิลปศาสตร์ เป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า ผู้มีความฉลาดในศิลปศาสตร์ วิทยาการต่าง ๆ ถ้าเป็นบุรุษฉลาดในการหนังสือและเลข เป็นต้น หรือฉลาดในการช่างต่าง ๆ มีช่างไม้ ช่างทอง ช่างแก้ว เป็นต้นก็ดี ถ้าเป็นสตรีฉลาดในการเย็บผ้า ทอผ้า และการค้าขาย เป็นพานิช หรือฉลาดในอาหารการกิน ทำของคาวหวาน เป็นต้นก็ดี เหล่านี้พระพุทธองค์ตรัสว่า เป็นมงคล อนึ่ง คฤหัสถ์ผู้ฉลาดในวิชาช่างต่าง ๆ มีช่างไม้ ช่างแก้ว ช่างทอง เป็นต้น ย่อมให้สำเร็จประโยชน์และให้ผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ดังมีวัตถุนิทานที่เล่าขานกันมาแต่โบราณว่า มีช่างแก้วอยู่คนหนึ่ง เที่ยวแสวงหาแก้วตามบ้านร้าง ดังได้ยินมาว่า ผัวเมียบ้านเศรษฐีหลังหนึ่ง มีทรัพย์มาก เศรษฐีตายไปกลายเป็นบ้านร้าง เมียเศรษฐีฝังทรัพย์ไว้ ๔๐ โกฏิ เมื่อใกล้จะตายจิตคิดถึงทรัพย์ ครั้นตายแล้ว ก็ไปบังเกิดเป็นหนูเฝ้าทรัพย์ หนูเห็นนายช่างแก้วไปเที่ยวแสวงหาแก้วอยู่ก็ดีใจ ได้คาบเอาเงินมาให้แก่นายช่างแก้ว ให้ไปซื้อเนื้อมาให้กิน นายช่างแก้วก็ไปซื้อเนื้อมาให้หนูกินทุก ๆ วัน นานมาหนูก็ให้ทรัพย์ ๔๐ โกฏิแก่นายช่างแก้ว นายช่างแก้วได้ทรัพย์มาก ก็เพราะได้อาศัยมีวิชา ถ้าวิชาไม่มีแล้ว ก็หาทรัพย์ไม่ได้ ยังมีอีกเรื่องหนึ่งว่า มีช่างไม้ ๒ คนพ่อลูก มีความเลื่อมใสในพระปัจเจกพุทธเจ้า แล้วนิมนต์ให้อยู่จำพรรษา เมื่อถึงวันออกพรรษา ก็ได้ถวายผ้าจำนำพรรษา ครั้นอยู่นานมาช่างไม้พ่อลูกก็ทำกาลกิริยาตายไปบังเกิดในสวรรค์ แต่ลูกช่างไม้นั้น จุติจากสวรรค์ลงมาเกิดเป็นลูกกษัตริย์ ครั้นเติบใหญ่ พระราชบิดาก็จะให้ครองราชย์สมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อไป ครั้งนั้น ก็ร้อนขึ้นไปถึงพระอินทร์ ๆ ก็ให้วิสสุกรรมเทพบุตรลงมานฤมิตรปราสาทแก้ว ๗ ประการ ให้แก่พระกุมารเสวยราชสมบัติ พระบรมศาสดาจารย์เจ้ากล่าวไว้ว่า ปราสาทแก้ว ๗ ประการหลังนั้น ยังอยู่ด้วยบุญของช่างไม้นั้นจนกว่าพระศรีอริยเมตตรัยจะลงมาตรัสรู้ แต่เดี๋ยวนี้จมอยู่ในมหาสมุทรคอยเจ้าของอยู่

อนึ่ง ความฉลาดของบรรพชิตตามกิจพระวินัยสิกขา มีการตัดเย็บผ้าเป็นต้น เหมือนพระผู้เป็นเจ้าอานนท์พุทธอนุชา ดังมีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์เสด็จไปยังแคว้นมคธ ได้เห็นกระทงนาของชาวมคธจึงตรัสว่า ดูกรอานนท์ เธอจะสามารถทำจีวรให้ได้เหมือนกระทงนาของชาวมคธที่พวกโจรจะไม่ปรารถนาลักเอาไปได้หรือไม่ พระอานนท์รับพระพุทธฎีกาแล้วได้ทำจีวรตัดด้วยมีดให้เป็นขันธ์แล้วก็เย็บและย้อมแล้วน้อมเข้าไปถวาย พระพุทธองค์ก็ตรัสสรรเสริญพระอานนท์ว่ามีปัญญา ตั้งแต่นั้นมา สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงบัญญัติว่า ภิกษุใดไม่ใช้ผ้าที่ตัดแล้วเป็นอาบัติทุกกฏ มีกำหนดมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ฉะนั้น เรื่องราวที่กล่าวมาแล้วนี้ทั้งหมด เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศิลปะวิทยาการนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การเป็นผู้มีศิลปะเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๙ การมีระเบียบวินัย

คำว่า **วินโย จ สุสิกฺขิโต** หมายความว่า วินัยที่ตนศึกษาดีแล้วเป็นมงคลอย่างยอดเยี่ยม มีอธิบายว่า บุคคลใดเป็นผู้ศึกษาพระวินัยด้วยดี คือ ศึกษาให้รู้ซึ่งพระวินัย คำว่า วินัย นี้มี ๒ อย่าง คือ **อาคาริยวินัย** วินัยของฆราวาสอย่างหนึ่ง **อนาคาริยวินัย** วินัยของนักบวช อย่างหนึ่ง

วินัยของฆราวาส ได้แก่ ศีล ๕ ศีล ๘ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ

ศีล ๕ คือ เว้นจากฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง และใช้ให้ผู้อื่นฆ่า หนึ่ง

เว้นจากการลักทรัพย์ด้วยตนเองและใช้ให้ผู้อื่นลัก หนึ่ง

เว้นจากการประพฤติผิดในกาม หนึ่ง

เว้นจากการพูดปดล่อลวงผู้อื่น หนึ่ง

เว้นจากการดื่มสุราเมรัยน้ำเมา หนึ่ง

ศีล ๘ นั้นตั้งแต่ **ปาณาติปาตา เวรมณี** เป็นต้น จนถึง **อุจจาสยนมหาสยนา เวรมณี** เป็นที่สุด ถ้าสมาทานรักษาในวันที่ท่านกำหนดไว้และรักษาเป็นองค์รวม ท่านเรียกว่า **อุโบสถศีล**

กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ มโนกรรม ๓ การรักษาศีล ๕ มีอานิสงส์นำมาซึ่งความสุขต่าง ๆ กัน คือ

ผลที่ไม่ฆ่าสัตว์ นำให้ไปเกิดในสุคติภูมิ และมีอายุยืนยาว หนึ่ง

ผลที่ไม่ลักทรัพย์นำให้ไปเกิดในสุคติภูมิ มีทรัพย์สินข้าวของเงินทอง ไม่ฉิบหายด้วยภัยต่าง ๆ มีโจรภัย เป็นต้น หนึ่ง

ผลที่ไม่ทำกาเมสุมิจฉาจาร นำให้ไปเกิดในสุคติภูมิ มีบุตรี บุตรา สามี ภรรยาว่าง่ายสอนง่าย ไม่มีผู้มาประทุษร้ายล่วงเกิน หนึ่ง

ผลที่ไม่กล่าวมุสาวาท นำให้ไปบังเกิดในสุคติภูมิ มีเสียงอันไพเราะ เป็นที่เจริญใจของผู้ฟังไม่มีผู้ใดมาล่อลวงให้เสียทรัพย์ หนึ่ง

ผลที่ไม่ดื่มสุราเมรัย นำให้ไปเกิดในสุคติภูมิ มีรูปงาม มีปัญญา ไม่เป็นบ้าใบ้เสียจริตผิดจากมนุษย์ หนึ่ง

โทษที่ไม่รักษาศีล ให้ผลเป็นทุกข์ต่าง ๆ กัน คือ

โทษของการฆ่าสัตว์ นำให้ไปบังเกิดในทุคติภูมิ คือ อบายภูมิ เมื่อพ้นจากอบายภูมิแล้วมาเกิดเป็นมนุษย์ ทำให้เป็นผู้มีอายุสั้น ตายเร็วพลันหนึ่ง

โทษของการลักทรัพย์ ก็นำให้ไปตกอบาย เมื่อพ้นจากอบายแล้วมาเกิดเป็นมนุษย์ ย่อมเกิดเป็นคนยากจนอนาถา หรือแม้จะมีทรัพย์โภคาก็ฉิบหายด้วยภัยต่าง ๆ มีโจรลัก ไฟไหม้ เป็นต้น หนึ่ง

โทษของการทำกาเมสุมิจฉาจาร นำให้ไปบังเกิดในอบายภูมิ เมื่อพ้นจากอบายภูมิแล้วมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะมีบุตร ภรรยา สามี ทาสี ทาสา ว่ายากสอนยาก คิดนอกใจ มีผู้มารักใคร่ ลักพาหนีไป หนึ่ง

โทษของมุสาวาท นำให้ไปบังเกิดในอบายภูมิ เมื่อพ้นจากอบายภูมิมาบังเกิดเป็นมนุษย์ ย่อมเป็นผู้มีวาจาไม่เป็นที่รักใคร่ และมีผู้มาล่อลวงให้เสียทรัพย์สิ่งของอยู่เสมอ หนึ่ง

โทษของการดื่มสุราเมรัย นำให้ไปตกอบายภูมิ เมื่อพ้นจากอบายภูมิแล้วมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะมีรูปกายไม่บริสุทธิ์ เป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา คือ ไม่มีปัญญา ย่อมเป็นคนใบ้บ้าเสียจริตผิดจากมนุษย์ไป หนึ่ง

อนึ่ง ผลบุญที่บุคคลรักษาศีล ๕ ได้บริสุทธิ์ ย่อมเป็นหนทางมนุษย์และทางสวรรค์ในเบื้องหน้า ถึงจะเป็นลูกหนี้เป็นขี้ข้าเขาก็ตาม ก็คงมีผู้เมตตาช่วยให้พ้นทุกข์ ได้สุขในปัจจุบัน จึงขอนำนิทานชาดกมาเล่าสู่กันฟังเป็นอุทาหรณ์ว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีสหายอยู่ ๒ คน ชื่อว่า นายทด กับ นายแทน เป็นผู้มีศรัทธาได้ชวนกันไปรักษาศีล ครั้นสมาทานศีลในสำนักของพระอาจารย์แล้วก็พากันกลับมา แต่นายแทนเป็นหนี้พระยาบริรักษ์อยู่สามร้อยบาท อยู่มาวันหนึ่ง มีคนเอาปลาเทโพเป็น ๆ มาให้พระยาบริรักษ์ ๕ ตัว พระยาบริรักษ์บังคับว่า อ้ายแทนมึงจงเอาปลาเทโพไปแกงไว้ให้กูหน่อย กูกลับมาจากสวนแล้วกูจะกินข้าวกับแกงปลาเทโพนี้ บังคับแล้วก็ไป นายแทนมาดูปลาก็เห็นว่าเป็นปลาเป็น จึงมาคิดว่า นายท่านจะให้เราแกงปลาเทโพเป็น ๆ เราแกงไม่ได้ ถ้าเราทำเข้า ศีลของเราก็จะขาด เราไม่ทำละ เมื่อท่านโกรธ ท่านจะเฆี่ยนหรือจะฆ่าเราก็ตามทีเถิด คิดตกลงใจดังนี้แล้วก็เอาปลาเทโพนั้นไปปล่อยลงน้ำแล้วก็กลับมาที่อยู่ของตน พระยาบริรักษ์กลับมาเรียกนายแทนเข้ามาไต่ถามว่า อ้ายแทนมึงแกงปลาเทโพแล้วหรือยัง นายแทนเรียนว่า กระผมไม่ได้แกงดอกขอรับ เดี๋ยวนี้กระผมรักษาศีล ๕ ปลานั้นมันยังมีชีวิตอยู่ ผมฆ่าไม่ได้ พระยาบริรักษ์โกรธด่าว่าต่าง ๆ นานาว่า อ้ายแทนคนนี้มันจองหองไม่รู้จักเจ้าไม่รู้จักนาย อ้ายพวกนี้จับมันมัดเข้าแล้วเฆี่ยนเสียสัก ๖๐ ที ให้มันรู้จักเจ้ารู้จักนายบ้าง พวกคนทั้งหลายก็จับนายแทนมัดเข้ากับหลัก ครั้งนั้น ขุนนางคนหนึ่ง ชื่อว่า พระรัตนากรณ์ ออกจากในวังมายังบ้านพระยาบริรักษ์ เห็นนายแทนถูกมัดอยู่กับหลัก จึงถามพระยาบริรักษ์ว่า อ้ายแทนมันผิดอะไร เจ้าคุณจึงมัดไว้จะเฆี่ยนตีมัน พระยาบริรักษ์ตอบว่าอ้ายแทนมันจองหอง มันไม่รู้ว่าผมเป็นเจ้านายของมัน ผมใช้ให้มันเอาปลาเทโพไปแกง มันก็ไม่แกง มันกลับเอาปลาเทโพไปปล่อยลงในน้ำเสียหมด ผมจะเฆี่ยนมันให้รู้จักเจ้า

จักนาย คนทั้งหลายจะได้ไม่เอาเยี่ยงอย่างมัน พระรัตนากรณ์ถามว่า เจ้าคุณขอรับเมื่อเฒ่ยนอ้ายแทนด้วยเรื่องแกงปลาเทโพนั้น เขาจะนินทาได้ ผมขอโทษมันเสียเถิด พระยาบริรักษ์ตอบว่า คุณจะขออะไร ๆ ผมจะให้ แต่คุณจะขอโทษอ้ายแทนผมไม่ให้ พระรัตนากรณ์พูดว่า ผมจะถามมันดูก่อนจะได้ไหม พระยาบริรักษ์ว่า คุณจะถามอะไรก็ถามเถิด พระรัตนากรณ์ถามว่า เจ้าแทน เจ้าเป็นหนี้ท่านอยู่เป็นจำนวนเท่าไร นายแทนจึงเรียนว่า ผมเป็นทาสท่านเป็นเงิน ๓๐๐ บาทขอรับ พระรัตนากรณ์จึงพูดว่า ค่าตัวเอ็งมาก ท่านให้แกงปลาเทโพให้ท่าน ทำไมเอ็งจึงไม่แกง นายแทนเรียนว่า ข้อนี้กระผมได้เรียนท่านแล้วว่าเดี๋ยวนี้กระผมได้รักษาศีล ๕ จะให้ผมฆ่าปลาผมฆ่าไม่ได้ พระรัตนากรณ์จึงพูดว่า เดี๋ยวนี้ท่านเจ้าคุณท่านเป็นนายท่านโกรธเอ็ง ท่านจะเฒ่ยนเอ็ง ๆ จะคิดอย่างไร นายแทนเรียนว่า ข้อนี้ผมคิดตกลงแล้วว่า ท่านเป็นนายก็แต่ร่างกายของกระผมเท่านั้น ท่านไม่ได้เป็นนายของดวงจิตดวงใจของกระผมด้วย ผมไปตกนรกท่านก็ตามไปช่วยผมไม่ได้ ท่านบังคับเป็นบาปกรรมผมไม่ทำ ถึงท่านจะเฒ่ยนหรือจะฆ่าให้ตาย ผมก็ยอมตาย เกิดมาก็ต้องตาย ๆ กันทั้งแผ่นดิน ผมรักษาศีลยิ่งกว่าชีวิต ท่านให้ผมทำการผิด ๆ ผมยอมตาย ตายแล้วไม่ต้องตกนรก ผมคิดอย่างนี้ ผมไม่ให้ศีลของผมขาดไปขอรับ พระรัตนากรณ์ผินหน้าไปปรึกษาพระยาบริรักษ์ว่า เจ้าคุณฟังดูเถิดถ้อยคำเจ้าแทนเขาพูดมีหลักมีฐาน คนเช่นนี้ร้อยคนจะหาสักคนหนึ่งก็ไม่ได้ พระยาบริรักษ์ว่า คุณเห็นอ้ายแทนดี คุณเอาเงินมาช่วยมันไปเถิด ผมเกลียดขี้หน้ามันมันพูดจองหอง พระรัตนากรณ์ให้คนไปบ้านเอาเงินมา ๓๐๐ บาท ไถ่ค่าตัวนายแทน แล้วก็แก้เอานายแทนพาไปบ้าน ให้นายแทนอาบน้ำชำระกายให้นุ่งผ้าใหม่ให้บริโภคอาหารเสร็จแล้ว พระรัตนากรณ์ก็เอาสารกรมธรรม์ออกมาเผาไฟต่อหน้าคนมากด้วยกัน ปล่อยนายแทนไปแล้วแถมยังให้เงินอีก ๑๐๐ บาท ซื้อบุญนายแทนที่รักษาศีลบริสุทธิ์ นายแทนรับเอาเงิน ๑๐๐ บาทที่ท่านซื้อบุญแล้ว ก็แจกบ่าวทาสของพระรัตนากรณ์หมดทั้ง ๑๐๐ บาท นายแทนพ้นจากทุกข์ที่เป็นโทษทั้งเป็นข้ามาเป็นไท ได้รับความสุขสบายกายสบายใจ ก็เพราะที่ได้รักษาศีลบริสุทธิ์

อนึ่ง วิรัติเจตนาเป็นตัวศีล ด้วยพระพุทธเจ้าตรัสว่า "**เจตนาหำ ภิกฺขเว สีลำ วทามิ**" แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตตรัสว่า **วิรัติเจตนา**ที่ละเว้นจากบาปทั้งปวงเสียได้ คือ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ เป็นต้น เรียกว่า "**ศีล**" เพราะเหตุนั้น จะนุ่งผ้าเหลืองหรือนุ่งผ้าขาว หรือนุ่งผ้าเขียว เป็นต้นก็ตาม ถ้ามีวิรัติเจตนาสำรวมกายวาจา ละเว้นจากบาปแล้ว ก็เรียกว่า ผู้มีศีลทั้งสิ้น ผู้ที่ไม่มีวิรัติเจตนา ความละเว้นจากบาปทางกายและวาจาแล้ว ถึงแม้จะนุ่งผ้าเหลือง ผ้าขาว เป็นต้น ก็ชื่อว่า ผู้ไม่มีศีล โดยแท้ ด้วยพระพุทธเจ้าตรัสว่า "**กาสาววตฺถา พหุโล ปาปธมฺมา อสญฺญตา**" เป็นต้น แปลว่า บุคคลผู้มีผ้ากาสาวพัตร์พันกาย แต่ไม่มีความสำรวมระวังกายวาจา ประพฤติแต่กรรมที่เป็นบาปโดยมาก ด้วยผลแห่งกรรมที่เป็นบาปย่อมจะนำไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ โดยแท้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าความเป็นผู้มีวินัยที่ศึกษาดีแล้ว เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๐ การกล่าววาจาสุภาษิต

คำว่า **สุภาสิตา จ ยา วาจา** นี้ มีความหมายว่า วาจาอันเป็นสุภาษิต เป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า วาจาใดที่บุคคลกล่าวดี กล่าวชอบ ประกอบไปด้วยประโยชน์ทั้งชาตินี้และชาติหน้า คือ กล่าวคำอ่อนหวานไม่หักรานผู้อื่น กล่าวคำเป็นที่โสมนัสแช่มชื่นแก่มหาชน และกล่าวคำที่เป็นกุศล เช่น กถาวัตถุ ๑๐ ประการ เป็นตัวอย่าง อธิบายว่า การกล่าววาจาดีนำให้เกิดลาภผล กล่าววาจาชั่วนำให้เสื่อมจากลาภผล เหมือนวัตถุนิทานที่โบราณาจารย์นำมากล่าวไว้ว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว พระพุทธเจ้าของเราขณะที่ยังบำเพ็ญบารมีเป็นโพธิสัตว์อยู่ได้เสวยพระชาติเป็นโค ชื่อว่า **นันทวิสาร** เป็นพญาโคที่มีกำลังมาก พราหมณ์เลี้ยงไว้ ครั้นอยู่มานานโคนันทวิสารจึงมีวาจาพูดกะพราหมณ์ให้ไปท้าพนันแก่เศรษฐีว่า กำลังของเรามีมากสามารถฉุดลากเกวียนได้ถึง ๑๐๐ เล่มที่เต็มไปด้วยกรวดทราย พราหมณ์ได้ฟังดังนั้นแล้วก็ดีใจ ได้ไปท้าพนันเศรษฐีเป็นเงินตราถึง ๑,๐๐๐ ตำลึง พราหมณ์ก็จูงโคนันทวิสารเข้าเทียมเกวียนเบื้องหน้าแล้วได้ร้อง

กล่าวขึ้นด้วยวาจาอันหยาบคายว่า **"ไอ้โคโกงผู้ขี้เกียจ เจ้าจงฉุดลากเกวียนนี้ไป"** โคนันทวิสารได้ฟังวาจาอันหยาบช้าเช่นนั้นเข้าแล้วก็หมดกำลังใจ แล้วก็สลัดเกวียนออกจากบ่าหนีไป พราหมณ์ต้องพ่ายแพ้แก่เศรษฐีเสียเงินไป ๑,๐๐๐ ตำลึง จึงเสียใจกลับไปบ้านไม่รับประทานอาหาร ครั้นถึงสายัณห์ตะวันเย็น โคนันทวิสารก็กลับมาบ้าน เห็นพราหมณ์ไม่กินข้าวกินปลานอนเสียใจระทมทุกข์อยู่ เกิดความสงสารเจ้านาย จึงมีวาจาปราศรัยว่า ท่านพราหมณ์ ท่านอย่าเสียใจไปเลย จงไปท้าพนันกับเศรษฐีอีกครั้งหนึ่ง เราจะฉุดลากเกวียนไปให้จงได้ แต่ท่านอย่ากล่าวคำหยาบคายกับเราอีก พราหมณ์ได้ฟังดังนั้นก็ดีใจ จึงไปท้าพนันกับเศรษฐีเป็นเงิน ๒,๐๐๐ ตำลึง พอถึงกำหนดเวลาก็จูงโคนันทวิสารเข้าเทียมแอกเกวียนเบื้องหน้าแล้วจึงเอื้อนเอ่ยวาจาว่า "พ่อมหาจำเจริญ ขอพ่อจงลากเกวียนไปให้สำเร็จตามความปรารถนาเถิด" โคนันทวิสารได้ฟังคำอันอ่อนหวานเช่นนั้น ก็มีกำลังใจเพิ่มขึ้นมาเป็นหลายเท่าทวีคูณ จึงได้ฉุดลากเกวียนไปด้วยเรี่ยวแรงอันมหาศาล เศรษฐีก็พ่ายแพ้แก่พราหมณ์ พราหมณ์ก็ได้ทรัพย์ถึง ๒,๐๐๐ ตำลึง มีกำไรมาถึงหนึ่งเท่าตัว เพราะอาศัยคำอ่อนหวานที่ตนเอื้อนเอ่ยออกมานั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การกล่าววาจาสุภาษิต เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๑ การบำรุงบิดามารดา

คำว่า **มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ** นี้ มีความหมายว่า การบำรุงมารดาบิดาเป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า การที่บุตรธิดาอุปัฏฐากบำรุงมารดาบิดาของตนให้เป็นสุขพร้อมด้วยองค์ ๕ คือ

ให้ข้าว ให้น้ำ ผ้านุ่ง ผ้าห่ม เป็นต้น และเมื่อบิดามารดาเจ็บไข้ ก็หาหยูกยามารักษาหรือนวดฟั้นคั้นบาทาด้วยความเคารพ ประการหนึ่ง

รับภาระทำการงานของบิดามารดาให้สำเร็จตามกาล ประการหนึ่ง

ดำรงไว้ซึ่งวงศ์สกุลของบิดามารดาให้เจริญในทางกุศล ประการหนึ่ง

รักษาทรัพย์มรดกและโอวาทคำสั่งสอนของบิดามารดาให้มั่นคงถาวร ประการหนึ่ง

เมื่อบิดามารดากระทำกาลกิริยาตายไปแล้ว ก็ขวนขวายฌาปนกิจ และทำกุศลอุทิศไปให้ ประการหนึ่ง

ทำให้พร้อมด้วยองค์ทั้ง ๕ ดังว่ามานี้ เรียกว่า ได้อุปัฏฐากบิดามารดาอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง บิดามารดาไม่มีศรัทธา ช่วยชักนำให้มีศรัทธาขึ้นประการหนึ่ง

บิดามารดาไม่มีศีล ชักนำให้มีศีล ประการหนึ่ง

บิดามารดาไม่ได้ฟังธรรม ชักนำให้ฟังธรรม ประการหนึ่ง

บิดามารดาไม่ได้ทำทาน ชักนำให้ได้ทำทาน ประการหนึ่ง

บิดามารดาไม่มีปัญญา ชักนำให้เกิดปัญญาพิจารณาอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ประการหนึ่ง

ทั้ง ๕ ประการนี้ เรียกว่า **เป็นการอุปัฏฐากอย่างประเสริฐ**

อนึ่ง บุคคลผู้อุปัฏฐากมารดาบิดานั้น ชื่อว่า เป็นคนมีบุญมาก ถึงจะตกทุกข์ได้ยากต้องโทษพันธนาการก็อาจจะพ้นได้ ดังมีเรื่องที่โบราณาจารย์เล่าไว้ว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว สมัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรายังบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เสวยพระชาติเป็นโอรสของกษัตริย์ ยังอยู่ในพระครรภ์ของพระชนนี ครั้งนั้น มีกษัตริย์องค์หนึ่ง ชื่อว่า **ท้าววิโลภ** ได้มาชิงเอาราชสมบัติ ทั้ง ๒ กษัตริย์พระชนกชนนีก็พากันหนีไปอยู่ในป่า ครั้นล่วงนานมา พระยาวิโลภรู้เหตุ จึงให้คนไปจับพระชนกมา เหลือแต่พระอัครชายาซึ่งทรงพระครรภ์แก่อยู่ในพนาวาส ครั้นถ้วนทสมาส (๑๐ เดือน) ก็ประสูติพระราชโอรสเป็นบุรุษ ปรากฏงามโสภา พระชนนีมารดาก็เลี้ยงไว้ ครั้นเจริญใหญ่ได้ ๗ ปี จึงทูลถามพระชนนีถึงพระปิตุเรศ พระนางก็แจ้งเหตุให้ทราบทุกประการ พระราชกุมารก็รู้แจ้งซึ่งคดี จึงลาพระชนนีไปตามหาพระราชบิดา ณ กาลครั้งนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ไปถึงพระนคร เขาก็นำพระราชบิดาออกไปฆ่า พระองค์ก็ให้ชีวิตแก่พระราชบิดา ยอมรับโทษโทษาและเครื่องพันธนาการทุกประการแทน นายเพชฌฆาตก็นำ

พระราชกุมารไปสู่ที่ฆ่า ฟันด้วยดาบอันคมกล้าถึง ๓ ครั้งก็ไม่ตาย แล้วได้ให้ช้างแทง ผลของกตัญญูนั้นก็แรงกล้า ช้างก็แทงไม่ได้ นำไปทิ้งลงในหลุมถ่านเพลิง ก็มีดอกบัวใหญ่ผุดขึ้นมารองรับพระวรกายไว้ พระองค์ก็มิต้องซึ่งอัคคี แล้วก็ถูกนำไปทิ้งลงในมหานทีทะเลใหญ่ พญานาคก็มานำเอาไปกระทำสักการะบูชา พระองค์ก็ไม่ถึงซึ่งความมรณาด้วยผลแห่งกตัญญูนั้น

อนึ่ง คนที่ประทุษร้ายแก่บิดามารดานั้น ย่อมมีโทษในชาตินี้เหมือนกัน ดังมีนิทานเรื่องหนึ่งเล่ากันมาว่า มีมารดาและบุตรอยู่กัน ๒ คน ลูกชื่อ **มิตตวินทุกุมาร** เป็นที่รักใคร่ทะนุถนอมของมารดา ครั้นนานมา ลูกชายจะไปค้าขายโดยสำเภา มารดาห้ามไว้ ลูกชายไม่ฟัง มารดาจึงวิงวอนเข้าไปฉุดคร่า ลูกชายก็โกรธโกรธา เอาเท้าถีบเตะมารดาให้ล้มกลิ้งไปกลิ้งมา แล้วก็ลงนาวาแล่นไปในสาครใหญ่ ด้วยอำนาจอกุศลกรรมที่ตนทำนั้น จึงทำให้เกิดคลื่นลมแรงกล้า นาวาก็ไม่แล่นไป นายเรือจึงให้จับฉลากกัน ฉลากที่ชั่วนั้นก็ตกแก่มิตตวินทุกุมารถึง ๓ ครั้ง นายเรือก็ให้มิตตวินทุกุมารลงจากเรือ จับโยนให้ลอยไปในกลางทะเล กุมารนั้นก็ซัดเซขึ้นไปอยู่บนเกาะแห่งหนึ่ง ในเกาะนั้นยังมีฝูงเปรตทนทุกขเวทนาอยู่เป็นอันมาก ในเปรตเหล่านั้น มีมนุษย์ผู้หนึ่งประทุษร้ายมารดา ตายแล้วไปเกิดในนรก พ้นจากนรกมาเป็นเปรต มีกงจักรพัดอยู่บนศีรษะ เลือดไหลซ่านอาบทั้งตัว ทนทุกขเวทนา บุรุษนั้นเห็นเปรตแล้ว ดูน่ารัก เห็นกงจักรเป็นดอกบัว เลือดที่ไหลอาบโทรมตัวเห็นเป็นเครื่องประดับ จึงวิงวอนขอด้วยความอยากได้ เปรตก็ยกกงจักรนั้นให้ วางบนศีรษะ บุรุษผู้นั้นก็ได้เสวยทุกขเวทนาด้วยกรรมที่ทำแก่มารดาของตนซึ่งให้ผลเป็นปานฉะนี้ เพราะเหตุนั้น มหาชนอย่าได้มีความประมาท จงมีความคารวะในท่านผู้เป็นบิดามารดาทุกทิวาราตรีกาล เหตุดังที่ว่ามานี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การบำรุงบิดามารดา เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๒ การสงเคราะห์บุตรภรรยา

คำว่า **ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห** นั้น มีความหมายว่า การสงเคราะห์บุตรและภรรยาเป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า การสงเคราะห์บุตรและภรรยาของตน พร้อมด้วยองค์ ๕ ประการ ได้แก่

การสงเคราะห์บุตรด้วยองค์ ๕ คือ

๑. สั่งสอนห้ามบุตรไม่ให้กระทำบาปทั้งปวง มีฆ่าสัตว์ เป็นต้น

๒. สั่งสอนบุตรให้ตั้งอยู่ในความดี มีความกตัญญูกตเวที เป็นต้น

๓. ให้บุตรศึกษาเล่าเรียนศิลปะวิชาความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม

๔. ตกแต่งให้บุตรี บุตรา มีสามีภรรยาตามสมควร

๕. ให้ของแต่งตัวแก่บุตร มีผ้านุ่งห่ม และมอบทรัพย์ให้เป็นทุน เป็นต้น

อนึ่ง บุตรมี ๓ จำพวก คือ

๑. อภิชาตบุตร บุตรที่มีกุศลวาสนายิ่งกว่าบิดามารดา ด้วยปัญญา ศรัทธา ศีล เป็นต้น

๒. อนุชาตบุตร บุตรที่มีกุศลวาสนาเทียมเท่ามารดาบิดา ไม่ยิ่งหย่อนกว่า

๓. อวชาตบุตร บุตรที่ต่ำช้า ไม่อยู่ในโอวาทของมารดาบิดา เป็นคนพาล

การสงเคราะห์ภรรยาด้วยองค์ ๕ คือ

๑. กล่าวยกย่องภรรยาพอสมควรแก่กาล ไม่กล่าวคำหักหาญน้ำใจ หรือด่าว่าต่อหน้าประชุมชน

๒. ไม่ทุบตีด้วยโทโส หรือดูหมิ่นเหยียดหยาม แต่สั่งสอนชี้ข้ออธิกรณ์ให้เห็นผิดด้วยเหตุผล แล้วจึงสอนตามประเพณี

๓. ไม่ประพฤตินอกใจภรรยาที่ดีมีอัชฌาสัย

๔. มีทรัพย์สิ่งใดก็มอบให้ภรรยารักษา

๕. แสวงหาเครื่องประดับให้แก่ภรรยาตามสมควร

อนึ่ง ภริยามี ๗ จำพวก คือ

๑. **อัยยาภริยา** ภรรยาที่มีอาการดุร้าย ข่มขี่สามีเหมือนนายกับบ่าว

๒. **วธกภริยา** ภรรยาที่มีอาการดังข้าศึก คิดฆ่าสามีให้สิ้นชีวิต

๓. **โจรีภริยา** ภรรยาที่มีอาการดังโจร ด้วยลักข้าวของอยู่เป็นนิตย์

๔. **มาตาภริยา** ภรรยาที่มีอาการดังมารดากับบุตร เป็นที่สุดแห่งความภักดี ไม่หน่ายหนี จนวันตายก็ไม่หน่ายจากกัน

๕. **ภคินีภริยา** ภรรยาที่มีอาการดังพี่สาวน้องสาวของตน

๖. **ทาสีภริยา** ภรรยาที่มีอาการดังทาสอยู่กับเรือน

๗. **สขีภริยา** ภรรยาที่มีอาการดังเพื่อนมิตรสหาย รักกันจนวันตาย ไม่หน่ายจากกัน

อนึ่ง ภริยาต้องปฏิบัติต่อสามีพร้อมด้วยองค์ ๕ คือ

๑. หมั่นหุงข้าวต้มแกงตกแต่งอาหารตามกาลเวลา

๒. นับถือญาติของสามีทั้ง ๒ ฝ่าย ที่ไปมาด้วยสุจริต

๓. ไม่นอกใจสามีด้วยจิตคิดคบชายให้หน่ายรัก

๔. ฉลาดสวามิภักดิ์ปฏิบัติสามีในที่สัมผัสชม

๕. รักษาทรัพย์ให้อุดมในสถาน

จึงได้นามบรรหารว่า "**แม่ศรีเรือน**"

อนึ่ง หญิงที่เคารพสามีนั้น จะมีทรัพย์โภคา เทวดาจะให้คุณ หญิงที่ข่มขี่สามีนั้น จะเสื่อมจากทรัพย์โภคา เทวดาจะให้โทษ มีเรื่องที่โบราณาจารย์ท่านเล่าว่าไว้ดังนี้ว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีบุรุษเป็นสหายกัน ๒ คน บุรุษคนหนึ่งได้ภรรยามีทรัพย์ หญิงนั้นมีบาปมาก ตั้งหน้าตั้งตาแต่ข่มขี่สามีของตน ด้วยวาจาอันหยาบช้า ครั้นนานมาทรัพย์โภคาก็ฉิบหายกลายเป็นคนอนาถาไร้ญาติขาดมิตร ส่วนบุรุษอีกคนหนึ่ง ได้ภรรยายากจนไม่มีทรัพย์โภคา แต่หญิงนั้นมีจิตเป็นกุศล เคารพสามีทุกทิวาราตรีมิได้ขาด คือ ไม่มีความประมาทนั่นเอง ครั้นอยู่นานมาทรัพย์โภคาก็เจริญขึ้น ฝ่ายสามีก็ไปเที่ยวยิงกระสุนไปถึงต้นไม้ที่มีเทวดารักษา เทวดาจึงถามว่า ท่านจะมายิงอะไร บุรุษผู้นั้นจึงบอกว่า จะยิงหาเงินหาทอง

เทวดาจึงบอกว่า เชิญกลับไปสู่บ้านเสียเถิด บุรุษผู้นั้นก็กลับมาบ้าน เทวดาก็ตามมาจนถึงบ้าน ครั้นถึงบ้านแล้ว ภรรยาก็ต้อนรับสามีด้วยความเคารพ เทวดาก็ยินดี ครั้นเพลาพลบค่ำราตรี เทวดาก็เอาเงินทองมาให้มากมาย ทั้ง ๒ สามีภรรยาก็รวยใหญ่ซึ่งโภคา สหายผู้อนาถาก็มาสู่บ้าน ถามว่า ทรัพย์ทั้งหมดนี้ ท่านได้มาแต่ที่ไหน สหายนั้นจึงบอกว่า เราไปยิงกระสุนที่ต้นไม้ที่มีเทวดารักษา เทวดาก็เอาเงินทองมาให้ สหายผู้นั้นได้ฟังแล้วดังนั้น ก็มีใจยินดีรีบกลับไปบ้านคิดการทำกระสุน เมียเขาก็หุนหันโกรธโกรธาด่าว่าต่าง ๆ นานาว่า “อ้ายขี้เกียจเหมือนหมา ไม่ทำมาหากิน เหลาแต่กระสุน ปั้นแต่ดิน มึงจะกินอะไร” สามีกล่าวว่า อย่าร้อนใจไปเลยนะจ๊ะเจ้า ไม่ช้าเทวดาเขาจะเอาเงินทองมาให้เรา เราก็จะรวยใหญ่ไปข้างหน้า” ภรรยาจึงตอบด้วยวาจาหยาบว่า “เทวดาเขาเป็นโคตรพ่อโคตรแม่อะไรแก่เรา เขาจะได้เอาเงินทองมาให้ เขาจะหักคอเอาไปนั้นไม่ว่า” สามีไม่ตอบด้วยวาจา ตั้งหน้าแต่ทำกระสุน ครั้นเสร็จแล้ว ก็ออกไปสู่ป่า ยิงต้นไม้ที่มีเทวดาอาศัยรักษา เทวดาก็ออกมาไต่ถามเหมือนนัยหนหลัง บุรุษผู้นั้นก็กลับบ้าน เทวดาก็ตามมา ภรรยาปากกล้าเห็นสามีกำลังเดินมาแต่ไกลก็ร้องด่าว่า “อ้ายขี้เกียจเหมือนหมา เที่ยวไปป่าถึงเวลาแล้วก็กลับมากิน” เทวดาได้ยินเข้าก็เสียใจว่า “หญิงเช่นนี้ รักษาทรัพย์ไว้ไม่ได้ เราจะให้ก็ป่วยการ” คิดแล้วก็อันตรธานไปยังที่อยู่ของตนทันที สามีภรรยา ๒ คน ก็นั่งทุ่มเถียงกันไปมา ด้วยเทวดาจะเอาเงินทองมาให้ ครั้นรุ่งเช้าก็รู้ว่าไม่ได้ บุรุษนั้นก็ตรงออกไปยิงต้นไม้ เทวดาก็โกรธโกรธา หักคอบุรุษนั้นให้ถึงแก่ความตาย หญิงเช่นนั้นมีทรัพย์ ทรัพย์ก็ฉิบหาย มีผัว ผัวก็ตาย ด้วยโทษที่ไม่เคารพสามี ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การสงเคราะห์บุตรภรรยาสามีเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๓ การงานที่ไม่อากูล

คำว่า **อนากุลา จ กมฺมนฺตา** มีความหมายว่า การงานที่ไม่อากูลเป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า บุคคลที่ไม่เกียจคร้านในการงานต่าง ๆ คือ ทำสิ่งใดไม่ให้

คั่งค้างเนิ่นนาน รีบเร่งทำให้สำเร็จการตามความปรารถนา ในมงคลข้อนี้ ท่านประสงค์เอาความเพียร ความหมั่น ความขยัน ไม่เกียจคร้านว่า งานหนัก งานเบา งานเช้า งานสาย งานยาก งานง่าย งานหนาว งานร้อน ไม่คิดย่อท้อในการงาน ในอดีต อนาคต และปัจจุบัน มีความเพียร ความหมั่นเป็นเบื้องหน้า แม้จะเล่าเรียนศึกษาทางธรรมวินัย และเจริญพระกัมมัฏฐานภาวนา ตัดอวิชชาตัณหาให้ขาดจากขันธสันดาน ถึงพระนฤพานก็ต้องอาศัยความเพียร

อนึ่ง จะสำเร็จเป็นพระพุทธภูมิ ปัจเจกภูมิ สาวกภูมิ ก็ต้องอาศัยความเพียร ทั้งนั้น จึงขอยกนิทานมาให้เห็นเป็นตัวอย่างว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราขณะที่ยังบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เสวยพระชาติเป็นพญากระแต อาศัยอยู่ริมฝั่งนที ได้เกิดลมพัดลูกตกน้ำจมหายไป พญากระแตนั้นจึงใช้หางวิดน้ำ คือ เอาหางจุ่มน้ำแล้วยกขึ้นสะบัดบนบก ทำอยู่เช่นนั้นเป็นเวลานาน จนร้อนไปถึงพระอินทร์เจ้าฟ้า แปลงเพศลงมาเป็นพราหมณ์ เข้าไปหาพญากระแตแล้วถามว่า ท่านมาวิดน้ำเพื่อประโยชน์อะไร พญากระแตตอบว่า เราวิดน้ำเพื่อประโยชน์แก่บุตรของเรา พระอินทร์จึงแกล้งติเตียนไปว่า ท่านเป็นบ้าหลงงมงาย มาวิดน้ำในแม่น้ำให้แห้ง จะแห้งได้อย่างไร พญากระแตจึงตอบว่า ดูกรพราหมณ์ จะแห้งหรือไม่แห้งก็ตามที ชื่อว่าเป็นชาตินักปราชญ์แล้ว ย่อมไม่ละซึ่งความเพียร มีความเพียรเป็นเบื้องหน้า พระอินทร์ได้ฟังดังนั้นแล้วก็โสมนัสหรรษา เลยไปยกลูกกระแตขึ้นมาทำให้มีลมหายใจ แล้วมอบให้แก่พญากระแต พญากระแตได้บุตรก็เพราะอาศัยมีความเพียรเป็นเบื้องหน้า ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การทำการงานไม่ให้อากูลคั่งค้าง เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๔ การให้ทาน

คำว่า **ทานญฺจ** มีความหมายว่า การให้ทานเป็นมงคลอันสูงสุด มีอธิบายว่า บุคคลผู้ให้ทานซึ่งข้าวโภชนาอาหาร และผ้านุ่งห่ม เสื่อสาด อาสนะ เป็นต้น

แก่สมณะชีพราหมณ์ผู้มีศีล และคนอนาถากำพร้า คนเดินทาง ด้วยจิตศรัทธา เรียกว่า ทาน อนึ่ง ทาน คือ การให้ ว่าโดยประเภทใหญ่แล้ว มี ๒ อย่าง คือ

๑. **อามิสทาน** การให้ข้าวและน้ำ เป็นต้น

๒. **ธัมมทาน** การให้ธัมมเทศนาแก่ผู้อื่นฟัง

อามิสทาน มี ๔ อย่าง คือ

๑. การให้เป็นสงฆ์ เรียกว่า **สังฆทาน**

๒. การให้เป็นบุคคล เรียกว่า **ปาฏิปุคคลิกทาน**

๓. การให้เป็นสงฆ์ มีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไปเป็นประธาน

๔. การเข้าไปนำภิกษุรูป ๑ หรือ ๒ รูป ๓ รูป มาจากอาราม หรืออุทิศด้วยเป็นสงฆ์ทั้งอาราม

ทานตามนัยแห่งพระสูตร มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. **อนฺนํ**	ให้ข้าวต้มข้าวสวย
๒. **ปานํ**	ให้น้ำเย็นน้ำร้อน
๓. **วตฺถํ**	ให้ผ้านุ่งผ้าห่ม
๔. **ยานํ**	ให้เรือ แพ เกวียน รถ
๕. **มาลา**	ให้ดอกไม้มีสีมีกลิ่น
๖. **คนฺธํ**	ให้ของหอม
๗. **วิเลปนํ**	ให้เครื่องทา มีน้ำมัน เป็นต้น
๘. **เสยฺยํ**	ให้ที่นอน คือ เสื่อ หมอน เป็นต้น
๙. **อวสถํ**	ให้ที่อยู่ คือ โรงร้าน ศาลา เป็นต้น
๑๐. **ทีเปยฺยํ**	ให้ประทีปน้ำมัน เป็นต้น

รวมเป็น ๑๐ อย่างด้วยกัน

ทานตามนัยแห่งพระวินัย มี ๔ อย่าง คือ

๑. ให้จีวร

๒. ให้บิณฑบาต

๓. ให้เสนาสนะ

๔. ให้คิลานเภสัช

รวมเป็น ๔ อย่างด้วยกัน

ทานตามนัยแห่งพระปรมัตถ์ (พระอภิธรรม) มี ๖ อย่าง คือ

๑. ให้รูปารมณ์ที่เกิดทางตา

๒. ให้สัททารมณ์ที่เกิดทางหู

๓. ให้คันธารมณ์ที่เกิดทางจมูก

๔. ให้รสารมณ์ที่เกิดทางลิ้น

๕. ให้โผฏฐัพพารมณ์ที่เกิดทางกาย

๖. ให้ธัมมารมณ์ที่เกิดทางใจ

อนึ่ง ทาน การให้ข้าวในนา ให้ผลไม้ในสวนที่ผลิผลเป็นครั้งแรก ๑ ให้แก่ภิกษุสามเณรที่อาพาธเจ็บไข้ ๑ ให้ในเวลาขัดสน มีข้าวยากหมากแพง เป็นต้น ๑ ให้ผ้าอาบน้ำฝน ผ้าจำนำพรรษา ผ้ากฐิน เหล่านี้ เรียกว่า **กาลทาน** มีผลานิสงส์มาก

ให้ข้าวน้ำเป็นทาน ชื่อว่า ให้ชีวิตเป็นทาน ด้วยพระพุทธองค์ตรัสว่า **"สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา"** แปลว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง มีชีวิตตั้งอยู่ได้ก็เพราะอาหารนี้เอง เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

อนฺนโท พลโท โหติ ผู้ใดให้ข้าวน้ำเป็นทาน ผู้นั้นชื่อว่า ให้กำลังเป็นทาน

วตฺถโท วณฺณโท โหติ ผู้ใดให้ผ้าเป็นทาน ผู้นั้นชื่อว่า ให้ความสวยความงามเป็นทาน

ยานโท สุขโท โหติ ผู้ใดให้ยานพาหนะเป็นทาน ผู้นั้นชื่อว่า ให้ความสุขเป็นทาน

ทีปโท โหติ จกฺขุโท ผู้ใดให้ประทีปแสงสว่างเป็นทาน ผู้นั้นชื่อว่า ให้ดวงตาเป็นทาน

สพฺพโท โหติ โย ททาติ อุปสฺสยํ ผู้ใดให้ที่อยู่อาศัยเป็นทาน ผู้นั้นชื่อว่า ให้หมดทุกอย่าง

อมตนฺโท จ โหติ โย ธมฺมานุสาสติ ผู้ใดให้ธรรมวิชาความรู้เป็นทาน ผู้นั้นชื่อว่า ให้สิ่งที่ไม่ตายเป็นทาน ดังนี้ ฯ

ผลที่ให้ทานย่อมตกแต่งซึ่งสมบัติในเมืองมนุษย์และเมืองสวรรค์ ให้มียศและบริวารเสวยสุขสำราญในกามาวจรภูมิหรือในกามธาตุ คือ ผลทาน ให้สมบัติในชาตินี้เหมือนภัตตภติกบุรุษผู้เป็นลูกจ้างท่านมหาเศรษฐี มีจิตยินดีได้ถวายทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าให้สำเร็จประโยชน์ได้สมบัติเป็นเศรษฐีในชาตินั้น

ผลทานให้สมบัติในชาติหน้า เหมือนบุรุษผู้หนึ่งให้ทานแก่กาอันเป็นสัตว์เดรัจฉาน ครั้นทำลายสังขารก็ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ มีนางฟ้าเป็นยศบริวาร เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน จึงตรัสว่า การให้ทานนี้เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๕ การประพฤติธรรม

คำว่า **ธมฺมจริยา** นี้มีความหมายว่า การประพฤติธรรมนำให้เกิดมงคล มีอธิบายว่า บุคคลที่ประพฤติชอบธรรมประกอบด้วยสัมมาปฏิบัติในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ มโนกรรม ๓

กายกรรม ๓ คือ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากการลักทรัพย์ ๑ เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร ๑

วจีกรรม ๔ คือ เว้นจากมุสาวาท ๑ เว้นจากการกล่าวคำส่อเสียดยุยง ๑ เว้นจากการพูดคำหยาบช้า ด่าพ่อแม่ เป็นต้น ๑ เว้นจากการกล่าวเพ้อเจ้อหาประโยชน์มิได้ ๑

มโนกรรม ๓ คือ อนภิชฌา ไม่โลภอยากได้ของเขา ๑ อพยาปาท ไม่พยาบาทผูกอาฆาตจองเวร ๑ สัมมาทิฏฐิ มีจิตเห็นถูกตามทำนองคลองธรรม ๑

ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เรียกว่า **ธัมมจริยา** เป็นธรรมสมควรจะประพฤติให้สม่ำเสมอ ด้วยว่าเป็นทางมนุษย์และสวรรค์ของสัตบุรุษผู้ปฏิบัติธรรม อนึ่ง ธรรมทั้ง ๑๐ ประการนี้ ผู้ใดปฏิบัติได้เป็นนิตย์ จะมีชีวิตถึงร้อยปี ดังมีนิทานเล่าสู่กันฟังว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว ในสมัยที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรายังบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เกิดในตระกูลพราหมณ์ พราหมณ์ตระกูลนั้นทั้งหมดได้ประพฤติในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการอยู่เสมอ ก็ทำให้มีอายุยืนถึงร้อยปีทุก ๆ คน ถ้ายังไม่ถึงร้อยปีก็ไม่ตาย เมื่อพระโพธิสัตว์เติบโตขึ้นมา บิดามารดาก็ส่งให้ไปศึกษาเล่าเรียนวิชากับอาจารย์ อยู่ต่อมาลูกของอาจารย์ได้ตายตั้งแต่เด็ก ๆ ญาติทั้งหลายพากันร้องไห้ พระโพธิสัตว์เห็นแล้วก็หัวเราะ คนทั้งปวงจึงถามว่า ท่านหัวเราะทำไม พระโพธิสัตว์จึงตอบว่า เราหัวเราะพวกท่านที่ร้องไห้รักคนตายแต่ยังเด็กๆ บ้านเราเด็ก ๆ อย่างนี้ไม่เคยตาย อายุถึงร้อยปีจึงจะตาย ไม่มีใครร้องไห้ อาจารย์จึงถามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่ตายแต่เด็ก ๆ พระโพธิสัตว์บอกว่า ด้วยอานิสงส์ที่รักษากุศลกรรมบถ ๑๐ ประการจึงไม่ตายแต่เด็กๆ อาจารย์ไม่เชื่อจึงคิดจะไปสอบสวนดูว่าจริงหรือไม่จริง อาจารย์จึงออกจากบ้านไป พบแพะตายตัวหนึ่ง ก็เผาแพะเอากระดูกแพะห่อผ้าไป ครั้นถึงบ้านบิดามารดาของพระโพธิสัตว์แล้ว ก็แก้ห่อกระดูกออกแสดงแก่ชนทั้งหลาย แล้วก็ทำเป็นร้องไห้ ชนทั้งหลายจึงถามว่า อาจารย์ร้องไห้ด้วยเหตุอะไร อาจารย์จึงบอกว่า กุมารที่ท่านส่งให้ไปเรียนวิชาที่สำนักของเรา ได้ถึงกาลกิริยาตายแล้ว เราได้เผาศพเขาแล้วก็เอากระดูกมาให้แก่พวกท่าน ชนทั้งหลายได้ฟังอาจารย์บอกดังนั้นแล้วก็พากันหัวเราะขึ้นพร้อมกัน แล้วพูดว่า ในตระกูลของพวกฉันไม่เคยมีใครตายแต่หนุ่มแต่เด็ก ต่อล่วงไปร้อยปีจึงจะตาย ข้าพเจ้าทั้งหลายยังไม่เชื่อท่านอาจารย์ได้ฟังแล้วจึงมีความเชื่อมั่นในสันดาน ได้ขอสมาทานซึ่งกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ แล้วไปสู่นิเวศน์สถานที่อยู่ของตน ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การประพฤติธรรมเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๖ การสงเคราะห์ญาติ

คำว่า **ญาตกานญฺจ สงคฺโห** นี้ มีความหมายว่า การสงเคราะห์แก่หมู่ญาติเป็นมงคล มีอธิบายว่า การสงเคราะห์แก่หมู่ญาติที่เป็นฝ่ายบิดามารดาให้เป็นสุข คือ หมู่ญาติที่ยากจนอนาถา ไม่มีข้าวกิน ไม่มีผ้านุ่งห่ม เป็นต้น ก็สงเคราะห์ให้ข้าวกิน ให้ผ้านุ่งห่ม ให้ที่อยู่อาศัย อนึ่ง ญาติเจ็บไข้หรือเกิดภัยต่าง ๆ ก็ช่วยสงเคราะห์ให้พ้นจากทุกข์หรือสงเคราะห์ในทางธรรม ชักนำให้ทำกุศล มีทาน ศีล ภาวนา เหล่านี้เป็นต้น หรือญาติทั้งหลายวายชนม์ไปแล้ว ก็ฌาปนกิจและทำกุศลอุทิศให้ตามกาล ญาติที่ทำลายสังขารจะได้มารับผลทานอนุโมทนา ให้สำเร็จประโยชน์เหมือนญาติของพระเจ้าพิมพิสาร เป็นตัวอย่าง ดังได้สดับมาว่า ญาติของพระเจ้าพิมพิสารได้ขโมยกินของสงฆ์ แล้วตายด้วยจิตอันไม่บริสุทธิ์ แต่ครั้งศาสนาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า **พระปุสสะ** ชนทั้งหลายเหล่านั้น ตายแล้วก็ไปบังเกิดเป็นเปรต อดข้าวอดน้ำอยู่ช้านานถึง ๙๑ กัปป์ ครั้นมาถึงภัทรกัปป์นี้ มีพระพุทธเจ้าพระนามว่า **พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระมหากัสสปะ** ๓ พระองค์นี้ อุบัติขึ้นในโลกก่อน เปรตทั้งปวงก็พากันเข้าไปหาและกราบทูลถามสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๑ พระองค์ที่ ๒ และพระองค์ที่ ๓ ตามลำดับว่า เมื่อไรพวกข้าพเจ้าจึงจะได้รับประทานข้าวและน้ำบ้าง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์จนถึงพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงพยากรณ์ว่า ดูกรเปรตทั้งหลาย ยังอีกพุทธันดรหนึ่ง พระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม จะมาอุบัติตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ญาติของท่านนามว่าพระเจ้าพิมพิสารจะได้ถวายทานแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นแล้วจักอุทิศให้พวกท่านทั้งหลายจึงจะได้รับประทาน เปรตทั้งหลายได้ฟังดังนั้น ก็พากันดีใจเหมือนจะได้รับในวันพรุ่งนี้ก็มิปานกัน ครั้นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระเจ้าพิมพิสารก็มีความโสมนัส ถวายทานแด่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ แต่ไม่ได้อุทิศส่วนกุศลไป

ให้แก่หมู่เปรต พวกเปรตก็ไม่ได้รับส่วนกุศลในวันแรก พวกเปรตทั้งหลายจึงทำเสียงให้ได้ยินถึงพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารได้ฟังเสียงเปรต จึงเข้าไปกราบทูลถาม สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงตรัสว่า ญาติของมหาบพิตรเป็นเปรตมาคอยรับส่วนกุศล พระเจ้าพิมพิสารได้ฟังก็สังเวชและเลื่อมใส ได้ถวายทานข้าวน้ำแด่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ แล้วอุทิศให้ส่วนกุศลแก่หมู่เปรต ๆ ก็ได้รับส่วนกุศลอนุโมทนาแล้วได้บังเกิดข้าวและน้ำเป็นอาหาร แต่ไม่มีผ้านุ่งห่ม พระเจ้าพิมพิสารจึงได้ถวายผ้าจีวรแก่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลให้ เปรตจึงได้รับผ้านุ่งห่ม มีร่างกายอันงดงาม ก็พ้นจากกำเนิดเปรตไปบังเกิดในสุคติภูมิทั้งหมดด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การสงเคราะห์ญาติเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๗ การงานที่ไม่มีโทษ

คำว่า **อนวชฺชานิ กมฺมานิ** มีความหมายว่า การงานที่ไม่มีโทษเป็นมงคล มีอธิบายว่า บุคคลที่กระทำการงานที่ไม่มีโทษ มีแต่ประโยชน์ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ได้แก่ การทำกุศล คือ สร้างพระพุทธรูป พระเจดีย์ สร้างวัดอาราม สร้างโบสถ์วิหาร สร้างศาลาโรงร้าน สร้างกุฏิที่อยู่อาศัย ขุดสระ ขุดบ่อน้ำ สร้างถนนหนทาง สร้างสะพาน สร้างซ่อมสถานที่ส่งทุกข์ สร้างพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ภิกษุสามเณรได้เล่าเรียนศึกษา หรือแจกจ่ายให้อุบาสกอุบาสิกาผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้เล่าเรียนศึกษาก็ดี หรือวัตถุใช้สอยในอาราม มีดาบถากหญ้าดายหญ้าในวัด ปลูกต้นไม้ในวัด เป็นต้นก็ดี เหล่านี้เรียกว่า การงานที่ไม่มีโทษ มีแต่ประโยชน์ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ดังนิทานชาดกที่เล่ากันสืบมาว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว เป็นช่วงว่างจากพระพุทธศาสนา มีบุรุษคนหนึ่งเป็นทายกใหญ่ ชักชวนคนได้ ๓๓ คน คิดทำการกุศล คือ ก่อถนนเป็นหนทางเดิน เป็นต้น ครั้นนานมา นายอำเภอคิดอิจฉาริษยานำความไปกราบทูลแด่พระราชาว่า คนเหล่านี้คิดกบฏทรยศต่อแผ่นดิน พระมหากษัตริย์จึงให้นำ

ตัวมา ไม่พิจารณาโดยยุติธรรม รับสั่งให้นำคนเหล่านั้นไปฆ่า ฆ่าก็ไม่ตาย ให้ช้างแทง ช้างก็ไม่แทง เมื่อเห็นเป็นอัศจรรย์ ดังนั้นแล้ว พระมหากษัตริย์จึงให้เอาตัวเข้ามาเฝ้าแล้วไต่ถาม ครั้นทราบความว่า เป็นคนมีศรัทธา จึงประทานช้างให้แก่คนทั้งหลาย คนเหล่านั้นได้ช้างเป็นพาหนะแล้วก็คิดจะทำศาลาใหญ่หลังหนึ่งเป็นที่อาศัย จึงนำมาซึ่งแผ่นหินทำเป็นเตียง เป็นที่นั่งหน้าศาลาปลูกต้นทองหลางไว้ให้เป็นที่ร่มเงาได้อาศัย ขุดบ่อน้ำไว้สำหรับศาลา ใครไปมาก็ได้รับประทานสบาย คนทั้งหลายนั้นครั้นกระทำกาลกิริยาตายแล้ว ก็ได้ไปบังเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เทวโลก บุรุษผู้ใหญ่นั้นได้เป็นพระอินทร์เจ้าพิภพ เป็นใหญ่กว่าเทวดาทั้งปวง ผลที่สร้างศาลาบังเกิดเป็นเวชยันตปราสาท ผลที่ทำเตียงด้วยกระดานหินบังเกิดเป็นแผ่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ผลที่ปลูกต้นทองหลาง บังเกิดเป็นไม้ปาริชาติ เป็นไม้ประจำทวีปดาวดึงส์ ท่านสัปบุรุษทั้งปวงผู้มีปัญญาความเลื่อมใสในอนวัชชกรรม ผู้ใดได้กระทำอยู่ ย่อมนำมาซึ่งความสุขทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ดังได้อธิบายขยายความมา เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การทำการงานที่ไม่มีโทษ เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๘ การงดเว้นจากบาป

คำว่า **อารตี วิรตี ปาปา** มีความหมายว่า การงดเว้นจากบาปเป็นมงคลนำมาซึ่งความสุข มีอธิบายว่า บุคคลผู้เว้นจากบาปต่าง ๆ ทั่วไป ทางกายก็ตาม ทางวาจาก็ตาม ทางใจก็ตาม ด้วยวิรตีเจตนา ๓ ประการ คือ

๑. สัมปัตตวิรัติ เว้นด้วยการถึงพร้อมซึ่งวัตถุ คือ

พบสัตว์ควรฆ่า ไม่ฆ่า ๑
พบทรัพย์ควรลัก ก็ไม่ลัก ๑
พบหญิงควรทำกาเมสุมิจฉาจาร ก็ไม่ทำ ๑
ควรจะกล่าวเท็จ ไม่กล่าวเท็จ ๑
มีโอกาสจะดื่มน้ำเมา แต่ไม่ดื่ม ๑

๒. สมาทานวิรัติ เว้นด้วยการสมาทานจากผู้อื่น มีการสมาทานกับภิกษุสงฆ์ เป็นต้น สมาทาน มี ๒ อย่าง คือ

๑) เอกัชฌสมาทาน สมาทานรวมเป็นอันเดียวกันว่า **"ปญฺจงฺคสมนฺนาคตำ สีลำ สมาทิยามิ"** แปลว่า ข้าพเจ้าขอถือเอาซึ่งศีลพร้อมด้วยองค์ ๕ สมาทานอย่างนี้ขาดลงตัวหนึ่งก็ขาดกันหมดทั้ง ๕

๒) ปัจเจกสมาทาน แยกออกทีละบท ๆ มีปาณาติปาตา เวรมณี เป็นต้น สมาทานอย่างนี้ขาดข้อใดก็ขาดเฉพาะข้อนั้น ไม่ขาดทั่วไป เพราะเจตนาต่างกัน

๓. สมุจเฉทวิรัติ เว้นด้วยพระอริยมรรคตัดขาด มีพระโสดาบัน เป็นต้น

อนึ่ง การรักษาศีลที่เป็นสัมปัตตวิรัตินั้น มีอานิสงส์เหมือนเจ้าจักกนะอุบาสก ทราบมาว่า มารดาของเจ้าจักกนะเป็นโรคผอมเหลือง หาหมอมารักษา หมอเขาให้เอาเนื้อกระต่ายสดทำเป็นกระสายยา พี่ชายใช้เจ้าจักกนะให้ไปหาเนื้อกระต่ายมาตัวหนึ่ง แต่ไม่ฆ่าถือมาทั้งเป็น ๆ กระต่ายก็ดิ้นไปดิ้นมา เจ้าจักกนะมีจิตกรุณาสงสารกระต่ายเป็นกำลัง ก็ปล่อยกระต่ายไป พี่ชายถาม เจ้าจักกนะก็บอกว่า ได้ แต่ฉันปล่อยมันไปเสียแล้ว พี่ชายได้ฟังดังนั้น ก็โกรธด่าว่าต่างๆ นานา เจ้าจักกนะเข้าไปใกล้มารดา หมอบลงแทบเท้าของมารดา ตั้งสัตยาธิษฐานว่า ด้วยอำนาจกุศลเจตนาที่ลูกได้มีจิตกรุณาปล่อยกระต่ายไปด้วยวิรัติเจตนานี้ ขอให้โรคของมารดาจงเหือดแห้งหายไปในกาลบัดนี้ ครั้นเจ้าจักกนะตั้งสัตยาธิษฐานแล้วโรคของมารดาก็หายไปอย่างน่าอัศจรรย์ ไม่ต้องกินยา ด้วยผลวิรัติเจตนาอันเป็นกุศลนั้น เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การงดเว้นจากบาปเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๑๙ การไม่ดื่มน้ำเมา

คำว่า **มชฺชปานา จ สญฺญโม** มีความหมายว่า การสำรวมจากการดื่มน้ำเมาเป็นมงคล มีอธิบายว่า การสำรวมระวังจากน้ำเมา คือ ไม่ดื่มกินสุราเมรัยอันเป็นน้ำเมาให้เกิดความประมาท ใจความสำคัญว่า ความเมาทำให้เกิดความประมาท ปราศจากความเคารพต่อบิดา มารดา พี่ ป้า น้า อา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ สมณะ

พราหมณาจารย์ผู้มีศีล และไม่เคารพในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ไม่เคารพในศีลและอาจารวัตร ข้อวัตรปฏิบัติทางสวรรค์และทางนฤพาน ทำแต่การบาปหยาบช้า มีฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น อนึ่ง โทษแห่งการดื่มสุราเมรัย พาให้ไปตกในอบายภูมิ นายนิรยบาลเอาน้ำทองแดงกรอกปาก น้ำปรากฏถึงท้อง ๆ ก็ถูกทำลาย ไส้พุงขาดกระจัดกระจาย ตายแล้วก็เป็นขึ้นมาใหม่ เสวยทุกขเวทนาต่อไป เมื่อพ้นจากนรกแล้ว ถ้ามาเกิดเป็นมนุษย์ก็เป็นใบ้บ้าเสียจริตผิดจากมนุษย์ทั้งปวงด้วยโทษที่ดื่มสุรา อีกอย่างหนึ่ง โทษของการดื่มสุราให้เสื่อมทรัพย์สมบัติ เหมือนดังหลานของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี มีทรัพย์ ๔๐ โกฏิ ดื่มกินแต่สุราจนหมดทรัพย์ มาขอทรัพย์กับอนาถปิณฑิกเศรษฐี ๆ ก็ให้ไปถึง ๓ ครั้ง ก็กินหมด อนาถปิณฑิกเศรษฐีจึงนำเหตุไปกราบทูลสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงแสดงโทษของสุราไว้ว่ามี ๖ ประการ คือ

๑. **สันทิฏฐิกา** กินสุราให้โทษเสวยทุกข์ทั้งในชาตินี้ คือ จะมีผู้ทุบตีประหัตประหาร หรือล้มกลิ้งลงถูกท่อนไม้และขวากหนาม เป็นต้น

๒. **ธนชานิ** โทษกินสุรานำให้เสื่อมทรัพย์ คือ ทรัพย์มากจะน้อยไป ทรัพย์น้อยจะหมดไป

๓. **กลหวุฑฒโน** ให้เกิดการทะเลาะวิวาท ทุบตีฆ่าฟันกันตายด้วยโทษการกินสุรา

๔. **โรคานำ อายตนำ อุปฺปชฺชติ** ให้เกิดโรคต่าง ๆ คือ ทำตัวเองและทำผู้อื่นให้เกิดโรค ด้วยโทษที่ดื่มสุรา

๕. **ครหิโต** จะมีผู้ติเตียนนินทา ด้วยกิริยาอันหยาบคาย มีผ้าหลุดลุ่ยเป็นต้น ด้วยโทษกินสุรา

๖. **ทุปฺปญฺญวา โหติ** จะเป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา คือ ไร้ปัญญา ไม่รู้เท่าทันคน ถูกเขาล่อลวงเอาความผิด ด้วยโทษกินสุรา

รวมเป็นโทษในชาตินี้ ๖ ประการ

อนึ่ง สุรามีกำเนิดในป่ามานาน ดังได้ยินมาว่า นายพรานป่าเป็นส่วยส่งเนื้อของพระเจ้าเมืองพาราณสี ไปเที่ยวหาเนื้อในป่า พบต้นไทรอยู่ต้นหนึ่ง มีปลายเป็นโพรง นกแขกเต้าทั้งหลายพากันนำข้าวสาลีมากินที่ต้นไทรใหญ่นั้น และฝูงนกอื่น ๆ ก็นำมาซึ่งชะเอม ดีปรี และพริกไทยมากินที่นั่นเหมือนกัน ของเหล่านั้นก็ตกอยู่ที่นั่น คือ ในโพรงต้นไทรเป็นอันมาก ครั้นฝนตกลงมาน้ำก็ขังอยู่ในโพรงสีแดง มีรสเมา ฝูงนกทั้งหลายก็พากันมากินน้ำในโพรงไทร เกิดมึนเมาพลัดตกลงมา นายพรานป่านั่งแลดูอยู่ ไม่ช้าสักครู่หนึ่งนกก็บินไป บัดเดี๋ยวนกก็ตกลงมาเป็นลำดับกัน นายพรานก็เกิดอัศจรรย์ใจยิ่งนัก จึงขึ้นไปดูบนต้นไทร เห็นน้ำใสสีแดง ก็ไม่รู้แจ้งว่าเป็นน้ำอะไร นายพรานก็บริโภคเข้าไป ๒-๓ อึก จิตใจก็ให้พิลึกฮึกเหิมหัวเราะร่า ทำท่าไปตามการ มีความสุขสำราญแล้วก็นอนหลับไป ครั้นตื่นนอนก็ขึ้นไปบนยอดไทร ตักเอาน้ำเมานำไปถวายแก่พระเจ้าพาราณสี พระองค์ก็รับสั่งให้ราชบุรุษทดลองดื่มดู ใจก็ลำพองแกล้วกล้า พระองค์จึงรับสั่งให้เรียกน้ำนั้นว่า น้ำสุรา มาจนถึงทุกวันนี้ แล้วจึงรับสั่งให้นายพรานไปเอาเชื้อมา นายพรานก็ไปตรวจตราดูแล้วก็นำเอาเชื้อมาถวาย พระองค์ก็ให้ทำน้ำสุราไว้เลี้ยงทหารในเมื่อจะรบกับข้าศึก ใจจะได้กล้าหาญฮึกเหิมรบกับปัจจามิตรให้สำเร็จในราชการ ดังที่ได้พรรณนามา เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การไม่ดื่มน้ำเมาเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๐ ความไม่ประมาทในธรรม

คำว่า **อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ** มีความหมายว่า ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลายเป็นมงคล มีอธิบายว่า ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย คือ ไม่ประมาทในการทำกุศลกรรมและในการละอกุศลกรรม อธิบายให้เข้าใจต่อไปว่า

ให้สติระลึกนึกถึงกุศลที่ตนทำมาแล้วเป็นอารมณ์ ๑

กุศลที่ยังไม่ได้กระทำ คิดรีบเร่งกระทำเสียโดยเร็ว ๑

อย่าผลัดวันประกันพรุ่งว่า พรุ่งนี้ มะรืนนี้ เดือนหน้า หรือปีหน้าจึงค่อยทำ อย่าคิดว่า ยังยากจนอยู่ยังไม่ทำ อย่าคิดว่า ยังหนุ่มยังสาวอยู่ยังไม่ทำ ๑

อนึ่ง การทำบุญกุศล มี ๑๐ อย่าง เรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ

๑. ทานมัย	ให้ข้าวน้ำ เป็นต้น
๒. สีลมัย	รักษาศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น
๓. ภาวนามัย	เจริญกัมมัฏฐานภาวนา มีพุทธานุสสติ เป็นต้น
๔. อปจายนมัย	ทำความเคารพในบุคคลที่ควรเคารพ
๕. เวยยาวัจจมัย	ช่วยทำการงานอันเป็นกุศลของผู้อื่น
๖. ปัตติทานมัย	ให้ส่วนบุญกุศลที่ตนทำแล้วแก่ผู้อื่น
๗. ปัตตานุโมทนามัย	ทำจิตให้ยินดีอนุโมทนาส่วนบุญของผู้อื่น
๘. ธัมมัสสวนมัย	ฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ผู้รู้นำมาแสดง
๙. ธัมมเทสนามัย	แสดงธรรมให้เป็นทานแก่ผู้อื่นฟัง
๑๐. ทิฏฐุชุกัมม์	ทำความเห็นให้ตรงตามเป้าหมายในกรรมและผลของบุญและบาป

รวมเป็น ๑๐ อย่างด้วยกัน

อนึ่ง ความไม่ประมาททำให้สำเร็จทางสวรรค์และพระนิพพานเหมือนกับพระอานนท์พุทธอนุชา ตั้งแต่สมเด็จพระทศพลเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอานนท์ก็บำเพ็ญเพียรไม่เป็นอันจำวัด เจริญแต่พระกัมมัฏฐานภาวนาและเดินจงกรม จนถึงวันที่ใกล้จะทำสังคายนา พระสงฆ์ทั้งหลายก็พากันตักเตือน พระอานนท์ก็มีความเพียรแก่กล้าเจริญพระกัมมัฏฐาน มีกายคตาสติเป็นอารมณ์ ตั้งแต่พลบค่ำจนถึงเวลาใกล้รุ่ง ก็ไม่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ พระผู้เป็นเจ้าจึงคิดว่า จะจำวัด แต่จิตไม่สลัดพระกัมมัฏฐาน บ่ายหน้าสู่วิหารเอนกายลง เท้าทั้งสองยังไม่พ้นพื้น ศีรษะยังไม่ถึงหมอน ในระหว่างนั้น ท่านก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ตัดกิเลสขาดจากสันดาน ก็เพราะอาศัยความไม่ประมาท ยังมีพระเถระอีกรูปหนึ่ง พาภิกษุไปเดินจงกรมอยู่ในป่า ตั้งแต่พลบค่ำจนถึงเวลาดึก ก็เมื่อยแข้งเมื่อยขา พระผู้เป็นเจ้าก็ลงคลานเจริญพระกัมมัฏฐานในที่จงกรม ครั้งนั้น ยังมีนายพรานเที่ยวหาเนื้อมาถึงที่นั่น เห็นพระภิกษุคลานจงกรมอยู่ ก็สำคัญว่าเนื้อ จึงพุ่งหอก

ไปถูกภิกษุ ภิกษุก็ร้องขึ้น พรานก็หนีไป ภิกษุก็ชักหอกออกจากกาย เอาหญ้าแห้งจุกแผลไว้มิได้ประมาท มีสติระลึกนึกเอากองทุกข์เป็นอารมณ์ คลานจงกรมไป ๆ มา ๆ ปลงปัญญาลงสู่วิปัสสนาญาณ ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทดับขันธ์เข้าสู่พระนิพพานในขณะนั้น เพราะอาศัยความไม่ประมาท ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ความไม่ประมาทในธรรม เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๑ การรู้จักเคารพ

คำว่า **คารโว** มีความหมายว่า ความเคารพเป็นมงคล อธิบายว่า ความเคารพในบุคคลหรือสิ่งที่ควรเคารพ มี ๗ ประการ คือ

๑. **พุทธคารวตา** เคารพในพระพุทธเจ้าด้วยกาย วาจา ใจ

๒. **ธัมมคารวตา** เคารพในพระธรรมด้วยกาย วาจา ใจ

๓. **สังฆคารวตา** เคารพในพระสงฆ์ด้วยกาย วาจา ใจ

๔. **สิกขาคารวตา** เคารพในสิกขาบทด้วยการปฏิบัติตาม

๕. **สมาธิคารตา** เคารพในสมาธิ คือ มีสติระลึกนึกถึงพระกัมมัฏฐาน

๖. **อัปปมาทคารวตา** เคารพในความไม่ประมาท คือ มีสติคิดละบาปบำเพ็ญบุญ

๗. **ปฏิสันถารคารวตา** เคารพในปฏิสันถาร คือ การต้อนรับปราศรัย

การไหว้พระพุทธรูป พระเจดีย์ ไม้มหาโพธิ์ สถานที่ประสูติ สถานที่ตรัสรู้ สถานที่ปลงพระชนมายุสังขาร สถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน เหล่านี้เรียกว่าเคารพในพระพุทธเจ้า

การไหว้พระสูตร พระวินัย พระปรมัตถ์ ฟังธรรมไม่พูดคุยกัน ไม่นอนฟัง ไม่คลุมศีรษะฟัง ไม่โพกศีรษะฟัง ไม่กั้นร่มฟัง ไม่นั่งรัดเข่าฟัง เหล่านี้เรียกว่าเคารพในพระธรรม

ปฏิสันถารการต้อนรับ มี ๒ อย่างคือ

๑. **อามิสปฏิสันถาร** การต้อนรับด้วยอามิส มีข้าวน้ำ เป็นต้น

๒. ธัมมปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยธรรม ข้อวัตรปฏิบัติ มีศีล เป็นต้น

อนึ่ง คนควรจะเคารพ มี ๓ จำพวก คือ

๑. **วยวุฑฺโฒ** คนเจริญด้วยอายุ

๒. **คุณวุฑฺโฒ** คนเจริญด้วยคุณ มีศีล เป็นต้น

๓. **ชาติวุฑฺโฒ** คนเจริญด้วยบุญ คือ เกิดในตระกูลสูง มีกษัตริย์ เป็นต้น

ธรรม ๕ ประการ คือ

๑. **ศรัทธา** ความเชื่อ

๒. **ศีล** ความสำรวมระวัง

๓. **สุตะ** การฟังธรรม

๔. **จาคะ** การให้ทาน

๕. **ปัญญา** การรู้ดีรู้ชั่ว

ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ นำให้เกิดในตระกูลสูง

ความเคารพซึ่งกันและกัน ตามอายุมากและน้อย จัดเป็นมงคลมีความเจริญทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ดังนิทานชาดกที่ท่านเล่ามาว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว ในสมัยที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรายังบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เกิดเป็นนกกระทาอยู่ในป่าหิมพานต์ อาศัยต้นไทรใหญ่เป็นที่อยู่ ครั้งนั้นมีสัตว์ ๓ ตัวคือ ลิง นกกระทา และช้างอยู่ด้วยกัน กาลล่วงเลยมา วันหนึ่งนกกระทาจึงถามช้างและลิงว่า ดูกรสหาย เราทั้ง ๓ ใครจะแก่กว่ากัน จะได้เคารพซึ่งกันและกันแล้วจะอยู่ด้วยกันอย่างเป็นสุข ช้างจึงว่า ดูกรสหายตั้งแต่เราออกจากท้องมารดามา วันหนึ่งเราเดินตามมารดามา ไทรต้นนี้ลอดท้องเรา เราจำได้ ลิงจึงพูดว่า ดูกรสหาย เมื่อเรายังเป็นลิงตัวน้อย ๆ มากับมารดา ไทรต้นนี้สูงเสมอศีรษะของเรา เราก็เก็บเอายอดกินเป็นอาหาร นกกระทาโพธิสัตว์จึงพูดว่า ดูกรสหายทั้งสอง เราจะเล่าให้ท่านฟัง ในที่โน้นมีต้นไทรใหญ่ เราได้เก็บกินซึ่งผลไทรนั้น แล้วมาถ่ายอุจจาระของเราลงในที่นี้ จนเกิดเป็นต้นไทรนี้ เราจึงแก่กว่าท่านทั้งสอง เราจะต้องเคารพซึ่งกันและกัน ว่าแล้วพระโพธิสัตว์จึงให้ลิงและช้าง

รักษาศีล๕ห้า ลิงและช้างก็เคารพนกกระทาตลอดมา ครั้นทำกาลกิริยาตายแล้ว สัตว์ทั้ง ๓ คือ นกกระทา ช้าง และลิง ก็ได้ไปเกิดในสวรรค์ เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การเคารพผู้ที่ควรเคารพเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๒ การรู้จักอ่อนน้อม

คำว่า **นิวาโต** มีความหมายว่า การประพฤติถ่อมตนเป็นมงคล มีอธิบายว่า บุคคลที่ประพฤติถ่อมตน คือ อ่อนน้อมด้วยกาย วาจา ใจ ไม่กระด้างด้วยมานะ ทิฏฐิ อุปาทาน ถือชาติ ถือตระกูล ถือทรัพย์สมบัติและยศศักดิ์บริวาร ไม่ถืออายุสังขารและวิชาความรู้ ถือว่าบาปกับบุญเป็นของสัตว์ ความเจริญและความวิบัติก็เพราะผลแห่งกรรม กำจัดมานะ ทิฏฐิ อุปาทาน มิให้ครอบงำจิต ให้กาย วาจา จิต อ่อนน้อมพร้อมด้วยอิริยาบถใหญ่น้อย ความทุจริตก็ปลดปลิดให้หมดจากสันดาน ก็จะอยู่เป็นสุขสำราญทั้งชาตินี้และชาติหน้า ความเจริญสมบัติและยศลาภก็ไพบูลย์ สมชาติสมตระกูลไม่เสื่อมคลาย ด้วยเหตุที่ทำตนให้ต่ำต้อยน้อยด้วยทิฏฐิ มานะ อธิบายว่า ทิฏฐิ มานะเป็นเหตุให้ฉิบหาย ถึงตัวต้องตายเป็นที่สุด เหมือนสุนัขลักมนต์ของพราหมณ์ ดังได้สดับมาว่า มีพราหมณ์ผู้หนึ่งไปท่องมนต์อยู่บนแผ่นศิลา สุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งมีปัญญาจำมนต์ได้ นำไปแสดงในกลางป่า สัตว์ทั้งหลายมีราชสีห์ เป็นต้น กลัวอำนาจมนต์ ก็พากันมาสวามิภักดิ์ สุนัขจิ้งจอกก็ตั้งตัวเป็นพญา ทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นบริวาร ครั้นอยู่นานมา สุนัขจิ้งจอกก็มีมานะขึ้นมาก จึงคิดจะเอาเมืองพาราณสี ได้เรียกประชุมหมู่สัตว์มาก มีประมาณ ๑๒ โกฏิ สุนัขจิ้งจอกขึ้นสู่หลังราชสีห์ตัวใหญ่ พากันเข้าไปล้อมเมืองพาราณสี ยังมีพราหมณ์ผู้หนึ่งมีปัญญามายืนอยู่ที่สูงร้องตะโกนถามไปว่า ท่านมาล้อมเมืองจะประสงค์สิ่งใด พญาสุนัขจิ้งจอกก็บอกว่า เราต้องการราชสมบัติเป็นกษัตริย์ในเมืองนี้ พราหมณ์จึงถามว่า ท่านจะทำอย่างไรจึงจะได้ราชสมบัติเป็นกษัตริย์ในเมืองนี้ สุนัขจิ้งจอกก็บอกว่า เราให้ราชสีห์ที่เราขี่แผดร้องขึ้นด้วยเสียงอันดัง มนุษย์ทั้งหลายก็จะตายหมดทั้งเมือง เราก็จะได้ราชสมบัติเป็นกษัตริย์อันประเสริฐ พราหมณ์จึงถามว่าท่านจะให้ราชสีห์แผดร้องขึ้นเมื่อไร สุนัขจิ้งจอกก็

บอกว่า อีก ๗ วัน ท่านจงพากันมาดูเถิด พราหมณ์รู้แล้วก็ไปกราบทูลแด่พระมหากษัตริย์ ให้ป่าวร้องชาวบ้านให้ทำแป้งถั่วอุดรูหูเสียให้หมดทุก ๆ คน จนกระทั่งสัตว์ทั้งหลาย มีแมวสุนัขเป็นที่สุด ชนทั้งหลายก็กระทำเหมือนดังนั้นพร้อมกันทั้งสิ้น ครั้นถึงวันที่ ๗ พญาสุนัขจิ้งจอกก็ขึ้นยืนอยู่บนหลังราชสีห์ กระทืบเท้าลง ๓ ที พญาราชสีห์ก็แผดร้องขึ้นด้วยเสียงอันดัง พญาสุนัขจิ้งจอกก็พลัดตกลงมาจากหลังราชสีห์ สัตว์ทั้งหลายก็พากันเหยียบพญาสุนัขจิ้งจอกตายวายชีวิตทำลายขันธ์ สัตว์ทั้งหลายก็ตายเป็นอันมาก ชนทั้งปวงก็พากันไปฉุดลากมาแล่เนื้อเถือหนัง แล้วดองเนื้อไว้เป็นอันมาก ครั้นเหลือกินก็ใส่เกลือทำเป็นเนื้อแผ่นเป็นแบบแผนมาจนถึงทุกวันนี้ เหตุที่สุนัขจิ้งจอกต้องถึงแก่ความพินาศเห็นปานนี้ ก็เพราะความไม่อ่อนน้อมถ่อมตน ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ความประพฤติถ่อมตนเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๓ ความสันโดษ

คำว่า **สนฺตุฏฺฐี** มีความหมายว่า ความสันโดษเป็นมงคล อธิบายว่า ความประพฤติตนเป็นคนสันโดษแสวงหาประโยชน์เบื้องหน้าเป็นมงคลอันสูงสุด

คำว่า สันโดษ มีอยู่ ๒ ประการ คือ ฝ่ายบรรพชิต ๑ ฝ่ายคฤหัสถ์ ๑

ฝ่ายบรรชิตนั้น คือ ยินดีในที่เงียบสงัดหลีกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว ไม่เป็นผู้มักมากในปัจจัย ๔ ไม่โลภในอาหาร เป็นอาการให้ผู้อื่นเลื่อมใส ดังมีเรื่องนำมาเล่ากันฟังว่า มีพราหมณ์อยู่คนหนึ่ง ยังไม่เคยเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงมาคิดว่าพวกภิกษุเป็นผู้ไม่มักมาก ไม่โลภในอาหาร เราจะทดลองดูสักทีหนึ่ง คิดแล้วก็นำอาหารขันหนึ่งมาสู่วิหาร วันนั้นเหล่าภิกษุนั่งฉันจังหันกันอยู่ ๓๐ รูป พราหมณ์ก็ถวายขันข้าวแก่พระเถระ ๆ ก็หยิบไว้หน่อยหนึ่ง แล้วก็ส่งต่อ ๆ ไป ภิกษุทั้งหลายก็หยิบเอารูปละหน่อย ๆ ข้าวขันหนึ่งก็พอทั่วกันแก่ภิกษุทั้ง ๓๐ รูป พราหมณ์ได้เห็นดังนั้นก็เลื่อมใสจึงบริจาคทรัพย์สร้างวิหาร เป็นต้น ทำกองการกุศลให้รุ่งเรืองในพระพุทธศาสนาสืบมา

ฝ่ายคฤหัสถ์นั้น ให้มักน้อยในสามีภรรยา คือ มีผัวเดียว เมียเดียว อย่ามักมากในกามคุณ ถ้ามักมากแล้วย่อมให้เกิดความฉิบหาย ดังมีนิทานเรื่องหนึ่งเล่าว่า โอรสของพระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง พระบิดาขับไล่เสียจากพระนครพารา พาชายาสัญจรไปสู่ป่า วันหนึ่งเห็นนางกินนรรูปงามก็รักใคร่ทิ้งภรรยาเสีย ตามนางกินนรไป ภรรยาก็เสียใจร้องไห้ไปอยู่กับพระฤาษี ขอเรียนกสิณฌานก็ได้สำเร็จอภิญญาฌาณเหาะไปในอากาศ ฝ่ายโอรสของพระมหากษัตริย์ไปตามนางกินนรครั้นจวนใกล้นางกินนรก็บินหนีไปบนเวหา โอรสกษัตริย์ไม่สำเร็จความปรารถนาแล้วก็กลับมาเหลียวหาภรรยาก็หายไป คิดเสียใจนั่งร้องไห้อยู่ในป่าหิมพานต์นั่นเอง เพราะความไม่สันโดษในพระชายาตน จึงต้องสูญเสียนางทั้งสองฝ่ายไป ด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้น ความสันโดษนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่าเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๔ ความกตัญญูกตเวที

คำว่า **กตญฺญุตา** แปลว่า ความเป็นผู้กตัญญูรู้คุณท่านเป็นมงคล มีอธิบายว่า ความกตัญญูรู้คุณท่านผู้มีคุณแก่ตน เมื่อจะว่าโดยบุคคล มีบิดามารดา ครู อุปัชฌาย์อาจารย์ เป็นต้น จนถึงบุคคลผู้สงเคราะห์ให้ข้าวให้น้ำกินเป็นที่สุด เหล่านี้เรียกว่า **บุพพการี** แปลว่า ท่านผู้ทำคุณก่อน ว่าโดยธรรม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า บุญกุศลเป็นบุพพการี ผู้มีบุญคุณก่อนแก่สัตว์ทั้งหลายที่มาเกิดในสุคติ มีมนุษย์ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น เราท่านทั้งหลายควรจะกตัญญูรู้คุณท่านผู้มีคุณ มีบิดามารดา เป็นต้น แล้วมีกตเวที ทำการตอบแทนคุณแก่บิดามารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ บุญกุศลให้บริบูรณ์ในสันดาน

อนึ่ง ความกตัญญูกตเวทีในบุคคลและบุญกุศล ย่อมนำมาซึ่งความเจริญทั้งในชาตินี้และชาติหน้า เหมือนนิทานที่ท่านเล่าไว้ว่า นางกุมารีคนหนึ่ง มีความยินดีถวายข้าวตอกแก่พระมหากัสสปเถรเจ้า ครั้นงูขบกัดนางตายได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีวิมานทองและนางฟ้าสองพันนางเป็นบริวาร นางเทพธิดา

เห็นสมบัติอันโอฬารเช่นนี้ก็มีความโสมนัส ประกอบไปด้วยความกตัญญูในกุศล มีความกตเวที ยินดีจะทำเพิ่มเติมผลให้แรงกล้า จึงลงมากระทำปฏิบัติพระมหากัสสปเถรเจ้า มีกวาดวิหาร เป็นต้น ครั้นพระมหากัสสปะรู้ว่านางเทพธิดาลงมากระทำดังนั้น ท่านก็ห้ามเสียไม่ให้กระทำต่อไป นางเทพธิดาเสียใจร้องไห้เหาะขึ้นสู่อากาศ สมเด็จพระบรมโลกนาถก็เปล่งพระรัศมีไปสู่เฉพาะหน้า ตรัสเทศนาโปรดนางเทพธิดา ครั้นจบพระธรรมเทศนานางก็ได้สำเร็จโสดาปัตติผล กลับไปยังวิมานของตนในครั้งนั้น เพราะฉะนั้น คนมีความกตัญญูย่อมไปสวรรค์ ส่วนคนอกตัญญูย่อมไปสู่นรก ดังมีนิทานที่เล่าขานกันมาว่า ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้างอยู่ในป่าหิมพานต์ มีนายพรานคนหนึ่งหลงทางไปเดินร้องไห้อยู่ในป่า พญาช้างมีความเมตตา ได้ยกนายพรานขึ้นสู่หลังพามาส่งถึงมรรคา นายพรานมีเจตนาอยากได้งาของพระโพธิสัตว์จึงสังเกตต้นไม้ไว้หมายใจจะกลับมาเอางา ครั้นไปถึงบ้านอยู่ไม่ช้านานก็กลับมาของากับพระโพธิสัตว์ พระองค์ก็บริจาคให้ด้วยจิตศรัทธาปรารถนาพระโพธิญาณ นายพรานก็ได้งาซื้อขายเลี้ยงบุตรภรรยา ครั้นหมดแล้วก็กลับไปขอใหม่ พระโพธิสัตว์ก็สละให้เหมือนนัยหนหลังสิ้น ๓ ครั้ง เพื่อหวังแก่พระโพธิญาณ นายพรานก็เอาพร้าและขวานเข้าไปถากเอางาล้วงเอางา โลหิตไหลอาบหน้าพญาช้างฉัททันต์ นายพรานก็นอนบั่นด้วยความเพียร กระทืบพระเศียรตัดเอางาได้สำเร็จความปรารถนาแล้วก็ไป เมื่อนายพรานครรไลลับพระเนตรพระโพธิสัตว์ พื้นปฐพีก็อุบัติแยกขยายสูบเอาร่างกายของนายพรานให้ไปสู่มหานรกอเวจี ด้วยโทษอกตัญญูไม่รู้คุณท่านผู้มีพระคุณด้วยประการฉะนี้ เพราเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ความเป็นผู้กตัญญูกตเวที เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๕ การฟังธรรมตามกาล

คำว่า **กาเลน ธมฺมสฺสวนำ** มีความหมายว่า การฟังธรรมตามกาลอันสมควรเป็นมงคล มีอธิบายว่า บุคคลได้ฟังธรรมอยู่เนือง ๆ ตามกาล วัน ๗ ค่ำ วัน ๘ ค่ำ

วัน ๑๔ ค่ำ วัน ๑๕ ค่ำ เดือนละ ๔ วัน หรือวันขึ้น ๕ ค่ำ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๕ ค่ำ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เดือนละ ๘ วัน ย่อมได้รับอานิสงส์เป็นอันมาก

อานิสงส์แห่งการฟังธรรม มี ๕ ประการ คือ

๑. ธรรมอันใดที่ตัวยังไม่ได้ฟังก็จะได้ฟัง

๒. ธรรมใดได้ฟังบ่อย ๆ ก็ให้เกิดปัญญา ความฉลาดรู้ธรรม

๓. ย่อมตัดความสงสัยในสันดานให้สิ้นไป

๔. ทำความเห็นให้ตรงต่อพระพุทธศาสนา

๕. จิตจะเห็นธรรมเป็นของสว่างในทางปัญญา

ผลแห่งการฟังธรรม มี ๔ ประการ คือ

๑. จะยังพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองไปได้นาน

๒. ตายแล้วจะไปสู่สุคติภูมิ คือ มนุษย์และสวรรค์

๓. จะได้ตรัสรู้ซึ่งมรรคและผล

๔. จะได้เป็นพหูสูตรู้พระธรรมมาก

อนึ่ง การฟังธรรมย่อมให้สุคติเป็นนิสัยแก่ผู้ฟัง คือ มนุษย์ เทวดาและสัตว์เดรัจฉาน ยังมีวัตถุนิทานเล่าขานต่อ ๆ กันมาว่า กาลครั้งหนึ่ง มีแม่ไก่อยู่ตัวหนึ่ง นอนอยู่ใกล้ศาลา มีภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งสาธยายพระธรรมอยู่ แม่ไก่ได้ฟังก็ยินดีในพระธรรม ครั้นนานมา นกเหยี่ยวมาฆ่าให้ตาย แม่ไก่ตายแล้วไปบังเกิดเป็นลูกกษัตริย์ แล้วออกไปบวชได้ฌานโลกีย์ ตายแล้วไปบังเกิดในพรหมโลก จุติจากพรหมโลกมาเกิดเป็นลูกเศรษฐี ตายจากเป็นลูกเศรษฐีมาเกิดเป็นสุกรบ้าน ได้เห็นพระพุทธเจ้ามีจิตยินดีตายจากสุกรไปบังเกิดเป็นลูกกษัตริย์ ตายจากลูกกษัตริย์นั้นไปเกิดในบ้านวาสีคาม ตายจากที่นั้นแล้วไปเกิดเป็นลูกพาณิช ตายจากที่นั้นไปเกิดเป็นลูกนายสำเภา ตายจากที่นั้นแล้วไปเกิดในเมืองอนุราธบุรี ตายจากที่นั้นแล้วไปเกิดเป็นลูกกุฎุมพี ชื่อว่า นางสุมนา ครั้นใหญ่ขึ้นมาก็ได้เป็นภรรยาของมหาอำมาตย์ อยู่มาวันหนึ่ง พระอุตตรเถรเจ้าพาพระสงฆ์เข้าไปเที่ยวบิณฑบาต ได้เห็นนางสุมนา จึงบอกแก่พระสงฆ์ว่า ลูกสุกรมาเกิดอยู่ในที่นี้แล้ว นางสุมนา

ได้ฟังวาจาพระอุตตรเถรเจ้าว่า ตัวเป็นลูกสุกรก็มีจิตอ่อนสังเวชใจ มีความเบื่อหน่ายจากฆราวาส จึงลาสามีออกบวชเป็นนางภิกษุณีได้ฟังสติปัฏฐานทั้ง ๔ ก็ปลงปัญญาลงสู่วิปัสสนาญาณบรรลุถึงอรหัตตผล ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานด้วยการฟังพระธรรม ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การฟังธรรมตามกาลอันสมควร เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๖ ความรู้จักอดทน

คำว่า **ขนฺตี** มีความหมายว่า ความอดทนเป็นมงคล มีอธิบายว่า ความอดใจไม่หวั่นไหวด้วยเหตุต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นเฉพาะหน้า คือ ไม่โกรธ ไม่โลภ ไม่หลง ไม่พยาบาทอาฆาตจองเวรแก่มนุษย์และสัตว์ ทำจิตให้มัธยัสถ์เป็นอุเบกขา ด้วยกำลังปัญญาที่รู้เท่าสังขาร ไม่ยินดีในอารมณ์ที่งามและไม่งามด้วยอุปาทาน คือ เห็นสังขารทั้งปวงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา วางเสียซึ่งอุปาทาน ความถือมั่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ทำจิตของตนให้เป็นอุเบกขา จึงได้นามสมัญญาว่า **ขันตี** เหมือนพระฤาษี ชื่อว่า ขันติวาทีดาบส มีความอดทนเป็นเบื้องหน้า ดังได้สดับมาว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา ขณะที่บำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ออกบวชเป็นดาบสอยู่ในป่าหิมพานต์ ได้สำเริงฌานเหาะมาอยู่ในอุทยานของพระเจ้าพาราณสี วันหนึ่ง พระเจ้าพาราณสีออกไปสู่อุทยานได้เห็นพระดาบส จึงถามว่า พระผู้เป็นเจ้ามีความตั้งมั่นในสิ่งใด พระดาบสตอบว่า เราตั้งมั่นในขันติ พระเจ้าพาราณสีจึงถามว่า ขันตินั้นคืออะไร พระดาบสจึงทูลว่า ขันติ คือ ความอดทน ไม่โกรธแก่ผู้ใดที่มาประทุษร้าย พระเจ้าพาราณสีจึงตรัสว่า ถ้ากระนั้นพวกเราทั้งหลายจงจับเอาพระดาบสท่านนี้มาทุบตีแล้วถามถึงขันติ ชนทั้งหลายก็ทำตามรับสั่ง แล้วจึงถามถึงขันติ พระดาบสก็กล่าวคำอยู่คงที่ว่า ขันติ คือ ความอดใจไม่โกรธแก่ใคร ๆ พระเจ้าพาราณสีก็รับสั่งให้ตัดหู ตัดจมูก ตัดมือ และเท้าแล้วถามถึงขันติ พระดาบสก็กล่าวคำอยู่คงที่เหมือนนัยหนหลัง พระเจ้าพาราณสีก็โกรธ ยกพระบาทขึ้นกระทืบท่ามกลางอกแห่งพระดาบสแล้วก็เสด็จไป เมื่อ

พระเจ้าพาราณสีไปจากพระโพธิสัตว์ เสด็จถึงซุ้มประตูพระอุทยาน แผ่นดินก็บันดาลฉุดเอาพระเจ้าพาราณสีลงไปสู่อเวจีมหานรก ฝ่ายพระโพธิสัตว์ก็เสวยทุกขเวทนา ครั้นกระทำกาลกิริยาตายแล้วก็ไปบังเกิดในพรหมโลก ด้วยผลแห่งฌานสมาบัติดังวิสัชนามาฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ความอดทนเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๗ การเป็นผู้ว่าง่าย

คำว่า **โสวจสฺสตา** มีความหมายว่า ความเป็นผู้ว่าง่าย สอนง่าย เป็นมงคล มีอธิบายว่า ความประพฤติตนเป็นคนว่าง่ายสอนง่าย ไม่มีมายา ทิฏฐิ อุปาทานแน่นหนาในสันดาน มีจิตเบิกบาน คอยรับเอาโอวาทคำสั่งสอนของนักปราชญ์ เกิดความฉลาดพิจารณารู้ซึ่งเหตุและผล เป็นคนไม่มีมืดมนด้วยอวิชชา รับเอาโอวาทโดยเบื้องขวาคือเคารพ จึงเรียกว่า ผู้ว่าง่ายสอนง่าย ผู้ว่ายากสอนยากจะมีโทษอย่างไร จะแสดงแก้ไขให้พิสดารว่า ยังมีวัตถุนิทานเล่าขานกันมาว่า พ่อค้าสำเภา ๕๐๐ คน สำเภาแตกขึ้นไปอาศัยอยู่เกาะลังกา ครั้งนั้น ยังมีนางยักษิณีทั้งหลาย พากันมาเที่ยวล่อลวงบุรุษไว้เป็นสามีด้วยอุบายปัญญา ครั้นได้บุรุษใหม่มาก็กินบุรุษเก่าเสียหมด ทำอย่างนี้มาช้านาน ครั้นมาพบบุรุษ ๕๐๐ คนที่สำเภาแตกขึ้นมาอาศัยอยู่ที่นั่น ก็พากันพูดจาต่าง ๆ นานาว่า สามีของข้าทั้งหลายไปสำเภา ๆ แตกพากันตาย ข้าทั้งหลายเป็นม่ายมา ๓ ปีแล้ว เชิญท่านทั้งหลายไปอยู่ด้วยกันเถิด พาณิช ๕๐๐ คน ได้ฟังดังนั้นก็ดีใจ พากันไปอยู่กับพวกนางยักษิณีเป็นสามีภรรยา ครั้นอยู่นานมาพาณิชผู้ใหญ่ซึ่งเป็นหัวหน้า เห็นอาการไม่ชอบมาพากล จึงปรึกษาแก่มหาชนทั้งปวงว่า จะอยู่ที่นี่เห็นจะไม่ชอบกล จะเกิดอันตรายแก่เราเป็นอันมาก เราจงพากันหนีไปเถิดประเสริฐดี คนทั้งปวงที่สอนง่ายก็เชื่อฟังคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ ยินยอมพร้อมใจไปด้วยกัน ๒๕๐ คน ที่เหลือนอกนั้นเป็นคนมืดมนสอนยากไม่อยากหนี พาณิชผู้ใหญ่ก็พาคนสอนง่ายใจยินดีหนีไป ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เกิดเป็นม้าวลาหก เที่ยวอยู่ที่เกาะลังกาเห็นพาณิชมาก็ไต่ถาม ทราบความว่า จะไปเกาะชมพู พระโพธิสัตว์ก็มีความเอ็นดูว่า ท่านจงมากับ

เรา พาณิชทั้งหลายก็ดีใจขึ้นไปสู่หลังบ้างหางบ้างพระโพธิสัตว์ก็พาเหาะมาสู่เกาะชมพู พาไปส่งถึงบ้านของตน ๆ คนที่สอนง่ายก็พากันพ้นความตาย ส่วนคนที่สอนยากก็ฉิบหาย ถูกพวกนางยักษิณีกินเป็นอาหาร ดังพรรณนามาฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๘ การได้พบเห็นสมณะ

คำว่า **สมณานญฺจ ทสฺสนำ** มีความหมายว่า การเห็นสมณะเป็นมงคล มีอรรถาธิบายว่า กิริยาที่ได้ทัสสนาเล็งแลดูซึ่งสมณะผู้มีศีลมีอินทรีย์อันระงับดับอกุศล ด้วยจักษุคือตาหรือปัญญาคือใจ เกิดความเลื่อมใสในข้อปฏิบัติ ให้นิสสัยแก่ทางพระนิพพาน ดังมีวัตถุนิทานที่เล่าขานกันมาแต่โบราณว่า ครั้นเมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราเสด็จอยู่ในถ้ำอินทสาลคูหา ยังมีนกเค้าตัวหนึ่งอาศัยอยู่ในที่นั้น ได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็มีความเลื่อมใส เมื่อพระองค์เสด็จไปเที่ยวบิณฑบาต นกเค้านั้นก็ตามไปส่งกึ่งมรรคา เมื่อกลับมานกก็มาส่งกึ่งมรรคา อยู่มาวันหนึ่ง นกเค้าเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีหมู่พระสงฆ์นั่งแวดล้อมเป็นบริวารในเวลาเย็น นกเค้าก็ลงจากภูเขา ยกปีกทั้ง ๒ ซ้ายขวาขึ้นกระทำอัญชลีน้อมศีรษะลงเบื้องต่ำกระทำนมัสการ พระบรมศาสดาจารย์เห็นนกกระทำดังนั้น พระองค์ทรงแย้มพระโอษฐ์ให้ปรากฏ พระอานนท์จึงทูลถาม พระองค์ก็ทรงแสดงความว่า ดูกรอานนท์ นกเค้าตัวนี้มีจิตเลื่อมใสในเราทั้งหลาย ผู้มีศีลมีธรรมเป็นอันงาม ครั้นทำลายขันธ์สิ้นชีวิตแล้ว ก็จะได้ไปบังเกิดในสุคติภูมิ คือ มนุษย์และสวรรค์สิ้นแสนกัปป์แล้วจึงได้ตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่า โสมนัสสปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยผลที่ได้เห็นพระอริยเจ้าแล้วมีความเลื่อมใสได้เคารพเป็นอันดีด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การได้พบเห็นสมณะเป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๒๙ การสนทนาธรรมตามกาล

คำว่า **กาเลน ธมฺมสากจฺฉา** มีความหมายว่า การสนทนาธรรมตามกาลอันสมควรเป็นมงคล อธิบายว่า กิริยาที่กล่าวธรรมวินัยตามกาล คือ กล่าวถึงทาน ศีล ภาวนาก็ดี หรือกล่าวถึงศีล สมาธิ ปัญญาอันเป็นหนทางแห่งพระนิพพานก็ดี หรือกล่าวถึงพระสูตร พระวินัย พระปรมัตถ์ โดยอรรถะและพยัญชนะก็ดี เหล่านี้เรียกว่า **ธัมมสากัจฉา** อนึ่ง การถามและการวิสัชนาซึ่งกันและกัน เป็นเหตุให้ตัดความสงสัยและให้ได้ทางปัญญาตรัสรู้ซึ่งมรรคและผล ดังมีเรื่องสาธกนิทานว่า มีพราหมณ์อยู่ผู้หนึ่ง มีความสงสัยว่า บุคคลที่มีความเลื่อมใสในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วไปเกิดในสวรรค์นั้นจะมีหรือไม่ พราหมณ์คิดดังนี้แล้วจึงไปเฝ้ากราบทูลถามสมเด็จพระบรมศาสดาว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ สัตว์ทั้งหลายที่ไม่ได้ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา มีแต่เจตนาเลื่อมใสในพระองค์แล้วจะไปเกิดบนสวรรค์มีบ้างหรือไม่ ความว่าบุตรของพราหมณ์มีจิตเลื่อมใสในพระรัศมีของพระพุทธเจ้า ครั้นตายแล้วได้ไปเกิดในดาวดึงสพิภพมีวิมานทองสูง ๓๐ โยชน์ มีนางฟ้าหนึ่งพันนางเป็นบริวาร เมื่อพระบรมศาสดาจารย์จะตรัสเทศนา จึงทรงอธิษฐานให้เทพบุตรและเทพธิดาเหล่านั้นลงมาพร้อมด้วยวิมาน ครั้งนั้น เทพยดาก็ลงมาด้วยวิมานกับทั้งบริวาร เข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาจารย์ถวายอภิวาท พระโลกนาถจึงตรัสถามว่า ดูกรเทพยดา ชาติก่อนท่านทำกุศลอะไรไว้ จึงได้ไปเกิดเป็นเทพยดามีนางฟ้าเป็นบริวาร เทพยดาจึงกราบทูลไปว่า ข้าพระพุทธเจ้ามีใจเลื่อมใสในรัศมีของพระองค์ ครั้นทำลายขันธ์แล้วก็ได้ไปเกิดในสวรรค์ มีสภาพเห็นปานนี้ สมเด็จพระชินสีห์จึงตรัสเทศนาโปรดพราหมณ์และเทพยดา เมื่อจบพระธรรมเทศนา พราหมณ์กับเทพยดาก็ได้บรรลุมรรคและผลกับทั้งมหาชนเป็นอันมากด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การสนทนาธรรมตามกาลอันสมควร เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๐ การเป็นผู้มีตบะ

คำว่า **ตโป** มีความหมายว่า ความเพียรเป็นเหตุเผากิเลสในสันดานให้เร่าร้อน เป็นมงคล มีอธิบายว่า บุคคลผู้มีความเพียรยังกิเลสในสันดานให้เร่าร้อน คือ เพียรทำการกุศล มีให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ฟังพระธรรมเทศนา เป็นต้น กิเลส ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ย่อมเร่าร้อนนอนนิ่งอยู่ไม่ได้ อธิบายว่า ความเพียรเพื่อละกิเลส มี ๒ อย่าง คือ กิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เพียรด้วยความสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิให้เกิดความยินดียินร้าย กิเลสที่เกิดขึ้นแล้วให้เพียรละด้วยหิริและโอตตัปปะ หิริ คือ ความละอายต่อบาป โอตตัปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อผลของบาป ด้วยโยนิโสมนสิการ คือ การทำไว้ในใจโดยอุบายแห่งปัญญา ได้แก่ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา อธิบายว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นหนทางแห่งพระนิพพาน

อนึ่ง เพียรในการทำกุศล มี ๒ อย่าง คือ เพียรทำกุศลที่ยังไม่มีให้มีขึ้น ๑ กุศลที่มีอยู่แล้วเพียรทำให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ๑ เหมือนอย่างนิทานที่เล่าต่อกันมาว่า มีพราหมณ์ผู้หนึ่ง เห็นพระภิกษุทั้งหลายยืนห่มจีวรชุ่มไปด้วยน้ำค้างที่ใบหญ้า พราหมณ์ก็ถากหญ้าออกทำที่นั้นให้เตียน รุ่งเช้าเห็นพระภิกษุทั้งหลายกำลังห่มผ้าอยู่ มุมจีวรก็เปื้อนฝุ่น พราหมณ์ก็ขนทรายมาเกลี่ยลงให้เสมอ วันหนึ่ง พราหมณ์เห็นภิกษุทั้งหลายนั่งฉันจังหันแดดร้อน พราหมณ์ก็ทำปะรำมุงด้วยหญ้า ครั้นอยู่มาฝนตกภิกษุทั้งหลายก็เปียกฝน พราหมณ์ก็มีศรัทธาแก่กล้าสร้างศาลาขึ้นหลังหนึ่ง ครั้นสร้างเสร็จแล้วก็ทำการฉลอง นิมนต์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์มาถวายทาน พราหมณ์ก็กราบทูลแจ้งอาการที่ตนทำมาจนถึงสร้างศาลาเป็นที่สุด สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงประทานสาธุการสรรเสริญความเจริญบุญของพราหมณ์ แล้วตรัสเทศนาให้พราหมณ์มีศรัทธายิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อจบพระธรรมเทศนา พราหมณ์ก็ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ด้วยอำนาจกุศลในปุเรชาติและปัจจุบันชาติได้อบรมมา เราทั้งหลายควรจะสั่งสมก่อสร้าง

ทางกุศลให้บริบูรณ์ในสันดานดังวิสัชนามา เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การบำเพ็ญตบะคือบุญ เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๑ การประพฤติพรหมจรรย์

คำว่า **พฺรหฺมจริยา** นี้ มีความหมายว่า กิริยาที่ประพฤติพรหมจรรย์เป็นมงคล มีอธิบายว่า กิริยาที่ประพฤติพรหมจรรย์ให้ตั้งมั่นในสันดานเป็นธรรมอันประเสริฐ ในที่นี้ พรหมจรรย์ มี ๒ อย่าง คือ

๑) **มัคคพรหมจรรย์** ได้แก่ อัฏฐังคิกมรรคมีองค์ ๘ พร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ข้อวัตรปฏิบัติด้วยกาย วาจา ใจ นำสัตว์ไปสู่พระนิพพาน

๒) **อาทิพรหมจรรย์** ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ข้อวัตรปฏิบัติทางกาย วาจา ใจ นำสัตว์ไปสู่พระนิพพาน

อนึ่ง ศีลมี ๔ ประเภท คือ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ แต่ในที่นี้จะว่าด้วยศีล ๘ คือ อุโบสถศีล อุโบสถ มี ๓ อย่าง คือ

๑. **ปกติอุโบสถ** คือ การรักษาเดือนละ ๔ วัน หรือ ๘ วัน ๔ วันนั้น ได้แก่ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ ๘ วันนั้น คือ ขึ้น ๗ ค่ำ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๗ ค่ำ แรม ๘ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ ถ้าเดือนขาดได้แค่ ๗ วัน

๒. **ปฏิชาครอุโบสถ** มี ๓ อย่าง คือ รักษาตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงเพ็ญเดือน ๑๑ หรือรักษาตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๑๑ ไปจนถึงเพ็ญเดือน ๑๒ หรือรักษาตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ไปจนถึงสิ้นเดือน ๑๑

๓. **นิคคัณฐอุโบสถ** การรักษานิคคัณฐอุโบสถเหล่านี้ ก็เรียกว่า ประพฤติพรหมจรรย์ พร้อมด้วยองค์ ๘ คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากการลักทรัพย์ ๑ เว้นจากเสพเมถุน ๑ ไปจนถึงอุจจาสยนมหาสยนา เวรมณี เป็นที่สุด ฯ

อนึ่ง ศีล ๕ ที่รักษาองค์แห่งพรหมจรรย์ คือ ไม่เสพเมถุน ก็จัดเป็นพรหมจรรย์ได้

ผลที่รักษาพรหมจรรย์ คือ อุโบสถศีล เป็นเหตุให้ระงับโลภะ โทสะ โมหะให้เบาบางจากสันดาน ให้เป็นนิสสัยแก่พระนิพพาน ถ้ายังท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสาร ก็จะได้ซึ่งสุคติ คือ มนุษย์และเทวดา ดังมีนิทานสาธกไว้ว่า ยังมีลูกจ้างของอนาถปิณฑิกเศรษฐีคนหนึ่ง ได้รักษาอุโบสถครึ่งวัน ครั้นทำลายเบญจขันธ์ก็ไปบังเกิดเป็นรุกขเทวดา รักษาต้นไทรอยู่ใกล้มรรคา ครั้งนั้นมีฤาษีจำนวน ๕๐๐ ตนมาจากป่าหิมพานต์ เข้าไปพักอาศัยที่ต้นไทร จึงกล่าววาจาว่า ไทรต้นนี้งามหนักหนา ชะรอยจะมีเทวดาอาศัย ถ้ามีเทวดาแล้วไซร้ จงบันดาลให้น้ำไหลออกมา เราทั้งหลายจะได้บริโภค เทวดาได้ฟังก็ตรัสอธิษฐานด้วยผลอุโบสถ น้ำก็ไหลปรากฏออกมา เมื่อฤาษีอยากได้อาหาร เทวดาก็บันดาลให้เกิดเป็นอาหาร ฤษีอยากได้ผ้านุ่งผ้าห่ม เทวดาก็บันดาลให้เป็นผ้านุ่งผ้าห่ม พวกฤษีอยากจะเห็นกายเทวดา เทวดาก็บันดาลให้เห็นกายอันงดงามด้วยผลที่รักษาอุโบสถครึ่งวัน เพราะเหตุนั้น เราทั้งหลายเกิดมาพบพระพุทธศาสนาควรที่จะรักษาอุโบสถให้เป็นนิสสัยแก่พระนิพพานในอนาคตกาลเบื้องหน้า ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การประพฤติพรหมจรรย์เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๒ การได้เห็นแจ้งอริยสัจจ์

คำว่า **อริยสจฺจานทสฺสนำ** มีความหมายว่า การเห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ เป็นมงคล มีอธิบายว่า กิริยาที่พิจารณาเห็นพระอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ เป็นของจริงอย่างประเสริฐด้วยปัญญา คือ เห็นกองทุกข์ว่า มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น ๑ เห็นที่เกิดแห่งทุกข์คือตัณหาทั้ง ๓ มีกามตัณหา เป็นต้น ๑ เห็นที่ดับทุกข์คือพระนิพพาน เป็นที่ดับแห่งอวิชชาตัณหาและชาติภพ ๑ เห็นหนทางพระนิพพาน คือ อัฏฐังคิกมรรค ๘ ประการ พร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ๑

อัฏฐังคิกมรรค ๘ ประการ คือ

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ๑

สัมมาสังกัปโป	ความดำริชอบ	๑
สัมมาวาจา	กล่าววาจาชอบ	๑
สัมมากัมมันโต	ทำการงานชอบ	๑
สัมมาอาชีโว	เลี้ยงชีวิตชอบ	๑
สัมมาวายาโม	ความเพียรชอบ	๑
สัมมาสติ	ความระลึกชอบ	๑
สัมมาสมาธิ	จิตตั้งมั่นชอบ ๑ คือ ตั้งอยู่ในพระกัมมัฏฐาน	

อธิบายว่า เห็นพระอริยสัจจะ ๔ ก่อนแล้วจึงจะได้มรรค ผล เหมือนยสกุลบุตรเป็นต้น ได้สดับมาว่า ยสกุลบุตรอยู่ในเมืองพาราณสี ไม่มีความยินดีในปัญจกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส จึงหนีออกไปสู่สำนักของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน พระพุทธองค์ได้ตรัสเทศนาสั่งสอน ยสกุลบุตรได้ฟังธรรมก็ปลงปัญญาพิจารณาเห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ก็ได้สำเร็จโสดาปัตติผล ครั้นรุ่งเช้าบิดาไปตามในที่นั้น พระพุทธองค์ก็บันดาลไม่ให้พบกันด้วยพระปาฏิหาริย์ พระพุทธองค์ทรงประทานเทศนาโปรดบิดาของยสกุลบุตร ยสกุลบุตรได้ฟังธรรมเทศนาอีกครั้งหนึ่งก็ปลงปัญญาเห็นพระอริยสัจจ์ทั้ง ๔ อีกครั้งแล้วก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ตัดกิเลสแต่ยังเป็นเพศฆราวาส ด้วยอำนาจเห็นแจ้งพระอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ดังนี้แล เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสว่า การเห็นแจ้งอริยสัจจ์ทั้งหลาย เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๓ การทำให้แจ้งพระนิพพาน

คำว่า **นิพฺพานสจฺฉิกิริยา** นี้ มีความหมายว่า กิริยาที่ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานเป็นมงคล มีอธิบายว่า กิริยาที่ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยปัญญา คือ ปฏิบัติตามพระอัฏฐังคิกมรรคทั้ง ๘ ประการ พร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญา คือ ญาณ ๑๐ ประการได้แก่

๑. สัมมสนญาณ ปัญญาพิจารณาเห็นสังขารเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒. อุทยัพพยญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดดับแห่งสังขาร

๓. ภังคญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นความแตกทำลายไปแห่งสังขาร เหมือนฟองน้ำ

๔. ภยตูปัฏฐานญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นภายในสังขารเหมือนหลุมถ่านเพลิง

๕. อาทีนวญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยเป็นโทษในสังขารว่า มีโรคต่าง ๆ อยู่เป็นนิตย์

๖. นิพพิทาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นโทษในสังขาร แล้วเกิดความเบื่อหน่ายในสังขาร

๗. มุญจิตุกัมยตาญาณ ปัญญาที่พิจารณาหาอุบายที่จะให้พ้นจากสังขาร

๘. สังขารุเปกขาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารแล้วทำจิตให้เป็นอุเบกขาไม่รักไม่ชังซึ่งสังขาร

๙. อนุโลมิกญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ กับสังขารกลับไปกลับมา เพื่อจะดับเสียซึ่งอวิชชา

๑๐. โคตรภูญาณ ปัญญาที่ยกจิตขึ้นสู่พระอริยมรรค ๑ อธิบายว่า ชวนจิตทั้ง ๗ ขณะ คือ ขณะที่ ๑ ชื่อว่า บริกรรม ขณะที่ ๒ ชื่อว่า อุปจาร ขณะที่ ๓ ชื่อว่า อนุโลม ขณะที่ ๔ ชื่อว่า โคตรภู ขณะที่ ๕ ชื่อว่า มรรค ขณะที่ ๖ และที่ ๗ ชื่อว่า ผล

อนึ่ง นิพพาน มี ๒ อย่าง คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ความดับกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะขาดจากสันดาน แต่ยังมีชีวิตอยู่ ได้แก่ พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่

๒. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดับชาติ ดับภพ ไม่มีขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ หลงเหลืออยู่เลย ได้แก่ พระอรหันต์ที่ดับขันธปรินิพพานไปแล้ว

อนึ่ง พระนิพพานนั้นเป็นอสังขตธรรม เป็นอสังขตธาตุ อสังขตปัจจัย ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “**อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนำ**” ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะมีอยู่ เป็นอสังขตะ ไม่มีธรรมธาตุและปัจจัยประชุมตกแต่งให้เป็นนามและรูป เป็น

แต่ที่ดับแห่งทุกข์ กิริยาที่กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่ว่ามาทั้งหมดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๔ จิตที่ถูกต้องโลกธรรมแล้วไม่หวั่นไหว

คำว่า **ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ ยสฺส จิตฺตํ น กมฺปติ** นี้ มีความหมายว่า จิตของบุคคลใด อันโลกธรรม ๘ ประการถูกต้องแล้วย่อมไม่หวั่นไหวเป็นมงคล มีอธิบายว่า จิตของบุคคลใด อันโลกธรรมทั้ง ๘ ถูกต้องแล้วไม่หวั่นไหวจัดว่าเป็นมงคลยิ่ง โลกธรรม มี ๘ ประการ คือ

ลาโภ ได้ลาภ ๑	**อลาโภ** เสื่อมลาภ ๑
ยโส ได้ยศ ๑	**อยโส** เสื่อมยศ ๑
ปสังสา ได้รับความสรรเสริญ ๑	**นินทา** ได้รับความติเตียน ๑
สุข ได้ความสุข ๑	**ทุกข์** ได้ความทุกข์ ๑

รวมเป็นโลกธรรม ๘ ประการ

เมื่อบุคคลประสบกับโลกธรรม ๘ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เป็นเหตุทำจิตใจของบุคคลนั้นให้หวั่นไหว เว้นไว้แต่พระอริยเจ้าผู้ฆ่ากิเลสได้แล้ว ทำลายกิเลสหลุดพ้นถึงวิมุตติคือพระอรหันต์ ฆ่าธัมมธาตุฝ่ายโลกีย์ที่เป็นโสมนัสโทมนัสตาย กลายเป็นโลกุตตระ คือ ฉพังคุเปกขา ธัมมฐิติญาณ ท่านจึงไม่หวั่นไหว ด้วยโลกธรรม ๘ ประการ ดังมีอุทาหรณ์นำมาสาธกว่า ครั้นหนึ่งพระอนุรุทธเถระซึ่งเป็นพระอรหันต์เดินทางมาแต่ไกล จะไปเมืองสาวัตถี ครั้นมาถึงกลางทางเป็นเวลาจวนค่ำ พระผู้เป็นเจ้าก็เข้าไปอาศัยที่โรงพักหน้าบ้านหญิงม่าย หญิงม่ายเห็นพระอนุรุทธะรูปงามก็อยากได้ จึงลงมานิมนต์พระอนุรุทธะให้ขึ้นไปจำวัดที่หอนั่ง ครั้นพระอนุรุทธะขึ้นบนหอนั่ง หญิงนั้นก็มาพูดจาประเล้าประโลมพระอนุรุทธะด้วยวาจามีประการต่าง ๆ ตั้งแต่พลบค่ำจนใกล้รุ่ง จิตของพระผู้เป็นเจ้าก็มิได้หวั่นไหว ด้วยโลกธรรม ๘ ประการ มีลาภ เป็นต้น หญิงม่ายก็มีความละอายในใจ ยกมือไหว้ขอขมาลาโทษ จากพระอนุรุทธเถรเจ้าแล้วก็หลีกไป พระอนุรุทธะท่านไม่หวั่นไหวในโลกธรรมด้วยมรรคและผล เรา

ทั้งหลายเป็นปุถุชน ต้องอาศัยการพิจารณาในโลกธรรม มีลาภ ยศ เป็นต้นว่า เป็นอนิจจัง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่น ไม่ตั้งมั่น การที่จะทำใจไม่ให้หวั่นไหวด้วยโลกธรรมทั้ง ๘ ประการ ต้องพิจารณาตามพระบาลีที่ว่า

ลาโภ อลาโภ ยโส อยโส อนิจฺโจ ทุกโข วิปรินามธมฺโม ลาภก็ดี เสื่อมลาภก็ดี ยศก็ดี เสื่อมยศก็ดี ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปรไปเป็นธรรมดา

นินฺทา ปสํสา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา นินทาและสรรเสริญ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา

สุขํ ทุกฺขํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ สุข ทุกข์ ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง มีการเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา

เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า จิตของบุคคลใดอันโลกธรรมทั้งหลายถูกต้องแล้วไม่หวั่นไหว เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๕ ความไม่เศร้าโศก

คำว่า **อโสกํ** มีความหมายว่า ความไม่เศร้าโศกด้วยเหตุที่ควรจะเศร้าโศก คือ พลัดพรากจากบิดา มารดา บุตรี บุตรา สามี ภรรยา และญาติมิตร หรือพลัดพรากจากที่อยู่อาศัยและทรัพย์สินเงินทอง ข้าวของ ลาภ ยศ ก็ดี หรือปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สมปรารถนาก็ดี เหล่านี้ล้วนเป็นเหตุให้เกิดความเศร้าโศกทั้งสิ้น อนึ่ง จะไม่มีความเศร้าโศกก็ต้องอาศัยพระกัมมัฏฐาน คือ สมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน สมถกัมมัฏฐานมี ๔๐ องค์ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ จตุธาตุววัตถาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ อารุปปะ ๔ รวมเป็นสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ องค์

กสิณ มี ๑๐ องค์ คือ

ปถวีกสิณ	เพ่งดิน ๑
อาโปกสิณ	เพ่งน้ำ ๑
เตโชกสิณ	เพ่งไฟ ๑

วาโยกสิณ	เพ่งลม ๑
นีลกสิณ	เพ่งสีเขียว ๑
ปีตกสิณ	เพ่งสีเหลือง ๑
โลหิตกสิณ	เพ่งสีแดง ๑
โอทาตกสิณ	เพ่งสีขาว ๑
อาโลกกสิณ	เพ่งแสงสว่าง ๑
อากาสกสิณ	เพ่งอากาศ ๑

อสุภะ มี ๑๐ องค์ คือ

อุทธุมาตกะ	ซากศพที่พองอืดขึ้น ๑
วินีลกะ	ซากศพที่ขึ้นเขียวคล้ำ ๑
วิปุพพกะ	ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้ม ๑
วิจฉิททกะ	ซากศพที่ขาดกลางตัว ๑
วิกขายิตกะ	ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน ๑
วิกขิตตกะ	ซากศพที่ขาดเรี่ยราดอยู่ ๑
หตวิกขิตตกะ	ซากศพที่ถูกสับฟันเป็นท่อน ๆ ๑
โลหิตกะ	ซากศพที่เปื้อนโลหิต ๑
ปุฬุวกะ	ซากศพที่มีหนอนบ่อนกิน ๑
อัฏฐิกะ	ซากศพมีแต่ร่างกระดูก ๑

อนุสสติ ๑๐ คือ

พุทธานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๑
ธัมมานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระธรรม ๑
สังฆานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ๑
สีลานุสสติ	ระลึกถึงศีลของตน ๑
จาคานุสสติ	ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาค ๑
เทวตานุสสติ	ระลึกถึงธรรมของเทวดา ๑
มรณานุสสติ	ระลึกถึงความตาย ๑

อุปสมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระนิพพาน ๑

กายคตาสติ ระลึกไปทั่วร่างกายให้เห็นว่าไม่งาม ๑

อานาปานสติ ระลึกถึงลมหายใจเข้าออก ๑

พรหมวิหาร มี ๔ องค์ คือ

เมตตาเจโต จิตเมตตาแก่สัตว์ ๑

กรุณาเจโต จิตกรุณาแก่สัตว์ ๑

มุทิตาเจโต จิตอ่อนโยนไม่พยาบาทแก่สัตว์ ๑

อุเปกขาเจโต จิตเป็นกลาง ไม่รักไม่ชังแก่สัตว์ ๑

จตุธาตุววัตถาน พิจารณาธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ๑

อาหาเรปฏิกูลสัญญา พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิกูล ๑

อรูปฌานมี ๔ องค์ คือ

อากาสานัญจายตนฌาน เพ่งอากาศเป็นอารมณ์ว่า **อากาโส อนนฺโต** ๑

วิญญาณัญจายตนฌาน เพ่งวิญญาณเป็นอารมณ์ว่า **วิญฺญาณํ อนนฺตํ** ๑

อากิญจัญญายตนฌาน เพ่งความไม่มีวิญญาณเป็นอารมณ์ว่า **นตฺถิ กิญฺจิ** ๑

เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เพ่งความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ จะมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ว่า **เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ** ๑

ทั้งหมดนี้รวมเป็นสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ องค์ เป็นธรรมเครื่องชำระสันดานให้ระงับซึ่งความโศก เป็นสิกขธรรมปทาน ดังมีวัตถุนิทานเล่ามาว่า ในสมัยหนึ่ง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา ขณะที่ยังบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ได้บังเกิดเป็นพราหมณ์ มีภรรยา ๑ ลูกชาย ๑ ลูกหญิง ๑ ลูกสะใภ้ ๑ ทาส ๑ รวมเป็น ๕ คนด้วยกัน (กับพระโพธิสัตว์) พระโพธิสัตว์ได้สั่งสอนคนทั้ง ๕ ให้เจริญมรณานุสสติกัมมัฏฐาน คนทั้งหลายก็ได้เจริญมานาน อยู่มาวันหนึ่ง พระโพธิสัตว์กับลูกชายออกไปไถนาในเวลาเช้า งูเห่าก็ขบกัดลูกชายตาย พระโพธิสัตว์จึงพิจารณาซึ่งความตายของลูกชายเหมือนเป็นการลอกคราบ แล้วก็ไม่เศร้าโศก ครั้นเห็นบุรุษหนึ่งเดินมา พระโพธิสัตว์จึงสั่งว่า ท่านเข้าไปบ้านเราแล้วจงบอกคนในบ้าน

เราออกมาให้หมดทั้ง ๕ คน ให้เขานำอาหารมาแต่ส่วนเดียว บุรุษนั้นรับคำแล้วก็เข้าไปบ้านบอกอาการตามพระโพธิสัตว์สั่งมา คนทั้งหลายก็รีบออกมา เห็นมานพนอนตายอยู่ที่คันนา มารดาก็พิจารณาว่า ลูกเราเมื่อเขามาเกิด เราก็ไม่ได้เรียกเขามา เมื่อเขาตาย เขาก็ไม่ได้ลาเรา เราก็ไม่ได้อนุญาต ปลงเห็นดังนี้แล้ว ก็ไม่ร้องไห้ น้องสาวพิจารณาว่าพี่ชายของเราที่ตายไป เราจะร้องไห้ก็ผอมเปล่า เขาก็ไม่ยินดี ปลงเห็นดังนี้แล้ว ก็ไม่ร้องไห้ ภรรยาพิจารณาว่า เราจะร้องไห้รักสามีที่ตายไปเหมือนเด็กน้อยร้องไห้อยากได้ดวงจันทร์ พระจันทร์ก็ไม่ลงมาหาฉันใด เราจะร้องไห้รักสามีที่ตายไป สามีก็ไม่เป็นขึ้นมาได้ ปลงเห็นดังนี้แล้ว ก็ไม่ร้องไห้ ทาสพิจารณาว่า เราจะร้องไห้รักลูกนายที่ตาย ลูกนายก็ไม่เป็นขึ้นมาได้เหมือนร้องไห้รักหม้อน้ำที่ตีแตกแล้ว หม้อน้ำก็ไม่ดีขึ้นมาดังเก่า ปลงเห็นดังนี้แล้วก็ไม่ร้องไห้ ครั้งนั้นร้อนขึ้นไปถึงพระอินทราธิราช พระองค์จึงแปลงเพศลงมาเป็นพราหมณ์ แล้วไปไต่ถามพระโพธิสัตว์ว่า ดูกรท่าน ลูกท่านตายทิ้งกายอยู่เช่นนี้ เหตุไฉนท่านจึงไม่ร้องไห้เศร้าโศกเลย พระโพธิสัตว์จึงกล่าวว่า ดูกรพราหมณ์ คนที่ร้องไห้รักคนที่ตายไปนั้น เป็นคนพาล เป็นคนหลง ด้วยอวิชชาครอบงำ ไม่รู้ธรรมที่จะนำมาซึ่งความโศก ครั้นถึงความวิปโยคจึงร้องไห้ ท้าวโกสีย์เทวราช (พระอินทร์) ได้สดับดังนั้นก็เลื่อมใส ประทานสาธุการแล้วบันดาลให้พิษงูอันตรธานหายไป ลูกชายก็ฟื้นคืนชีพขึ้นมาใหม่ พระอินทร์สำแดงอานุภาพและประสาทพรให้พระโพธิสัตว์แล้วก็กลับไปยังทิพยวิมาน ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การไม่เศร้าโศก เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๖ จิตที่ปราศจากธุลี

คำว่า **วิรชं** มีความหมายว่า จิตที่ปราศจากธุลีคือกิเลสเป็นมงคลอย่างยิ่ง มีอธิบายว่า จิตที่ปราศจากธุลีคือกิเลสเครื่องเศร้าหมองที่ครองอยู่ในสันดาน คือ ราคะ โทสะ โมหะ และอนุสัย ๗ ประการ เรียกว่า ธุลี

อนุสัย ๗ ประการนั้น คือ

๑. กามราคานุสัย ได้แก่ ราคะ ความกำหนัดยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส

๒. ภวราคานุสัย ได้แก่ ความยินดีอยู่ในภพที่เกิด คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑

๓. ปฏิฆานุสัย ได้แก่ โทสะ ความโกรธ ประทุษร้ายแก่สัตว์และสังขาร

๔. มานานุสัย ได้แก่ มานะ คือ ถือตัว ถือตน ว่าเขา ว่าเรา มีชาติ มีตระกูล เป็นต้น

๕. ทิฏฐานุสัย ได้แก่ ทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง ว่ายั่งยืน และขาดสูญแห่งสัตว์ทั้งปวง

๖. วิจิกิจฉานุสัย ได้แก่ ความสงสัยในสภาพทั้งปวง มีอกุศล และกุศล เป็นต้น

๗. อวิชชานุสัย ได้แก่ โมหะ ความหลงไม่รู้เท่าสังขารที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และไม่รู้กองทุกข์ ไม่รู้ที่เกิดแห่งทุกข์ ไม่รู้ที่ดับแห่งทุกข์ ไม่รู้หนทางดับทุกข์ ไม่รู้ปัจจัยทั้งหลาย มีอวิชชา เป็นต้น

อนึ่ง ผู้ที่มีจิตปราศจากธุลี กิเลสเครื่องดองสันดาน ไม่ยินดีในสังขารเป็นเบื้องหน้า ชื่อว่า เป็นมงคลอันสูงสุด สมดังวัตถุนิทานที่เล่ากันมาว่า ยังมีภิกษุรูปหนึ่งได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ตัดกิเลสขาดจากสันดานแล้ว วันหนึ่ง ได้ไปเดินจงกรมอยู่ในป่า ในขณะนั้น ได้มีสตรีนางหนึ่ง มีใจรักใคร่ในกามารมณ์ เข้ากอดรัดบาทาพระภิกษุนั้น แต่พระผู้เป็นเจ้าแลเห็นนางเป็นร่างกระดูกท่อนน้อยท่อนใหญ่ หญิงคิดร้อนใจกอดไว้ไม่ได้ ก็ยกมือไหว้ขอขมาลาโทษภิกษุรูปนั้นแล้วก็หลีกไปทำอะไรแก่ท่านไม่ได้ ด้วยจิตท่านปราศจากธุลีคือกิเลสแล้วนั่นเอง เพราะเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า จิตที่ปราศจากธุลีคือกิเลส เป็นมงคลอันสูงสุด อีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๗ จิตที่เกษมจากโยคะ

คำว่า **เขมं** มีความหมายว่า จิตเกษมเป็นมงคล มีอธิบายว่า การทำจิตให้สิ้นจากโยคะ เครื่องประกอบรึงรัดมัดสันดานจัดเป็นมงคล

โยคะ มี ๔ อย่าง คือ

๑. กามโยคะ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ เป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้

๒. ภวโยคะ ความยินดีในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ เป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้

๓. ทิฏฐิโยคะ ความเห็นผิดว่าเที่ยง ว่ายั่งยืน และเห็นว่าขาดสูญแห่งสัตว์ทั้งปวง เป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้

๔. อวิชชาโยคะ อวิชชา คือ ความไม่รู้ในสังขารทั้งปวงตามความเป็นจริง เป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้

อธิบายว่า โยคะทั้ง ๔ ย่อมประกอบสัตว์ไว้ในทุกข์และความเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสาร การทำศีล สมาธิ ปัญญา อบรมสันดานให้แก่กล้า จึงจะฆ่าโยคะทั้ง ๔ นี้ได้ เมื่อฆ่าโยคะทั้ง ๔ นี้ได้แล้ว ดวงจิตก็ผ่องแผ้วเกษมสุขนิราศปราศจากความทุกข์ภยันตรายทั้งปวง แม้คนทั้งหลายจะคิดประทุษร้ายก็ไม่ได้ เหมือนเรื่องหนึ่งกล่าวไว้ว่า ยังมีกุลบุตรคนหนึ่ง มีศรัทธาหนีภรรยาออกบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา มีความเพียรเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานไม่ช้าไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ภรรยามีความปรารถนาอยากให้สามีสึกออกมา จึงใช้ให้คนไปนิมนต์พระที่เป็นสามีนั้นเข้ามาฉันจังหันในบ้าน ท่านก็เข้ามาฉันตามความประสงค์ ครั้นฉันแล้ว ภรรยาก็สั่งให้ล้อมไว้ หมายใจจะจับตัวพระที่เป็นสามี ท่านเห็นอาการไม่ดีก็เข้าสู่ฌานเหาะขึ้นไปบนอากาศพ้นจากอำนาจแห่งอันตราย เพราะท่านกำจัดโยคะทั้งหลายให้สิ้นไปจากสันดานดังว่ามานี้ เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า จิตที่เกษมจากโยคะ เป็นมงคลอันสูงสุดอีกประการหนึ่ง

มงคลข้อที่ ๓๘ การทำมงคลทุกอย่างให้บริบูรณ์

บุคคลทำมงคล ๓๘ ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ ย่อมเป็นผู้เจริญในกาลทุกเมื่อ มีอธิบายว่า บุคคลใดประพฤติมงคลทั้งหลายเหล่านี้ให้บริบูรณ์ในสันดานแล้ว จักไม่ปราชัยพ่ายแพ้แก่กรรม กิเลสและอันตรายทั้งหลายในที่ทั้งปวง ย่อมจะนำมาซึ่งความเจริญรุ่งเรืองในชีวิตและความสุขในที่ทั้งปวง หมายความว่า บุคคลใดได้ประพฤติมงคล ๓๘ ประการเหล่านี้ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์เรียบร้อยแล้ว ก็จะได้สำเร็จซึ่งมรรคและผล พร้อมทั้งทำลายตัวกิเลส ๑,๕๐๐ (หนึ่งพันห้าร้อย) พร้อมทั้งตัวตัณหา ๑๐๘ (หนึ่งร้อยแปด) ซึ่งเป็นตัวอาสวะ เครื่องหมักดองสันดานให้สิ้นไป เข้าสู่พระนิพพานเป็นบรมสุข ไม่เกิด ไม่ตาย หรือถ้ายังไม่สำเร็จถึงพระนิพพานยังเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสาร ก็ไม่ไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ ด้วยผลแห่งกรรมและกิเลสเป็นเบื้องหน้า

กรรม มี ๒ ประการ คือ

๑. กุศลกรรม (โลกียกุศลกรรม ๑๗)

๒. อกุศลกรรม ๑๒

กมฺมํ ตำ กรธาตุ กรเณ อตฺเถ ชื่อว่า กรรมนั้น เป็นไปในอรรถหนึ่งว่ากระทำ กรรมทั้ง ๒ นั้นท่านแยกออกเป็น ๑๒ คือ

๑. ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม บุญและบาปที่ทำในชาตินี้ ให้ผลในชาตินี้เห็นทันตา

๒. อุปปัชชเวทนียกรรม บุญบาปในชาตินี้ ให้ผลในชาติหน้า

๓. อปราปริยเวทนียกรรม บุญบาปที่ทำในชาตินี้ล่วงไปถึงชาติที่ ๓ ชาติที่ ๔ ชาติที่ ๕ เป็นลำดับไปจนถึงร้อยชาติพันชาติจึงจะให้ผลก็มี บางทีใกล้จะเข้าสู่พระนิพพานจึงให้ผลก็มี

๔. ครุกกรรม บุญบาปที่หนัก บุญ ได้แก่ ฌานสมาบัติ ๘ บาป ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ คือ ฆ่าบิดา ๑ ฆ่ามารดา ๑ ฆ่าพระอรหันต์ ๑ ทำโลหิตของ

พระพุทธเจ้าให้ห้อ ๑ สังฆเภท ทำสงฆ์ให้แตกกัน ๑

๕. อาจิณณกรรม บุญบาปที่ทำบ่อย ๆ หรือทำหนเดียว แต่นึกถึงบ่อย ๆ ย่อมจะครอบงำเสียซึ่งบุญบาปเบา ๆ อาจิณณกรรมให้ผลถึงอเวจีมหานรกก็มี

๖. อาสันนกรรม บุญบาปที่ทำเมื่อใกล้ตาย หรือบุญบาปที่นึกได้เมื่อใกล้จะตายก็ให้เกิดผลก่อน เปรียบเหมือนโคแก่อยู่ปากคอกย่อมออกก่อนโคทั้งปวง

๗. กตัตตาวาปนกรรม บุญบาปที่ทำด้วยเจตนาอ่อน มีกำลังน้อย เมื่อบุญบาปอื่นไม่ให้ผลแล้ว ตนเองจึงจะให้ผล

๘. ชนกกรรม บุญบาปที่นำปฏิสนธิวิญญาณไปสู่ภพ เหมือนคนส่งข่าว

๙. อุปัตถัมภกกรรม บุญบาปที่อุดหนุนบุญบาปเก่าให้มีกำลังมากขึ้นไป

๑๐. อุปปีฬกกรรม บุญบาปที่ตามเบียดเบียนให้บุญบาปเก่ามีกำลังน้อยถอยลงแล้ว ตนเองจึงให้ผลเป็นบาป ดุจสุนัขไล่เนื้อ ทันที่ไหนกัดที่นั้น บุญเหมือนพี่เลี้ยงตามทารก พบที่ไหนเข้าอุ้มที่นั่น อธิบายเพิ่มเติมว่า ทำบุญน้อยทำบาปมาก บุญให้ผลก่อน บาปตามไป ทำบุญมาก ทำบาปน้อย บาปให้ก่อน บุญตามไป ประดุจหนึ่งว่า เราไม่รู้เลยว่า จะไปเกิดในที่นี้ ถ้ารู้แล้วเราจะไม่ไปเกิดเลย

๑๑. อุปฆาตกกรรม บุญบาปที่แรงกล้าฆ่าเสียซึ่งบุญบาปที่อ่อน ๆ ให้ระงับไป หรือตัดเสียซึ่งชีวิตแห่งสัตว์ให้ตายด้วยไม่มีโรค คือ เขาฆ่าตาย กินยาตาย เป็นต้น ชาวโลกเรียกกันว่า ตายโหง

๑๒. อโหสิกรรม กรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว

กรรมทั้ง ๑๒ ประการนี้ จิตยังเป็นโลกีย์อยู่ตราบใด ก็จะให้ผลเป็นความทุกข์ เวียนว่ายอยู่ตราบนั้น ตายแล้วเกิด เกิดแล้วก็ตาย ได้รับความสุข แล้วก็ได้รับความทุกข์ ไม่มีที่สิ้นสุด เพราะฉะนั้น เราท่านทั้งหลายเกิดมาเป็นมนุษย์ ควรจะแสวงหาธรรมที่บริสุทธิ์ คือ มงคล ๓๘ ประการ ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ในสันดานของตน ๆ ก็จะเป็นผู้มีศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล เจริญสุขสถาพรพิบูลย์พูนผลทุกทิวาราตรีด้วยกันทุกท่าน เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การกระทำทุกอย่างดังที่กล่าวมานี้ เป็นมงคลอันสูงสุด เป็นลำดับที่สุดท้าย

บทส่งท้ายมงคล

พระอรรถกถาจารย์สรุปมงคล ๓๘ ประการไว้เพื่อจะให้ชาวโลกทั้งปวงอบรมอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้แจ่มแจ้งมากยิ่งขึ้น และให้รู้ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผล มีใจความดังต่อไปนี้ว่า

เอวมิเม อิธโลกปรโลกโลกุตฺตรสุขกามา สตฺตา ดังนั้น สัตว์เหล่านี้ เป็นผู้ปรารถนาสุขในโลกนี้ สุขในโลกหน้า และโลกุตตรสุข

พาลชนเสวนำ ปหาย ละการเสพคนพาลเสียให้ห่างไกล

ปณฺฑิตำ นิสฺสาย พึงคบหาแต่บัณฑิต

ปูชเนยฺเย ปูเชนฺตา บูชาแต่ท่านผู้ควรบูชาทั้งหลาย

ปฏิรูปเทสวาเสน ปุพฺเพกตปุญฺญตาย จ ด้วยการอยู่ในประเทศ อันสมควรและความเป็นผู้มีบุญอันกระทำไว้แล้วในปางก่อน

กุสลุปฺปตฺติยำ โจทิยมานา ตักเตือนตนในการกระทำกุศลให้เกิดขึ้น

อตฺตานำ สมฺมาปณิธิยา ตั้งตนไว้ชอบแล้ว

พหุสจฺจสิปฺปวินเยหิ อลงฺกตตฺตกา วา มีอัตภาพอันประดับประดาไปด้วยพาหุสัจจะ ศิลปะ และวินัย

วินยานุรูปำ สุภาสิตำ ภาสยมานา ยาว กล่าววาจาอันเป็นสุภาษิตอันสมควรแก่พระวินัย

คิหิภาวำ น วิชหนฺติ ยังไม่ละการงานแห่งคฤหัสถ์อยู่เพียงใด

ตาว มาตาปิตุอุปฏฺฐาเนน ปุราณอิณมูลำ วิโสธยมานา ตราบนั้น ก็ต้องชำระหนี้เก่าด้วยการบำรุงมารดาบิดา

ปุตฺตทารสฺส สงฺคเหน นวอิณมูลำ ปโยชยมานา และประกอบหนี้ใหม่ไว้ด้วยการสงเคราะห์บุตรและภรรยา

อนากุลกมฺมนฺตตาย ธนธญฺญาทึ ปาปุเณนฺตา มีความสำเร็จด้วยทรัพย์และธัญญาหาร เป็นต้น เพราะความเป็นผู้มีการงานอันไม่คั่งค้าง

ทาเนน โภคสารๆ ธมฺมจริยาย ชีวิตสารญฺจ คเหตฺวา ยึดเอาสาระจากโภคะด้วยการให้ทาน ยึดเอาสาระจากชีวิตด้วยการประพฤติซึ่งธรรม

ญาติสงฺคเหน สกชนหิตๆ ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ปริชนของตน ด้วยการสงเคราะห์ญาติ

อนวชฺชกมฺมนฺตาย ปรชนหิตญฺจ กโรนฺตา ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่คนอื่นด้วยการงานอันไม่มีโทษ

ปาปวิรติยา ปรูปฆาตๆ เว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยการเว้นจากบาป

สญฺญเมน อตฺตูปฆาตญฺจ วิรชฺชิตฺวา มชฺชปานๆ เว้นจากการเบียดเบียนตนเอง ด้วยการสำรวมจากการดื่มน้ำเมา

ธมฺเมสุ อปฺปมาเทน กุสลปกฺเข วฑฺฒตฺวา เจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยการไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย

วุฑฺฒิตกุสลตาย คิหิพฺยญฺชนๆ โอหาย ละเพศคฤหัสถ์เสียได้ เพราะความเป็นผู้มีกุศลธรรมอันเจริญแล้ว

ปพฺพชิตภาเว ปติฏฺฐาปิ แม้ตั้งอยู่ในภาวะแห่งบรรพชิต

พุทฺธพุทฺธสาวกุปชฺฌายาจริยาทีสุ คารเวน นิวาเตน จ วตฺตสมฺปทๆ อาราเธตฺวา ยังวัตรปฏิบัติให้สมบูรณ์ ด้วยความเคารพ และด้วยความเจียมตัวในพระพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้า และพระอุปัชฌาย์อาจารย์ เป็นต้น

สนฺตุฏฺฐิยา ปจฺจยเคธๆ ปหาย ละความกำหนัดยินดีในปัจจัย ๔ ด้วยความเป็นผู้สันโดษ

กตญฺญุตาย สปฺปุริสภูมิยๆ ฐตฺวา ดำรงอยู่ในภูมิของสัตบุรุษด้วยความเป็นผู้รู้อุปการคุณที่ท่านทำแล้วแก่ตน และตอบแทนคุณ

กาเลน ธมฺมสฺสวเนน จิตฺตลีนตๆ ปหาย ละความเป็นผู้มีจิตหดหู่ด้วยการฟังธรรมตามกาลอันสมควร

ขนฺติยา สพฺพปริสฺสเย อภิภวิตฺวา ครอบงำอันตรายทั้งปวงให้จงได้ ด้วยความอดทน

โสวจสฺสตาย สนาถํ อตฺตานํ กตฺวา ทำตนให้เป็นที่พึ่งของตน ด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย

สมณทสฺสเนน ปฏิปตฺติโยคํ สมฺปสฺสนฺตา เห็นการประกอบความเพียร ในการปฏิบัติ ด้วยการเห็นสมณะ

กาเลน ธมฺมสากจฺฉาย กงฺขฏฺฐานิเยสุ ธมฺเมสุ วิโนเทตฺวา บรรเทาความสงสัยในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ด้วยการสนทนาธรรมตามกาล

อินฺทฺริยสำวรตเปน สีลวิสุทฺธึ ยังสีลวิสุทธิ์ให้ถึงพร้อมด้วยตบะ คือ การสำรวมอินทรีย์

สมณธมฺมพฺรหฺมจริเยน จิตฺตวิสุทฺธึ ยังจิตวิสุทธิให้ถึงพร้อมด้วยพรหมจรรย์ คือ สมณธรรม

ตโตปรา จ จตสฺโส วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺวา และยังวิสุทธิ ๔ ที่เหลือจากนั้นให้ถึงพร้อม

อิมาย ปฏิปทาย สจฺจทสฺสนปริยายํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธึ ปตฺวา บรรลุถึงญาณทัสสนวิสุทธิอันเป็นปริยายแห่งการเห็นแจ้งสัจจ์ทั้ง ๔ ด้วยปฏิปทานี้

อรหตฺตผลสงฺขาตํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรนฺติ ยํ สจฺฉิกตฺวา ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน กล่าวคืออรหัตตผล ซึ่งพระอริยบุคคลทั้งหลายทำให้แจ้งแล้ว

สิเนรุปพฺพโต วิย วาตวุฏฺฐีหิ อฏฺฐหิ โลกธมฺเมหิ อกมฺปมานจิตฺตา เป็นผู้มีจิตไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ๘ ดุจภูเขาสิเนรุ ไม่สะเทือนด้วยลมและฝน ฉะนั้น

อโสกา เป็นผู้ไม่เศร้าโศก

วิรชา เป็นผู้ไม่มีกิเลสเพียงดังธุลี

เขมิโน โหนฺติ และมีความเกษมจากโยคะ

เต สพฺพตฺถ อปราชิตา โหนฺติ เหล่าชนผู้มีความเกษมจากโยคะ ย่อมเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ในที่ทั้งปวง

สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ และย่อมถึงซึ่งความสวัสดีในที่ทุกสถาน

จบมงคลสูตร ๓๘ ประการ

คำปรารถนา

อิมินา ปุญฺญกมฺเมน ปญฺญาธิโกมฺหิ อนาคเต
ยตฺถ ยตฺถ ภเว ชาโต มา ทลิทฺโท ภวามิหำ

ด้วยอำนาจแห่งกุศลที่เกิดจากการรวบรวมปกรณ์นี้ ขอให้ข้าพเจ้าได้ปัญญาธิกสัมมาสัมพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า และขออย่าให้ข้าพเจ้าต้องเป็นคนยากคนจนในภาพต่าง ๆ ที่ยังต้องเกิดอยู่

อปตฺตำ ยาว พุทฺธตฺตำ ปญฺญาธิกำ ภาวมิหำ
ชาติสรณาณิโกว เชฏฺฐเสฏฺโฐ นิรนฺตรำ

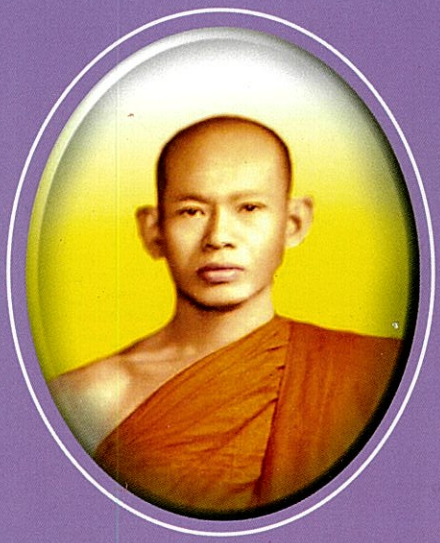
ตราบใด ที่ปัญญาธิกสัมมาสัมพุทธภาวะของข้าพเจ้ายังไม่ถึงซึ่งสัมฤทธิผล ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้เจริญ เป็นผู้ประเสริฐ และมีญาณอันเป็นเครื่องระลึกชาติได้ตลอดกาลนิรันดร์

กเรยฺยำ คารวำ ครุ มาเนยฺยำ มานนารหำ
วนฺเทยฺยำ วนฺทนารหำ ปูเชยฺยำ ปูชนารหำ

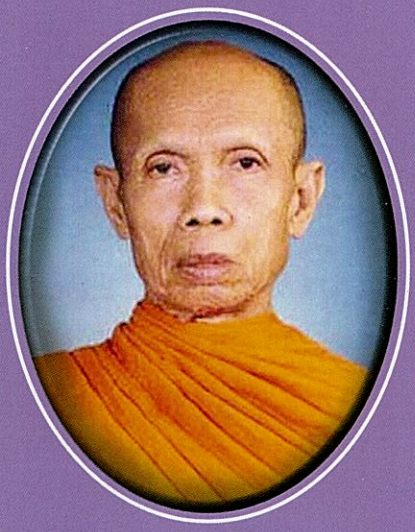
ขอให้ข้าพเจ้าได้เคารพผู้ที่ควรเคารพ ขอให้ข้าพเจ้าได้นับถือผู้ที่ควรนับถือ ขอให้ข้าพเจ้าได้กราบไหว้ผู้ที่ควรกราบไหว้ ขอให้ข้าพเจ้าได้บูชาผู้ที่ควรบูชา

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
ผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

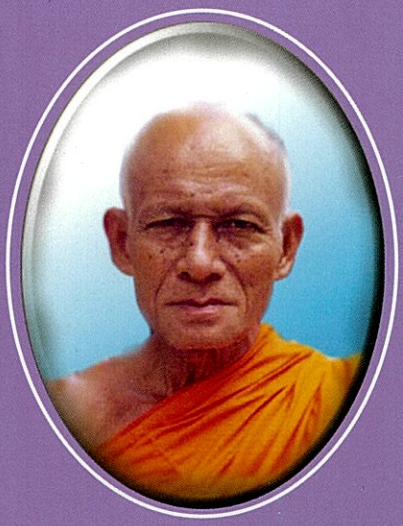
พิมพ์ที่... จารุชา 198 การพิมพ์
35/19 ม.1 ปากซอยเรวดี 23 ถ.ติวานนท์ ต.ตลาดขวัญ อ.เมือง จ.นนทบุรี 11000 โทร. 02-951-6077-8 แฟกซ์. 02-951-6078

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๑

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี)
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๒

พระธรรมธีรราชมหามุนี
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๓

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร
ป.ณ.บางกอกน้อย ๑๐๗๐๐ / ป.ณ.หน้าพระลาน ๑๐๒๐๐
โทร. ๐-๒๔๑๑-๔๕๔๖, ๐-๒๔๑๒-๑๐๘๔